

8/2135

N 23
19

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

SZERKESZTI

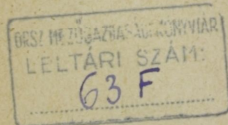
GYULAI PÁL.

5419. SZÁM.

szak.

TIZENKILENCZEDIK KÖTET.

(37. 38. SZÁM.)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1879.

1895 C1

Franklin-Társulat nyomdája.

T A R T A L O M.

XXXVII. SZÁM.

	Lap
ADATOK PETŐFI ÉLETÉHEZ. (I.) — Orlay Somától	1
AZ ANGOL ALKOTMÁNY ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSÉHEZ. — Kautz Gyulától	20
WALT WHITMAN, AMERIKA EGY UJ KÖLTŐJE. — Angolok után. — I. S.	37
COMTE ÁGOST TÁRSADALOMTANI NÉZETEL. (I.) — Beöthy Leótól	64
A DIVINA COMMEDIABÓL. (I.) A KÉT ELSŐ ÉNEK. — Szász Károlytól	91
TOLDY FERENCZ HÁTRAHAGYOTT IRATAIBÓL. (I.)	113
A II. JÓZSEF-ALTÁRNA MEGNYITÁSA SELMECZEN. — Szabó Józseftől	136
DAUDET ALPHONS. — Riedl Frigvestől	149
A CSAVARGÓ. <i>Rajz.</i> — Beöthy Zsoltól	159
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Égszín kék szem.</i> Szász Károlytól. — <i>Őszi este.</i> Gyulai Páltól. — <i>Spanyol néptalányok.</i> (I—X.) Győry Vilmostól	178
A MAGYAR ZENE ÉS A CZIGÁNYOK. — Bertha Sándor után francziából Bartalus Istvántól	182
MAGYAR NYELVEMLÉKEK. — Simonyi Zsigmondtól	198
ÉRTESÍTŐ: Taine H.: <i>Les origines de la France contemporaine.</i> <i>II. La Revolution.</i> — M. A. — Ágai Adolf: <i>Porzó tárcza- levelei.</i> — Schmidt A.: <i>Pariser Zustände während der Re- volutionszeit von 1789—1800.</i> — Wertheimer Ede. — II. Kákay Aranyos: <i>Gróf Andrássy Gyula. Politikai élet- és jellemrajz.</i> — Pulszky Károly: <i>Az országos képtár kiváló művei.</i> Henszlmann Imre. — Neugebauer J.: <i>Gedichte von A. Petőfi.</i> — s. m. Müller Miksa: <i>Felolvasások a nyelvtudo- mányról.</i> Ford. Simonyi Zsigmond. — <i>Petőfi összes költe- ményei</i>	208

XXXVIII. SZÁM.

	Lap
SHAKSPEARE JELLEMZÉSE ÉS SZERKESZTÉSE MÓDJÁ- RÓL. — Gregus Ágosttól	241
COMTE ÁGOST TÁRSADALOMTANI NÉZETEI. (II.) — Beöthy Leótól	265
DANTE DIVINA COMMEDIÁJÁBÓL. (II.) — (III. ÉS IV. ÉNEK.) Szász Károlytól	290
DEÁK FERENCZ SZOBRÁRÓL. — Keleti Gusztávtól	312
ADATOK PETŐFI ÉLETÉHEZ. (II.) — Orlay Somától	336
KÉT KOSZORUZOTT STATISZTIKA. — György Endrétől	270
TOLDY FERENCZ HÁTRAHAGYOTT IRATAIBÓL. (II.) T. I.	387
KÖLTEMÉNYEK: I. <i>Öreg méhes.</i> — II. <i>Jurtam a világban.</i> — <i>III. Távolból.</i> — Vargha Gézátlól	404
A KELETI KÉRDÉS A NÉPJOG SZEMPONTJÁBÓL. — Ra- kovszky Istvántól	407
AZ ALKOTMÁNYOS MONARCHIA KÜLKÉPVISELETI FEL- SÉGJOGA. — Ballagi Gézátlól	418
ÉRTESÍTŐ: <i>A magyar nemzet története a nép számára.</i> P. Gy. — Brüggen E.: <i>Polens Auflösung.</i> Marczali H. — Bedő Albert : <i>A magyar királyi államerdők gazdasági és kereskedelmi le- írása.</i> Téglás Gábor. — Lessing: <i>Bölcs Nátwin ford.</i> Zichy Antal. Heinrich Gusztáv. Budenz J.: <i>Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen.</i> Szinyei József. — Kertbery Károly : <i>Észrevételek az irói törvényjavaslatnak a fordításokról szóló cikke ellen.</i>	435

ADATOK PETŐFI ÉLETÉHEZ.

Első közlemény.

Pákh Albert, ki Petőfi születéshelyére és akkor még a közvélemény előtt kétséges halálára vonatkozó oly sok érdekes adatot gyűjtött, szóba hozta: hogy Petőfi barátjai szövetkezésének oly czélból, hogy mindegyik írná meg vele volt viszonyát, minek fölhasználásával aztán kimerítő s minden oldalról megvilágított életrajzát lehetne megírni. E gyakorlati gondolat kivitele Pákh Alberttel sírba szállt, mert csak az ő személyessége lett volna képes, Petőfi barátjait az általa megpendített célra egyesíteni, és csak az ő fáradhatatlan igyekezete buzdította volna az egyeseket e föladat megoldásában.

Részemről azonban Pákh eszméjét nem akarom elejteni, s megírom Petőfivel való viszonyomat; a körülötte tapasztalt eseményeket s azoknak befolyását jellemére, és a mennyiben hozzám való nyíltsága tudomásomra juttatá, a közérdekű dolgokat és magánviszonyait is, ha azok véleményem szerint jellemének egyes vonásául szolgálnak. A nélkül, hogy költészete fejlődéséről kimerítő képet akarnék adni, meg fogom érinteni, hogy hányatott sorsa mily befolyással volt arra és mi adott alkalmat egyes dalaira.

Két ok ösztönöz szándékom kivitelében. Az egyik az: hogy 1839-től kezdve, tehát 16 éves korától, egész eltűnése előtti hétig 1849-ik július 19-ig majdnem szakadatlan érintkezésben álltam Petőfivel, s nem egyszer húzamosan együtt laktunk vagy utaztunk, s így közvetlen alkalmam nyílt, gondolkozását, viszonyait, gyakran tettei indokát is kiismerni. A miért ha nem is befejezett életrajzot, mi nem is szándékom, de minden esetre sok érdekes részletet fogok adhatni, melyek életére élénk világot vetnek.

A másik ok az: hogy életéről eddig megjelent bővebb vagy töredékes művek, jobbára oly bizarr alakot faragtak belőle, hogy a közönség őt okvetlen egy hóbortos csavargónak képzele, a mi pedig Petőfi makacs természete és hébe-korba szeszélyessége mellett sem volt.

Szándékomat megnehezíti az eseményeknek történetök szerinti egymásutánba szedése, mit csak hosszas kutatás által érhetek el. Biztos fonálul szolgáltak volna ebben Petőfi hozzá- írt számos levelei, melyeknek legnagyobb részét Windischgrätz Pesten uralkodása alatt a rendőrség elkobozta. Miként és hol, azt annak helyén közleményeimben elmondom. Ha tehát az események egymásba fűzésében anachronismust követnék el, igazítsa azt ki majd Petőfi életének megírója.

Előadásom jónak láttam, korszakokra beosztani, azon okból, mert Petőfi sorsában oly forduló pontok vannak, melyek életének egész új irányt adnak.

I.

Petőfi Ostfiasszonyfűn, katonáskodása Sopronban, Gréczban és Horvátországban, s első megjelenése Pápán.

1839-ik év június végén Salkovics Péter nagybátyám Sopronból, hol a szónoklati tanévet végeztem, a nálam egy osztálylyal alább tanuló Károly öcsésével együtt két havi szünidőre magához vitt Ostfiasszonyfára. „Ott fogjátok találni Petrovics Sándort is, mondá ő. Legutóbb Selmeczen járt iskolába, de az ott időző német színészekkel annyira összepajtáskodott, hogy miattok iskoláját elhanyagolta. Tanárai ezért megdorgálták s mivel ez sem használt, az iskolából kitiltással fenyegették. Viseletéről atyja is értesítettett, ki ez időben anyagi csapások következtében tönkre jutott s ily állapotában tanulását elhanyagoló fiát nem tartotta érdemesnek arra, hogy keserves keresményéből költsön reá s további gondoskodását megtagadta tőle. A makacs fiú a helyett, hogy atyja bocsánatát kérte volna, tél derekán oda hagyta az iskolát, s hosszas kóborlás után Pestre került, hol a nemzeti színház körül szolgálatokat tett. Mihály öcsém, ki Fehérvárról gyakran bejárt Pestre, s ilyenkor a színházat is meg szokta látogatni, itt találkozott vele, s magához vitte Fehérvárra, honnan őt hozzám küldé.

„Ha látom — folytatá nagybátyám — hogy színészi ábrándjával fölhagy, szándékom őt taníttatni, s ha majd ősszel visszamentek Sopronba, őt is elküldöm oda veletek. Kár volna elvonni őt az iskolától, mert kitünő eszű gyerek. Jól beszél németül, a latin classicusokat úgy érti mint a magyar írókat, csinosan rajzol, írása kitünő szép, zongoráz egy keveset és verseket is csinál“.

Nagybátyám e rövid ismertetése után fölmerül emlékemben Sándor gyermekkori pajkossága és különcségéről hallott pár adat is. Anyai nagyatyám számos fiai közül kettőt saját mesterségére, mészárosságra nevelt. Ezek egyike volt a főtebb már említett, Fehérváron lakó Mihály, ennek öcsését: Danit, Petőfi atyjához vitte Félegyházára, tanulóba. Ebéd alkalmával a szíves házi gazda négy éves fiacskáját, Sándort, kiben minden szigorúsága mellett is nagy öröme telt, mivel őt évi meddő házassága után született, vendége mellé ültette, s kedvezésből egy kis poharat tett elébe, hogy a borból őt is részesítse. Ebéd közben nagyatyám észrevevé, hogy az ő poharából a bor előbb ki-kiürül, mintsem ő azt elfogyasztaná. Gyanúja kis szomszédjára esett, s csakugyan titkos figyelem után rajta kapta a kis csenőt, midőn az az ő borát a maga pohárkájába áttöltötte oly ügyességgel, hogy az érdeketlen kívül más nem vette észre. Nagyatyám ismerve az öreg Petrovics szigorúságát, nem akarta a csinyt elárulni, egy mosolyát azonban el nem nyomhatta, a mint tekintete a rajta kapott fiúval találkozott, mire Sándor atyja figyelmes lön, s valami csíny elkövetését gyanítva, addig faggatódzott, míg a tett tudomására jött. Nagyatyám az öreg Petrovicsot csak hosszas engeszteléssel bírta visszatartani, hogy az szeretett fia nadrágját ki ne porolja. A helyre állott béke után azonban a kis Sándornak a tiltott élvezettől, mindnyájuk nagy derűtségére, széles kedve kerekedett.

A reggelinél meg, ugyancsak nagyatyám elbeszélése szerint, az anyja panaszkolta, hogy mily különös ízlése van fiának, a kávé — úgy mond — csukor nélkül, keserűn iszszá, s azt a jóslatot kockáztatta, hogy majd élete is oly keserű lesz, mint kávéja.

Petőfi Sándorral én anyai ágon másod-unoka voltam, s a fent említett Péter és Mihály, anyám testvérei, s így neki is közel rokonai. Szükségnek találom megemlíteni e viszonyt,

minthogy e két rokon a Petrovics, vagy nevezzük a nagy költő választotta néven, Petőfi-család sorsára tetemesen befolyt. Mihály és az öreg Petőfi közti ügy némi magyarázatot nyújt Petőfi *A jó öreg korcsmáros* című költeményének e sorához :

Pénzét a hitetlen emberek családja,
— — — — — vitték el;

Ez ügy a következő: Mihály bátyám Fehérváron mészárszékbérlő volt, s jó viszonyban élt a Gasner-családdal, melytől a város szélén egy nagy majort vásárolt nagy összegben, de kevés rendelkező pénzzel, a hiányzót kölcsönökkel hitte pótolni. Az öreg Petőfit, ki vagyonos hírben állott, szintén megkereste ily célból, s ez adott is neki akkor nagy összeget, két ezer pengő frtot, s ezen kívül más kölcsönökért is jótállt érte. E vállalat vége azonban az lett, hogy Mihály bátyám nem bírt a kötelezettségeknek megfelelni, a majort az előbbi tulajdonos birtokába visszabocsátotta s az öreg Petőfi pénze oda veszett és még a jótállott összegeket is ki kellett fizetnie. Petőfi előttem ezt mint atyja romlásának főokát említé. Ez volt indoka Péter bátyám azon jóakaró szándékának is, hogy őt taníttatni akarta, ez által vélte némileg kárpótolni azon kárt, melyet öcsese, Mihály, nem ugyan kiszámított rosszakaratból, de mindenesetre könnyelműségből okozott az öreg Petőfinek.

Szeberényi azon véleménye, hogy Petőfi Sándort atyja házától egy Sopron megyében lakó rokona, anyja rábeszélésére vitte volna el magával, azon czéllal, hogy további neveltetéséről gondoskodjék, nem való. Petőfinek Sopronmegyében rokona nem volt, az csakis Salkovics Péter lehetett volna, ki Vas megyében, Kemenesalján, Ostfiasszonyfán lakott, s biztos tudomásom van, hogy Petőfiék házánál soha sem volt. Másik rokona, Fehérváron lakó Mihály, korábbi időben, mint említém, összeköttetésben volt ugyan az öreg Petőfivel, de akkor, midőn Sándor nagybátyainál megfordult, a fölhozott pénzzavarok miatt rossz viszonyban állt vele.

Kevésbbé azon rokoni kapocs, miről szóltam, mint inkább azon tulajdonokért, melyeket felőle nagybátyámtól hallottam, még találkozásunk előtt meleg rokonszenvet kezdtem érezni Petőfi iránt. Hisz én is rajzolgattam, sőt már festeget-

tem is, s a költészetben szintén tettem némi gyarló kísérleteket. Örömmel néztem tehát azon pillanat elé, melyben Petőfi Sándorral találkozni fogok, kinek társaságában az unalmas szünnapokat kellemesen reméltem eltölthetni.

Salkovics Péter nagybátyám mérnök volt, s Ostfiaszszonyfán Kisfaludy Samutól bérelt néhány holdra terjedő telken épült kényelmes házban lakott. Midőn kocsink a hosszú udvarra begördült s az agarak csaholása megérkezésünket jelezte, a számos tagból álló család fogadásunkra a lak elé sereglett, s köztük ott állt egy közép magasságú, szikár, fahéjszínarczú, sörtekemény barna hajú ifju; villogó fekete szemei fehérét vércsikok futották át; daczos kifejezésű duzzadt ajkai fölött a bajusz csak most serkedzett; hosszú nyaka leeső vállai közül meztelenül nyúlt föl, s nadrágjával egyszínű szürke czérna kabát fődte tagjait. Nem kételkedtem, hogy ez Petőfi Sándor, s komoly, hideg arczával kellemetlen benyomást okozott reám, csak midőn nagybátyám e szavakkal: legyetek jó barátok, egymásnak bemutatott s ajkán és ideges arczán szíves mosoly futott végig és száraz kezét szorításra nyújtotta, oszlott kellemetlen meglepetésem s az első bizalmas beszélgetésben lefolyt óra végkép kitorölte azt, és megtermé haláláig tartó változatlan összeköttetésünket s mondhatom benső barátságunkat.

A szünnidő, mint azt csendes faluhelyen másként alig lehetett várni, egyszerűen folyt le. Foglalkozásunk arra szorítkozott, hogy nagybátyámnak írásban és térképek készítésében segítettünk, üres időnkét pedig vadászattal öltük el. Egy ily alkalommal vállunkon fegyvereinkkel, alkonyat táján a Rába partján ballagtunk haza, midőn bizonyos távolban egy nyúl ugrott föl előttünk s mindketten reá sütöttük fegyvereinket. A nyúl elesett, de napokig tartó vitát idézett köztünk az, hogy melyikünk volt a nyúl hőse. — Máskor meg a pajkos Amor zavarta föl barátságunk tiszta vizét. Én szegény deák létemre a költséges zongorát nem tanulhattam, s azért discant hangomat kísérve csak a divatban volt spanyol serenádok hangszerét, a guitárt, pengettem. Nagybátyám igen nyílt házat tartott, s a nála koronként összegyűlt társaság nem egyszer reá vett, hogy előtte egy-egy dalt elénekeljek. Egy ily alkalommal a szomszéd Csöngé faluból T. Róza kedves leány is jelen volt, ki iránt Petőfi szívében vonzalom ébredt. A társaság eltávozta után Petőfi indulatosan támadott meg, s guitárom

összetörésével fenyegetett, ha e leány előtt még valaha énekelni merészkedem. Végre azonban sikerült megnyugtatnom őt, hogy eszem-ágában sem volt czérna hangommal reménye szálait összetépni.

Érzelmeinek e megzavarása azonban nem tartotta vissza attól, hogy akkori zenészi ítéletével dallásom fölötti elragadtatását egy hozzám intézett költeményben ki ne fejezze, melyet, mint naiv korunk emléké, mai napig megőriztem s Petőfi műveinek összes gyűjteményébe csak azért nem adtam, mert attól tartottam, hogy ártatlanul jeles énekes hírébe jövek. Most azonban keletkezése történetével átadom a nyilvánosságnak. E vers a következő:

Büvölön hangzik dalod, óh barátom
Petrics, és e szű öröm-érzeteknek
Tengerében leng, s feledem keservem,
Hogy ha te zengesz.

Zengj! — Ha dús volnék, aranyat fizetnék
Bőven én néked dalodért; de sorsom
Nem kegyel. Csak vers, mit az árva ifju
Nyerhete tőle.

Hát legyen versem díjad és jutalmad,
S majd ha a végzet kiszakaszt karodból
Engem; olvasván ezeket, lebegjen
Dalma eszedben.

September 4-én 1839.

E költeményében Dalmának nevezi magát. Erős magyar érzése nem tudott megbarátkozni szerb hangzású családi nevével. „Ha kétezer év előtt születtem volna, római szerettem volna lenni, most azonban legjobb szeretem, hogy magyar vagyok“, mondá egyszer. Soká habozott neve megválasztásában. Volt Sió, mely név alatt 1841-ben július és augusztusban színészkedett, aztán Homonnai, Borostyán, míg végre Petőfi-ben állapodott meg.

Ez időben még nem volt ritka oly régiebb nevelésű egyén, ki a latin nyelvet egész könnyűséggel beszélte és a klasszikusokban gyönyörködött. Egy ily vén irnoka volt nagybátyámnak is, Lévainak hívták. Ez Ovidiust magasztalta, Petőfit

meg Horatius lelkesítette, kinek egy kis kiadását, mely jelenleg az én birtokomban van, mindig zsebében hordta. A két klasszikus előnye fölött gyakran heves vitába bonyolódtak, s Lévai csak az által adta jelét fölindulásának, hogy egyetlen nagy tajtpipájából a füstöt bokrosabban eregette. A vitának azonban mindig kedélyes vége szakadt.

Petőfi kicsinység miatt is könnyen tűzbe jött, de ép oly hamar le is csillapodott s végül rendesen kaczagásba ment át. Gyakran ábrándokba merült, s legfőbb vágya volt ekkor oly állapotra vergődni, hogy egy szép vidéken magának kis lovagvárat építhessen. Mindenesetre nem a legszerényebb óhajítás, de ő elérhetőnek hitte azt. El lovagvár egyik szárnyát nekem szánta lakásul. Gondolom erre reflectált 1846-ik december 26-án hozzám írt levelében, melyben mondja: „Te Soma! hátha mi még nagyszerű életet is élünk valaha, olyat, a milyről sokszor álmodtunk, tudod? . . .

Önkénytelenül keserű mosolyra fanyarodik ajkam.

Neked nem mondom, hogy ne lenne szép életed egykor; de nekem? soha.“

Csalatkozott volna biz ő az én jövőmbbe vetett reményében is.

A várromok iránt kiváló szeretetet táplált s el-elmerengett múltjokon; maig is bírom egy kis füzetét, melybe a magyarországi várak neveit s rövid történetét sajátkezűleg beírta.

Gyönyört talált néha a másokkal ingerkedésben, de ezt oly kedélyesen tette, hogy csak az boszankodott meg érte, kinek véletlenül nagyon elevenére talált. Megemlítek itt egy többször ismétlődött mulatságos, különben jelentéktelen eseményt, mely nála pár évvel fiatalabb rokonával öt többször meghasonlásba hozta.

Nagybátyám öcsese, Károly, kiről már említést tettem, szintén a háznál s velünk együtt Sopronba menendő volt. Szerencsétlenségére egy Ráró nevű agár is volt a háznál. Petőfi kileste az alkalmat, midőn Károly és Ráró a nagy kiterjedésű udvarban különböző irányban kalandoztak, s torka szakadtából kiáltotta elé Rárót. A két név a rokon hangzás miatt a nagy távolban érthetetlené vált, hogy melyiket szólítják, s Károly egyik, Ráró másik oldalról nyargalt elő, mindegyik azt híven, hogy öt hívják. Petőfit e tévedés mindannyiszor rend-

kívül mulattatta, bár Károly részéről e tréfaért keserű megtámadásoknak volt kitéve.

A szüenidő végét járta már, s mi nagybátyánkat, Rábaközből, hol Németi helység határa tagosításával foglalkozott, vártuk haza, hogy menetelünkről intézkedjék. Helyette azonban egy levele érkezett, mely Petőfi sorsának váratlan fordulatot adott. A levél nejéhez volt intézve. E jó szívu szelid nő Sándort nagyon kegyelte, fehér ruhát készített számára, s biztatta, hogy megtakarított pénzéből pár forintot is ad neki, melyen a legszükségesebb felső ruhát Sopronban beszerezheti. Nem csoda azért, hogy a levél tartalma, mely később tudomásunkra jutott, őt lehangolta, s annak reánk vonatkozó részét, szokása ellenére velünk nem közölte, hanem a levelet kiterítve egyik szobában a zongorán hagyta, valószínűleg azon czélból, hogy tartalmának személyes közlésétől föl legyen mentve, mert tudta, hogy Petőfi naponkint számtalanszor leül a zongorához, s így föltette, hogy az őt illető keserű újságot abból kiolvassa.

És úgy is lett. Az irodából, hol foglalkoztam, Sándor beszólított a zongora-szobába. „Hallgasd, úgy mond, mit ír nagybátyánk“, s a következő pár sort fölolvasta előttem: Samut és Károlyt küldjétek el Sopronba, Sándornak azonban adj egy pár forintot s menjen a hová neki tetszik, belőle úgy sem lesz egyéb komédiásnál.“ — Megdöbbenésem miatt nem tudtam hamar szóhoz jönni, Sándor pedig a szokottnál is halványabb lett. Végre azt a kérdést kockáztattam: mitévő leszesz most? — Már határoztam, volt a válasz, veletek megyek Sopronba s beállok katonának.

Még pár napot időztünk Asszonyfán s aztán hárman Sopronnak vettük útunkat. Megérkezésünk utáni napon korán reggel Petőfi a kaszárnyaiba ment s még az nap, mint Goldner ezredbeli katona, zöldhajtókás, sárga pitykés frakkban köszöntött be hozzánk.

A telet Petőfi Sopronban töltötte. Élete ez idő alatt egyhangúan folyt; fegyvergyakorlat, kaszárnya-tisztogatás, melynek udvarából a havat kellett kihordania és őrállás volt kötelező foglalkozása. Az őrálláskor faköpenyét versekkel írta tele. Üres idejét többnyire nálam tölté, hol több tanuló-társaimmal ismerkedett meg. Nagy Imre lakótársammal, mostani jeles történetbúvárunkkal és Lantay Sándorral, nagy remé-

nyekre jogosító ifjuval, szorosabb barátságot kötött; később is, midőn Debreczenben színészkedése idején Lantay halálát tudattam vele, azt válaszolta: csak most érzem, mennyire szerettem őt.

Pákh Alberttel, ki ez időben szintén soproni tanuló volt, s mint a magyar kör (irodalmi önképző-egylet) könyvtárnoka könyvekkel látta el, szintén bensőbb viszonyban állt. E még Kiss János által 1790-ben alapított társaság az algymnásiumi tanulókat nem vette föl tagúl, ezek közül néhányan tehát amalihoz hasonló kisebb körbe szövetkeztünk, melyben Petőfi is gyakran megjelent, s egy-egy versét fölolvasta. A régi kör mintájára érdem-könyvünk is volt, melybe a bírálat nyomán jelesebbnek ítélt műveket beírtuk, s ha emlékem nem csal, Petőfi egy pár műve is helyet foglalt abban. Mivel én a következő évben a pápai főiskolába léptem, nincs biztos tudomásom arról, hogy ez érdemkönyv hová lett, de úgy vélem, hogy Lantay, ki egy évvel utánam szintén Pápára jött tanulónak, úgy nyilatkozott a felől, hogy azt társaságunk föl-oszlásával a régi egyletnek adták át megőrzés végett.

Három lakótársam közül egyike vagy másika többször kapott hazulról csemegézni valót, s ilyenkor mindig egy kis dáridót csaptunk, melyből Petőfi soha sem maradhatott el, s humoros kedvben mindnyájunkon túl tett. Egy ily alkalommal gyúrt papírba takart csomaggal lépett be. „Nesztek, úgy mond, én is megtraktállak egyszer benneteket“, s az asztalra helyezett papírból fekete, száraz prófontot bontott ki, melyet mi mint ritkaságot költöttük el, s dicsértük, hogy jóízű.

Petőfi mélyen érzé nyomorúságát, de azt jó kedvvel leplezve mindig büszkén viselé. Így egyizben, midőn Sopronban léte alatt az utczen Hankovszky Miska, egykori tanuló-társával találkozott, ki fűszerárúkkal megrakott kis kocsit húzott maga után, ettől megütközve kérdé: „Hát te mit csinálsz itt?“ — „Inas vagyok egy fűszer-kereskedőnél“, volt a válasz. „No öcsém, felelt Petőfi, sajnállak, nekem is rossz dolgom van ugyan, de még sem cserélnék veled.“ — Máskor meg oly időben talált hozzám jönni, midőn egy elbizakodott úrfi látogatóm volt, s ilyenek társaságában hallgatag, mogorva szokott lenni. Az úrfinak feltűnt e viselete, s tréfát akarván vele üzni, bús magyarkának nevezte. Petőfi e címre mint a puskafor föllobbant. „Tudja ön, kik voltak azok a bús magyarkák? kiáltott

reá, — ha nem tudja, majd megtanítom én, hogy máskor tudja, kinek ossza e czímet!” — S az úrfi alig találta meg az ajtót, melyen megtámadója elől elmeneküljön.

Liszt Ferencz ez év telén mesteri játékával diadalt aratva járta be hazánkat, s jótékony célokra fejedelmi áldozatokat osztott. Mint szülővidéke fővárosát, Sopront is meglátogatta s itt is hangversenyt adott. Híre az egész várost izgatottságba hozta s értő és nemértő közönség tolongott őt meghallgatni. Petőfi nem maradhatott ki a hangversenyből, de szigorú kapitányától az éjjeli kimaradásra engedélyt kapni nem remélt. Hogy tehát a tilalom őt a remélt élvezettől meg ne foszsa, bejelentés nélkül, az én polgári öltözetemben hallgatta végig a nagy mester játékát. Természetes, hogy e kihágását szigorú büntetés követte, de ily ritka élvezet árán ő azt megadással tűrte.

Az idő tavaszodott már, s elutazása közel kilátásban volt, a miért én őt csontlemezre aquarellben emlékül lefestettem, melyet ő, későbbi nyilatkozata szerint, a katonaságtól megszabadulásakor szolgálatban maradt barátjának, Kupis Vilmosnak, hagyott emlékül. Nem sokára ezután, márczius közepén, újoncz-társaival Tyrolba, Bregenz környékén állomásozó ezredéhez indíttatott. Ha két barátja nem tanúskodnék arról, hogy ez útja Pozsonyon át történt, hihetetlen lenne, hogy ily patkó alakú utat tettek. Azonban Domanovszky Endre, ismert tanár és akadémiai tag, csak nem rég beszélt nekem, hogy 1840 ik év tavaszán, hóolvadási időben, Petőfi mint katona Sopronból jövet, a pozsonyi lyceum könyvtárában őt fölkereste, s arra kérte, hogy Szeberényi Lajos szállására vezesse. Szeberényi Lajos evvel összevágóan *Néhány év Petőfi életéből* című füzetében megemlíti, hogy őt 1840-ik év január havában (?) mint katona Pozsonyban meglátogatta, a honnan Tyrolba szállíttatott. Így tehát Pozsonyon átutazását valónak kell vennünk. Magyarázatát talán abban kereshetjük, hogy több felől Tyrolba szállítandó újonczok egyesítése Pozsonyban történt.

De az idő fölött Szeberényi okvetetlen tévedésben van, mert Petőfi Sopronból Pozsonynak nem januárban, hanem márcziusban indult el, mint az alább közlött Petőfi saját leveléből is kiténik.

Zilahy azon állítása, hogy ez útja épen Selmecezen át

történt volna, annyira nem valószínű, hogy említést sem érdemel.

Szeberényi említett füzetében, Petőfi katonai állomásairól azt mondja, hogy előbb Horvátországban, később Tyrolban, nevezetesen Bregenzben állomásozott, s ez utóbbi helyről több levelet kapott tőle.

Nagy költőnk egy levele, melyet útja közben Gráczból Nagy Imre laktársamnak Sopronba küldött, ki azt az 1866-ik évi *Vasárnapi Újság*ban közzé is tette, Szeberényi ez állítását legalább is kétségesse teszi, mert abból az tűnik ki, hogy Petőfi Sopronból avval a reménynyel távozott ugyan, hogy Tyrolba megy, de oda el nem jutott, s e tartományt nem is érintve, Gráczban történt állomásozása után egyenesen Károlyvárosba szállíttatott. Ennek bebizonyításául idézem itt a Nagy Imréhez írt levél erre vonatkozó részét:

„A sors nekem nem akar kedvezni, minden léptemet gáncsolja, minden feltételemet dugába dönti, szóval ő legnagyobb ellenségem. Tyrolból talán örökre kitiltott. Gráczig jövének, — — s itt vettük azon hírt: hogy az ezredünk Tyrolt elhagyván, Horvátország, Zágráb és Karlstadt városaiba menend. — Holnap, tudniillik május elsején, hagyja el az ezred Bregenzet. Nekünk azon parancsolat van hagyva, hogy két héttel előbb, mintsem az ezred, érjünk Zágrábba. E szerint még mintegy juniús elsejéig Gráczban maradunk. Az első, második és harmadik compánia menend Karlstadtba, s így én is az első compániával Horvátországban legfőljebb egy és félévig maradandunk.“

Csak akkor volna tehát lehető Szeberényi azon állítása, hogy Petőfi csakugyan Bregenzben állomásozott, melynek nagyobb hitelül azt mondja, hogy onnan leveleket is kapott tőle, ha föltesszük, hogy miután Petőfi a főtebb idézett levélét megírta, egy ellenparancs jött volna a transporthoz, mely ezt mégis Bregenzbe rendelte. Arra, hogy erről hiteles fölvilágosítást adjak, nincs kezemen adat, én mindamellett kétségbe merem vonni Szeberényi állítását, mert nem emlékszem, hogy Petőfi Bregenzben tartózkodásáról beszélt volna nekem, csak Károlyvárosból írta meg, a mint e, a többivel elkobzott, levele tartalmára emlékszem, hogy Bregenz felé való útjából Károlyvárosba rendeltetett.

Azonban Szeberényi azon állítása, hogy előbb Horvát-

országba s innen Bregenzbe szállíttatott volna Petőfi, kétség-telenül téves, mert Petőfi Károlyvárosból, mint katonáskodása utolsó helyéről jött Sopronba, hol elbocsátását kikapta, sinnen Pápára, mint azt később előadom.

Ugyancsak Nagy Imréhez írt idézett levelében, mely 1840-ik april 30-kán kelt, említi, hogy már egy hónapja van Grácban, s mivel föl lehet tenni, hogy Sopronból át Gráczig utazása két hétnél több időt semmi esetre sem vett igénybe, kétségtelenné lesz az, hogy Sopronból elindulása s Pozsonyon átmenetele, nem mint Szeberényi állítja januárban, hanem márczius közepe táján történt.

Petőfi Magyarországon kívüli katonáskodása idejéből keveset tudunk, valószínűleg szenvedésekkel tele, de nagyon egyhangúan folyhatott az le. Útjából és Károlyvárosból hoz-zám írt egy pár levele nem tartalmazott egyéb említésre méltó eseményt, mint azt, hogy Károlyvárosig történt úti fáradalmi őt beteggé tették. Mindamellett sajnálom, hogy e leveleimet 1841-ik év nyarán, midőn Pápáról a szünidők alatt szüleim látogatására Békésmegyébe lementem, több Petőfitől maradt ereklyével együtt, nevezetesen obsitos katonai sipkáját is, gazdasszonyom fia visszahagyott ládából kicsente.

Sopronban a Petőfivel egyidejű újonczok között volt Kupis Vilmos is. Egy csinos, szőke, magas ifju, előbb gazdasági gyakornok. Elöttem ismeretlen okból, Petőfi Sopronban Kupissal nemcsak hogy barátságban nem állt, hanem még kerül-ték is egymást. Innen eltávozta után azonban sanyarú sorsát legkivált ennek barátsága enyhítette, s későbbi éveiben is mindig fájdalommal emlité, hogy katonaságtól elválása óta hírét nem hallá. Hogy mennyire szerette őt, mutatja emléké-nek szentelt két verse: *K. Vilmos barátomhoz* és *Katona barátomhoz*.

Petőfi ez időbeli sorsáról leghívebb tükröt nyújt főntebb idézett levelének azon része, melyben állapotát festi. E meg-becsülhetetlen ereklye, tudtommal az egyedüli levél, a mely katonáskodásából reánk maradt.

„Mit mondjak önmagamról? írja abban, — most érzem mi mélyen sülyedtem, leszállva a tudományok pályájáról, mi-veletlen, érzéketlen emberek körébe, s egy durva zsarnok kör-mej közé (ez alatt valószínűleg káplárját értette). Csak néha emel ki e pokolból a költészet, a menyei, a malasztos. Oh ha

ezt keblemben nem hordanám, a kétségbeesés ölné meg! Egy hónapja már, hogy itt vagyok, s még igen keveset írtam; de hogyan is írjak? a káplár, mihelyest tollat lát kezemben, lármáz, szitkozódik reám, s dolgot ad. Így vagyok, azonban nem csüggedek. Non, si male nunc, et olim sic erit.“

Az 1840-ik év nyara és a reá következő év tele nem fog Petőfi sorsáról bővebb tudomást nyújtani, mint e levél. Megszabadulását úgy mint azt tőle hallottam, alább mondom el.

Az 1840-ik év november havában, mint novitius (logicus) deák, a pápai kollegiumba léptem. Lakásom egy vidéken lakó uraság szakácsa feleségénél volt, s szobámba csak gazdasszonyom szobáján át lehetett jutni, s a közbe eső ajtón egy hat hüvelyknyi négyszög ablakocska volt. 1841-ik év márczius elején, nedves havazó időben, midőn a bucsúzó tél végső mérget lehelte a vidékre, ez ablakocskával szemben álló asztalnál írással foglalkoztam, midőn az ajtón kívül valami nesz vonta magára figyelmemet. Oda tekintettem s a kis ablakon át Petőfi arcát véltem fölismerni. Meglepetésemben fölugortam, az ajtó fölnyílt, s azon egész valójában ő lépett be, csak hogy a szokottnál soványabban, bakancsba fűzött kékszíni szűk nadrág, katona-frakk és lapos fehér posztó kucsmában, a milyenben az obsitos katonákat szokták elbocsátani. Egy göresös bot s válláról lefüggő durva vászon-bakó volt minden magával hozott holmija.

A váratlan viszontlátás örömét gond váltotta föl. Célja felől tudakozódtam. „Nekem nincs ezélem — mondá ő — Sopronban hallottam, hogy itt vagy, s hozzád jöttem. Van még egy pár forintom, melyet obsitommal együtt kaptam.“ Ez a handgeldjéből maradt. Majd elbeszélte Károlyvárosban szenvedett nyomorát. Ekkor tudtam meg, hogy az őszi manoevre alatt vért kezdett köpni, s így kórházba jutott, hol unalma elűzésére az orvosoktól könyveket kért. Ez érintkezés alkalmat szolgáltatott arra, hogy a mívelt s jólelkű orvos őt jobban megismerje, s egyszer egész bizalommal kérdé: „Nem lenne-e kedve megszabadulni? ön nem ide való“. — „Nekem mindegy, felelt Petőfi, másutt sincs mit reménylenem.“ Az orvos erre elhallgatott, de néhány nap múlva egy pár magasabb állású tiszttel jelent meg a kórházban, kik ott felülvizsgáltak, s ezek előtt azt nyilvánította, hogy Petőfi képtelen a szolgál-

latra, mire rövid időn többe magával Sopronba szállíttatott, hol obsitját kikapta.

Most már a további teendő felől okoskodtunk, s csakhamar elhatároztuk, hogy Pápán marad s iskoláit folytatja. E cél elérését nem egy ok nehezítette. Iskolai bizonyítványa nem volt; a rendkívüli idő, mivel a tanév fele már lefolyt, fölvételét kétségesse tette; az önfentartás és a polgári ruha hogyan beszerzése is gondot adott. Tántoríthatatlan akarattal azonban mindezen segítve lett.

Azonnal alkuba bocsátkoztunk gazdasszonyommal, s ez rábeszélés után késznek nyilatkozott, éjjelre egy szalmazsákot, terítőt és egy párnát két váltó forint havi bérért, szobámba beállítani. Nekem volt Pápán egy ügyvéd távoli rokonom, ennek bemutattam Petőfi szép írását, s körülményeit elmondva kértem, szíveskednék őt írnokául fogadni, mit az, a szép írásnak örvendve, készséggel meg is tett. Remélte Petőfi, hogy ha atyját tudósítja iskolába járása szándékáról, ez a jó fordulatnak örvendve, szigorú körülményei mellett is segíteni fogja valami csekélységgel. Ezen kívül egy tanítvány nyerhetése is kecsegtette. Ruha dolgában én is szűken voltam ugyan, mégis akadt egy-két darabom, melylyel katona-ruháját fölcserélhette.

Még csak egy nehézség elhárítása volt hátra, az iskolába fölvételének kieszközlése. Erre nézve egyik derék tanárunkba vettem bizodalmamat. Pápára jövelelmekor alakult önképzőkör, mint az ifjúság meleg barátját Tarczy Lajost választotta elnökül, s ő annak emelkedését szíven hordozta. Úgy vélekedtem azért, hogy ha én Petőfit úgy mutatom be előtte, mint a kiben társaságunk egy kiváló tagot nyer, kész lesz az iskolába fölvételét kieszközölni. S reményemben nem is csalódtam. A derék Tarczy Lajos Petőfit addig is, míg Selmeczről, hol utoljára járt iskolába, bizonyítványt szerez, ideiglenes hallgatónak fölvétette.

Állapota tehát kerékvágásba látszott jönni, bár atyjától csak biztató levél érkezett, és egy tanítvány nyerhetése is még mindig csak remény maradt. De neki azon csekélység, mit az említett ügyvédtől írásáért hébe-korba kapott, szűken elég volt. Az iskolát rendszeren járta. Felöltő egyénisége társainál figyelmet keltett. Érezve szegény sorsát, visszavonúlt, nyers magaviseletű volt. Barátságot ez alkalommal senkivel sem kötött, s

fényes tehetségét egy-két barátomon kívül, kiknek róla beszéltem, senki sem ismerte. Egyszer, midőn távolléte alatt G. Gábor iskolatársamnak egy akkor írt versét mutattam, s az olvasás alatt véletlenül betoppant, indulatosan ragadta azt ki kezéből, ládájába vágta, melyet néki használat végett gazdaszszonyom adott, a kulcsot ráfordította, s szó nélkül ott hagyott bennünket. Az önképző körbe csak készült belépni. „Előbb oly költeményt kell írnom, melylyel becsületet vallok“, volt mentsége, ha azt sürgettem.

Így élt mintegy három hétig. Ekkor egy reggelen az a bogara támadt, hogy ő félre tett katonaruhájába öltözik s abban megy iskolába. Én e szándékától megrettentem, legkivált azért, mert épen egy oly tanárunk tartott akkor előadást, a kit tanítványai fütytyel, kakukolással s minden kigondolható idétlenséggel vérgig bszantottak, s az öreg mogorva tanár leste az alkalmat, hogy magát a sok injuriáért valamelyik rajta kapott tanítványán megboszúlhassa. Figyelmeztettem azért Petőfit, hogy a rakonezátlan tanulók őt ily ruhában látva, zajt fognak ütni, a tanár előadását megszakítják, ki ezért majd rajta fogja tölteni bszúját. De Petőfit föltett szándékától leverni, hiú törekvés volt, ő minderre csak azt válaszolta: Ez öltözet tisztességes, sokat szenvedtem én abban és senki előtt nem szégyenlek benne megjelenni.

Duzzogva, pörölve haladtunk tehát a kollegium felé, hová az elfecsérelt idő miatt későn érkeztünk. Az előadás már tartott, a terem ajtaja be volt téve. Én fölnyitám s beléptem; azt hittem, hogy a kinn maradt Petőfi meggondolja magát s nem merészel bejönni. Csalódtam, mert pár percz múlva nyílik az ajtó s ő bejött. A háborgó tanulók rakonezátlanságuk szabadabb üzéséért rendesen hátul, az ajtó körül foglaltak helyet, ezek megpillantva őt, éktelen hahotába törtek ki, s a vén tanár előbb mord tekintetét szegzé reá, s indulatos hangon kérdé: micsoda ember az ott? — majd fölismerve őt, haragja egész dühével támadta meg a csendzavarásért, kicsapattással fenyegette, s a teremből azonnal kitakarodni parancsolta.

Midőn az előadás után lakásunkra értem, Petőfi már kis tarisznyájába pakolt. „Megmondtam, mondám ingerülten, hogy szeszélyednek ez lesz a következménye.“ De a mint jobban figyelemre vettem, mit csinál, sejtelemmel kérdém: „Mi a

szándékokod?“ — „Itt hagyom Pápát, volt a válasz, nem vagyok én iskolába való.“

Én ki hazafelé ballagva azon gondolkoztam, mint fogok vele pörölni különzsége miatt, kérésre fordítottam a dolgot, hogy hagyja föl szándékával. Ismét a jó Tarczyra gondoltam, s avval biztattam, hogy ő majd kiegyenlíti a bajt. Kérésem ép oly sikertelen volt, mint előbbi törekvésem, hogy őt az iskolába katona ruhában menetelről leverjem. Egyedül csak annyit sikerült elérnem, hogy elutazását másnapra halasztotta. Katonaruháját, a sipka kivételével, melyet én tartottam meg emlékül, egy házaló zsidónak eladta, s így úti költsége néhány garassal szaporodott.

Más nap, tavaszi derült, kora reggel, april közepén, vá-szon-tarisznyáját nyakába akasztotta, magával hozott görcsös vándorbotját kezébe vette, s az úgynevezett grófi úton, egy negyed mérföldnyi hosszú hársfa-soron ballagott ki Pápa határából, avval a szándékkal, hogy Pozsonyba megy. Én őt a hosszú fásor végéig kísértem, itt elbucúzva tőle, keblemben keserűséggel tértem vissza társ nélküli lakásomra.

Véleményem szerint Petőfi élete az eddig leírt időszak után új stádiumba lépett, miért is azt itt megszakítom. Azonban még egy pár téves állítást nem hagyhatok érintetlenül, és az eddig festett kép kiegészítéséül átalánosságban némi elmondandóm van.

Az, a mi Petőfi ifjúságáról eddig íratott, leginkább Szeberényi közlése nyomán történt, s hogy az igen sok téves állítással van tele, úgy hiszem, eddigi adataimból is eléggé kitűnik. Szeberényi következetlenségbe esik, midőn Petőfinek Pápáról elmenetele után Pozsonyba érkezését beszéli el.

Hogy ekkor Szeberényi találkozott vele, azt Petőfi később hozzá írt levele is bizonyítja. De hogy abban a véleményben látszik lenni, hogy katonáskodásából közvetlen hozzá ment, és hogy Pápán léte felől tudomása nem volt, azon csodálkoznom kell, mert úgy hiszem, hogy Petőfi el nem titkolta előtte, honnan jött Pozsonyba. E találkozás ideje fölött pedig, hogy az 1841-ik május elején történt volna, határozottan téved. Hiszen Szeberényi maga közöl Petőfitől egy hozzá írt levelet, melyben ez arról tudósítja, hogy pozsonyi elválásuk után szüleihez ment, innen föl Selmeczre testimoniumért, s onnan ismét vissza szüleihez, s két hónapot (1841-iki májust

és juniust) honn tölté. Hogy lehetett volna tehát Petőfi egy időben Pozsonyban és szülőinél? — S mivel az is időbe került, míg az általa említett útat bejárta, és pedig per pedes apostolorum, mint azt tenni szokta, valamivel erősebb kombinációval a kezében lévő adatok nyomán Szeberényi e tévedését kikerülhetne volna.

A közügyek, forró hazafisága mellett sem kötötték le még akkor annyira Petőfi figyelmét, mint később. Másfél évi katonáskodása idején szigorú fegyelem alatt élt, s oly körben, hová az akkor már itthon nagyban folyt politikai mozgalom híre is alig juthatott, nem csoda azért, hogy könnyen lobbanó természetére az befolyás nélkül maradt. De helyzete is oly nyomorult volt, hogy az teljesen igénybe vette gondolkodását.

Szülei szomorú állapota is mélyen búsította, s nem egyszer fejezte ki azon szándékát, hogy oly valami életmódhoz nyúl, mely neki eszközt ad szülei sorsán enyhíteni. De e szándéka mindannyiszor összeütközésbe jött nagyra törekvésével, mely szerinte a kenyérkeresettel össze nem fér. Anyagi helyzete és szellemi dicsőségre törekvése közt előállt surlódás szülte leginkább hányt-vetett sorsát. Gyöngébb jellem a körülményekhez simúlt volna, de ő azok mostohaságával daczolva, merész elhatározással küzdött célja felé, s magában érzett tehetségének érvényre emelése által hitte kierőszakolni sorsa jobbra fordulását. E véleménynek maga is kifejezést ad egy versében, melyben mondja :

Hja, öcsém, velem a sors
Furcsa tánczot jár.

Köztem s közte folyton folyva
Tart a háború,
S majd lenyom, majd mint a pelyhet
Végtelenbe fú.

De azért nem csüggedünk ám,
A ki lelke van!
Szembeszállok ő kelmével
Bátran, szilajan.

S tán ha látja sors komám, hogy
Csüggedés nem ért:
Egykor annál bőkezűbben
Nyújtja majd a bért . . .

Hibásan ítélnék azok, kik Petőfit könnyelműnek szeretik föltüntetni. Ha az lett volna, oly viszontagságos élet mellett, s oly sok erkölcsi miasmával telt környezetből, mint a minőbe ő a sors mostohasága által gyakran taszított, nem emelkedhetett volna ki oly szeplőtlen jellemmel s magasztos czéllal lelke előtt. Hogy ezt tenni bírta, ahhoz nem csak az volt szükséges, hogy a jót a rossztól meg tudja különböztetni, hanem lelki erő is, melylyel a csábítóbb rosszat megvesse. És e két tulajdon ellentéte a könnyelműségnek, mely megfontolás nélkül rohan az élvezetesebb, de rendesen feslettebb úton.

Petőfi Asszonyfán, Sopronban, katonáskodása idején, s onnan visszatérte után rövid időzése alatt Pápán, számos költeményt írt, melyeket ő inkább csak erős emlékezetében hordott, majd neki ülve egy füzetbe össze szedett, majd meg összetépte, némelyek kihagyásával, mások átdolgozásával meg újra össze írta, s számítgatta, hogy mily kötetkét adnának ki nyomtatásban. A melyik egyáltalában nem tetszett neki, azt kegyelem nélkül elégette. Egyszer ily máglya-ítélet alkalmával, midőn sajnálkozásomat fejeztem ki, azt a humoros megjegyzést tette: valóban igazad van, több szesz van benne, mint sem hittem, nézd mily lobogva ég. — Alkalmam volt egy összeírt füzet versét elolvasni, s még most is visszaemlékezem azon benyomásra, a mit az akkor reám tett, csak hogy most tisztább itélettel hiszem a felől véleményemet elmondhatni, mint akkor.

Azon mély érzés, mely rövid időn oly gazdag forrásban tört ki ajakán, még akkor szunnyadóban látszott lenni. Még nem nyílt volt meg az a színgazdagság, melylyel később szenvedélyes szíve harczait oly bájoló lágysággal és haragos lelke villámlását oly megragadó erővel festette. Keble hullámlásának ritkábban adott hangot lantja húrjain. Várromokról, történeti hősökről írt, genre-képeket rajzolt és egy-egy népdalt költött, s ezeknek előadásába nem szőtt oly gondolatokat, melyek a megdalolt tárgynak lelkére gyakorolt hatása alatt születtek volna. Verseinek jelleme inkább élénk elbeszélő és leíró, mint sem érzéssel színező volt. Azonban már ekkor lekötötte az olvasó figyelmét a nyelv fölötti batalmával, melylyel egyszerűség és világosság mellett sok könnyűséggel tudott bánni. A forma, melybe költeményeit öntötte, többnyire még

a régi iskolái volt, gyakran verselt hexameterekben vagy más klasszikus alakban. — Meglepő azon rohamos fejlődés, mely katonaságból visszatérte után gondolkozásában, érzésében és szabadabb vers-alkotásában előállt nála, mely azonban következő életszakának tárgya lévén, ott fogok róla szólani.

ORLAY SOMA.

AZ ANGOL ÁLLAMALKOTMÁNY ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSÉHEZ. *)

I.

Egyike korunk legkiválóbb tudósainak, a berlini tanár Curtius, legújabbán megjelent szellemes könyvében: *Alterthum und Gegenwart*, azt mondja, „hogy mióta polgárosult emberek élnek a földön, mindenütt és mindenkor a legfönségesb, de egyúttal a legnehezebb alkotásnak is a jól rendezett állam tartatott“. — Egyik szülő tanúbizonysága a nagy görög történetíró és philolog ez állítása helyességének, azon hosszú és fényes sora az államphilosophoknak, publicistáknak, részben gyakorlati államférfiaknak, kik Athén fénykorától kezdve egész a mai napig (tehát egy majdnem harmadfél évezredet alkotó időkoron át) az állam miként szervezése és berendezése föladványaival foglalkoztak; s Plátóban meg Aristotelesben, Macchiavelliben és Bodinban, Lockeban és Montesquieubben, Kantban és Smith Ádámban, Rousseauban és Benthamben, Burkeban és Broughamban, Toquevilleben és Bagehotban, Rotteckben és Mohlban, Széchenyiben és Eötvösben, Stuart Millben és Gneistben bírják legnevezeteseb képviselőiket.

E „jól rendezett állam“ egy concret, élő és való példájával is bírunk; bírunk egy, ha nem is a tökély fokáig felérő, de a gyakorlati államrendezésnek egy nagy területen s egy sok milliókra menő népesség alapján létesült alakjában előt-

*) Jelen értekezés a tisztelt szerző tanárnak két egyetemi előadásán alapszik, melyet az egy, e tárgyra vonatkozó nagyobb lecke-cyclushoz bevezetésül tartott.

— tünk álló, sok tekintetben páratlan országszervezetben: az angol államalkotmányban.

Nem Montesquieu volt az, a ki ez alkotmánynak kiválóságára a múlt század közepe táján először utalt híressé vált nagy művében *Esprit des Lois* (1748), a midőn egyebek közt azt mondá Angliáról: „c'est aujourd'hui le pays, le plus libre, qui soit au monde“. Nem! Már háromszáz évvel Montesquieu előtt hirdette, ugyancsak francia, a szellemes államférfiú és történetíró Philippe de Commines, még határozottabban ugyanazt, azt írván: „selon mon avis, en toutes les Seigneuries du monde, dont j'ay connaissance, où la chose publique est mieux traitée: c'est l'Angleterre“.

S ezeknek nyomain halad ismét számos elsőrangú államphilosoph és publicista az újabb időkben s mind mai napig, a kik Anglia alkotmányában a politikai szervezés és státusférfiúi alkotás egyik mesterművét látják; constructióját és ágazatait, egyenkint és együttességekben, követendő mintaképül tekintik; az angol közjog tételeiben a modern európai constitutionalismus eszményének fő lineamentumait hiszik megvalósulva; s azon meggyőződést táplálják, hogy ezen, régít és újat, conservatismust és progressismust, monarchiát és democratiát, rendet és szabadságot, traditiót és észlegességet magában oly szerencsésen kibékítő alkotmánynak általánosb meghonosulása: világrészünk mind politikai, mind műveltségi haladásának, a népek szellemi és anyagi emelkedésének egyik lényeges föltétele.

Nem akarom e férfiak egész névsorát fölhozni. Nem szólok az 1789-ki francia nagy forradalom azon messzeblátó férfairól, kik mint Mirabeau és társai, a kitört mozgalmat az angol monarchico-constitutionális formák medrébe akarták visszavezetni; nem említem, mily meleg, majdnem rajongó ragaszkodással csüngtek a XVIII-ik Lajos és X-ik Károly-féle kor államtudósai, a Brogliek és Guizotok, a Royer-Collardok és Benjamin Constantok, a Jouyk és Sismondik, az angol alkotmányon, melynek alapágazatait a republikánus és a caesaristikus zaklatások alatt annyit szenvedett hazájok új közjogába beültetni törekedtek; mellőzöm azon befolyás érintését, a melylyel az angol alkotmányi intézmények századunk közepe felé elsőrangú olasz és spanyol államtudósokra, például Rosmini-Serbatira, Sclopisra, Riccire, Colmeirora és másokra

voltak; — hallgatok nemes czélzatú agitációjáról azon nemcsak hazájok határain belül, hanem azokon túl, különösen nálunk is mélyebb hatású német nagy publicistáknak, a kik, mint: Aretin és Welcker, Rotteck és Dahlmann, Mohl és Itzstein, századunk harmadik és negyedik tizedében, legnagyobb öröme a nemzet minden szabadságvágyóbb s gondolkodó elemeinek, de legnagyobb bőszságára is az absolutismusnak tömjénező, s az emberiséget a középkor feudális és theokrátikus békőiba visszavezetni törekvő Gentzek- és Müllerek, Hallerek és Jarckék, Leók- és Görreseknak: angol alkotmányi intézményeket fönnen magasztalták, s politikai reformköveteléseket formulázva, a népszabadság s egyenlőség, a liberalismus és haladás zászlóit magasán lobogtatták.

Hosszadalmassá lennék, ha csak futólag is akarnám jelezni azon mélyreható befolyást, melyet Anglia államintézményeinek szemlélete Európá majdnem minden népére, s különösen hazánkra, Magyarországra, is gyakorolt a harminczas évek kezdete óta, és azután folyton és szakadatlanul. A feszült figyelmet, melylyel hazai politikai köreink a húszas évek végén és a harminczas évek elején lefolyt angol reformmozgalmakat kísérték; a hazaszerte megindulni kezdő egyesülési és közgazdasági iránylatot és izgatást angol előképek utánzására; halhatatlan emlékű Széchenyinknek angol intézményeken való csüngését s tizenhatszor megejtett útját Albionba; a nagy harcokat, melyeket 48 előtt az úgynevezett municipalista és centralista párt vívott, s a melyekben amaz Anglia önkormányzati rendszerének nem-ismerése, emez a francia összpontosítás igen is elnéző kegyelése által tűnt ki; a feszült érdeket, melyet hazai publicistikus köreinkben a negyvenes években a Sir Robert Peel-féle nagy financia- és forgalompolitikai intézkedések, a Cobden-féle szabad kereskedelmi agitáció, s az e körüli parlamenti viták, később, a 47-iki nagy válság, a nagy angol külügyminiszter Palmerston működése, stb. költöttek.

Nem érintem meg végre azon rendkívül érdekes és messze elágazó politikai irodalmi mozgalmat sem, mely a 48 óta lefolyt időszakban megghiúsult annyi remény, meg a gyakorlati államéletben tett annyi szomorú tapasztalattal szemben: a gyakorlati államszervezés és forrásához, az angol státuszjog s államalkotmány (egy ideig elhanyagolt) tanulmá-

nyához való visszatérésben nyilatkozik; s Frankhonban, Olasz- és Németországban, s egyebütt már eddig is egész sorozatát hozta elő a legértékeseb elméműveknek, melyek az angol állami és társadalmi viszonyokkal függenek össze s a melyek közül csak Fischel: *Englische Verfassungjára*, Haxthausen *Constitutionelles Principje*, Block és Leroy-Beaulieu önkormányzati dolgozataikra, Ranke *Englische Geschichtejére*, Gervinusnak *Einleitung in die Geschichte des XIX-ten Jahrhunderts* Angliára vonatkozó szakaszára, Laveleye *Formes de Gouvernementjára*, Lieber ethikopolitikai műveire, Taine és Janet többrendbeli dolgozataira, Rémusat és Laboulaye politika értekezéseire, Brentano *Arbeitervereine und Arbeitsgilden* című közgazdasági munkájára, Hillebrand *Menschen und Völkerjére*, s kit első helyen kell vala említenem: Gneistnek többrendbeli, az angol közjogot és közigazgatást, önkormányzatot és igazságszolgáltatást fejtegető tanulmányaira utalok.

Joggal tehetjük tehát magunknak a kérdést: „mi e magatartásnak, az angol alkotmány iránti e rendkívüli érdeklődésnek, mondhatnók bámulatnak, valódi oka!?” — Egy-némely momentum az eddigiekből is merithető e kérdésre való felelet tekintetében. Tüzetesb tájékoztatásúl azonban a következők szolgálhatnak. Először az, hogy az angol államalkotmány (daczára egyes hiányainak, félszégeinek, s korunk magasb követeléseivel ellentétben álló némely elemeinek) egészben szemlélve, csakugyan rendkívül sok oly jeles tulajdonságoknak örvend, a melyek másutt egyéb alkotmányokban vagy épen nem, vagy csak igen tökéletlen mértékben vannak meg, s Angliát a kor politikailag legmagasb színvonalán álló közületként tüntetik föl. — Másodszor az, hogy azon nagy átalakulások közepett, melyek az európai államrendszert és társadalmat az utóbb lefolyt másfél század alatt érték, részben megingatták, az angol államépület, alapjaiban úgy mint structurájában lényegileg ép és csorbitatlan maradt; s így az európai emberiségben azon hit és meggyőződés vert gyökeret, „hogy a boldog szigetországban, azon javak, melyek után a művelt népek egy század óta vágyódnak, biztos kikötőben nyugszanak; szabadság és emberjog sziklaszilárd talajon áll; rend és szabadság, autoritás és népjog, anyagi jólét és békés haladás: szép összhangban frigyeesülvők“. Úgy hogy nem

tekintik túlzottnak, a nagy történetíró, Gervinus, azon mondatát: „Diese Verfassung ist so geartet, dass die Geschichte aufstehen und auf diesen Staat wie auf ihr Meisterwerk hinweisen dürfte“.

Nem kis mértékben hatott és hat még mindig azoknak, a kik Anglia politikai institutióit figyelmesebben szemlélilik, e részben való fokozott elismerő véleményére, azon körülmény, hogy az angol alkotmányban az emberi ész, munka és alkotási erőnek épen úgy, mint egy nagy népet kitüntető minden nagy tulajdonoknak nemes productumával állunk szemközt. Minden egyes alapvonás e szilárd szervezetű politikai alkotásban, annak elemei és részei egyenként úgy mint összefüggésekben véve, a szellem- és jellemerő kétségbevonhatatlan jellegét viselik magukon; s minden forma és keret arra látszik alkotva, hogy egy nemes anyagnak, egy magas erkölcsi értékű tartalomnak, egy életerős s egészséges közéleti fejlődésnek képezze edényét. Nem is szólva arról, hogy az egész történelmi processus, a melyen át a britt államszervezet oda fejlődött, a hol ma látjuk, még számos sötét mozzanatai mellett is, egyike a legméltóságosabb tüneményeknek, melyeket az egyetemes történelem fölmutat, s az embervilág büszkeségét képezik. — Az angol alkotmány valódi gyümölcse az angol-szász faj tiszteletet és csodálatot gerjesztő szívóssága, kitartása, akadályoktól nem tartó, nehézségeket könnyű módon leküzdő erejének; hangosan szóló nyilatkozata azon nemcsak az egyének, hanem a nemzetek életében is igaz tételnek, „hogy az istenek is csak munkáért és fáradságért adják adományait az embereknek“, — hogy „labor omnia vincit“, vagy mint a hírneves német Treitschke magát kifejezi: „Durch der Mühe Pflugschar muss sich der Mensch des Schicksals harten Boden öffnen;“ — a mi azután csakugyan úgy tünteti előnkbe igen sok alkatrészét a nagy mesterműnek, mintha granitból lenne kivágva, hogy idővel és enyészettel daczoljon.

Kell-e ezeken kívül arra utalni, hogy azon örökké emlékezetes nagy idők óta, midőn a római respublica fénykorát élte, s polgárai a gyakorlati hazafiság, közszellem és kötelességteljesítés legbámulatraméltóbb példáival a politikai jellem-nagyság többé alig valaha utólérhető előképeit szolgáltatták: hogy azon nagy idők óta (mondjuk) az angol nemzet volt és maradt mind mai napig az egy, mely ez előképek megvalósi-

tására legtöbb sikerrel tört; melynek meleg honszeretet, áldozatkészség, és a közért való önzetlen szolgálat által magokat annyira kitüntető polgárai, a Kant-féle „kategorischer Imperativ“ elvnek leghűbb követői és megvalósítói; s hogy Anglia államalkotmánya nehéz művének megteremtésében követett politikája, a majdnem művészi tökélyre emelt conservatismusa és reformrendszere alapján is, érdemet szerzett arra, hogy lakói „az újkor rómaiainak“ neveztettek el?

Szóljunk-e végre arról, hogy az angol birodalom, három világrészt a maga körébe vonó óriási terjedelménél fogva, oly állami élet és szervezet képét nyújtja, mely nagyszerűség, polgárosító hatás, siker és humanitárius czélzatok tekintetében szintén páratlanul áll a történelemben, és így ez irányban is az emberi elismerés, tanulmány, sőt bámulat méltó tárgyát képezi?

II.

Áttérve magára tárgyunkra, szükségtelen lesz bevezetőleg kiemelni azt, hogy az angol alkotmány, mint kiválóan történelmi képződvény, mely egy közel ezeréves fejlődési processusnak eredményeként áll előttünk: csak történeti alapokon és vonatkozásai szerint ismerhető föl és jellemezhető helyesen. Ez okból a következő rövid áttekintésben mi is a történelmi szemponthoz fűzzük rajzunkat, s ezen az alapon véljük lehetőleg hű és részrehajlatlan képét szolgáltatni az angol közjog- és államszervezetnek.

Az angol alkotmány számos nagy intézményével egészen a X-ik és XI-ik századig nyúl vissza s az első nagy királyokban, az Alfrédekben, hódító Vilmosban és az Eduardokban bírja első alapítóit. Szervezete és strukturájának alapvonásai (mond Gervinus) nem úgy jöttek létre, mint a tengeren túli nagy testvérállamé, az Éjszakamerikai Unióé, egy előre gondosan kidolgozott s megállapított terv szerint (s azért vannak is benne fogyatkozások és szögletességek), de a mindenhai alkotás vezetői a rendelkezésre levő különböző elemeket mindig a legczélszerűbb módon tudták egyesíteni s bizonyos összhangba hozni, s joggal mondhatni, hogy századok építettek rajta, de az anyag és az építési munka minden időszakban a legjobbak voltak.

Jól jegyzi meg egész jellegére nézve Fischel „az angol alkotmány nem vívmánya valami föllázadt nemzetnek; sem nem ajándéka vagy kegyadománya egy szabadelvű fejedelemnek; nem is valami külön szabadságlevél czíme és paragrafusok szerint; vagy külön formulázott szerződvény király és nép között; egy szóval semmi sem kevésbbé mint közönséges értelemben „alkotmány“, mint valami okiratilag kiadott megpecsételt és közzétett állam-alaptörvény“.

Nincs újabbkori állam, a mely oly normális történeti fejlődést mutathatna föl, mint Anglia, melynek státusalakulási pházisai tisztábban és elesebben írvák körül, mint bármely egyéb országéi. Az ó-germán alkotmány a patriarchál királyság alatt sehol sincs úgy kifejlődve, mint az angol-szászoknál; egy törzs sem hagyott ez első időszakából oly gazdag jogkönyveket és irodalmi kincseket hátra; egy ország kezdeteiben sem látjuk a legkülönbözőbb politikai factorokat úgy mint itt, egy közös nagy célra való összeműködésben. Ép így különösszerencséje volt Angliának az is, hogy benne az állam legkorább jutott mindahhoz, a mi azt megilleti; kifejlése által a teljes had-, pénzügy-, egyház-, igazságszolgáltatás és rendészeti fenségjogoknak, mint elsődleges alapnak egy erős rendszerére nézve az államhatalmi szervezetnek, a melylyel azután a parlamenti szabadságok fokenkénti érvényrejutása frigyesül, s a polgárok a politikai és közszabadsági jogoknak élvezetébe az államügyek körül kifejtett legbelterjesb köztevékenység útján helyezkednek. — A hűbéri alkotmány egy országban sem volt oly bevégezett és szilárdul megállapított mint a normanniai Angliában; valamint másfelől egy állam arisztokrátiája se mutatta magát már az első időkben is oly politikai képességűnek mint az angol. — A fejedelmi absolutismus, mely Angliában előbb mint bárhol bírt meghonosulni, hatalmát egy országban sem használhatta oly előnyösen föl mind kifelé, mind benn, s sehol sem élhetett azzal oly kevésé vissza, mint Angliában. — S végül a mi a polgári osztályt illeti, ez sehol sem hozott az államnak annyi erőt, s sehol se vívott ki ön maga számára oly jelentékeny politikai befolyást, mint épen ebben az államban! A minek következtében azon időben, a midőn (a XVII-ik század vége felé) arra került a sor, hogy az alkotmány új szerződvények által biztosíttassék és átvizsgáltassék, senkinek se volt se kedve, se oka, ez állam-elemeknek (monarchia, aristokra-

tia és demokratia) egyikét kiküszöbölni vagy megrövidíteni, mert mindegyik jónak és üdvösnek bizonyult. Azon nézet lett ugyanis uralkodóvá, hogy az állam annál szilárdabbá válik, mennél több hatályos és kipróbált erő biztosittatik számára. Így például a polgári osztály nem irigyelte a főnemességtől nagy birtokát, melyet a Cromwell-fele reszpublika agráriai módon megosztani és fölaprózni akart, elég biztosnak érezvén magát emelkedő iparosságában, a melynek minden irányú kifejlésére nem kis mértékben ép annál fogva volt utalva, mert a földbirtok a nemességnek kezeiben volt. — A nemesség viszont méltánylattal viseltetett a polgári osztály mozgó vagyona iránt, nem irigyelte tőle iparának állami segélyezését, valamint folyton növekvő hatalmát a parlamentben, belátva, mily nélkülözhetetlenek annak adói és hitele az államra nézve, s másfelől nem féltve a maga befolyását, függetlensége-, szabad ideje- s államműveltségénél fogva. Együtt pedig a két nagy rend születési előítelek által szét nem választva, hanem csaldonként egymásba szövédvé, érdekek tekintetében nem politikai ellentétben, hanem mindegyik önmagában a politikai elvek legtermészetszerűbb különbsége szerint egyformán pártilag csoportosulva, együtt (mondjuk) a két nagy rend felfogta hasznos és előnyös voltát egy az egész társadalmi szervezet fölött álló egységes csúcsnak, s megtarták a monarchiát, a mennyiben csak a királyi felségjogokat szorították meg egy némely irányban. S viszont, a királyság, a midőn a trónt a parlament kezéből vette, lemondott az Istentől származás meseszerű eszméjéről, a mely neki azelőtt egy külön, minden többi jogok fölötti jogozatot kölcsönzött, úgy hogy ez időtől fogva Anglia csak egyforma (szerzett és szerződésileg biztosított) jogot ismer, a melyen a király, a nemesség és a polgár osztály állása az államban nyugszik; és mindenike a másiknak jogában egyidejűleg a maga saját jogát tiszteli. — A nemzet e tekintetben is hű maradt az eddigi idők jellegéhez és irányához, a hol minden forradalom csak védelmezése és helyreállítása volt a régebb megsértett szabadságjogoknak. — E minden irányú jogegyenlőségen nyugszik azután tényleg az angol státus szilárd államhatalmainak egyenarányú befolyása, sőt viselőiknek egyenlő emberi és politikai jellege is, míg másfelől kölcsönös viszonyuk egyenes ellensúlyozója a politikai elfajulásnak, mely Aristoteles éles megjegyzése szerint, az állam-

nak személyes vagy egyoldalú osztály-érdekben való kiaknázásában áll. Egy szóval azon neme ez a vegyes alkotmánynak (folytatja a többször idéztük nagy történetíró), a melyben monarchikus, aristokratikus és demokratikus elemek helyes vegyületben és kölcsönhatásban állnak; s jog és szabadság autoritással és renddel helyes egyensúlyba és harmoniába hozvák.

A constitutionális államforma ez (mond ismét Gervinus), teljességében és természetes fejlődésében, a hol az alkotmány mindig megvolt, a történelmi materiáléből semmi lényeges veszendőbe nem ment, minden elem és tényező szakadatlan és eleven kölcsönhatásban létezett és a régi csak bámulatra méltó akkomodációban áll a későbbi szükségekhez és a mélyebb belátású államművészséghez. Innen van az, hogy benne nemelyek az ő angol-szász alkotmány befejezését, mások a középkori rendi állam kiépítését vélik föltalálni. — Anglia azon állama a polgárosult világnak, melyben a középkor testületi tagosulata egész a legújabb időkig az életben és a társadalomban épen úgy fennmaradt, mint az alkotmányban; a állam rendjei és a közhatalmak önképviselte érdekeikkel hasonlitanak óriási négyszögekhez, melyekből az ország politikai épülete egygyé van alkotva csodálatos szilárdságban. Hogy melyike szerint neveztessek kitünőleg, melyiktől veszi inkább alakját és jelentőségét, azt alig lehet megmondani. — Így jelesül: tekintve a király fenséges állását (Rex est caput, principium et finis parliamenti) s országgyűlés-felosztási jogát, a kormányzat szilárd egységét, a korona korlátlan vetőjét, az executiva erejét, melyet kivonatkozásaiban mutat stb., akkor egy teljesen egyeduralkodó államban véljük lenni magunkat. — Tekintve a politika szívósságát és következetességét, az angol jog, erkölcs, szokások conservatív jellegét, a hagyomány tiszteletbentartását, s a nagy birtok függetlenítő hatását: akkor az angol államszervezet lényegileg aristokratikusnak tűnik föl; — ha ellenben azt vesszük, hogy az ellentétlenség az angol államjog egyik sarkalatos tétele, hogy az adó megszavazás- és megtagadás-jogát kizárólag a commonerek gyakorolják, hogy (főleg napjainkban) a polgári és az iparos meg kereskedő osztályok befolyása a törvényhozásban és az államügyek intézésében egyre nő, hogy a közigazgatás mennyire decentralizált, az önkormányzat mily széles alapú, a

hivatalnoki hatalom mennyire korlátolt, a személyi és vagyon-
 szabadság, az egyesülési és gyűlésezési jog meg a sajtó mily
 korlátlan, s végül a katonai rendszer mennyire elűtő continen-
 tális-monarchiai intézményeinktől, és a törvény uralkodása mily
 föltétlen és mindent domináló: akkor meg minden úgy tűnik
 föl, mintha egy demokratikus köztársaságot látnánk magunk
 előtt; egy nagy reszpublikát annyival inkább, hogy az egész
 köznevelést az államra irányoztnak tapasztaljuk; a legfelsőbb
 hatalom a legislatívában nyugszik; a nép parlamentjében a
 maga felségiségét a koronának (esetileg) feladományozhatósá-
 gában manifestálja stb. (És mégis, mond a sokszor idéztük
 történetíró, nincs szabad nép, mely a népsouverainitást ritkáb-
 ban hordaná szájában, vagy a mely [talán egyedüli kivételével
 a magyarnak] őszintebben monarchikus érzületű volna!)

Nem ismerünk országot, mely annyira nyugodnék a fön-
 maradotton, népet, mely annyira összenőve lenne aristokrati-
 kus conservatismussal; melyről inkább el lehetne mondani
 Macaulayvel, hogy egy pillanat se volt az angol alkotmány
 fejlődésében, a hol annak nagyobb része nem volt régi; és
 mégis méltó büszkesége az angolnak, hogy alkotmánya min-
 den haladásnak nyitva áll, s annyira képzékeny, hogy minden
 nagy eszmének befogadására, minden tapasztalat értékesíte-
 sére és minden új szükséglet kielégítésére alkalmazós. S telje-
 sen méltó egy újabb nagy szakember dicséretére, ki azt mondja
 felöle: „ez az alkotmány az, mely mindig alkalmazkodott az
 egyes korszakok szükségéhez, egyesítve az ifjúság erejét a
 régiség nagyságával“. (Franqueville.) — Senki sem oly félté-
 keny, mint az angol, személyi szabadságára és vagyonbiztos-
 ságára állami túlkapásokkal szemben; és mégis egy állama az
 újkornak sem gyökerezik úgy mint az angol az ó-világ fogal-
 maiban, a hol az egyes az államért élt s egyéni akaratát és
 külön-érdekét készségesen rendelte mindig az egésznek alá.
 Mindez azután a britt államnak, politikának és alkotmányi
 szervezetnek bizonyos exclusiv, egyoldalú, önös s szigorúan
 nemzeti jelleget kölcsönöz; s mégsem létez nép a föld kerek-
 ségén, mely oly képesnek mutatta volna magát a legidegenebb
 nemzetiségeket, még a midőn alávetette is, tisztelni és kimélni,
 s a mely humanitárius irányban oly szolgálatokat tett volna
 az emberiségnek, mint a britt, a midőn a rabszolgaságot (rop-
 pant anyagi áldozatokkal) gyarmataiban eltörle; a kalózat s

a rabszolga-kereskedés megszüntetését kivitte, egész földrészeket civilisált, jótékony intézetekre és szegények segélyzésére száz meg száz milliót fordított, s legújabb időbeli gyári és munkás-törvényeiben az emberiesség és az alsó osztályok sorsa javítása iránti gondoskodásának felülmúlhatatlan tanúbizonyságait szolgáltatta.

E kiegyeztetett ellentétek, e/sokoldalú egység és egyesített összhang, mint folyománya a belső nemzeti tulajdonságok és a külállamintézmények szerencsés vegyületének, valódi díja az angol állam-szervezetnek, forrása Anglia hatalmának és biztosítéka szabadságainak! S ez/összetett természete oka annak is, hogy e sajátos állami rend és alakzatai elméletileg oly nehezen foghatók föl és méltathatók, de még annak is, hogy gyakorlatilag véve a britt alkotmány, daczára annyi utánzatoknak, igazi képmás nélkül maradt, s helyesen jegyzi meg felőle a már sokszor idézett förténetirő: „Nem alkalmas ez alkotmány arra, hogy bármely más állam számára formuláréül szolgáljon, mert csak oly népnek való szabálmérvül, a mely hasonló nemzeti szellemből, egyenlő fölhasználásával régi és újabb intézményeinek, egy a maga természetének és sajátosságának megfelelő alkotmányt volna képes megteremteni, a mely az angolhoz talán érték tekintetében akkor volna leg hasonlóbb, hogyha alkat és külforma tekintetében attól legmeszsebb elütne“.

Egy sajátságos jellemvonása a britt államszervezetnek egyfelől azon szerencsés körülmény, hogy a britt népesség nemzeti különsegei, faj- és származásbeli ellentétei már századok óta részint elmosódva, részint egygyé folyva, a státus-test egységes s/compact alakulását (úgy mint sok modern államét) nem veszélyeztette; másfelől azon kiváló szilárd-ságú jog- s igazságszolgáltatási organismus, mely az angol státus-alkotmánynak oly lényeges, minden alakzatain és institúción átszörvődő momentumát képezi; politikát, kormányzatot, pénzügyét stb. uralólag föltételez; az instantiák folyamatában s egész struktúrája szerint a közpolgári és politikai szabadság-jogok biztosítására van berendezve, s lehetségessé tette azt, hogy Angolország volt s maradt mind mai napig az egyetlen nagy állam, melyben az administratív-jog szorosan constitutionális alapokra helyezve, azon rendszere az államigazgatás-nak érvényesül, a melyet a britt közjog nagy ismerője Gneist

„Eine Verwaltung nach Recht und Gesetz“-nek (jog- és törvény szerinti államigazgatásnak) nevez; míg egy más nagy szakember azt mondja Angliáról e tekintetben: „ha a mai angol állampraxist tekintjük, azt találjuk, hogy a státushatalmi functiók lényegileg ugyanazok maradtak, mint a közepkorban, a mennyiben azokat az egyéni szabadságjogok terjedése egyben-másban nem korlátozta; hordozói azonban ez államhatalmaknak sok tekintetben szerepet cseréltek, s jelesül míg jogilag úgy mint elméletileg a közületi élet súlypontja a királyban nyugszik, a királyi praerogatívák gyakorlata nagy részben a parlementre meg az ettől függő cabinetre (miniszteriumra) ment által; a polgári szabadságot azonban viszont nem annyira a parlament, mint a független bíróságoknak minden jogkörökbe örökösleg belenyúló hatalma védelmezi és biztosítja.“

Valamint az antik államban, úgy az angolban is a közszellem és a közérzület fensége jó részben az institutiók szüleménye; egy öntudatos, következetes és igazán erős politikai érzékű törvényhozás positiv alkotványa. Az angol állampolgár századokon át tapintattal és hazafias irányú intézkedésekkel létesített alapokon egész lényével az államhoz vonatott, s annak szolgálatára képesítettett, úgy hogy az angol státus csakugyan oly mérvű öntevékenységen nyugszik a felsőbb és középosztályoknak, a minőt az egész világtörténetben még csak a görög respublikákban meg Rómában találunk, míg a fizetési tisztségviselés mellett csak kisegítő és kiegészítő állásban jelenkezik (kivételeivel a nélkülözhetetlen felsőbbrangú államkormány- és bírósági hivatalnokoknak). — S e kapcsolat a birtoknak a tiszttel s az államra fegyelmezett értelmiséggel (melyet már Aristoteles is a jó államszervezet egyik ismérvének mond), az, melyben az angol alkotmány lényege főleg nyilvánlik; a birtokos osztálynak öntevékenységi fáradozása a közületi élet munkájában, az országgyűlésen, a kerületi és a községi tisztségekben, az igazságszolgáltatásban s egyéb köz- és állami functiókban, mint alább látni fogjuk életelve a britt parlamenti alkotmánynak is, a melynek egyik nagy előnye az, hogy oly elemek benne a határozók, melyek a közösen szükségest, a törvényt, mindennapi öngyakorlásban az életbe átvive, jól tudják, hogy mi forog kérdésben akkor, ha vagy magok vagy követjeik által ama törvények alkotásában részt vesznek.

Ez részben oka annak is, hogy közigazgatás és alkotmány Angliában oly bensőleg hatják egymást át; s pedig nem valami hatalom-megosztási gépies rendszer szerint, hanem egy nagy törvény alapján, a mely a birtoknak sociális hatalmát, állami kötelességeit és politikai jogosultságát összhangba s ez által mint nyilvánjogot/általános elismertetésre is hozza. Egy ily közület belső ereje azon nyugszik, hogy (mint fentebb is már jeleztük), a népnek egész nevelése a státusra irányzott, közszellem-ébresztésre és fejlesztésre czélzó, s ez által minden osztálynak, de főleg a vagyonosb és értelmesbnek férfias tudatot és emelkedettséget kölcsönöz, mely a maga értékét és súlyát abban keresi, a mi a férfi az államban, s ez állam részéről elismertetés az egész emberélet czéljává és büszkeségévé lesz. E növeltetés az állam számára egyik alapzata Anglia nagyságának, épen úgy, mint volt egykor Rómáénak. Az egyes benne komoly, rideg, szögletes (épen úgy mint az ó római szervezetben), de ép e kimért rideg institutiók tartósak és szilárdak, s a veszedelem órájában, nagy föladatokat alkalmávali megpróbáltatáskor, mutatják egész fennségét egy büszke, szabad nemzet jellemének; s a mi ez utóbbi tekintetben szintén latba eső, talán jobban mint az, hogy e kezdetben maroknyi nép három világrészre kiterjedő birodalmat alkotott, a tengerek fölötti uralmat megszerezte, s katonai dicstettek által is a continens bármely népével egyenlő vonalra helyezkedett, a mi, mondók, még jobban latba eső, az, hogy a britt nemzet, mely középpontjában a világkereskedésnek és kincseknek a földkerekség minden élvezeti tárgyait fölhalmozta: a világuralkodás fényében és szerencséjében azjerkölcs egyszerűségét, az igazságszeretetet, az istenfélelmet, a jogtisztelét, s a hatalmasnak a gyöngék irányában kellő mérsékletét megőrizte! Úgy hogy méltán fejezi be Gneist e részbeni rajzát a következő szavakkal: „azon ezer éve az angol történetnek, mely immár mögöttünk van, bizonyítja, hogy a szabadság csak egy nehéz küzdelmek és szenvedések árán szerzett és szerethető jó; csak kemény munkának és yiharos időkben/megegzett erőnek alkotványa; bizonyítja azt, hogy az igaznak és nemesnek utóljára minden dolog javára válik; míg a continens szabadságért küzdő, de mindig visszaeső népeinek tettel's még világosabban mutatják, mint a nagy gondolkozó jelszava hogy „e pur si muove!“ — és mégis csak mozog“.

III.

Nem volna teljes és hű a jelen rajz, ha annyi magasztaló dicséret mellett, a melylyel az eddigiekben az angol alkotmányt illetük, nem utalnánk legalább futólag egy némely árnyoldalra és fogyatkozásra is, a mely, mint minden emberi művön, a britt államalkotmányon is észlelhető.

Igy kétségtelen általánosságban az, hogy az angol állam-épület, mint ezeréves történelmi alkotvány, egynél több oly alkatrészt mutat föl, mely hosszú létkorának igenis nagy mértékben viseli jeleit magán, az oly gyökeresen megváltozott viszonyok- és igényekkel többé össze nem egyeztethető, s mint ódonszerű elem, a modern államarchitektónika nemesb ízlésű s az előbbrehaladt idők követeléseit jobban kifejezésre hozó szabványaival szemben némi anachronismust képez.

Nem szorúl továbbá bizonyításra, hogy azon helyes összhang és egyenarány az egész alkotmányi művezetben, melyet főntebb oly erősen hangsúlyoztunk: az újabb időkben névszerint a reformbill és az új választási törvény s ezekkel kapcsolatosan kifejtett új tényezők hatályba lépte óta némileg meg van zavarva; a közjog alkotó elemeinek egymáshoz viszonya s kölcsönhatása már nem oly szilárd és erőteljes, mint a minő volt; és így nem jogosulatlan azon több oldalról hallatszó kifogás, hogy „az egésznek összefüggése s az egységes státus-akaratnak biztos öntudata oly mértékben, mint azelőtt ma nincsen már meg, s hogy az államhatalmaknak azon erős constructiója, mely (Gneist helyes megjegyzése szerint) egyik ismérve a nagy népek szabad államszervezetének, legalább némely irányban veszélyeztettnak látszik.”

Az sem tagadható továbbá, hogy jó része azon reformoknak, melyek az utóbbi három négy évtized folyamában a britt alkotmány több lényeges alkatrészében foganatba vétettek: nem angol, hanem continentál-európai szellem, fölfogás s intézmények szüleménye, s így mindaddig, míg a szorosan nemzeti és meggyökeredzett elvek és fogalmak meg amaz új elemek és institutiók közt való (nemcsak külső hanem belső) összeforradás lassú menetű processusa be nem fejeződik, s a britt státus-alakulásban különben oly mesterien érvényesíttetni

szokott compromissionális elv a maga egész hatályosságában valósúlatra nem talál: az ez ellentétből folyó visszasságok az angol államéletben minden irányban éreztetni fogják magokat.

Ezzel kapcsolatban szükségtelen mondani is, hogy azon mérvben, a mint egy némely alapköve a britt államjognak helyéből kimozdult, a reája épített szervezeti elemek is ingadozásba jöttek vagy nem functionálhatnak úgy a mint eddigelé. Így nevezetesen a mi a királyságot illeti, ennek állása és tekintélye az angol nép jogi öntudatában tagadhatatlanul alábbszállt, csökkent; s ha talán túlzottak is Bagehotnak *The English Constitution* című (különben nagybecsű és szellemes) könyvében e részben foglalt állítások: annyi bizonyos, hogy az angol közfelfogás ez irányban jelentékeny változáson ment keresztül, s nem nagy már Angliában azoknak a száma, kik királyokban ma még egészen azt látják és tisztelik, a kit apáik láttak és tiszteltek! — Ugyanigy vagyunk az angol aristokrátiával is. Nem épen az a körülmény ugyan, hogy a britt főrend az utóbbi évtizedekben bizonyos (ha szabad mondani) értelmiségi hanyatlást mutat (a mennyiben igen-igen kevés igazán kiváló államférfiú, diplomata, kormányzati talentum került ki soraiból), s az általa évszázadokon át elfoglalt magas állás színvonaláról leszállani látszik; hanem az, hogy a polgári osztály, meg az ingó vagyon roppant emelkedést tanúsít, s a nyilvános élet egész művezetén keresztül mindenütt csak annak terjeszkedési és önérvényesítési sikereivel találkozunk, oka annak, hogy a talaj, melyen a britt státusélet ez egyik leg hatalmasb oszlopa áll, nem bír már régi szilárdságával; a sociális befolyás és tekintély, melynek eddigelé az aristokratia oly nagy mértékben örvendett, csökkent; az osztály-ellentétek egy némely tekintetben élesbökké váltak; és így természetes-kép mindazon tényezőknek is meg kell változniök, a melyek a főüri osztály eddigi kiváló állásával egybefüggttek. Egy szóval:

A demokratikus elvnek és elemeknek érvényesülése s előtérbe jutása az, a mely Anglia legújabb államfejlődésének valódi jellegét kölcsönzi; a populáris iránylatokat és erőket uralkodókká változtatja; monarchiát és aristokrátiát háttérbe szorít; az észlegességi és materialistikus nézetek mind nagyobb terjedésének egyengeti útjait, s már eddig is oly belterjesség-

gel lép föl, hogy az ez iránybani minél merészebb továbbfejlődésre bizton következtethetni.

E demokratikus irányok diadalának folyamánya az is, hogy az angol államhatalom, törvényhozás és kormányzat súlypontjává mind jobban a parlament alsóháza válik; a commonerek e gyülekezete, melyben ma már nemcsak az ingatlan — birtok, a független középosztályi elemek, és az értelmiség, hanem a mozgó tőke, iparosok, kereskedők stb. is szerepelnek: — a nagy britt világbirodalom ügyeinek intézését egészen kezeibe veszi; s nincs országos fontosságú érdek vagy dolog, a mely körül a demokratikus jellegű alsóház a maga mérvadó, határozó szavazatát ne érvényesítené.

Többre is lehetne még e tekintetben utalni, de úgy hiszszük ennyi is elég a kép kiegészítésére, s annak jelzéseül, hogy az angol államalkotmány sem tökéletes, hiányok- és fogyatkozásoktól ment ideál; s hogy még igen sok és igen terhes földadat vár a nemzetre, hogy mintaszerű államszervezésre célzó küldetésének teljesen megfelelhessen. Ámde föl lehet tenni azt is, hogy az angol államtestben, mint jó organismusban, a jó erők magoktól is reagálni fognak; a britt nép egészben még mindig ép és egészséges nemzeti szellemének s romlatlan erkölcsi és értelmi erejének sikerül elérni azt, hogy az új fejlődés végfolyamatban a nemzetnek s alkotmányának javára váljék; s hogy, mint oly sok más alkalommal, a midőn Angliát nagy válságok rázkódtatták meg, mostan is be fog bizonyúlni e hatalmas közület törhetetlen életszívóssága; be az, hogy minden baj és visszasság csak múltó symptomája volt egy nagy processusnak, melyben az államalkotó nagy tényezők és elemek/egyensúlyba helyezkedése ment végbe, tehát az ebből származott hiányok csak egy időleges átmeneti phásist képeztek!

Úgy hiszszük, eléggé be van bizonyítva az eddigiek által az, hogy az angol közjog és államszervezet a politikai tanulmány s a publicistikus elmélkedés legmúltóbb tárgyát képezi, s hogy alig mutatható föl a művelt emberiség állami alkotásai körében egy is, a melyet érték és jelentőség tekintetében ezzel párvonalba lehetne helyezni. — Mert valóban, akár az elméleti államtan, akár a gyakorlati államszervezés szempontjából induljuk ki, nincs kérdés vagy földadvány, melynek megvilágosítása- esetleg megoldására a britt alkotmányban anyagot, tám-

pontokat, előzményeket ne találunk; nincs kormányzati, törvényhozási, igazságügypolitikai mozzanat, melynek teljesb méltatására és megértésére az angol jogtörténetben, országlati vagy parlamentáris gyakorlatban valami analog vagy példa-
 eset nem léteznék. Nemzedékek és nemzedékek folytött
 politikai tapasztalattökeje, élményeik, küzdelmeik és sikereik
 tárháza ez az alkotmány, tanúságul és okulási forrásul népek-
 nek és országoknak!

Helyesen történt legújabbán ismételt utalás (Gneist és Stein részéről) arra is, hogy az angol közjog emberemléke-
 zet óta olyféle állást foglal el az európai continens tekinteté-
 ben, melyet idegen jogoknak a középkorban való receptiójával
 lehetne összehasonlítani. Az alkotmányokat, az egész politikai
 gondolkozást, lassanként mind jobban áthatották angol nevek,
 fogalmak és formák, úgy hogy a brit államjog lényegileg
 ugyanazon domináló jelentőségűvé vált az egész modern köz-
 és alkotmányjogra, mint a római jog domináló jelentőségű az
 összes magánjogra nézve; s a minnek kiegészítéseül kiemelte-
 tett az is, „hogy mindaz, a mi az angol közjogban kifejezésre
 jut, ép oly magvas és nagysúlyú, mint maga a nép és az idők,
 melyeknek számára létrejött; mely közjogban nincs semmi
 felszerű és kényes, hanem minden vagy egészen van meg,
 vagy épen nincs meg, s lényegileg minden egyszerű, egy nagy
 gondolatból kimunkálva, de e gondolatot kéréselhetetlen követ-
 kezetességgel keresztülvive“. — Megannyi újabb ok arra,
 hogy főleg a jogász és a társadalom-philosoph kettőzött figye-
 lemmel forduljon annak szemléletéhez és tanulmányához!

Ezekhez járul külön hazai szempontunkból még azon
 tekintet is (az angol alkotmány fontosságát illetőleg), hogy a
 magyar közjog, mint szintén kiválóan történeti alkotmány,
 egy szintén évezredes fejlődési processusnak szülötte, s
 mint középkori és modern államelvek szerencsés vegyületéből
 (erős királysággal, szilárd osztályszervezettel, kifejlett bírósági
 organismussal, s széles alapú önkormányzattal) keletkezett
 státuszrend, igen sok hasonlatosságot mutat az angol államjog-
 gal; s így kétszeresen tekinthetjük magunkat fölhíva arra,
 hogy nemzeti alkotmányunknak eme formai és anyagi tökély
 tekintetében a miénket messze meghaladó nagy előkép/tü-
 zetes tanulmány és kutatás tárgyává tegyük.

WALT WHITMAN, AMERIKA EGY ÚJ KÖLTŐJE.

A költés, mint egy költő mondá, egy jobb világ a rossz világban. Nem vehetni oly képet vagy hasonlatot a természet szépségéről, jóságáról — sem a nyugati arany-szigetektől, sem az alkony gyöngyöző harmatától, sem arany-kalásztól s vidámitó bortól, sem ragyogó, mosolygó gyümölcsökről — mely eléggé kifejezze a valódi költés áldásos hatását. De a mily nagy e hatás, és a mily jó szolgálatot tesz egy nemzet nemesebb fejlődésének a helyes műbírálat is, mely e hatást elősegíti: épen oly ártalmas az oly műbírálat, mely érvekkel vagy tekintélye által arra indít bennünket, hogy rossz verseket olvassunk. Ha pedig jelentek meg valaha nyomtatásban költemények, melyeket méltó valóban és szörnyen rosszaknak mondanunk: ilyenek Whitman költeményei és ama különben tekintélyes bírálók, Dowden tanár, Rossetti és Buchanan költők, kik e műveket dicsérik, előttünk legalább úgy tűnnek föl, mint a kik a közönséggel jóakarató s talán kedélyes, de mindenestre kegyetlen játékot űznek. Előadjuk röviden, milyenek találtuk e művek jellemít, fölmutatjuk röviden néhány példáját Whitman költésének s kérdésbe tesszük: lehet-e ezeket másképp mint elfanyalodással, kedvetlenséggel tekinteni?

A *Leaves of grass* (a gyepek levelei), mely cím alatt Whitman közre adta költeményeit, minden egyéb csak nem az, mit eddig költemény neve alatt ismertünk. Formájok nincsen; rím és mérték, még olyan is, melyet legegyszerűbb jambusi sorokban ismerünk, épen semmi; csak egyenlőtlen hosszúságú szakadozott töredékek, prózai mondatok, melyeket csak különös kedvezéssel nevezhetni soroknak is. Legfőlebb a bibliabeli versekhez hasonlíthatók; tehát közép valami

próza és vers között, alig valamely észrevehető hangeséssel. Sem formájok, sem bensejök nem költői; duzzadt, szólásokban duskáló, bohó próza. Mind e mellett mint dícsérői, úgy ő maga is költeményeknek nevezi; e nevet, nem akarván szók fölött vitázni, mi is megadóknak neki. Magasztalói azt állítják, hogy legfőbb érdeme eredetisége; mi pedig meggyőződünk s az alábbiakban igyekszünk megbizonyítani, hogy egész eredetisége csupa mesterkélés, különködésre erőlködés, — mit józan műbírálnak meg kell rónia, közmegrovásra kitennie s épen nem szabad ajánlani.

Whitman meglepő újdonságának titkát, amító különködésének alapját, első tekintetre föltalálni. Egy szóval kifejezve: hóbortosság. Akár mely tárgyat veszen elő, önkénytelenül vagy öntudatosan e kérdések ötlenek elébe: Mit mondhatnék e tárgyról lehető legképtelenebbet? Mi lehetne oly hihetetlen, túlzottan nagyított, értelmetlen és önmagával ellenmondó, illemtelen és őrzöngő gondolat, melyet még e tárgyról soha ember el nem mondott; a mit most sem mondana el senki; de a mely épen azért, érdeklődést, meglepetést okozhat? Úgy hirdeti magát, mint valódi költőt, megvetéssel czéloz az oly költőkre — kifejezéseit utóbb fogjuk látni — kiknek híre fényt árasztott Amerikára; határozottan kifejezi, hogy harezot kíván kezdeni minden ellen, a mi a költésben szabályos és észszerű. Így szól:

„Harezolok véletek, béke, biztosság és megállapított törvények, hogy
mind eldöntselek.
Szilárdabban állok, mivel minden megtagadott, mint volnék, ha minden
magához ölelt volna.
Nem adok semmit, nem is adtam soha, tapasztalatra, óvakodára, többségre vagy kinevettetésre;
Fenyegetés azzal a mit pokolnak neveznek, csekélység vagy semmi nekem;
És csábja annak, mit mennyégnek neveznek, csekélység vagy semmi nekem.“

A hanglejtés megítélése végett ide igtatom ez öt sornak eredetijét:

„I confront peace, security and all the settled laws, to unsettle them;
I am more resolute because all have denied me, than I could ever
have been, had all accepted me.

I heed not and have never heeded, either experience, cautions majorities nor ridicule.

And the threat of what is called hell is little or nothing to me

And the lure of what is called heaven is little or nothing to me."

Göthe azt mondja, hogy egy ember helyeslése is nagyon sőt végtelenül megerősítette őt néha a maga véleményében; Whitman annyival határozottabban önféjű a saját nézeteiben, minél inkább úgy találja, hogy eszes emberek vele ellenkező nézetben vannak. Ő magasán akar lenni a világ fölött, a nélkül, hogy látnók az erőket, vagy bírna erőkkal, melyek által magasba jutott. Felejtí, hogy a költőnek eszményi világa megalkotásához nagyon erős, de nem eszelős phantasia kell és ellenállhatatlan erkölcsi erő, még pedig olyan, hogy közvetlenül elismerjük, tehát a melyet velünk el tudjon ismertetni. Költőnél előfordúlhatnak hyperbolák, roppant nagyítások, paradoxonok; de azok csak úgy lesznek természetesek, természetből azaz természetéből fejlettek, és nem erőlködések, ha a költő csakugyan magasabban s igen magasán áll és szárnyal, — a szélsőségeket belátni és egy tekintetben összefogni elég erős, — és ha állításai a mások nézetein túl tekintő éles elme, a másokénál erősebben, valóbban érző kedély nyilatkozásai. Whitman hadonáz mint egy fakír; de hadonázásai nem valódi érzéseknek felelnek meg; nem valódi érzésekkel vannak arányban, nem azoktól vezetettnek, — de mindig otrombák. Így midőn mondja:

„Isteni vagyok kívül és belől; szentté teszem a mi engem illet s a mit én illetek

E hónaljnak illata finomabb illat, mint a könyörgése;

E fő (szentebb) mint templomok, bibliák és mindenféle hit,

Ha imádok valamit, inkább mint más dolgot, az csak testem, vagy annak valamely részének terjedése“.

Ruskin, az angol műbíráló azt mondja, hogy vannak hibák s tévedések oly túlságosak és helyrehozhatatlanul alacsonyok, hogy ha csak egy helyen fordultak is elő valamely művész munkájában, biztosan állíthatni, hogy el kell fordulnunk egész művétől, meggyőződhetvén, hogy ott a fa van megromolva s gyümölcse soha sem lehet más, mint ártalmas. Nem merem elhatározni, hogy ez ítélete megfelel-e mindenkor az igazságnak, de föl merem híni Whitman bírálóit, mutassa-

sanak föl valamely kitűnő költőből csak egyetlenegy oly botrányosan hitvány és aljas kifejezést, mint az idézett sorokban van. És fölhívom az olvasót, tekintse meg komolyan ama sorokat. Ime egy ember, ki úgy beszél magáról, mint kívül-belől isteni valóról és undorítólag szól hónalja vagy vállgödre (armpit) illatáról; és ezt kell a bírálók szerint nagy költőnek tekintenünk. Egyik bírálója megvallja, hogy Whitman még hasonlíthatatlanul illetlenebb dolgokat is mond imitt-amott, mint itt; de szavai, általában véve, jellemzők. Valóban eredetiséget is tanúsítanak, igen világosan, és senki sem tagadhatja meg, hogy ily műveiben ő — egyetlenegy!

Whitman hóbortjai közt legszokottabb s neki legkedveltebb: az öntetszés hóbortja. Ezt néha oly kifejezésekben árasztja ki, melyeket másutt, nem Amerikában, elmegyőngeség jeleül tekintenének. Ilyen beszéd például ez:

„Tanultam az ó idöket,
Ültem tanulva nagy mesterek lábainál;
És most, ha tetszik, jöjenek viszont a nagy mesterek és tanuljanak engemet!”

Valóban sokat nyertek volna vele. Épen ily bárgyú s bárgyúságában még pompásabb ez a hely:

„A moly és a haltojások helyökön vannak;
A napok, melyeket látok és a napok, melyeket nem látok, helyökön vannak;

A látható helyén van, és a nem látható is helyén van.”

Tehetséges ember szokott ily közhelyeket mondogatni? S van szükség ily nagyot akaró fecsegésre, miután Salamon példabeszédeiben oly velösen s jó humorral van elmondva: „Mindennek van ideje”.

Whitman iratai rakvák mások gondolatai ismétlésével, melyeket azonban ő buta fölfogással vagy túlhajtással teszen tönkre. Elvet éles elméjü és helyes alkalmazással adni elő, vagy az alóla való kivételeket és ellenökben való föntartásokat kijelölni, mi a gondolkozót a dogmatikustól megkülönbözteti: nem az ő mestersége. Ő mindenütt csak elnyomó sötétlet vagy vakító fényü fehérrel fest. A jónak rosszszá, a rossznak jóvá rejtélyes árnyéklatokban átmenése, a fájdalom és öröm, öröm és fájdalom különös vegyülései az emberi dolgok szövedéké-

ben : ezek tették mindig, fajunk legjobbjainak szíve mélyében az elmélkedés tépelődés fő tárgyát. De az ily föladatok, melyeket néha Shakespeare és Göthe is megoldhatatlanoknak találtak, nem nehéz megfejtésűek a mi költőnknek, nyugot bardjának. Az ő optimismusa ép oly túlesapongó és oktalan, mint másfelől pessimismusa ; és mindenik félszeg és üres. Ez vezeti őt a rossznak teljes megtagadására és arra az állításra, hogy a jelenben semmi tökéletlen nincsen és jövőben sem lehet ; — és a felöli hangos szónoklásra, hogy siker és sikeretlenség, győzelem és bukás, kellemesen azonos dolgok. Mert így szól :

„Hallottátok hogy jó volt megnyerni a nap küzdelmét?

Én azt mondom, jó elbukni is, — a csatákat csak egy azon szellem nyeri és veszti meg.

Én az elbukottakért szólok és állok ;

Megnyitva számat leghangosabban és legvidámabban azoknak kiáltok üdvözlést,

Éljeneket azoknak, kiknek hadi hajóik tengerbe sülyedtek,

És azoknak kik magok sülyedtek tengerbe.

És hadvezéreknek, kik elbuktatták ügyöket és minden leverт hősöknek.

És ama számtalan ismeretlen hősöknek, kik egyenlők az ismert hősökkel !“

Carlyle egész életében azon volt, hogy megbizonyítja, hogy a hős által kivívott eredmény a hős érdemének bizonyossága ; a hősök győztek, mert megérdemelték. De Carlyle törekvése, úgy látszik, elvesztett fáradság volt. A hősök vagy valódi érdem cultusa alaptalan beszéd — a mi költőnkre nézve. Ő azokat éljenezi, kik megbuktak. „Éljenek a bitók.“ Aligha találunk világosabb jelenségét annak, mily rossz eredménye van Whitman élheterlen hóbortjainak. E sorok és az ilyenek egy rejtélyes és elszomorító igazságot hoznak zavarba és torzítanak el. Tagadhatatlan hogy az önmegtagadó ártatlanság és bátorság sokszor lettek megalázva, leverve ; a szépet és jót, vagy erényt minden időben látta az emberiség a halál sötét mélységébe taszittatni, fölálloztatni ; az ember szíve följajdul a meggyilkolt Náboth és fiai, a Cordelia leánya ajkain függő Lear király elképzelésére. De a fájdalom és fölgerjedés, melyet ily esetek okoznak, épen ezek kivételességén alapúl. Azért indítanak meg ily dolgok, mert érezzük, hogy az ily méltatlanságok ellenkeznek az igazság törvényével s az emberi társaság létezésének alapföltételével. Azért, mert valódi ösztönből,

mely igazat súgall, vagy jótékony sejtésből, azt érezzük, hogy az érdemnek van természetes jutalma és ez a kedvező siker; és az erénynek sebeit boldogságnak kell bekötözni; ezért hatnak reánk oly kínzólag Desdemona halálsikoltásai vagy D'Arc Johanna lassú kínzatása. Ha az emberi élet nem volna más, mint érdemletlen bukások és valódi ok és érdem nélküli szerencse zűrzavara — mint Whitman az idézett helyen előtűnteti — akkor vége lenne akár az élet-, akár a művészetbeli pathosznak, a részvétnek, reménynek és igazságnak.

De sohasem vakmerőbben túlsapongó Whitman, mint midőn egy jól ismert költői eszmét veszen elő s bombaszttá fújja föl.

„Vakító, rettenetes mily gyorsan megölne engem a nap felkelése,
Ha nem tudnék most és mindenkor magamból nap-felkelést bocsátni ki.“

Szép és megható gondolat, hogy csak a magunk öröme teszi ragyogókká a nyár virágait — és csak saját bánatunk terjeszti a gyász színét a téli hóra: de túlsapongó értelmetlenség azt mondani, hogy a nap fölkelése megölne az embert, ha magából nap-fölkelést nem tudna kibocsátani. — Gyarló és nyegle költők, emberi emlékezet óta sokat gyötörték a napot és napfényt; Whitman is üzi hajtja a sokat kínzott világitó testet; például:

„A légbe suhanok el — megrázom fürteimet az eltűnő napnál
Húsumat víz-szikrákban árasztom ki és fürtös darabokban hányom tova.“

Érdekes volna tudni, mit érthet az utóbbi sor tartalmán; azt is mi dicsérni valót találunk benne csodálói.

Majd az állatokhoz fordúl:

„Ökrök kik csörgetitek a jármot és lánczot, vagy álltok a lomb árnya
alatt

Mit látok kifejzve szemetekben?
Úgy látom többet, mint mind abban, mit valaha nyomtatásban
olvastam.“

A költő dicsérői azt mondják, hogy ő Shakespearet és Homért s a bibliát olvassa. De vajon állíthatják-e hogy képzelgő affectáltságnál egyéb lehetne ama gondolatában, hogy az ökrök szemeiben valami több van, mint ama könyvekben? Nem lehet máskép. Whitman öntudatosan affectált, midőn e

szókat leírta; esztelenek és esetlenek azok mint az affectatio szokott lenni s képtelen a mint csak lehet. — De az állatok kedvelt tárgya a mi költőnknek. Így ebben:

„Úgy vélem tudnék élni, járni az állatokkal, oly békések és önmérséklők,

Megállok és nézem őket, hosszan hosszan . . .

Nem veritékeznek, nem jajonganak sorsukon;

Nem kelnek föl sötétben, nem siratják bűneiket;

Nem gyötörnek engem azzal hogy vitatkozzanak Isten iránti kötelességeik felől,

Egy sem elégtelen, egy sem örvöng azért hogy tulajdont szerezzen,

Egyik sem udvarolja térden a másikat, vagy fajtáját, mely ezer év előtt élt.

Egy sem tekintélyes vagy iparkodó a föld egész birtokáért.“

Bölcs ember tanult hajdan is, tanulhat ma is az állatoktól, de megelégedtek az eddigi költők azzal, hogy a méhtől vagy hangyától tanuljanak; sem az óvilág bölcsei, sem az új kor tudósai nem mondhatnának jót Whitman ily tantételéről. Állításai se nem helyesek, se nem mély belátásúak; csak zavart visszhangzat, túlcsapongó képtelenség oly nézetek nyomán, melyeket nem értett meg. Az állatokat közelebből vizsgálva, Darwin és követői megbizonyították, hogy azok hasonlóbbak emberhez, mint rendesen gondolnók; hogy csirában csaknem minden emberi indulat meg van náluk, például a tulajdon és páros élet alapja is, hogy szembetűnőleg föltálatni náluk az emberi erények némely ösztöneit: gyöngédség, hűség, önfeláldozás jelenségeit. De Darwin tanainak vad torzítása oly tulajdonokért dicsérni az állatokat, melyekre nézve szemmel láthatólag az ember alatt állnak; és különösen izetlenség amaz általános dicsérettel azt a vádat csatolni össze, hogy az állatok nem iparkodók, holott tudhatjuk, hogy épen e dolog az, melyre halálos büntetés alatt kötelezi és szoktatja őket a természet. Mert a méhköpüben nincs szegényekről törvény és gondoskodás és a mely állat élelmét meg nem keresi tulajdon munkássága által, rövid úton elhal. „Élődni és verseket csinálni“, mit Whitman úgy ír le, mint különösen kedvelte életmódot, egyedül embernek szabadalma vagy bolondsága. Jób a bibliában és Assisi sz. Ferencz némely beszédében az állatokat, amaz a sár férgkeit, emez a megszólított farkast (ezen kívül a napot, holdat, tüzet, vizet is) testvéreiknek ne-

vezik, a nélkül, hogy magokat és az emberi nemet meg akarnák alacsonyítani. Sem ezektől, sem Darwintól nem tanulhatta Whitman, hogy eszelős túlesapongással lenézzé vagy lenézni színlelje az emberi tulajdonokat csak azért, mivel — emberiek. Nem is gondolhatni el, miért volna az megvetendőbb, hogy az ember templomokat épít, mint a varjak azért, hogy fészket raknak; és mivel embernek minden időben szokása volt, hogy isten iránti kötelességeiről gondolkozzék és vitatkozzék, kevésbé lett volna gőgösség Whitmantól a gyakorlat iránt tanúsítani tiszteletet, mint azt fejezni ki, hogy ez a szokás ötlet gyöttri. A bűnök miatt éjjeli sötétben öntött könnyekről a mit mond, hihetően Göthének ama nagyon ismert sorai ellen intézvék; Göthe pedig nem volt az az ember, ki magát érzélgős és tehetetlen önvizsgálásnak adja és így tespedjen; de mégis tudta, hogy a magános fekhelyen éjfélként bűnbánatból öntött könnyek „tetszők a mennyei hatalmának“.

Mindezek daczára se gondoljuk, hogy Whitman, akár mily lenézőn szól is az isten iránt való kötelességekről és bűntől, soha sem magasztalná a vallást. Az affectationnak (iparlás?) legáltalánosabb tulajdonai közül egy a következetlenség. Whitman soha sem törődik azzal, hogy magával ellenkezésbe jut-e vagy nem. Valóban elmondhatni, hogy végtől végtig ingadozik, hanyódik s hol ez, hol ama túlesapongást vagy végletes gondolatát öltözteti cifrába; csak egyet kerül ki állandóan: az arany mérsékeltséget. — Látjuk, hogy gyöttri az isten iránti kötelességek felől való vitatkozás: kegyes valóságos hangulata is épen oly túlzó és visszatetsző.

„Állítom hogy az államoknak valódi s állandó nagyságok csak vallás-
E nélkül nincs való és állandó nagyság; sok lehet;
Nincs erkölcs, nincs e névre érdemes élet, vallás nélkül;
Ország, férfi, nő, nincs nincs vallás nélkül.“

Ez ép oly együgyű beszéd, mint mikor az ökröt, rókát, malaczat, dícséri, mivel nem imádnak istent s nem bibelődnek a kötelességek vitatásával. Ez másik példája annak, mikép szokta Whitman az egész vagy feligazságot túlfeszíteni, s odáig erőltetni, míg hibás tétellé vagy tanná nem lesz.

„Hiszem hogy a gyp egy levele nem kisebb mint a csillagok napi
 útjának munkája,
 S a hangya ép oly tökéletes, és egy fővény szem, és az ökörszem
 (madár) tojása ;

És a leveli béka remek a legfenségesbhez képest,
 És az indás szederj díszére válnék az égi termeknek,
 És a legkisebb csukló kezemben megszágyenít minden gépezetet,
 És a tehén lehajtott fővel görnyedve felülhalad minden szobrot
 És az egér elég hatalmas csuda, hogy megingasson sextilio hitetlent.“

Egy félszáz évvel ezelőtt mind e beszédet igaz tudomány-
 nak, igen józan theológiának nézték volna; de attól fogva na-
 gyon előhaladt a természet ismerete; inkább mint előbb
 valaha. Oly igazságok, melyek az előtt csak mint a láthatár
 szélén föl villanó sejtések úgy tűnedeztek elő, most már álta-
 lában elfogadva és köztudomásban vannak; a természeti theo-
 logiát, mely amőlyan dolgokban találta kedvét (nálunk is Der-
 hám: *Physiko-theologiája* s több ilyen) és a természet csodáiról,
 szemben az emberi gyöngeségekről szokott szónokolni, úgy
 látszik, örökre túl haladtuk. Azok, a kik némi gondnal forgat-
 ták az új tudományról szóló irodalmat, tudhatják, hogy a
 mennyire ember nyomára juthat, a természetben sehol sin-
 csen tökéletesség; minden örökös változásban van, s a „töké-
 letesnek ama mintája“, melyről Plato álmadozott és Tennyson
 énekelt s a költők énekelgetnek, nem található föl, sem állat-
 ban, sem növényben, sem „egér“-ben, sem „hegy“-ben. Ma
 már tudva van és megállapítva, hogy csak ember tulajdona
 a föltalálás, a természet pedig mindenütt gépies törvények
 szerint lát munkájához, s nem található föl és nem újíthat sem-
 mit, — s bizony az is, hogy a természet alkotásainál az em-
 beréi sokszor jobbak. Helmholtz, a nélkül hogy valaha bár-
 mily tudományos ember is vádolhatta volna követelő kevély-
 séggel, kimondta, hogy a szem nagyon hiányos és tökéletlen
 eszköz. A kéz csuklóját se mondhatni külön alkotmányának
 egy hasonló célú gépnél. Az a sora hát költőnknek, mely a
 sextilio hitetlent legyőző egérről szól, semmi egyéb mint csupa
 sületlenség abból a fajtaból, mely a természet-hittudósok,
 például Paley iskolájából nagy mennyiségben került ki. E mel-
 lett ne felejtjük el, hogy az a sextilio hitetlen, meggyőződven
 ama csodás egér alkatából a természet fenségéről, mihelyt az
 alkotót keresné és kezdene beszélni az iránti kötelességeiről,
 Whitmannak azonnal kellemetlen érzést okozna. Talán ez

mint ti; a mi mibennünk van, az van bennetek; a mit mi élvezünk, ti azt élvezitek. Azt hiszitek, csak egy fővaló van. Mi állítjuk, számtalan van ily felső való s egyik nem lehet a másik ellen, mint egyik szem látása a másik szemé ellen; az ember csak az által lehet jóvá vagy nagygyá, ha tudja, hogy ama fönség vagy legfensőbbség benne van“. Valóban Carlylenél vagy Göthenél csak kárhoztatását lenné Whitman az ily értelmű beszédnek. Azok a hősök cultusát tanítják; Whitman önimádást és bolond-imádást hirdet. Göthe azt mondja, a költők az embert istenekig emelik és az isteneket az emberekhez szállítják alá, de azt hogy minden ember fölé egy költővel vagy istennel: azt lánglelkének egész tüzével utasította volna el. Carlyle arra ösztönzé az embereket, hogy tiszteljék a *herost*, emeljék föl és tiszteljék azt minden külső boríték alatt, utasítsanak vissza minden álhősiséget bármily komoly és méltóságos is külsőképen; de ugyan ő nagyon távol áll attól, hogy Whitman szellemében demokrata legyen. Mert mikor a királyok és előkelők álhősisége elleni szavait valaki úgy magyarázta, hogy ő anarchikus egyenlőségért való szenvedélyeskedést vagy buta fejűek és eszelősök uralmát kívánja: oly erélyesen és elundorodva utasította vissza ezt a véleményt, hogy megvallootta, hogy inkább egy despota uralkodását, mint esztelen néptömegét — mikor minden eszeveszett „fenséget“ követel — javallana. És Whitman e nézetét itt meg kell jelölnünk; mert ily elvénél fogva az ő iratai nem oly ártalmatlanok, mint a mily bohóknak látszanak, hanem mivel finoman hízelgők s elálatók a néptömeg irányában, megmérgezik az erkölcsiséget és dögleletesek.

A mi emberünk tartózkodás nélkül használja és dúlja föl a mások gondolatait; de néha egészen a maga nyelvén beszél és saját eszén jár. Más emberi teremtes nem beszélne így az illetésről: „a vak szerető küzdő rejtezkedő horgas éles fogú illetésről“ stb. A más gondolatait pedig tetszés szerint módosítja. Senki sem tagadhatná meg, hogy ő édes szülője az ily-féléknek, nem annyira gondolatoknak, mint inkább csinált szólásoknak: „a fű a síroknak lenyíretlen szép haja“. S akár-mily oktalan conceptus is ez, meg lehetett volna egy felsorban; az olvasó csak érzett volna valamit rajta úgy mellékesen, de Whitman hosszúra nyújtja ki ilyképen:

„Gyöngéden bánom veletek fodor fűszálak
 Talán ifjú emberek kebeléből száll rajtatok át a lehellet,
 Talán ha ezeket ismerhetém, szerethetem vala.
 Vagy talán aggoktól nőktől s tán anyai kebelből kiragadott gyermektől
 származtok.

Óh ez a fűszál igen sötét; agg anyák fehér fürtös fejéről nem lehet,
 Sötétebb mint agg férfi színetlen szakállá,
 Óh én annyi után sokféle nyelv nyilatkozását értem
 S értem hogy e szövegek nem jönnek céltalanul a szájak padlásiból.“

Ha ez nem eltaszító, nem tudom mi lehet olyan.

Whitman sokat mond költeményeiben magáról is.
 „Hirdetem magamat“ mondja nyílt őszintén. Azt vállalja,
 hogy új vallást kíván alapítani, melynek csak egy parancsa,
 egy cultus-cselekvénye legyen: a pajtások édes szeretete, —
 és úgy beszél, mint új egyház-alapító: tekintélylyel:

„Nem valami finom dolce affettuoso (vagyok) én;
 Torzonborz, napsütötte, czirnos nyakú, eltaszító (alak) jön közeetek,
 Hogy szét járván küzdjön és küzdjenek vele a mindenség becses dijaért;
 Mert ilyet adok annak, ki szilárdságával kivíja“.

A két utóbbi sor, vagy egyáltalában nem jelent semmit,
 vagy azt jelenti, hogy Whitman — isten. Akár melyik igaz e
 kettő közül, ez ember bebizonyult — ámitó. Nézzünk még
 egy más arcképet. Maga mutatja magát így föl:

„Biztos, mint a mi legbiztosabb, ólommal erősítve fenn, jól összefoglalva,
 összehozva rúdjaiban,
 Délcegen mint ló, vonzalmasan fentartott fővel és villám-árasztón
 Állunk itt, én és e csuda állat!“

Ép eszű ember szavai-e ezek? Van-e abban józan ész,
 ha valaki mondja, hogy ő itt áll, jól megerősítve ólommal a
 tetején, délcegen mint egy ló, s mellette egy rejtélyes való.

Ha van Whitmanban valami, jobb mint csupán túlesapongó és féktelen affectatio, valami a mi igényt tarthat arra,
 hogy elnézhető utánzásnak vagy modoros beszédnek nevez-
 zük: ilyen a nagysághoz való némi vonzódása, képzelmenyei-
 nek s leírásainak nagy terjedése. Amerikát roppant nagy tér-
 nek nézi, az Egyesült Államokat nemzetek óriási szövetségének,
 Mississipit végetlen nagy folyamnak, — másrészt hazáját
 mérhetetlen s mértektelen szabadság utopiájának, s így lát-
 szik az a gondolat foglalkoztatja, hogy e tárgyakhoz áradozó

és hangzatos nyelv volna alkalmazandó. A nagyságnak eme fogalma és érzése értékes költői tényezővé válhatnék, ha hozzá kifejelett költői erő járúlna s az előadáson az arány, kellem, rend érzete tudna uralkodni. De a formátlan nagyszerűsége s szörnyűen óriásira vágyó elme viszketege inkább majmolja, mint ki tudná fejezni a genius erejét. A képirás történetében jártasok tudják, hogy számos oly tehetségtelen képiró volt, kik ép az által tüntették ki tehetségtelen voltokat, hogy hón fogtak nagy terjedtségű munkákhoz, erőlködtek Angelót vagy Tintorettót abban s az által érni utól, hogy műveik tereül csak nagy terjedtségű falakat találtak elég nagyoknak, gondolván, hogy csak ilyeken festhetik ki conceptióikat. Ha oly mérvben dolgozhattak volna, mint óhajtották, nem tettek volna egyebet, mint mérföldekre terjedő vásznakat mázoltak volna be. Ezek közt pedig voltak tehetségesebbek, kikkel Whitmant összehasonlítani méltatlan sértés volna, a képirókra nézve. De van olyan dolog, a miben mégis egy pórázon jár velök a mi költőnk. Így midőn nevek hosszú jegyzékét sorolja el, mintha csak árverőnek árújegyzékét szavalná s fölhalmozza a szókat egymásután a nélkül, hogy a tartalom eszméjéhez arányban volna az elsorolt dolgok tömege: ily esetben, mely gyakran előfordúl, lehetetlen eszünkbe nem jutni amaz élheterlen kísérleteknek, melyek által nagy képirókká akartak lenni azok, kik csak nagy s durva ecsetekkel nagy tért tudtak betölteni. — De beszéljen a költő maga. Ime madártávolból tekintve s lerajzolva a tengerészeket s munkáikat terjeszti előnkbe, hogy gyönyörködtessen:

„Nézem a világ tengeréseit
Itt viharban ott éjszakában őrt állni a kémelő helyeken,
Némelyek segélytelenül sűrőgnék — mások ragályos betegségben.
Nézem a világ vitorláit és gőzhajóit — némelyeket a kikötőkben nyüzsgöve, másokat útaikon
Némelyek kerülgetik (double) a viharok fokát — mások a zöld fokot —
mások a Quardafui fokot, Bon- és Bajadoret
Mások a Dondra fokot; a Sunda szoroson haladnak át — mások a Lopatka foknál, mások a Behring szorosokon,
Mások a Cap-Hornhoz, mások a mexicói öbölhöz vitorláznak vagy Cuba vagy Haiti hosszában, mások a Hudson és Baffin öbölhöz stb.“

Ez aztán így megyen tovább. Gondoljon még ide az olvasó negyvennyolcz tulajdonnevet s közéjük adjon néhány köz-

névszót és egy pár ígét; így álljon előtte egy költemény, melynek minden sorára más-más tulajdonnév legalább kettejével esik, úgy hogy az egészben a mi érzést vagy gondolatot fejezzen ki, alig található: és előtte áll Whitman eme költeménye. A magyar olvasónak pedig eszébe jut a XVI-ik századbéli egyházi ének, melyben efféle fordul elő: „Ázsiát Ciliciát, Pontust Cappadociát, Pamphiliát Phrygiát és Mesopotamiát: Ir-galmazz nekünk!”

Régibb időkben, mikor még a földirat tudománya gyermek-korában volt, midőn még tízezer ember közül egy alig hallotta a hona határain túl eső folyamok vagy hegyek neveit, akkor a helynevek ily sorjegyzékét csak igen jól értesült s tudós poeta tudta volna elsorolni s bizonynyal sok tudni vágyó ember meghallgatta s megbámulta volna. A régi görögök pedig nemzeti és törzs-érdekből szívesen hallgathatták, mikor az énekes elszámlálta a Troja alatt vitézkedett rokon népeket, kik hajócsapatot küldtek oda, valamint a Jason és Ulysses bolyongásai közben fölkeresett kikötőket. De Whitman geographiai részletei nem oly értékűek. Akármely iskolás fiú vagy leányka, ha a térképről le tudja olvasni a földírási neveket s lejegyezni egy lapra, bír ilyen leíró versezetet rögtönözve összeállítani. Mert nincs e nevek közt se sorrend vagy kapcsolat, se élénkítő vagy világosító gondolat; nincs eszme-folyam, melynek áramlásán lebegnének e nevezetek. Ha a föld kerek-ségén lévő tengeri utakat s azok állomásait, akár a történelmi fejlődés rendében, akár politikai vagy közlekedési fontosságokhoz képest számlálta volna el, más volna; de ez ő tőle nem telik. S mily értelmetlenség maga az, hogy a legtávolabb eső helyek neveit, bármily jelentéktelenek, megemlíti, mivel ismeretlenek; a közelebbieket és sokkal fontosabbakat mellőzi. — Glasgow, Liverpool említve, London és Bristol mellőzve. Ízléstelen különösködés gyarló munkája, nyomorúan dolgozva ki. Lehet némelyik ily nembeli jobban sikerült, de itt közép-arányost választottunk például ki, ilyen fajta darabjaiból. És pedig ezek nem kis számúak; mondhatni kilencz-tized része az egésznek ilyen sorjegyzékféle dolgot, s ezek anyag és alak tekintetében valódi sajátjai, költése módjának valódi jellemzői; miből az tetszik ki, hogy nagyon szeret könnyedén dolgozni. Az ilyenhez nem is sok kell; gyermekjáték az egész. Amerikának minden városában van nyilvános könyvtár, abban

akár az ó-classikai régiségekhez, akár újabbkori ismeretekhez szótár vagy utazó könyv a föld minden tájékáról. Akár melyik napilapban találhat értesítéseket, festői érdeklő részletekkel, melyekből efféle költeményt (!) *szerkeszthetni* minden pillanatban. Ilyképen a világot elárasztthatni költeménynyel, ha képzelenség nem volna, az ily eszmétlenül zakatoló beszédet annak nevezni. Ha így rá találtunk az új amerikai költés nyitjára vagy kútfejére, föltaláltuk a mértéket is az új daloshoz. Az ő füleit akármely tárgy is csengésbe-bongásba hozhatja, s ekkép nyelve pergésnek indul; mert akár mely úton elindulhatunk, ha föladatunk egyedül az, hogy port csináljunk s nem az, hogy valahova eljussunk. Vegyük például azt a zörgést-csörgést, mely kitör a költőből, mikor az ács fejszéjét említi:

„A fejsze sújt
A tömör erdő folyékony nyilatkozást (hangot) ad;
Dúlnak, dúlnak, és alkotnak és alakítanak
Kunyhót, sátozt, szállóhelyet, őrházat,
Cséplőt, ekét, ásót, rúdat, lapátot,
Zsindelyt, korlátot stb.“

Itt következik még negyvenhat szó, mind fából készült eszköz neve. S mily sokat lehetne még hozzá tenni? Miért ne lehetne elszámolni mind azt, a mi fából készül? De kérdezhük: miért kell mindezt elszámolni? Nem kell-e viszonyban lenni a gondolattal a szóknak, az eszmével a részletek kifejezésének? Lehet-e világosabb jelét gondolni is a nyelvezet silányságának, a szószaporításnak, a teljesen rossz írásmódnak, mint midőn a hangzat vagy hangbeszéd terjedtsége nem felel meg a tartalom terjedtségének vagy fontosságának? — És az ily beszédet árulják költőnk angolhoni bírálói dícsérő előszavakkal! Erről mondják, hogy úgy kell tekinteni, mint a nyugoti demokratia rhythmusban nyilatkozását, mint Amerika költői szózatát. Hiszen ha ilyen költés kell, ilyet kaphat akár mely nép; ily költője lehet az új korszaknak akár mely árverési kiáltozó. Ha például ez volna a tárgy: „foglalkozások“, mily könnyen tudná ezt kidolgozni a demokratia új költője, mondván:

„Olajmű, ezüstmű ólommű, czukor-raktár, fűrészmalom, szállító-házak
Kővágás, ablakdeszka, ajtóráma- párkány-csinálás stb.

És tovább :

„Börkésztés, szekérgyártás, fazékosinálás, kötélverés stb.“

De talán szándékosan torzítjuk az angol műbírálok kedvelt költőjét? Minden sora, vagy inkább minden alaktalan halmaz a töredékeknek így található Whitmannál például a foglalkozásokról való dalban (Carol of occupations). — És egyik bírálója — maga is költő — Rossetti magasból lenéző szánakozással bánik velünk, kik nem tudjuk élvezni az ily zenét.

Ilyformán értve a dolgot, nem volna nehéz Whitman műveit szaporítani, terjedtségüket öregbítni egész a végtelenig. Vaskos ügyetlenség, mely magát eredeti kitűnőség gyanánt árúlja. — A művek sokasága kétség kívül jele az erőnek ; és igaz hogy a költő, ki száz halhatatlan művet ad, érdemesebb, mint a ki egyet adott ; de a nagy művész kezének oly ügyessége tartozik lenni, mely megfeleljen az arány és terjedtség azon mérvének, scálájának, mely szerint dolgozni vállalkozik. Nem nagy művész, kinek művét nagyító üveg nélkül nem méltányolhatni, nem nagy, ha szinte legfinomabban dolgozik is. De az is igaz, hogy a természet, a mennyiben ember előtt ismeretes, általában szervetlenről megy át szervesre, durvább alakokról finomabbakra, nagyokról a kicsinyekre. A természet művészetének remekebb darabja egy madár mint a Megalosaurus. És ha a mű nagy terjedtsége a művész elméjének némi nagyságát (nagy conceptio) tanúsítja is : a lángelmének még sincs olyan biztos jele semmi, mint a kicsiny forma szűk korlátai közt kitűnés. Csak gyarló képíró takaragatja az által gyöngeségét, hogy tájakat szörnyű nagy arányokban fest ; sokkal fejlettebb művész az, ki kis képen ad hibátlan művet. Turner, az angol képíró, nagyszerű viharait, hullámzó síkjait, halmos tájakait, aranyos biboros napestéit látva, azt mondanók : mindezek csak látszatra szánt elsiegett mázolások, ecsetrángatás ; de ha árnyékfestéseit, rózsabimbóit szemléljük Rogers költeményeihez csatolt kisebb képein, vagy midőn egy-két négyszög-hüvelyknyire festett finom vonású virágbokrait tündéres sorokban és kis gemma-alakra rajzolt virág kelyheit vizsgáljuk, akkor kezdjük csudálni s tökéletesnek vallani művészetét. Bármely művésznek, ki nagyban akar remeket létesíteni, úgy kell dolgozni, mint Turner, ki midőn

nagyban festett, nem ábrázolhatta volna úgy a láthatár ködös széleit, tavainak távoli hajlásait, ha úgy nem igyekszik vala nagyban dolgozni, mint kicsinyben; a részletek gondjával s ügyességével a nagyban is. De vehetünk föl például irodalmi művet is. Carlyle a *Francia forradalom*- vagy *Cromwell*ben nagy képeket fest, nagyban fest, de minden részlet, minden eszme és mindeniknek kifejezése részletes műgond eredménye. Mint előbb nagyban, úgy utóbb kicsinyben tanulta meg kifejezni a részleteket; előbb bővebben nagyobb vonásokkal, utóbb tömötten, aprókban; így alkot nagy egészet. Nagy terjedtség a részletek ily érzéke nélkül, a mérv nagy aránya, a kivitel finomsága nélkül: illetéktelen s szerénytelen magasra vágyás, s tehetségtelen elme palástolója irodalomban és művészetben.

De Whitman szépítésére mást is mondanak dicsérői, mi megérdemli figyelmünket. Megengedik némely gyöngeségeit, olyat is, a melyet rejteltünk volna fölemlíteni a művelt közönség előtt. Van Whitmannál sok, a mit idézni lehetetlen. Ezt egyik bírálója elismeri. Van olyan osztálya a tárgyaknak — mondja egyik bírálója — melyről természetesebb és emberiebb dolog nem szólni; mert vannak dolgok, melyekről beszélvén öntudóivá lettünk, rájuk eszméltünk; holott emberi természetünk vagy inkább alkatunk olyan, hogy csak akkor egészséges, ha csöndes elfödöttségben sőt megeszméletlenül van és él. — „Ha van ily köre a némaságba rejtendő s öntudatra nem hozandó természetnek, Whitman hibás, mert a rejtelem e körébe betört.“ Ezt költőnk egyik bírálója ismeri el és mondja ki; és ez a nyilatkozat igen jól sikerült és hibátlan kifejezése annak, a mit Whitman cselekedett, úgy hogy abban egyetérthetünk mindnyájan, hogy az itt csak csínnyán érdeklett tapintatlanság, nagy botrány és elítélendő merészség. A ki nem tudja, miről beszélhet és miről nem, az nem emberi társaságba való, és ha könyvébe olyat ír, mit társaságban elmondani nem merne, könyve sem lesz alkalmas arra, hogy köz kézen forogjon. S a bíráló, a mint helyesen megmondá, milyen az emberi természet, azt is jól kifejezi, miben hibázik s mily mértékben bűnös Whitman a művelt modor és szokások ellen. Azt mondja, hogy „Whitman némely művében alája esik az emberiség színvonalának, sőt alá esik néhol az oktatlan állatok szemérmes tartózkodásának is“. Ez határozottan és szo-

rosan igaz; s mivel igaz, elég ok volna egy egész hajóteher költeményt is elsülyeszteni, még ha Whitmanéinál tízszerre többet érnének is, — s hozzá tesszük, hogy ha nem állítjuk is, mint bírálója állítja, hogy néha szerénységre, tartózkodásra nézve alább sülyed az állatoknál, de azt ki kell mondanunk, hogy nem kevés, hanem igen sok helyen helyes érzék nélkül való eszelős. — De bírálója megjegyzi: „Nem kell feledni, hogy Whitmannál senki inkább nem tünteti ki a szépséget s ha nem is a valódi erkölcsi szigorúságot vagy ascetismust, de a nemességet, szellemi-erkölcsi épséget, a tisztátlan gondolatok, érzések, tettek szégyenletes rútságát“. Ha ilyen a nézete elméletben, annál kevésbbé tűrhető a gyakorlata, mely műveiben mutatkozik. De úgy látszik, nincs megállapodott nézete elméletben, sem megszokott gyakorlata, hanem összezavarja a jót és rosszat, a gyönyörködtetőt és eltaszítót s teljes zűrzavarban csapong. Egyik lapon eszelősködik, másikon vádolja magát eszelősködéseért, épen úgy mint egyik lapon állítja, hogy ember, férfi, nő nem lehet meg vallásos érzés nélkül, másutt azt mondja, hogy őt úntatja, ha hallja, hogy az emberek isten iránti kötelességökről vitatkoznak. Azt hozták föl mentségeül, hogy minden idők nagy költői vétkeztek e pontban, ép úgy mint Whitman. De nincs oly jeles szerzője az ő és új kornak, melyről bíráló azt mondta volna, hogy szerénységre vagy szeméremre nézve oktan állatoknál alább sülyedt. Nincs oly szerző, ki mint Whitman, csupa túlesapongásból és affectatióból vált volna illemtelenné. Mindenkinek van oly műve, oly tulajdona, a mely pótolja a másutt előforduló szennyfoltokat, melyek egyébiránt teljesen ki nem törölhetők. Chaucer vaskos, durva, de humora van; — Fielding hasonló, de élczes; Whitmannál semmi ilyes nem található. Jupiter és Juno ölelkezések vagy Ulysses elefánt-csont mívű nász-ágya leírása nem rideg, nem zárdai; de Homér illemes mindig; művelt ízlésű embernél alább nem száll; hősei pedig, bár juhokat is öldösnek, soha sem sértik meg a jó modor azon első törvényét, melyet az imént egy bíráló szavaival megállapítottunk. Whitman pedig, ha dísztelenségeinek tizedrészével előmert volna a görögök táborában állani, úgy vagy még lelkebben kiostorozták volna, mint Thersitest.

Whitman bírálói értelmi tekintetben is furcsa dolgokat ismernek el róla; nem kevésbbé visszatetszőket, mint midőn

megvallják, hogy néha az oktan állatoknál is alább száll. Elösmerik, hogy hajlandósága van s ez újra meg újra visszatér, hogy költeményeiben személyeket és dolgokat névsorba foglalva számlál el. „Kiválasztani, mond egyik, neki nem természet; ha az emberiség egyik fajtát megemlíti, azonnal minden más faj neve tolla alá jön és elsorolja mind“ stb. Valóban úgy van; de azt is hozzá kellene tenni, hogy a költő nem csak arra volna kötelezve, hogy megválasztást tudjon tenni, hanem arra is, hogy oly gondos és erélyes megválasztást tegyen, hogy mint a hétszer behevített kemenczében az érczből minden salak és alj kiválik, a költemény tartalmából és nyelvéből is minden tökéletlenség kienyészszék s csak a híg és tiszta arany csörgedezzek ki. — „A logika, az észszerű megkülönböztetés oly tulajdon, melytől Whitman irtózik; munkáiból néha azt gyaníthatni, hogy tartalmok inkább tartozik a chaosz mint a cosmos világába, s formájok a tartalomnak felel meg.“ Így beszélnek a bírálók. De legérdekesb a mit Rossetti talált ki és hoz föl mentségül. „Whitman minden költeménye — úgy mond — oly folyadék, mely olvadásban levő formákkal van tele.“ Ez már elfogadható. Majd ha az olvadék megjegecedik, akkor lesz ideje megvizsgálnunk, hogy költemények-e e jegeczek vagy nem. A márvány-szobor olvadt vagy folyó állapotban nem egyéb mint sár.

Ezek szerint úgy találjuk, hogy a kik Whitman költeményeinek díszes helyet követelnek a világ irodalmában, elismerik, hogy neki a logika vagy észszerűség ellenére van, hogy anyaga vagy tartalma chaotikus, költeményei formája „folyékony habarékos állapotban van“ és hogy féktelen csapongása néha állatoknál alább süllyeszi. Mi következne ebből? Az, hogy az efféle műveket el kell dobni, böcs lemondással követvén a költő fölfogását művei és egyénisége tekintetében, midőn eszesen és mély belátással így szól:

„Sárba valónak szánom el magamat;
Ha tán kellek, keresetek cipőitek talpai alatt.“

De Whitman bámúlói nem követik a jó tanácsot s erőlködnek bebizonyítani, hogy elismert gyarlóságait sokkal felülhaladják érdemei. Legfőképen azért ajánlják költőjüket, hogy az kiválóan amerikai költői iskolát alapított. Egyik így szól:

„Az új világtól várnunk kellett, hogy oly irodalmi és művészeti formáknak adjon megszülemlést, melyek sajátosságos újszerűségek által megfeleljenek amaz új faunának és florának, egy szóval, a mely másféle legyen, mint az európai“, melyhez saját új nevezetek is kellenek és alkalmaztak is mint egyéb amerikai fogalmakhoz. Az amerikai demokratia nagyszerű új s példátlan dolog, elég sok gyarlósággal, de elismerést s tiszteletet érdemlő; ennek megfelelően az amerikai demokratia költője is megérdemelné a figyelmet, sőt méltánylást, még ha művei különösek, némileg kétes értékűek volnának is. Whitman oly szándékkal kezdett dolgához, hogy ne úgy írjon mint kortársai és elődei. Az az amerikai költés, melyet ő fölléptekor talált, az ő meggyőződése szerint nem volt egyéb, mint „választékosan gyöngés érzelgősség, lényegében semmi más, mint kába gyermekeskedés, kisebb-nagyobb mértékben hangzatos szószaporítás, elnyomott kedély s ennek következtén gyöngé idegzet szüleménye, más szóval oly költemények, játékok s ilyfélék összesége, melyeknek alapjuk a hűbéries társadalmi életben van, lordok és ladyk eszméivel, a régi világból átszállított vagy átmaradt úriasság és előkelőség példányaival, az európai úri élet esetlen modorával és kontár utánzásával, a mi minden versben és minden sorban kitetszett. „Én Amerika költője vagyok!“ mondja követelően a szerény Whitman, és a mi bírálóink bókolva mondanak *igent*.

Ha meggondoljuk, hogy Amerika költői közt, kiket az új költő oly könnyeden tol félre láb alól, hogy másokat ne említsünk, Longfellow, Bryant, Emerson, Lowell, Poe Edgar nevezhetők, nagyon igazságosan mondhatjuk, hogy állítása határozott szerénységet foglal magában. De adjuk meg, a mi megadható. Ez az észrevétel s az érzés, melyből fakadt, tekintve a meglevő költemények sokaságát, de nem tekintve értéköket, nem volt épen okszerűtlen oly embernél, kinek föltett szándéka, hogy költővé legyen. Az a lényegében jogos, bár homályos észrevétel az ő kiindulásának alapja, hogy az irodalom elaggott, hogy a széles világ könyvtárai túl vannak tömve költői művekkel, hogy azok a költői tárgyak, indokok, képek, események, bonyolódások, melyek ezer év előtt érdekesek és újak voltak, megmerevültek, természetlenekké lettek. A természetnek az a szabadabb fölfogása, szembetűnő tényei és alkotásai, melyeket tárgyalni, újabban előterjeszteni s

mintegy jeleníteni a művész hivatása, nem csak tárgyalva, hanem kimerítve vannak. A lándzsa-vetés és hősi dúlakodás érdekes jeleneteit már Homér jó részben kimerítette. Göthe azt vallja, hogy ha Shakespeare németül írt volna, őt írói pályája kezdetén valami kétségbeesés forma fogta volna el. Az időtől fogva pedig, melyben Göthe így érzett, sok év múlt el s magában az angol irodalomban sokféle költői nem (Scott-, Byron-, Wordsworth-, Coleridge-, Shelley-, Campbell-, Tennyson-féle) váltotta föl egymást, nem is említve néhány amerikai költőt, kiknek nevét egész Európa ismeri. Ily előzmények után természetes, hogy nagyon megnehezedett annak helyzete és szerencséjének esélye, ki az angol irodalom terén akar költői hírt szerezni. Ily körülmények közt ál-eredetiségre törekedni s affectatio bűnébe esni, csaknem kikerülhetetlen dolog. Határozottan úgy vélekedem, hogy ifjú költő vagy képíró — mert a mit egyikről mondhatni, mutatis mutandis a másikról is áll — alig kerülheti ki ezt a szírtet. Ez az oka, hogy némely dolgokat kétségtelen tehetségű emberek is, néha oly ferdén és oly keresettséggel mondanak el, a mi nekik nem természetes. Így ír le például Morris egy találkozást, mely bár érdekes és gyönyörködtető, de lényegére nézve már régóta közhelylyé lett:

„A gyönyörű kertbe

Jött Lancelot járva; s igaz, volt egy csók

A melyet váltottunk találkozáskor tavaszi napon,

Alig merek szólni ez elmúlt üdvemről,

Midőn ajakink tévedezve egy irányba tértek

És mély fájdalomban találkoztak a lombok közt,

Kezeinket hátra hagyva és messze elnyújtva.“

Az mondani, hogy Lancelot és Guinevre egymást megcsókolták, bizonynyal köznapi dolog lett volna, így a hogy Morris előadja a dolgot, eredeti; de mivel lehetetlen, hogy a csókolás úgy történjék meg, a mint leírja — mert a szerelmek megtartózkodhatnak ugyan attól, hogy egymást megöleljék, az is lehetséges, hogy kezeket elől vagy oldalul tartsák, de az nem képzelhető, hogy hátra nyújtsák, míg nyakok előre hajlott és ajkaik találkoztak — azt kell következtetnünk, hogy a költő inkább akart eredetien fantastikus, mint köznapi lenni. — Rossetti D. G. írt egynéhány oly költeményt, melyeket jellességök elévülhetetlenekké tesz; és mégis szenved az eredeti-

ség szükségének kényszerítő hatalma alatt, miután érzi, hogy a természet, a költés tárgyát, ezer évek óta zsákmányolják a költők. Rossettinek például egy helyen közönséges dolog volna azt mondani, hogy ábrándozva ült a gyepen, úgy mint Morrisnak, mint láttuk a maga gondolatját. Ennélfogva Rossetti így ír :

„A szél szerte szélyel rohanva elenyészett, elült
Halált rázva le fákról és ormokról
Jártam előbb a szél kénye szerént,
Most leültem mert a szél elcsilapult;
Térdeim közt nyugodott fejem,
Ajkaim becsukódva, nem mondtak jajt,
Hajam túlhan a fübe terült,
Fedetlen füleim hallották múlni a napot.“

Eredeti, az igaz; de nem badar-e egy kissé? A leírt helyzet torz alakú; és kísértse meg bárki, ha csak költői mivolta nem teszi ügyessé, szabad téren sem fogja megcsinálhatni, sőt gyeppadon sem, még ha épen ehhez alkalmazva formálnák is. Testgyakorlat tanítóinak ajánlhatnók, hogy kísértsek meg; talán tapasztalni is fogják, hogy ha valaki csakugyan leülhet úgy, hogy feje térdei közt legyen, haja pedig a fűben s így ül egy óráig a gyepen, halló idegei e gyötrelmes állapotban úgy fölfokozódnak, hogy azt is meghallja, „hogyan múlik a nap“! De alig hihetni el, hogy e sorok így láttak volna világot, a hogy vannak, ha a költő megengedhetőnek véli magának, hogy ily mindennapi dolgot s ily egyszerűen kimondjon: hogy zöld gyepágyon ült és elmélkedett
Browning és Tennyson munkáiból lehetne példákkal igazolni, mily borzadással kerülnek új költőink minden közhelyet, de ezt tanúsítják a jelen század képviselőinek különködései s túlcsepogásai is. Láttam például, emlékezem, sz. György és a sárkány egy képét egy művésztől, kinek főkép ifjú hölgyek nagy tisztelői. E képen a sárkány oly termetű volt, mint egy nagy zöld gyík; sz. György meg mint egy orvosféle ember, ki annak orvosszerű egy hosszú nyakú edényből ad, oda nyújtva szájához castor-olajat. A bámulók értésemre adták, hogy e műnek mély erkölcsi jelentménye van; de nekem nem volt annyi lelkem, hogy fölfoghassam.

A költőnek bizonyos értelemben szükséges eredetinek

lenni, és ez a szükség erősen nyomja mai időben őket; a műbírálónak éppen ez okért kötelessége kimutatni s meggyőzőleg hirdetni azt a kérelmelhetetlen törvényt, melyet megtartva ellene állhat a művész az erőltetett és nem valódi eredetiséghez vonzódásnak. Az újdonság lényeges tulajdona a művészetnek; minden igazi remek, szobrász, képiro vagy költő remeke: egyetlenegy (sajátos jellemű s némileg eredeti) tartozik lenni; de az teljesen valótlan, hogy a mi új és másatlan, már ép ezért is remek volna. Majmolás vagy átalakítás által oly könnyű játszani az eredetit, hogy például Whitman előre trombitált törekvése, hogy valami eredetit hoz létre, még éles elméjű bírálókat is megcsalt s arra indította őket, hogy e fattyú növésű műveket is értékes eredetiek gyanánt tekintették. Minden műtermék új, de egyszersmind régyszerű is; s az új- és régyszerűség ez egyeztése oly dolog, mely finomabb munkát kíván, mintsem szókból leírhatnók, vagy szabály alapján jöhetne létre, s lényegére nézve abban áll, hogy a forma, szín és hangzat-harmonia újszerűsége egyesíttessék az elvek és törvények régiségével. A régies és új egyesülése szépen fölhalálható a természetben minden tavasszal. Midőn a barnás hegyoldal habzó zöld színt veszen föl magára, minden kék árnyéklátú völgyelet, minden mohodzás kiemelkedése, minden pelyhedzés és rügyezés, a napsúgárnak az új lombokon való játszó-dása: mindez új jelenség. Egy tavasz sem azonos ismétlődése az előbbi tavasznak. De a vegyülés folyama, a növényélet tenyészésének fejlődése változhatatlanok. Az az újdonság, melyet költőtől várunk, olyan, mint a tavasz újdonsága; és a költői újdonság transcendens, de elengedhetetlen nehézsége abban áll, hogy a határok, melyek között mozoghat, midőn a régít változtatva újszerűsíti, igen keskenyek. Költésének anynyira kell és szabad különbözőnek lenni más költőétől, mennyire egyik tavasz különbözik a másiktól; inkább nem. Ez az alap-elv, az a régi nép állapította meg, mely hivatva s ihletve volt a művészet bibliáját megírni, mely szerint minden gígaszi vagy óriási, különczködő, fintorított, túlesapongó művészkedés barbár dolog. Hogy a görögségtől egyszer mindenkorra adott ily leczke értelmében működött az új Európa, ez által haladta túl a görögséget, de a mikép meghaladta Európa Shakespeareben Görögországot, úgy fog Amerika nemcsak Európa, hanem Egyiptom, Babylonia s Assyria mögé és alá

esni, ha szélnek eresztve a görögök leczkéjét, arra vetemedik, hogy a demokrátiát törvénytelen kicsapongással azonosítja. Azt hiszem, hibásan s méltánytalanul ítélnénk az amerikaiakról, ha azt mondanók, hogy hajlandók s mintegy kötelezve érzik magokat Whitman bámulására. Nem vonakodnak akárkit is meghallgatni és ebben igazságok van s derekasan tesznek, de meg van nekik is útjuk és módjuk, hogy előbb-utóbb fölismerjék az ember valódi becsét; és hinni merem, megismerik ide s tova Whitmanét is. Elég példát hoztam föl annak megbizonyítására, hogy ez ember túlhatta a valódi költői eredetiség minden rendes határán s csupán torzot és meglepőt vadász.

Tanulságos megjegyezni, hogy Whitman valahányszor, viszonylag szólva, eszén jár és jobbacskán sikerül a dolga, akkor aránylag olyanná lesz, mint más ember. Valódi jó költői dolgozat, összes műveiben, igen kevés található. Legjobb darabjainak is meg van az a gyarlóságok, mely alsóbb neműek tulajdona, hogy csak érzéseket izgatók (sensationalis) és erősen ingerlőkkel szeretnek foglalkozni. Gyöngéd és mély érzése nincs, mert ha szenvedélyes akar lenni, ijesztővé lesz. Pedig a szenvedély és pathosz-gerjesztés nagy mesterei rendesen látványlag kicsiny eszközökkel hatnak. Shakespeare és Göthe oly sok nemzedéket sirásra fakasztottak egy itáliai leányka vagy egy német grisette bánata által; egy nefelejts, egy egér, egy sebesített nyúl halhatatlan pathosz hangjait csalta ki Burns-ből. De Whitmannak nagyszerű eszközök kellenek: leölt ezerek, mészárlás és vérontás, marczangolt testek látványa, vihar és vész rémsége, csatákbeli hőstettek mesés torzítása. Csak néha mutat föl valami sikerültebbet, midőn erőlködése csillapodik s ez által enyhíti, üdíti olvasóit, s kezd legalább kis mértékben világosságot, tömörséget, élénkséget és erőt adni írásmódjának.

Különösen két tárgya van, mely erősen áthatja és ihleti s melyről vonzólag ír: a tenger és a halál. Az előbbi nem sajátja; közös minden vagy sok régibb és újabb költővel. Ő nála kivált a *Hangok a tengerből* (utóbb más cím alatt álló) költeményben van érdekesen föltüntetve. Az utóbbi a „halál” Lincoln elnök temetési himnusának egy részében van érdekesen tárgyalva, mely így hangzik:

„Jövel nyájas nyugtató halál!

Hullámozd körül a világot derűben érkezvén érkezvén (így)
Nappal éjjel, mindenhová, mindenkihez,
Korán és későn óh kíméletes halál.

Áldva legyen a végtelen világ-egyetem,
Az életért öröméért, érdekes tárgyaiért és tudalomért,
És a szerelemért, az édesért. De magasztalás-magasztalás
Biztosan átszorító karjaiért, hideg öleléseért a halálnak!

Sötét anya! zajtalan léptekkel mindig közelünkben lappangó!
Senki sem énekelt-e rólad szíves üdvözlés öröm-énekét;
Hát énekellek én — dicsőítlek mindenek felett!
Dalt mondok neked, hogy ha jössz, jőj tántorgás nélkül.

Közeledjél hatalmas szabadító!
Ha meglesz; ha elvetted őket: én örömmel éneklek a holtakat,
Ki elveszett szeretetben, ki lebeg óceánodon
Hányódik áldásod hullámain oh halál!

Én neked víg üdvözlő éneket zengek,
Legyenek lejtések tiszteletedre, koszorúk és éneklések számodra;
S a sík terek és magasságok árnyai készek ünnepelni,
És az élet s a mezők, a komor és méla éj,

Az éj csendben gyér csillagoktól fedve, hallgatagon,
Az óceánpart s a tompán suttogó habok, melyek haragját jól ismerem;
És a lélek hozzád fordúlva, óh roppant elburkolt halál,
És a test hálásan húzódva közeledbe.

A fák csúcsain röpítem feléd énekemet,
A kelő és szálló habok felett, — az ezernyi síkmezők és puszták
végtelen terén,
A tömött városokon s a nyüzsgő kikötőkön és útakon
Lebegtetem a dalt feléd örömmel, örömmel óh halál!“

A tárgy nem új. Akár hány régi és új, idegen és magyar költő szólott a „szelíd“, „jótévő“ stb. halálról. De a halál ily cultusa természetes kapcsolatban van Whitman pantheismusával, mely neki és az újkori költők nevezetes részének fő tan-tétele. A halál neki nagy érdekű és ünnepélyes esemény, közös mindennel; még a legközönségesb életű emberre nézve is ün-nepélyes. Hangulatában van valami új és sajátos, fölfogásában valami érdekes, mi azonban csak szélső pessimismus állás-pontján lehet valódi és hű, s Lincoln halálára, a tudva levő körülmények között, alig alkalmas.

Ha bírálói megelégedtek volna azzal, hogy megkülönböztessék, mi a Whitman írásában tűrhetően jó és mi a rossz; ajánlva az első, megróva az utóbbi osztályhoz tartozókat: nem szóltam volna egy ígét sem e dologhoz. De egyik csendesebb, másik zajosabb hangon magasztalja s az ő maga által megszabott érték szerint becslik kiáltván: ez a leghatalmasabb hang Amerikából! Ez a demokratia költője! Ez annyit tesz, mint Amerika valódi költőit megalázni. Ez leveri s fájdalommal tölti azokat, kik a demokratikus újabb irodalom gyarlóságai mellett se szeretnék elhinni, hogy a demokratia dissolutiót jelent s hogy a szabadság tökélyre jutása nem egyéb volna, mint a művelődés genális elmejátékainak és illemes szépségeinek oktalan állatok alatti féktelenséggel fölcserélése. Eredetiség, de természetes, valódi és világos, föltalálható Amerika jó költőinél. Van nálok az amerikai talaj valamely sajátos illata, zamatja; valami olyas, mi nekik oly tulajdon jellemet ad, mely megkülönbözteti másoktól, mint az Erzsébet korabelieket Miltontól, és Pope-ot az újabbaktól. Ennél többet nem lehet kívánni, nem kellett várni sem; előre tudhattuk, hogy ha valaki ennél többet akar, idomtalanság, erőtlenség affectáltság fog szülemelni, s ez Whitmannal meg is történt. Igaz, hogy a természet nem olyan Amerikában mint Európában, de az atlanti óceánon átkelve nem jutunk a cosmosból a chaoszba; pedig Whitman költésének egyszerűen kifejezhető és pontos jellemzése az lehetne, hogy az a chaosz örvénylő zűrzavara a nélkül, hogy benne alakok kiválásának, tisztázódásának jeleit sejtethnők. Lomos, szemetes tájak utcái söpredéke, igazság töredékei szerte-széjjel vad örvényben kavargva, vegyesen a valótlanság s álság töredékeivel, a szépség csillámai útát veszve a rúttság sivatagában, ezek a foglalta mind annak mit ő költésnek nevez. Ha itt-ott némely jelenségei mutatkoznak az egészséges szépnek, hangjai hallatszának a derekas és férfias érzésnek, ezek csak azt bizonyítják, hogy tud írni józanon és tűrhetően, mikor kedve tartja, hogy idomtalanságai, különködései merő affectatióból erednek, hogy nem eszelős, hanem csak eszelős akar lenni. Nem kitűnő erejű egyén; nem telik tőle, hogy magának valódi költői értéket szerezzen. Magas elmetehetségű ember nem lehet oly duzzadt és ismételtető, mint ő, nem beszélne „a tenger folyékony nedvé“-ről, vagy „hónalja illatáról“, nem hozná szóba mit a

természet eltakar, nem zavarná össze a szabadságot e féktelen fejetlenséggel. Ő nem a demokratia költője. Legfőlebb annyit tehet meg, hogy mozgásba hozni segít Amerika demokratiájának önmaga ellen, a most nyugvó posványokat és szírteket, melyekbe ütközvén a demokratia törést szenvedhet az emberiség üvöltései közt. Politikai doctrinája, mikor paradoxonai kedvéért magával ellenkezésbe nem jut, a lázadó függetlenség, dühöngő önzés és szemérmetlen önteltség megszentestése. Az ő eszményi állama az, melyben mindenki, férfi és nő, könnyeden gondolkozik a törvényekről. Gyakorlati elve: minél többet ellenszegülni, minél kevesebbet engedelmeskedni. Ez az örültek házába való politika, mely újabb időkben kivált Rousseau befolyása által szabadult föl, mely elsorvasztotta a szabadság reményeit valahol csak lábra kapott, melyet újra meg kell fékezni, ha a népek önkormányzata más akar lenni s nem csupán a civilisatio halála és elposhadása. Költői hivatással nem bírván, Whitman irodalmi cselhez fogott s konokul tört e kitűzött céljára. Mint yankee-jelenség, melyen jó kedvvel egyet nevezhetni, sőt melynek ahhoz is van igénye, hogy ügyes nyeglék módjára tisztességesen megfizettesse magát, helyén lehetett volna, de hogy tekintélyes műbírálok mutassák be az angol nagy közönségnek mint nagy poétát: ez már tréfának igen komoly dolog. E meggyőződés indított, hogy fölmutassam e tüneményt s példájából kitüntessem, mily halálos veszély az, hogy az irodalom ilyen forma ragályos betegségbe eshetik, láz dúló forrósága foglalnán el a természetes melegség helyét, örvöngés rohamai szorítván ki helyéről a költői képzelődés lelkesedését, görcsös vonaglások torzulásai az összhangzásban levő erők lejtéseit s zenei mértékes hangzásait.

Angolok után

I. S.

COMTE ÁGOST TÁRSADALOMTANI NÉZETEI.

Első közlemény.

A *Budapesti Szemle* czélja levén, tájékozni a magyar közönséget azon eszmékről, a melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, talán nem lesz fölösleges, ha Comte tanait is megismerteti, a ki oly nevezetes befolyással volt az újabb tudományos mozgalmakra. Azonban e dolgozatban Comtenak csak társadalomtani nézeteiről fogunk szólni, s nem szándékunk philosophiai általános rendszerének tárgyalásába bocsátkozni, habár annak alapelvei nem hagyhatók tekinteten kívül, bár melyikében a tudomány-szakoknak, melyekkel foglalkozott, igyekszünk őt követni. Ezért mielőtt belé fognánk a társadalomtannak, ez általa, mondhatnók, fölfedezett tudománynak s illetőleg Comte arról való fölfogásának tömörített előadásába, múlhatatlanul előre bocsátandók azon általános alaptételek, melyek társadalomtani művének fölépítésénél irányadók voltak. Különös czéлом kívánatossá teszi, s az engedett tér szűk volta kényszerít reá, hogy ezt lehetőleg röviden tegyem.

Comte rendszerét a pozitivizmusnak vagy positiv bölcseletnek nevezte. Ez elnevezést igazolja alapelve, melyhez nagy művében mindenütt hű marad, s a mely szerint az ember csak tüneményeket ismerhet vagyis a dolgoknak csak azon oldalát ismerheti, mely érzékeinek közvetítése által tárul föl előtte; e tapasztalat a tünemények viszonyulását egymáshoz állandónak mutatja s ennek következtében azoknak egymásutánjában az okozati kapcsolat tapasztalati úton fölismerhető. Erre, a tünemények okozati kapcsolatának nyomozására kell tehát szorítkoznia minden bűvárlatnak. A tünemények

kölcsönös viszonyainál egyebet nem tudhatunk s azok valódi lényegének megismeréséről le kell mondanunk. E fölfogása a dolgoknak az, melyet pozitívnak nevez. Nem kizárólagos sajátja ez Comtenek, s maga sem követeli. Eredetisége abban áll, mit gondolkodásának e szabott korlátain belül állított föl; mert tényleg csak korlátot, féket a képzelet célhoz soha nem vezető tévelygései ellen képez azon elv, nem pedig kiinduló pontot; ezért úgy tűnhetnék föl mint tisztán negatív tétel, ha a tünemények kapcsolatában reá nem utalna arra, mi az értelmi törekvéseket tényleges eredményekkel jutalmazza. Ez ugyan a tudományok földadata, mindegyiknek a maga szakában s így a philosophiának azok mellett nem maradna tárgya, de Comte a tudomány és a philosophia közt — nem tesz szoros különbséget; a valódi tudomány egyez a pozitív philosophiával, habár ennek külön létele is van, a mennyiben összefoglalja az egyes tudomány-szakokat egy közös nézpont alá és megvilágosítja a kapcsolatokat a különböző tudományok körébe eső tünemény-kategóriák közt. A szoros határvonal, mely a kettő közt a gyakorlatban még létezik, „annál teljesebben elfog enyészni, minél philosophikusabbá lesz a tudomány és minél tudományosabbá a philosophia“.*)

Egyébiránt Comte számára a dolgok azon fölfogása, melyet pozitívnak nevez, tényleges kiinduló ponttá vált rendszerében a jelentőség által, melyet annak az emberiség fejlődési folyamatában tulajdonított. Szerinte azon fölfogás általánosulása minden emberi dolgokban képezi a végeredményt, melyet az emberiség eddigi egész fejlődése előkészített; az emberi összes haladás végeztélja a pozitív állapot, melynek elérése után a kivívott alapnak s elveinek következetes alkalmazása által tökélyesbülés az eddigi irányban még képzelhető, de gyökeres átalakulások, minőket a múlt mutat föl a pozitív állapot eléréséig, tovább nem ismétlődhetnek. Minél egyszerűbbek a tünemények, minél inkább lehet azoknak egy-egy sorozatát elkülönözöten szemügyre venni, annál könnyebben ismerheti föl az emberi gondolkodás köztük a kapcsolatot; és minél összetettebbek azok, minél több rendű tüneménynek előidézésére foly be egy-egy, s ezzel kapcsolatban minél több folyt be egy-egynek előidézésére, annál nehezebben ismerhető

*) *Cours de philosophie positive*. Páris 1869. VI. köt. 54. l.

föl azon kapcsolat, annál több tapasztalatnak halmozódása s annál fejlettebb ész kívántatik ahhoz. Innen van, hogy a dolgoknak, melyek az emberi gondolkodás tárgyát képezhetik, különböző szakaiban a positiv állapot nem egyidejűleg éretik el, hanem némely szakok e részben tetemesen megelőznek másokat, s ez alapon valóban természetes sorrend áll elő a tünemények különneű csoportjai közt. Így a számszerű igazságok legkorábban voltak megismerhetők, mert tisztán saját osztályuk tényeivel állanak kapcsolatban; a mechanika föltételezi a matematikai igazságok ismeretét a mellett, hogy az ide vágó tünemények a mozgás és egyensúly törvényei alatt állanak, ezekhez sorakoznak, mint az előbbeniekben foglalt törvényeken kívül más összetettebb hatások alatt állók a szervtelen, azután a szerves világ tüneményei és végre azok, melyek az emberi társadalmat illetik, mint a legkomplikáltabbak. Az ide vágó tüneményeket elhatározó törvények kifejtése s azoknak ismerete alapján a társadalomnak okszerű szervezése képezi a positivizmusnak még hátra levő föladatát, melynek első felét Comte társadalmi physikájában vagyis társadalomtanában teljesíthetni remélte. Ehhez, valamint az emberi munkálkodás minden ágában a tények tanulmányozása „van hivatva okszerű alapot kölcsönözni az emberi cselekvésnek a természet irányában, minthogy a tünemények ismerete, melynek állandó eredménye, hogy képesek vagyunk azokat előre látni, egyedül vezethet oda, miszerint a cselekvő életben képesek legyünk azokat egymás által előnyűnkre módosítani“. . . . Röviden: tudományból előrelátás, előrelátásból cselekvés; e formula fejezi ki szorosan a tudomány és a művészet (art) közötti viszonyt.

A positiv állapotot az emberi fölfogás minden irányában két más állapot előzi meg; egyik a theologiai, az ősi, kezdetleges önkénytes (spontán) fölfogás, mely a környező világ tényeiben értelemmel és akarattal bíró lények cselekvényét látja, s minden egyes tüneményben egy ilyen akaratnyilvánulást ismer föl. A másikat a metaphysikai fölfogásnak nevezi Comte, mely szerint azon lényeket, kiknek valamely különleges szándokával hozatott kapcsolatba minden egyes tünemény, fölváltják állandó hatású erők, melyek ugyanazon viszonyok közt mindig hasonló eredményeznek, nem lévén a képzelet által önkénnyel és szándékkal fölruházva. E három fölfogás ere-

detének és egymásba való átmenetének magyarázata képezi Comte társadalomtanában a vezető gondolatot, mely körül s azzal szoros kapcsolatban az emberi fejlődés minden tényei csoportosúlnak. Azért a maga helyén, tudniillik az emberi fejlődés tárgyalásánál, lesz az bővebben kifejtve; itt az egész philosophiai rendszerre való vonatkozásuk tette szükségessé azoknak rövid megérintését.

A társadalmi tünemények azok, melyekre nézve komplikált voltuknál fogva minden fogalom-osztályok közt szükségkép legkésőbbben érvényesülhetett a tudományos fölfogás; és a befolyás, melyet az emberiség *öntudatosan* gyakorol azoknak menetére mindekkoráig csak nyers empirizmus kifolyása, mely nem igyekszik a tünemények közötti okozati kapcsolatot föltalálni s ez alapon megkülönböztetni a módosíthatót a megmásíthatatlantól, valamint ez alapon megválasztani a lehető módosításokra alkalmas eszközöket, hanem minden egyes esetet elszigetelten tekintve arra vonatkozó intézkedések által véli megmásíthatni a természetes kapcsolatot.

A keletkezés állapotában egy tudomány sem mivelhető, egy tudomány sem képzelhető el a neki megfelelő művészettől elkülönítve és minél komplikáltabb az illető tünemények osztálya, annál belterjesebb és tartósabb a kapcsolat. Az astronomia már régen elvált az astrologiától, melylyel egykor kapcsolatban volt, de az élettán, daczára előhaladt állapotának, úgy véli Comte, még az ő korában is túlságosan össze volt kapcsolva az orvosi művészettel. Mi sem természetesebb tehát, mint az államférfiak megvetése minden olyan társadalmi elmélkedés, mint a szellemnek tisztán játéka iránt, mely közvetlenül kapcsolatban nincs gyakorlati műveletekkel. Annál is makacsabb ez ellenszenvök, mivel abban utopiák veszélyes túlkapása ellen látnak praeservativumot. Ez szoros kapcsolatban van a jelenkori társadalmat jellemző mély és mind általánosabb értelmi anarchiával, mely a theologiai és metaphysikai philosophia hanyatlásának s a positiv philosophia még fejletlen állapotának eredménye, mely utóbbi még nem ragadhatta meg az emberiség szellemi kormányát, míg az előbbeniek elejtették azt.

A *rend* volt kizárólagos élve a theologiai (és katonai vagy feudális) rendszernek, míg a *haladás* épen oly kizárólagosan a metaphysikai vagy forradalmi mozgalomé, melynek tevékenysége tisztán romboló és kritikai módon irányul

az előbbeni ellen. A pozitív philosophia főadata azon két elv ellentéteit kiegészíteni s illetőleg azokat úgy föltüntetni, mint ugyanazon lényeg különböző fölfogásait. A társadalom újjá szervezésének főproblemája ugyanis ez egy fölföltételre pontosítható össze: *alakítani egy politikai doctrinát, mely elég okszerű alkotású arra, hogy cselekvő kifejlésében saját elveihez mindig következetes maradjon.* Ez ellen vét úgy a theologiai mint a metaphysikai politika. Mindkettő következetlen. Az előbbinek hanyatlása a tudományos, ipari és szépművészeti haladás által idéztetett elő; mindamelllett — egyes, elkülönözött tényeket nem tekintve — nem törekedett azon haladást föltartóztatni, hanem ellenkezőleg kötelességének tartotta azt előmozdítani; továbbá, noha az értelemnek alárendelése a hit alá, egyik alaptétele e rendszernek, az újabb, legjelesebb katolikus írók, a theologiai rendszer megszilárdítására irányuló törekvéseikben (például de Maistre, a pápai főhatalom helyre állítása mellett írva) nem az isteni jogra hivatkoztak, hanem az okszerűség álláspontját igyekeztek elfoglalni érvelésekben. A forradalmi metaphysikát jellemzi azon törekvés: rendszeresíteni, normálissá és állandóvá tenni azon szükségkép átmeneti és kivételes helyzetet, mely a legegyszerűbb nemzeteknél előállott, midőn a régi (theologiai) politikai rend képtelenné lett a társadalmi mozgalmat vezetni, mi által úgy tűnt föl mint a fejlődés akadálya. E szerint úgy tűnteti föl a kormányt, mint a társadalomnak szükségkép ellenségét, melytől annak örízkednie kell és melynek functiói lehetőleg megnyirbálандók. A mennyiben egy szükségkép átmeneti állapotot állandósítani akar, ellentétbe jön a haladás elvével.

Az értelmi anarchia, mely mint mondatott, jellemzi a jelenkori társadalmat, kifolyása a metaphysikai vagyis kritikai doctrina alapelvének, a tökéletes vélemény-szabadságnak, mely az ellenkező irány szellemeire is átragadt, kik nem ismernek el más tekintélyt, mint saját értelmiségeket. A vélemény-szabadság dogmája pedig úgy tekinthető mint szentesítése a metaphysikai fogalmaknak, közös, hibásan elvont forma alatt — a korlátlan szabadság állapotának, melyben hagyta volt az emberi szellemet a theologiai philosophiának elkerülhetetlen hanyatlása és melynek ideiglenesen helyt kellett foglalnia a pozitív politika fölépítéséig. Ez utóbbinak van fentartva, hogy az „értelmi szabályok“ teljes hiányát pótolva,

fölállítsa azon *határokat*, melyeken belül lesz ezentúl folytatható a tárgyalás, tudniillik a különböző következményeknek azon *illetlenül fundamentális szabályokkal* való kapcsolata nézve.

Tehát e szabályok előtt, mint áthághatatlan korlátnál, megállna a szellemi evolúció!

Azon korlátlan szabadság, mint átmeneti állapot, nélkülözhetetlen volt, mert nélküle a pozitivizmus a politikában nem jöhetett volna létre. Egyelőre azon vélemények is, melyek az új társas rend alapjait formulázván, hivatva lesznek később folytonos és pontos fegyelem alatt tartani az értelmiségeket, — csupán egyszerű egyéni gondolatok czímén nyilatkozhatnak, melyek csakis a teljes vélemény szabadság jogán jöhetnek létre. Mert utólagos jogosult uralmok csak a közönség önkényes belegyezésének eredménye lehet, mely a szabad vitatkozás bezárásakor szentesíteni fogja azokat.

Mielőtt Comte nézeteinek előadásában tovább mennénk, röviden jeleznünk kell véleményünket ez utóbbi tételre nézve.

Ha az értelmi fejlődésnek egy „summuma“, egy abszolút foka elképzelhető s elérhetőnek képzelhető volna, melyen túl magasabb ész már nem létezik (s azon conservativizmust, melyet Comte kíván, csak ezen fok elérése után kívánhatja) az nem szorúlna, konzerválása tekintetéből, a véleményszabadságot terhelő korlátokra. — Comte saját nézete szerint minden előbbi rendszer azért és akkor omlott össze, mert es mikor már a társadalom szükségeinek meg nem felelt. Egy abszolút fok azonban szükségkép mindig megfelelné azoknak, s így támadásoknak nem lehetne kitéve. Egy jegyzetben hivatkozik arra, hogy a természettudományokban (melyek már elérték a pozitív fokot) nem létezik véleményszabadság, és hogy itt mindenki abszurdumnak vélné bizalommal el nem fogadni az e tudományokban irányadó emberek által megállapított elveket. Talán a kételyt abszurdumnak találhnók, de a tapasztalatilag megállapított tételeknek tapasztalati megpróbálását, vagyis azt, hogy saját tapasztalatok útján szerezzen meggyőződést a tanuló, bár a legelemibb tételekről is, ezt abszurdumnak nem véli senki, sőt helyes tanterv szerint azok nem is mellőzhetők, annyival kevésbé tiltatnak; a „libre examen“ itt mindenkinek megvan és e tételek illetlensége csak azon alapszik, hogy minden ember ugyanazon véle-

ményre jut saját vizsgálataival. Ez analogia szerint a politikában is az volna tehát a föladat — ha ugyan olyan alapelvek föllállítására törekszünk, melyek vitathatlanok legyenek — hogy az elveknek minden vizsgálatot kiálló természete által érzük ezt, nem pedig a vizsgálódásnak szabott határvonalak által.

A metaphysikai vagy forradalmi rendszernek gyökeres következetlensége Comte szerint abban áll, hogy ez a haladás elve által kiválólag jellemzett rendszer valódi retrográd irányt nyilvánít: egy ősi, természeti állapot föllállításában, melyhez a polgárisodás mint hanyatlás viszonyúl. E dogma — melynek büne különben, megjegyezzük, leginkább Rousseaut terheli, kinek mai nap alig ha van követője — e dogma, úgy mond, valóságosan egyszerű metaphysikai átalakítása azon nevezetes theologiai dogmának, mely az emberiség lealacsonyítását az ősbünből származtatja.

Következetlensége továbbá abban is nyilvánúl, hogy a középkor politikai rendét a görögök és rómaiak sokkal alárendeltebb rendszerével akarja pótolni.

A megtámadások egyébiránt, melyeket a theologiai philosophia szórt a metaphysikai vagy forradalmi irány ellen, illetéktelenek; ez mellőzhetetlen föladatot töltött be, midőn a kritika szellemével megtámadta a középkor theologiai és feudális rendszerét. Ez utóbbi katonai szellemnek módosulata, melyet az ipari szellem van hívatva pótolni.

A két ellentétes rendszer küzdelmének, a theologico-feudális és a kritikai szellem közötti ingadozások eredményeként létre jött egy harmadik, ama kettőből összeszőtt doctrina. Az alkotmányos vagy parlamentáris rendszer, melyet Comte stationárius vagy veszteglő metaphysikának nevez, azon két ellentétes doctrinának hitelvesztése következtében nyert tért s lett uralkodóvá. Ez nem hozott magával semmi új eszmét, mely az állandó alakulás alapjává lehetne. Érdeme a társadalmi doctrina kettős tételének vagyis annak fölismerése, hogy mennyire fontos a rend és a haladás föltételeit kiegyeztetni egymással; a gyakorlati megoldás azonban mindkettőnek egyenlő föloldozásává fajúl. Ez elmélet nem képes egyébre, mint szabályozni a két ellentétes elv közti küzdelmet, ennek állandósítása mellett. Az eléje szabott, pillanatilag hasznos, de tisztán negatív föladat: meggátolni, hogy a királyok visszafelé irányozzák a fejlődés menetét és hogy a népek mindent föl-

forgassanak. Mind három rendszer képtelen lévén, a társadalmi újjá szervezés létesítésére, a desorganizált állapot következménye az értelmi anarchia politikai téren. A politikai kérdések megvitatásának, komplikált voltuknál fogva erős nevelés által előkészített kitűnő elmék számára kellene fönntartatniok, míg a jelen átmeneti korszakban, a tényleges körülmények következtében mindenki hivatva van a legfontosabb politikai kérdésekben is ítélni. A veszélyek közt, melyeket e rendszerek s illetőleg azoknak következménye, az értelmi anarchia együttesen földézték, felsorolja a politikai és magán erkölcsiség aláásatását, valamint a rendszeres corruptionnak kormány-eszközzé való emelését. A három doctrinának egymás tekintélyét ronsoló antagonizmusa nem enged létre jönni valódi meggyőződéseket. Az emberi természet, kevésbbé emelkedett jellempéldányaiban is, ritkán eléggé aljas arra, hogy valamely irányú politikai magaviseletet összeegyeztethessen vele ellenkező erős meggyőződésekkel. Az ilyen ellentét a folytatott külselekvény és a benső meggyőződés közt, csakhamar megbénítaná az egyéniség tehetségeit. Azon határozatlan hullámozó állapotnak, melyben az értelmi anarchia tartja a társadalmi eszméket, kell tulajdonítani azon gyors terjedését a corruptionnak, mely kénye szerint forgatja a politikai világban mind kizárólagosabbá váló ingatag, elégtelen félmeggyőződéseket.

Úgy hiszem, a ki elfogulatlan, az el fogja ismerni, hogy Comte itt arany igazságokat beszél. Ha pedig egy részök úgy tűnik föl mint közönségesen ismert, ne felejtjük el, hogy Comte e gondolatai e századnak már húszas éveiben tétettek először közzé, a mikor azok valóban teljesen újak voltak. Ha azok jelenleg megszokottak olyanok előtt is, kik Comteot alig nevééről ismerik, s a gondolkodó közönségnek mintegy vérébe mentek át, ez általános elterjedés legjobb bizonyítékát képezi annak, hogy a tényleges és általánosan érzett állapotoknak valódilag megfelelnek. Egyébiránt azokra nézve, a miket Comte nagy munkája 46. fejezetében (az első, melyben a társadalomtannal foglalkozik és pedig annak szükséges voltát és hasznosságát tárgyalván) elmond, nem kell felejtetni, hogy kiválólag Franciaország korabeli és közelmúlt viszonyait tartja szem előtt. Innen az eszmék coneret természete, habár általános igazságok is vonhatók le belőlök, a hol tévedésbe

nem vezeti őt az eszme, mely minden tévedéseinek oka, hogy tudniillik a pozitivizmus hivatva van, egy megmásíthatatlan politikai rendet teremteni, valamint egy értelmi és erkölcsi rendet, melyen túl nincs további fejlődés. Így például nem vonható kétségbe nézetünk szerint annak alapossága, mit az erős politikai meggyőzések hiányáról a jelenkorban (a mai napig és mindenütt) és e tünemény eredetéről mond, midőn azt a kritikai (forradalmi) iránynak, bár nélkülözhetetlen tevékenységével hozza kapcsolatba. Politikai mély meggyőződéseket legkevésbé azoknál találunk, kik a politikával szakszerűen foglalkoznak. Az államférfiak túlnyomó részét, leginkább pedig azokat, kiknek sikerül egyéniségök tetteles érvényesítése, vészes skepticismus jellemzi; teljesen hiányzik nálok a politikai intézmények, törvényhozási tények hatályosságában való hit; ebből ered, hogy alkalmazásuknál száz egyéb tekintetnek külön-külön több befolyást engednek, mint lehető közhatásuk megfontolásának. Hívatásukban szerepet látnak, melyet el kell játszani és jól kell játszani, de melynek közönségek jólétéhez alig van több vonatkozása, mint a színész játékának a maga közönsége sorsára. Ez áll szükségképpen a kormányok és az ellenzékek működésére nézve egyformán. A pártalakulások, melyeknek tanúivá tesznek némely újabb időben parlamentárisokká vált államok (hogy mást ne nevezzünk Görögország, Ruménia és a mennyiben itt parlamenti pártok határozzák el a politikai változásokat, Spanyolország) nem hagynak ez iránt kétséget. A jelzett esetekben a dolgok addig jutottak, hogy a parlamentarizmus azon érdemét is elvesztette, melyet Comte tulajdonít neki, hogy tudniillik a rend és a haladás föltételeinek egymással való kiegyeztetését tűzte ki, bár meg nem oldott föladatául. Voltaképen ez mindig csak az angol parlamentarizmusra nézve állott, nem pedig azon nemzetekre, kik annak formáit elsajátították.

A nézeteknek az értelmi anarchia következtében annyifelé való elágazása miatt, írja tovább Comte, a corruptió valódi szükséggé vált, mely nélkül a valamely irányban való convergentiának nélkülözhetetlen létesítése nem volna lehető. De ez nem menti ki azon kormányokat, melyek ez eszközzel visszaélnek, saját föntartásukra és tekintet nélkül a közérdekre zsákmányolván ki azt.

Az uralkodó elméletek elégtelensége eredményezte az

ellenszenvet minden politikai elméletek ellen, mely számkivetve e téren minden spekulatív fürkészetet, oka volt, hogy az emberek a helyett, hogy új társadalmi doctrinákkal s a megfelelő erkölcsökkel foglalkoztak volna, egyenesen végleges intézmények alkotásához fogtak — természetesen siker nélkül — oly időben, mikor csak ideiglenesek lehettek volna helyökön, melyek a legnélkülözhetetlenebbekre szorítkoznak, egyedüli hivatásuk lévén, az értelmi és erkölcsi kifejlés megkönynyítése. Ettől föltételeztetik azután az újja szervezés.

Az összes alkotó cselekvés a régi politikai hatóságok földarabolásában és egymással antagonizmusba helyezésében állott, egyúttal mind precariusabbakká, mert időszaki választásoktól függővé téve azokat, de a nélkül hogy — valódi társadalmi doctrina hiányában — a régi rendszer általános jellegén változtatott volna.

A következőket mellőzzük, részben mivel nagyon és kizárólagosan Franciaország akkori viszonyainak szemléletéből vannak merítve, részben mivel a mennyiben tények magyarázata foglaltatik bennök, a munka későbbi, a történeti vizsgálódásokat tartalmazó részében újra és bővebben előadatnak. Csak röviden megemlítjük, hogy a mi még itt következik, úgy mint az eddig elmondottak, kiválóan arra szolgál, hogy a tényleges viszonyokra állapítva okoskodását és végtelen sok szellemet alkalmazva, kimutassa a politikai elméletek iránti ellenszenv eredetét és okszerűtlenségét s ez ellenszenv veszélyességét és bebizonyítsa a társadalomtan megalapításának nélkülözhetetlen voltát, mely hivatva van elméleti és gyakorlati szükségeken segíteni.

Ezek után egy fejezetet szentel a társadalomtani elméletek megalapítására tett eddigi philosophiai kísérletek tárgyalásának. Múltánnyalatt emlékszük meg Aristoteles, Montesquieu, Bossuet és Condorcet ez irányú törekvéseiről, Plato rajongásait és Rousseau sophismáit mint veszélyeseket kárhoztatja, Smith Ádámnak érdemeit elismeri, de közte és nemzetgazdaságtani követői közt a szellemi kapcsolatot tagadja. Azonban mind e kísérleteket, daczára a részleges érdemeknek, melyeket a nevezet bölcselek szerezhettek, úgy kell tekinteni, mint meghiúsultakat. Ők többé-kevésbbé mindnyájan metaphysikai (vagy theologiai) eszmék befolyása alatt állottak, már pedig a legnagyobb lángésznek sem sikerülhetett az okszerű társa-

dalomtan megalapítása, a míg a tudományos és értelmi fejlődés odáig el nem érkezett, a hol a *positiv* módszernek alkalmazása társadalmi problémák megfejtésére lehetővé vált.

Mi a *positiv* módszer alapjellege társadalmi tünetmények tanulmányozásában? E kérdéssel foglalkozik a következő fejezet.

A *positiv* philosophiát minden fölött jellemzi a képzelő tehetségnek szüntelen alárendelése a megfigyelés alá. Állandó iránya, mely által a theologico-metaphysikaitól különbözik, viszonylagosaknak tüntetni föl mind azon fogalmakat, melyek előbb absolutaknak tekintettek. A dolgok valódi lényegének, az első és végokoknak (*causes premières et finales*) tanulmánya szükségkép mindig absolut, míg a tünetmények törvényeinek egyszerű kutatása kiválón viszonylagos, minthogy föltételezi az elmélkedésnek (*speculatió*nak) a megfigyelések fokozatos tökélyesbülése alá rendelt fokozatos haladását a nélkül, hogy az *exact* valóság valaha bármely szakban teljesen leleplezhető legyen.

A theologiai és metaphysikai fölfogást, mint egyéb szakokban, úgy a politikában is jellemzi az irányzat: korlátlan befolyást gyakorolni a tünetményekre.

A tudományos *positivitás*nak legbiztosabb criteriuma az „*okszerű előrelátás*“. Ez a társadalomtanban is lehetséges azon határokon belül, melyeket az ide tartozó tünetmények felsőbb *complicatió*ja szab. Lehetséges pedig három már jelzett föltétel alatt, úgymint: a képzelő tehetségnek a megfigyelés alá való rendelése; a fogalmaknak, a polgárisodás állapotára való tekintet következtében viszonylagosakká válta; és végre a politikai cselekvés állandó korlátozása, egyszer mindenkorra megállapított törvények által.

Az előrelátás lehetősége egy azzal, hogy a társadalmi tünetményeket mindig valódi változhatatlan természeti törvények alatt állóknak tekintsük. E törvények megállapítása megkívánja, hogy egyéb tudományok példájára különböztetés történjék társadalmi statika és dinamika közt; amaz a *rend*, ez a *haladás* elméletének felel meg. A statikus társadalomtan tárgya: *positiv* tanulmányozása azon kölcsönös hatásoknak és visszahatásoknak, melyeket folytonosan gyakorolnak egymásra a társadalmi rendszer különböző részei; e tanulmányban, a mennyire lehetséges, tudományos tekinteten kívül marad

ideiglenesen, az időrendbeli mozgalom, mely fokozatosan módosítja a részeket. Ez irányban a társadalmi előrelátás, a szükséges viszonyulások tüzetes ismeretén alapulván, hivatva van a társadalmi lét minden ágára vonatkozó jelezményekből (indications), egyikből másikára következtetéseket vonni, úgy mint jelenben például az anatomia teszi, minthogy azok közt állandó relatiók föltételezendők. E szerint, eltérőleg az eddigi szokástól, a számos társadalmi elem nem fog többé külön-külön, mindegyik a többitől függetlenül vizsgáltatni, hanem csupán a többihez való viszonyában, melyekkel teljes solidaritás folytonos kapcsolatában szemlélendő. E solidaritás iránt nem lehet kétség; bármely társadalmi elemből indulunk ki, csakhamar föl kell ismernünk, hogy az többé-kevésbbé közvetlenül valamennyit érinti. Ezen, Comte által úgy nevezett társadalmi „consensus“-nak legjobb igazolását szolgáltatja a polgárisult emberiség fejlődésének dinamikai szemlélete, a mennyiben általa világosan kitűnik minden különleges módosulatlak rögtöni vagy közeli általános visszahatása.

E solidaritása a társadalmi lét elemeinek eléggé elismert dolog, kivéven egy tekintetben, mely, fájdalom, épen a legfontosabb, tudniillik a tulajdonképeni társadalmi szervezet tekintetében, melynek elméletét eddig elszigetelten, a megfelelő polgárisodás elemzésétől függetlenül fogták föl. E hiba közös a legellentétesebb politikai irányoknál is; habár egyes politikai nyilatkozatokban fölvillant az igazság sejtelme, azok nem egyebek szerencsés tapogatódzásoknál és nem zárják ki, hogy annak kellő megvilágításától és hangsúlyozásától föltételeztessék egy kedvezőbb irány létre jötte.

Nem csupán a szorosan vett politikai intézményeknek és a társadalmi erkölcsöknek egy részről, a szokásoknak és eszméknek más részről kell folytonos kölcsönös összhangban állaniok, hanem ezek összeségének is csatlakoznia kell az emberiség megfelelő fejlődési állapotához összeségében fogva föl tevékenységi, értelmi, erkölcsi és physikai tekintetben, a mi tényleg megtörténik még forradalmi korszakokban is; ekkor is, mint mindig, mulandó kivételeket megengedve, úgy lehet tekinteni a politikai rendszert, mint a polgárisodás egykorú állapotának megfelelőt, mert a hézagok és zavarodások, melyeket amaz mutathat, az utóbbinak megbolygattatásából erednek.

A köznapi elmélet szerint a törvényhozó olyan tehetséggel volna fölruházva, melynek alapján ha csak kellő tekintélyt élvez, bármikor megbonthatná a szükséges összhangot; pedig a hatalom mindig a különböző egyéni akaratok valamely közös cselekvés irányában való, önkényti vagy meggondolt egyezésén alapszik; s így valamely nagy tekintély mindig csak az illető társadalomban erősen túlnyomó hajlamok eredménye; ilyenek hiányában a tekintély is gyöngye lesz. Viszont nem tagadja a politikai rendszernek visszahatását a tényezőkre, melyeken hatályossága alapszik.

A társadalmi állapot különböző elemei közt ekként mindig meglevő összhang következtében nem csupán azt mondhatni, hogy valamely politikai rendszer értéke attól függ, hogy mennyiben egyezik az a megfelelő társadalmi állapottal, hanem azt is, miszerint lehetetlen, hogy az események természetes folyásában és minden kiszámított hozzájárulás nélkül is ez összhang önkényt létre ne jöjjön.

E nézet veszélyes optimismust eredményezhetne, a mennyiben ennek alapján a fönnálló politikai rend mindig úgy tekinthető, mint az azon viszonyok közt lehető legjobb, a mivel minden javítási törekvésnek gát volna emelve. Ez elkerülhető lesz, ha folytonosan szem előtt tartjuk, hogy a társadalmi tünetmények szerfölötti complicatiójánál fogva a közöttük önkényt létre jövő harmonia mindig tökéletlen lesz. E tökéletlenség pedig orvosolható, vagyis a társadalmi rend az emberi közvetítés által módosítható lesz, csak hogy bizonyos határokon belül. Ez alapon a mesterséges és emberi akaraton alapuló társadalmi rend úgy tekinthető, mint egyszerű kiterjesztése azon természetes és önkénytelen rendnek, a melyre az emberi társadalmak benső, öntudatlan működése folytonosan irányul. Ennél fogva minden valóban észszerű társadalmi intézménynek a megfelelő önkényti irányok előleges elemzésére kell állapítva lennie. Szóval a társadalmi rend kihívja figyelmünket azon czélból, hogy lényegének határai közt tökéletesítsük, de sohasem abból, hogy azt megteremtsük, a mi lehetetlen.

A társadalmi tünetmények e solidaritásánál fogva, egyegy tünetmény elszigetelve nem tanulmányozható, hanem csupán kapcsolatban fogva föl azokkal, melyekkel kölcsönhatásban lesz megérthető. Ebből kiindulva, Comte arra jut, hogy a

tudományos bűvárlatra fölállított azon logikai szabály, mely szerint az egyszerűn kell kezdeni és erről áttérni az összetettre, a társadalomtanban nem alkalmazható.

Teljesen elismerve annak igazságát, mit a tünemények solidaritására nézve mond, még sem osztozhatunk azon nézetben, hogy ebből folyólag a társadalomtanban a tudományos methodusnak, e részben, másnak kellene lennie, mint a többi tudományokban. Csak hogy a fönt említett logikai szabálynak e téren nem is azzal felelünk meg, hogy magas fejlettségű társadalmak egyes tüneményeiből kiindulva, haladunk fölfelé az összes rendszer fölkarolásáig, hanem akként, hogy a legegyszerűbb társadalmakon kezdjük a tanulmányt és ezekről térünk át azután mind összetettebbekre. E módszer, melyet a genetikusnak lehetne nevezni, igazolva van azon, épen Comte által más helyen kifejezett igazság által is, hogy bármí dolgot csak úgy érthetünk meg valóban, ha keletkezése módját ismerjük.

Comte szerint a fönnebbi szabály ekként kifejezve, nem általános érvényű; a valódi logikai szükség csak abban áll, hogy az ismeretesből induljunk ki az ismeretlen felé; a szervtelen világgal foglalkozó tudományokban az egyszerű lévén az ismeretes, ezekre nézve ama kifejezése az általános szükségnek, helyén van; ellenben épen úgy foly abból, hogy az összetettből induljunk ki az egyszerű felé, ha a tárgy természeténél fogva amazt inkább ismerjük.

Habár a társadalmi szervezetnek statikai szempontból való fölfogása képezi a társadalomtan első alapját, mégis a dinamika nemcsak legérdekesebb része e tudománynak, hanem ez adja meg annak philosophiailag leghatározottabb jellemvónását, midőn közvetlen érvényre emeli azon nótíóját, mely leginkább különbözteti meg az egyszerű élettantól, tudniillik *a folytonos haladásnak vagyis az emberiség fokozatos fejlődésének eszméjét.*

Megjegyzendő itt, hogy Comte a haladást csak összeségében ismerte föl, vagyis az egyének egymás közötti vonatkozásainak átalakulásában látta azt létre jönni, míg az egyedet változatlanak képzelte. Az emberi természet változhatatlanságáról való meggyőződésre is alapítja a határokat, melyeket nézete szerint a pozitív fölfogás szab a társadalmi elméleteknek s a bennök könnyen eltévedő véleményszabadságnak. Ő a fejlődés legalsóbb fokait szinte tekinteten kívül hagyta;

már pedig a társadalmi fejlettség magasabb, bár még mindig igen különböző fokain, a tényleges haladás valóban tisztán az egyénközi vonatkozásokban van; az egyén ma (nevelését nem tekintve) nem áll magasabban, mint Athénben Solon korában s e foka az egyéni fejlettségnek valószínűleg összeegyeztethető lesz a mainál még magasabb társadalmi fejlettséggel is. Ha Comtenak alkalma lett volna lejebb szállni a fejlődés lépcsőzetén, mely vég nélkül tűn el a mélység homályában, föl kellett volna ismernie, hogy mindaz, mi szerint az emberi természet legvalódibb lényegét alkotja, *lett* valamikor és ebből szükségkép azon meggyőződést merítette volna, hogy az még másként is lehet egykor és hogy ennél fogva a társadalom átalakulásának az sem szab határokat.

A haladás oka ugyancsak az emberi természetben található föl; azon ösztönben, melynél fogva az ember állapotát folytonosan javítani törekszik minden tekintetben, vagy más szavakkal, physikai, erkölcsi és értelmi lételét mindinkább kifejleszteni igyekszik.

Különös egyébiránt, hogy Comte, bár az emberi természet alapját változhatatlannak hitte és a társadalmi haladást is egy eredeti vagyis olyan ösztönből magyarázta ki, melynek eredetét tovább nem vélte keresendőnek, mindamellett mily közel járt az igazsághoz. Az emberiség fejlődése, úgy mond, úgy tekinthető, mint fokozatos tökélesbülés; ez pedig nem csupán a társadalmi állapotok javulásában áll, melyek physikai, értelmi és erkölcsi tekintetben emelik folyton magasabbra az embert, hanem az egyéni természet lassú és fokozatos, bár *igen szűk korlátok* közt való javulásában is; „lehetetlennek látszik előttem egy bizonyos fokig tért nem engedni ez irányban a jeles Lamark megczáfолhatatlan elméletének (roppant túlzásai daczára), mely szerint valamely egyforma és folytonos gyakorlat is képes az állati s kivált az emberi szervezetben olyan szervi tökélesbülést előidézni, mely elegendő időtartamot föltételezve, a fajban is meggyökerezhetik“.

Ha Comte nem ragaszkodik ahhoz, hogy az emberi természet átalakulása csak „szűk korlátok“ közt létesülhet, ha Lamark elméletének, melyet czáfолhatatlannak nevez, általánosabb fontosságot tulajdonít, reá kell vala jönnie, hogy az emberi haladásnak szükségképeni határait el nem képzelhetjük és hogy legkevésbé a pozitivizmus lehet hívatva azokat kijelölni.

Az emberi fejlődés a fönt jelzett értelemben, képezi a társadalmi dinamika tárgyát. Minthogy a társadalmi állapot mindig a megelőző haladás eredménye, elmondható, hogy az mindig tökéletes volt azon fokig, melyet megengedett az emberiség kora egybekötve azon külső viszonyokkal, melyek befolyása alatt létesült az akkori fejlődés. Az intézményeknek és minden politikai actiónak hatálya korlátolt, a miről minden államférfinak meg kell győződnie, és pedig annál teljesebben, minél korlátlanabb a hatalom, melyet ő gyakorol, mert annál föltünőbbé válik tehetetlensége, szemben a törvényekkel, melyek uralma alatt állanak a társadalmi tünemények. Az általok a politikai cselekvésnek szabott általános vagy különleges, állandó vagy közvetlen actualitással bíró korlátokat a positiv politikai philosophiákövetkezőleg jelöli ki: az általános helyzetben önkényt gyökerező különböző irányok kisebb vagy nagyobb belterjességétől függnek a lehető különféle változatok a nélkül, hogy azon irányok bármely esetben előidézhetők vagy megsemmisíthetők volnának (ezt tekinti az actio korlátozásának a társadalmi súlyegyen tekintetéből); dinamikai tekintetben pedig a fejlődésnek csak gyorsasága lesz szándékosan módosítható, a nélkül, hogy visszatérés vagy egy némileg jelentékeny közvetítő pont átugrása lehető volna.

A társadalmi változatok főforrásai: a faj, az éghajlat és a politikai cselekvény. Az utóbbi befolyás csak akkor lehet hatályos, akár a rend, akár a haladás tekintetében, ha a természetes arányokra támaszkodván, ugyanazokat támogatja is; mindenek előtt tehát ezeket szükséges ismerni, az összhang (harmonie, consensus) és az egymásután (succession) azon természettörvényeit, melyek minden egyes korszakban és minden egyes társadalmi tekintetben elhatározzák, hogy az emberi fejlődés mit készül eredményezni, kijelölven egyzersmind az elhárítható főbb akadályokat is. A társadalomtan tárgya e törvényeknek, a társadalmi tényeket összekötő valódi relatióknak fölfedése lévén, megmagyarázottnak lesz tekinthető minden tény, ha úgy a korabeli, mint a megelőző helyzet együttségével összekapcsolható. Ennek teljesítésében kétféle segédszerekkel rendelkezik a társadalomtan: közvetlenekkel vagyis olyanokkal, melyek a társadalom tanulmányozásának tulajdonai és közvetettekkel, melyek a társadalomtannak a többi tudományokhoz való viszonyából származnak.

Az előbbiek vagyis a szorosan vett társadalmi bűvárlat eszközei közt első helyen áll a tiszta megfigyelés (*observation pure*), melyre nézve szem előtt tartandó, hogy az valójában *csak úgy lehetséges, ha valamely elmélet irányozza előlegesen és magyarázza meg utólagosan*. Ez foly abból, hogy a társadalmi tünetmények egymás közötti élénk kölcsönhatásuknál fogva egyenkint, elszigetelten tekintve, egész jelentőségekben meg nem érthetők, hanem csak az összességhez való vonatkozásukban; ennél fogva tudományosan csak úgy értékesíthetők, ha valamely, bár csak hypothetikus törvénnyel is hozatnak kapcsolatba.

Mellőzhetjük — a nélkül, hogy az összefüggés vagy a későbbiek megértése ez által szenvedne — a mit a kísérleti és az összehasonlító módszernek alkalmazásáról mond, minthogy a *methodus* önként megismerhető és legkönnyebben megérthető — alkalmazásában; erre pedig, tudniillik Comtenek a társadalmi fejlődést tárgyaló elméleteire, csakhamar reá jövünk. Legjobban is szerettünk volna ez ismertetésben azokra, mint általánosabb érdekűekre szorítkozni; azonban átértésökre nélkülözhetetlen volt, hogy legalább alapeszméiben szemügyre ne vegyük a munka azon részét is, mely a módszert tárgyalja, minthogy az Comtenál az elmélettel szerves kapcsolatban van s annak mintegy kiindulási pontját képezi.

Az emberiség egymást követő állapotainak összehasonlítása nem csupán legfőbb módszerül szolgál, hanem annak okszerű kifejtése egyszersmind és közvetlenül lényegét képezi a politikai philosophiának, legjellemzőbb vonásaiban. Legmélyebben ez különbözteti meg a társadalomtant az élettantól, azon szükségképeni befolyás tudniillik, melyet az emberiség nemzedékei gyakorolnak a következő nemzedékekre, mely befolyás fokozatosan és folytonosan halmozódván, csakhamar túlnyomó jelentőséget nyer a társadalmi fejlődés tanulmányozásánál.

A következőkben kifejti, hogy a történelmi módszer eredményezi egyszersmind a társadalmi érzetnek, az emberiség egysége öntudatának fölbredését, midőn megvilágosítja az események láncolatában a folytonos okozati kapcsolatot, közvetlen érdeket költvén a legrégibb múlt esetei iránt is, azon befolyás alapján, melyet azok jelenkori polgárisodásunk fokozatos kifejlődésére gyakoroltak. Ez érzetet azonban nem

szabad összetéveszteni azon rokonszenv-teljes érdekek, melyet az emberi életnek minden ábrázolata, s a tiszta fictio is költ bennünk. Az érzet, melyről szó van, mélyebb, mert nemileg személyes és meggondoltabb, mert tudományos meggyőződésen alapszik; a közönséges leíró történet nem is költheti föl azt, hanem csupán a történeti események azon okszerű tudományos fölfogása, mely okozati összefüggésekben sorolja föl azokat, s az egykorú népek és egyének közötti szolidaritásnak elemibb fogalmát, az egymást követő nemzedékek egy közös célra való összeműködésének fogalmával egészítvén ki, az emberi nem egységének egy nemesebb és tökéletesebb elméletét hozza létre.

Tévedéseket az összehasonlító, valamint a történeti módszer alkalmazásánál is lehet elkövetni; amannak alkalmazásánál például őrizkednünk kell, nehogy egyszerű másodlagos módosulatokat úgy tekintsünk, mint a társadalmi fejlődés főbb phasisait; e tévedésből ered, hogy gyakran az éghajlat politikai befolyásának tulajdonítatnak olyan különbségek, melyek a kifejlés egymástól eltérő fokain alapúlnak; ugyanaz a fajjelleg és a fejlődési korszak befolyásainak szempontjából is félreértéseket okozhat, annyival könnyebben, minthogy a fejlődés különböző gyorsasága gyakran épen a fajjelleg különbségeivel a legszorosb kapcsolatban van. A történelmi módszer alkalmazása körül gyakrabban elkövetett tévedések közé tartozik az, miszerint a folytonos apadást úgy szoktuk tekinteni, mint a végleges elmúlásra való irányulást. Ettől az őrizhet meg, ha mindig szem előtt tartjuk, hogy az emberi természet törvényei változhatatlanok és hogy változások csupán azok határain belül lehetségesek; ha a polgárisúlt ember lényében csekélyebb tért foglal az érzékiség, mint a vad emberben, ebből korántsem következik, hogy az valamikor teljesen elmúlhasson; így minden eredeti hajlamok s a társadalmi életnek azokból eredő momentumai. A társadalmi fejlődés egyetlen új képességet nem teremt (?) hanem csupán azokat fejti ki, melyeknek csíráit az élettan kimutatja már az őstypusban(?). Ha tehát a történeti módszer még oly biztosan látszanék is reá utalni valamely okozati szabályra, a tett tanúság hamisnak lesz tekinthető, ha az illető inductió nem állja ki a próbát, mely szerint közvetlenül vagy közvetve hozzá legyen csatolható az emberi természet positiv elméletéhez.

Itt Comte tévedésektől óván, alkalmat talál, hogy saját egyik alaptévedésére újból figyelmeztessen. Mi az „emberi természetnek azon positiv elmélete“, melyre mint a kétséget teljesen kizáró alapra áll itten? A Gall-féle rendszer, az úgynevezett phrenologia. Az emberi természet minden sajátságai és képességei jelezve vannak a koponyán, a koponya alakja pedig természetesen nem változik, mindig az volt, és mindig az is lesz a mi most; tehát az emberi természet is; a polgárisodás csak kifejtette azon képességeket, melyek műszerei az ősember agyában már tökéletesen ki voltak képezve és melyeket csak használni nem tudott; viszont a romboló és egyéb alacsony ösztönök a polgárisült koponyában is megtartották helyöket, csak hogy a polgárisodás nyilvánulásukat mérsékli, kitöréseiknek elejét veszi.

Nincs terünk, hogy e tévedésekre, valamint consequenciáikra itt kimerítőleg reflectáljunk; hiszszük, hogy az olvasó nem is szorúl e részben vezetésünkre, hanem maga megteszi megjegyzéseit. Gall ma tökéletesen hitelvesztett, de ha tanai helyesek volnának is, valamint hogy kétségtelen, miszerint az értelmi tulajdonok az agy terjedelmével és alkatával olyféle kapcsolatban állanak, mint az erő az izmokéval s ha ugyanezt a hajlamokra az erkölcsi tulajdonokra nézve is oly biztosan lehetne állítani, még akkor sem következnek ebből az emberi természetnek azon változhatatlansága, melyet Comte vindikál neki. Mert az élettan legújabbkori valóban positiv elmélete, őskori leletek által is támogatva, megtanít reá, hogy az agy, úgy mint a hozzá alkalmazkodó csonthüvely alakja, nem változhatatlan, és hogy annak korunkban szemlélt típusa is fejlődés eredménye.

Egyébiránt, ha Comte azon nézeteit téveseknek ismerjük is föl, ez szükségkép nem foglal magában szemrehányást iránta. Az élettan akkori fejletlen állapotát tekintve, az emberi természet változhatatlanságáról való meggyőződése természetnek tűnik föl.

A társadalomtannak a többi tudományokkal való szoros kapcsolatát azon tétellel világosítja meg Comte, hogy a társadalmi fejlődés positiv tanulmányozása föltételezi két fogalomnak folytonos correlatióját: egyik az emberiség, mely a tüneményt végre hajtja, másik a különféle külső befolyások összessége vagyis a tudományos környezet, mely uralkodik

azon egyik állat-fajjal végbe menő részleges és másodlagos fejlődés fölött. E két fogalom közül az egyik alárendeli a társadalomtant az organikus philosophia (a szerves alkotókkal foglalkozó tudományok) összeségének, mely egyedül ismerteti meg az emberi természet valódi törvényeit, míg a másik az inorganikus philosophiához köti azt, mely egyedül képes az emberiség külső létfeltételeinek helyes méltánylását megadni. Az előbbeni a tünemény ágensét, emez a környezetet határozza meg, melyben a tünemény fejlődik.

Helytelen fölfogás a társadalomtant úgy tekinteni, mint pusztán végső csatolványát az ember természetrajzának, illetőleg a psychológiának. Természetes ugyan, hogy a társadalom első körvonalozása közvetlen deductió útján leginkább az ember „életteni elméletéből“ hozandó le, függetlenül minden történeti bűvárlattól, mely erre nézve lehetetlen vagy hiányos, de a társadalom későbbi fejlődését illetőleg azon eljárás szükségképen illusoriussá válnék, ha azon túl is „a priori“ akarnók meghatározni a tényleges fejlődést, a helyett, hogy közvetlen és különleges tapasztalatok alapján akarnók azt tanulmányozni. A társadalomtan legfőbb tüneménye az, mely legvilágosabban is állapítja meg annak tudományos eredetiségét (vagyis azt, hogy egészen önálló, saját különleges törvényekkel bíró tudományt képez); ez a nemzedékeknek egymásra gyakorolt fokozatos és folytonos befolyása; ha ez nem tényekben tanulmányoztatnék, teljesen elveszne számunkra, mint-hogy értelmiségünk nem volna képes ennyire összetett fejlődésnek főbb szakaszait kitalálni, a történeti elemzésnek nélkülözhetetlen túlsúlya hiányában.

A társadalmi statikának szentelt fejezetben a társadalomtani szemlélődések három főrendét veszi sorban vizsgálat alá, úgymint az egyént, a családot és a társadalmat szoros értelemben, mely utóbbinak fogalma midőn egész tudományos kiterjedését eléri, oda irányul, hogy az emberi nem összeségét foglalja magába, kiválólág pedig a fehér fajt.

Az egyénre nézve Gall által meg van állapítva a társulási hajlam, mely az embernek őseredeti változhatatlan saját-sága és önkényt reá vezetett a társadalmi létre. Ez egyszer meg lévén állapítva, azon kifejlődés által, melyet az emberi szükségeknek szerez, az ember physikai, erkölcsi és értelmi tulajdonai alapján, mind nagyobb kiterjedés és állandóság nye-

résére irányul. Ezután jelzi természetünknek azon fontosabb általános sajátságait, melyek a társadalmat állandó alapjelle-gével ruházzák föl és a melyen ennek semminemű fejlődése sem változtathat. Első helyen említi az indulati (affectiv) képességek túlnyomó voltát az értelmiekkel szemben. (Ebben is Gallra hivatkozik.) Az utóbbiak állandó tevékenységre csak kivételkép alkalmasak; könnyen fáradván, okozzák a nyugalom és változatosság utáni vágyat; mindamellett kitartó használa-tuktól föltételeztetnek a lét fokozatos módosulatai; így épen azon tevékenységre van legnagyobb szüksége az embernek, melyre legkevésbbé képes. Egyébiránt az értelmi tulajdonok ez alábbrendeltségének (az indulatiakhoz képest) csupán foka az, mely sajnos, míg az arány megfordítása, nem hogy töké-lyesebbé tehetné a társadalmi szervezetet, hanem ennek fogal-mát egészen érthetlenné tenné, mert az indulati tulajdonok ereje nem csak azért szükséges, hogy az értelmet lethargiájá-ból felköltse, hanem arra is, hogy az értelmi tulajdonoknak czélt és határozott irányt kölcsönözzön.

Ezekre nézve részünkről megjegyezzük, hogy mindazok szerint, a miket az emberiség a világból eddig látott, valóban mindig az indulati tulajdonok azok, melyek az értelmi törek-vést irányozzák, mert hiszen még a tudományos és bölcséleti búvárlatra való hajlam is, mely szorosan megkülönböztetendő az arra való képességtől, az indulati sajátságok közé soro-zandó. Erre nézve tehát lehetetlen Comte-tal egyetnem érteni. Ellenben a világos gondolkodás ellen vét nézetünk szerint, midőn magáévá teszi Gall azon tételét, hogy az emberi ter-mészetben az indulatok erősebbek, túlnyomók, az értelmi tu-lajdonokkal szemben; nem mintha az ellenkezőt akarnók állítani, hanem azért, mivel a kérdéses tétel két összemérhe-tetlen (incommensurabel) nagyság összehasonlítását foglalja magában, épen úgy mint ha például azt akarná valaki elha-tározni, hogy egy adott perczen a lég hőfoka nagyobb-e vagy pedig annak nedvesség-tartalma. Általában nem lehet indulati képességekről (facultés affectives) beszélni, hanem csak indu-lati tulajdonokról vagy hajlamokról és értelmi tulajdonokról vagy képességekről; amazok kifolyásai vagy egyszerűn külső nyilvánulásai az emberi (és állati) természet eredeti közvetlen vagy közvetett szükségeinek; ezek pedig a belső eszközök, melyek egyetemben a külső eszközökkel vagyis szervekkel

(tágabb értelemben) hivatva vannak azon szükségeket kielégíteni; az eseteket, melyekben e kielégítés nem, vagy nem kellőleg teljesül, nem lehet az összehasonlítás alapjává tenni, minthogy a szükségek múlhatatlanul általánosak, azok kielégítése pedig szükségképen föltételes. Hogy az ember közvetlenül nem érzett, de biztosan előre látott nélkülözhetlenebb szükségeket olykor föláldoz nélkülözhetőbbeknek, melyeket közvetlenül érez; vagyis hogy a hosszú jövőt, melyet az értelem alapján ismer, föláldozhatja a rövid jelennek, melyről érzetei alapján vesz tudomást, e tény még leginkább tűnhetne föl úgy, mint indokolása azon nézetnek, ha akként formuláztatnék az, hogy az értelmiség nem képes a közvetlen és közvetett szükségek között, fontosságuk alapján szabályozni az egyensúlyt; ez alakban az összemérhetetlenség akadályá ki lenne küszöbölve, a célirányosság elve vagyis egy közös célra való vonatkoztatás útján. Csakhogy ekként az állítás határozottan hamis és az ellenkező az igaz. Mert bár van és volt mindig elég ember, ki azon állítás értelmében cselekedett, bűnhődött és elveszett a társadalomra nézve, de a nagy többségre nézve az ellenkező áll; a míveltség haladása, a vagyonosodás, az összes emberi fejlődés fölhalmozott tapasztalataival és anyagi kincseivel úgy tekintendők, mint meggondolt cselekvés által eredményezett többlet a közvetlenül érzett hajlammal, a tunyaság és tékozlás hajlamaival szemben. Ha erre azt válaszolná valaki, hogy a fejlődés eredményeiben része van, és pedig nagy, a közvetett szükségérzet működésének — a mi bizonyos — és hogy azért nem tehető az tisztán az értelmi túlsúly rovására, ez ellenvetés alaptalansága kitiunik, ha meggondoljuk, hogy az értelmiség földadatának e részben már tökéletesen megfelelt épen azzal, hogy az indulatokat egymás közt akként szabályozta, miszerint az emberiségnek nem csak fönnmaradása, hanem haladása is lehetővé lett.

Ismételjük, indulati tulajdonok és értelmi képességek két oly nagyságot képeznek, mely össze nem mérhető; bizonyos pedig másrészt, hogy az előbbienek mennyisége az embernél nem nagyobb, mint az állatoknál, és hogy a polgarisult embernél legföljebb is csak egyenlő belterjességgel bírnak, mint az ős- vagy vadembernél, míg az értelmi képességek amannál hasonlíthatatlanul nagyobbak és folytonosan növekednek; az indulatok belterjessége tehát stationárius,

míg az értelemé úgy látszik végtelen fejlődési képességgel bír.

Ezt Comte nem elegendőleg ismeri el, midőn megengedi, hogy a kétféle *képesség* közötti arány „szűk korlátok“ közt módosíttatik a polgárisodás fejlődése által, azon mind növekedő gyakorlat következtében, melyet általa az értelmiség nyer. Az indulatok összegéig azonban e folytonos közeledés daczára soha sem emelkedhetik.

Másik, társadalomtani tekintetben fontos vonása az egyéni jellemnek, hogy az indulati tulajdonok közt a kevésbbé nemesek vagyis az önzésiek túlnyomók a nemesebbekkel szemben, melyek közvetlen vonatkozásban állanak a társulással; ez utóbbiakat Comte altruistikusoknak nevezte el, az egoistikusokkal való ellentét alapján. Itt is e viszony a kettő közt múlhatatlanul szükséges és csak a különbségnek foka az, mely sajnos. A közérdek fogalmának nem lenne értelme a magánérdeké nélkül, minthogy amaz csak összege annak, a mi-ben ez utóbbi a különböző egyéneknél megegyez.

A mennyire önkényes állítás az előbbeni, az értelmi és indulati sajátságok közti viszonyt illető, annyira helyes az utóbbi, a hozzá csatolt gondolatokkal egyetemben.

A társadalmi (altruistikus) hajlamok föladata e részben nem lehet más, mint egy bizonyos fokig mérsékelni az egyénieket; ezt előmozdítja az értelmiségnek erősödése az indulatokkal szemben, valamint az értelemnek magasabb kifejlődése viszont el nem képzelhető az általános jóakarat egy bizonyos mennyisége nélkül s így ezek közt kettős kapocs létezik. A közérköcsiség föladata e kettős mérséklő befolyást a lehetőségig növelni.

A jelzett kettős ellentét már jelzi a conserválás és javítás közti alapküzdelem tudományos magvát, a mennyiben az előbbeni tisztán egyéni hajlamok eredménye, míg az utóbbi az értelmi tevékenységnek a társadalmi hajlamokkal való önkényti összetételéből származik.

A családi életet úgy tekinti, mint átmenet-képzőt a társadalmihoz; a család magában foglalja a társadalmi szervezetet jellemző lényeges hajlamok csíráit. Abban lép ki az ember először pusztá egyéniségéből és megtanul másnak élni. A család annyival is nélkülözhetetlenebb eleme a társadalomnak, mivel minden más társulás kizárja a bensőségné azon

fokát. — A család elmélete a nemek és a korok egymás alá rendelésének vizsgálatára szorítkozhat, melyek közül az előbbi megalapítja, az utóbbi pedig föntartja a családot.

Föltétlenül elítéli Comte a család köteléke, mint a társadalmi lét alapja ellen intézett törekvéseit a forradalmi irodalomnak, valamint a nemek egyenlősítése, az úgy nevezett nőemancipáció melletti nyilatkozatokat.

A nemek egymásétól eltérő erkölcsi tulajdonaiknál fogva más-más erkölcsi föladatokra vannak hivatva; az egyéni jellemalkat tekintetében a női nem alapilag alárendeltebb, másodlagosan pedig fölötte áll a másiknak, a mennyiben ugyanis nála az indulati tulajdonok még inkább túlnyomók az értelmekkel szemben, mint a férfínál, de viszont amazok közt az önző hajlamok kevésbé, mint a férfínál, vannak túlsúlyban a rokonszeri és társulási hajlamokkal szemben. Ezeknél fogva a nők föladata, a családban s következésképp a társadalomban, önkényt (spontanément) módosítani a dolgoknak, szükségképen a hideg vagy bárdolatlan ész által irányzott menetét.

A szülők és gyermekek közti viszonyt tárgyalva, leginkább azok ellen polemizál, kik a családi köteléket megszüntetni s a gyermekek nevelését a szülők kezéből kivenni akarják.

A szülők és az ősök iránti tisztelet, mely fönttartja a múltnak emlékezetét, ez által közli a társadalommal a conservatív szellemnek azon fokát, mely annak fönnállására nélkülözhetetlen.

A társadalomnak családi egységei szempontjából való szemlélete úgy tünteti föl azt, mint önkényti vagy öntudatos összeműködés (cooperation) elvén alapulót, nem csupán az egyéneket és osztályokat, hanem a különböző népeket is mint együttesen, egy közös roppant művön közreműködőket foglalván egybe, mely műnek múlhatatlanul bekövetkezendő befejeztetése a jelenlegi közreműködőket elődeik, valamint jövőendő utódaik sorával is egybe kapcsolja.

Nagyon nevezetes Comte fölfogása az emberi fejlődés összeségéről, azon hasonlatosságnál fogva, melyet a jelenkor olyan fölfogásaival mutat, melyek csak későbbi tudományos fölfedezések következtében kaptak lábra.

Az emberi fejlődés összesége, a tudomány legemelkedet-

tebb szempontjából úgy tekintendő, mint az emberiséget kiválón jellemző képességeknek kiemelkedése, azon képességekhez képest, melyek az egész állatvilággal, s még azokhoz képest, melyek az egész szerves világgal közösek, ha bár e közös sajátságok képezik azon túl is ősalapját az emberi létnek, úgy mint minden állati életnek. Ez értelemben a legmagasabb polgárisodás is úgy tekintendő, mint a mi teljes összhangban áll a természettel, minthogy az valóban fajunk legjellemzőbb tulajdonainak nyilvánulását képezi. Az állatokat számos fokozatban, felsőbbek és alsóbbak szerint osztályozzuk, a szerint, hogy az állati élet több vagy kevesebb tért foglal a növényi (vegetatív) élet mellett. Az előbbit annál kifejezettebbnek találjuk, minél inkább közeledünk az emberi szervezethez. E szempontból a társadalmi fejlődés tényleg végső határa egy általános progressiónak, mely az egész szerves világon áthúzódik; kezdődik a legegyszerűbb növényeken és legalsóbb állatokon; a tisztán növényi tevékenységek praedominálása a sorozat emelkedő fokain mind kevésbé föltűnő, és a tulajdonképeni állati, főleg az értelmi és erkölcsi functiók kifejlése, mind döntőbb befolyásra irányul, habár a nélkül, hogy azt valaha teljesen el is érné, még az emberi természet legmagasb tökélyesülésében is. Ez a kiindulási pont, melyből az emberi haladást tekintenünk kell, az állati tökélyesbülés általános sorozatához kapcsolván azt, melynek legfelsőbb fokát képezi.

E fölfogás annál meglepőbb, mivel, bár Lamark rendszerének befolyása abban felreismerhetetlen, Comte ezen idősebb és nagyra becsült kortársának elégtelenül bizonyított leszármazási elméletét nem fogadta el. Ez akként volna magyarázható, hogy a szerves lények fajai által képviselt hierarchia megragadta figyelmét és befolyást gyakorolt gondolkodásmódjára, a nélkül, hogy megvesztegethette volna ítéletét egy hiányos bizonyítás elfogadásáig. Egyébiránt tekintve, hogy Gallnak mindenesetre még hiányosabb elméletét elfogadta, másrészt kétség támadhat, hogy valóban ítéletének szigorú megvesztegethetetlensége volt-e az, mely nem engedte, hogy Lamark nézeteit megszorítás nélkül magáévá tegye és nem inkább azon körülmény, mely szerint a fajok átalakulásának tanával nem volt összeegyeztethető Comte saját rendszerének azon egyik elem-tétele az emberi természet alapjainak változhatatlanságáról, a fejlődésnek ez által szabott vég-

határokról, és a positivitásnak vagyis a további javítást nem szenvedő bölcsességnek elvein alapuló jövőendő társadalomról.

Fejlődésünk alapi eredménye nem csupán abban áll, hogy az ember anyagi helyzete a külvilágra gyakorolt hatásának folytonos kiterjesztése által mindinkább javul, hanem abban is, és pedig kiválóan, hogy mind túlnyomóbb gyakorlat által kifejlődnek legkitünőbb képességeink úgy az érzéki ingerek uralmának folytonos kisebbedése és a különféle társas ösztönök élénkülése, valamint az értelmi képességek erősödése, az ész által az ember cselekedeteire gyakorolt befolyásnak növelése folytán. Ez értelemben *az egyéni fejlődés szemeink előtt reprodukálja gyorsabb folyamatban a társadalmi fejlődés főbb szakaszait.*

Ez igazság, hogy tudniillik a gyermekkor képviseli sajátágaiban az emberi fejlődés korábbi korszakait, a lelkiültre alkalmazva mai nap köztulajdon, csaknem közhely és legkisebb része azoknak, kik e meggyőződésben osztoznak vagy tudományosan alkalmazzák, vesz tudomást róla, hogy Comte-ot ebben, mint annyi más eszmében, a fölfedezés érdeme illeti. Közös sorsa azon igazságoknak, melyek egyszer kimondatván előttünk, oly szembeszökőknek tűnnek föl, miszerint azt hisszük, hogy mindig tudtuk azokat, közös sorsuk e legvalóbb igazságoknak, hogy föltalálók elfelejtetnek. Comte ez érdeme teljes méltánylásban csak azután részesülhetett, midőn az elettan korszakot alkotó fölfedezései nyomán, az ember szervi fejlődésére alkalmazta, a mit Comte az erkölcsire s értelmire alkalmazott volt, kimondván, hogy az egyéni szervezet fejlődési története rövid ismétlése a faj keletkezési történetének. A szervi fejlődésnek függetlenül kimutatott analogiája legfőbb szentesítését képezi azon igazságnak.

A fejlődés (az egyéni is) természetes, a mennyiben az emberiség jellemző tulajdonainak, az állatiakkal szemben, erősítésére irányul; de egyszersmind felette mesterséges, a mennyiben abban is áll, hogy különböző képességeink, megfelelő gyakorlat által, annál nagyobb befolyást nyernek, minél csekélyebb volt befolyásuk eredetileg. Ez tudományosan megmagyarázza azon régen fölismert küzdelmet emberiségünk és állatiságunk közt.

A fejlődés szükségképeni iránya ezekben körvonalozva lévén, röviden megérintjük a fontosabb tényezőket, melyeknek

(tekintetbe nem véve itt a fajt, az éghajlatot s egyéb természeti viszonyokat) befolyást tulajdonít a fejlődés gyorsaságára.

A haladás föltételezi az általános mozgalom közegeinek folytonos megújulását; azon mozgalom az egyéni életben csaknem észrevehetetlen és csupán nemzedékről nemzedékre átmenve, lesz valóban kifejezetté. Örök élet csaknem teljesen megszüntetné a haladást. Ha csak megtízszerezettnek képzeljük az élet tartamát (s az élet korszakait megfelelő arányban) a conservatív szellem, mely az aggkort kiválóan jellemzi, előnyt nyerne ebben az ifjúság által képviselt újítási szellemmel szemközt. Nagyon rövid életkor szintén nehezítené az egészséges haladást, mert az újítási szellemnek biztosítana a kívánatosnál nagyobb túlsúlyt.

A népesség szaporodása egyik főtényező a fejlődés gyorsításában. Sűrűbbödése megnehezítvén a megélést, erőfeszítéseket okoz és kényszeríti a társadalmat, hogy ellene feszüljön a megélés nehézsége következtében hatalmasabbá váló társadalom-ellenes törekvéseknek. Gyors szaporodás a conservatív és újító irány közti egyensúlyt megzavarja az utóbbi előnyére, a fiatalok nagyobb száma által. Megfelelő okból hasonló hatású a népszám apadása.

Az emberi haladás különböző ágai egymásnak alá vannak rendelve, egymástól függenek. Vezetőül tekinthető az értelmi fejlődés. Ennél fogva a társadalmi fejlődés történeti elemzésében is (Comte társadalomtanának legfontosabb és legterjedelmesebb része, melylyel később fogunk foglalkozni) az emberi ész történetének kell vezetőül szolgálnia; és pedig a legáltalánosabb és legelvontabb fogalomképzéseket, melyek legkiválóbb szellemi képességeink tevékenységét föltételezik, kell abban leginkább szem előtt tartani. Tehát a különböző tünetények összeségét illető emberi nézetek alaprendszerének és e rendszer átalakulásainak méltánylása, vagyis a philosophia általános története az, mely a haladás különböző ágai közt hivatva van, a fejlődési történet elemzésében vezérfonalul szolgálni.

DANTE DIVINA COMMEDIÁJÁBÓL.

Első közlemény.

A KÉT ELSŐ ÉNEK.

Kitünő társunk, *) gróf Szécsen Antal, társaságunk ez évi — örökre emlékezetes — közgyűlését méltóan fejezte be Danteról szóló jeles tanulmányával. Mikor híret vettem szándokának, bármennyire meg voltam győződve tehetős voltáról, mégis kételkedve kérdeztem magamban, lehet-e Danteról s nagy költeményéről, egy órai fölolvadásban, csak valamilyes fogalmat is nyújtani; s nem lesz-e kénytelen, a ki ezt megkísérti, vagy nagyon hézagos és töredékes lenni, vagy merő általánosságoknál maradni s kidomborított kép helyett egy elmosódó árnyrajzzal elégedni meg?

Nagy műveltségű és szellemes társunk meglepő sikerrel oldotta meg nehéz föladatát; meglepővel, legalább rám nézve, ki egy év óta sokat foglalkozva Dantéval és a *Divina Commediával*, ily kísérlet nehézségéről (természetesen a magam gyöngeségével mérve azt össze) erősen meg voltam győződve s annak érzetétől teljesen át voltam hatva. Részemről könnyebbnek tartanám könyvet írni a *Divina Commediáról*, mint essayt. Könyvben, melynek megírásához (a könyvírás szokott módja szerint) egész könyvtár áll rendelkezésünkre, a szorgalommal összeállított részletek sokasága, ha nem pótolná is, de elfödhetné a mély behatolás és magasabb szempontra emelkedés netaláni hiányát s a sok apró fényugárral legalább némileg megvilágíthatnók azt a roppant szellemi világot, me-

*) E részlet a Kisfaludy-Társaság egyik havi ülésén (1878-ik márczius 27-én) olvastatott föl.

lyet összefogott fényrözsével egyszerre s egészen bevilágítani erőnket fölülmúlta.

De most se egyiket, se másikat nem akarom megkísérteni. Más alkalomra tartom fönn az egész *Divina Commedia*-ról beszélni. Ma csak két első énekét akarom bemutatni, fordításban s megkísértve értelmezését is, minden nyegle tudákosság nélkül az apparatus mellözésével, de tölem telhető világossággal.

A mi a fordítást illeti: az első éneket már évek előtt (kisebb műfordításaim III. kötetében) adtam, de meg kell valanom, hogy kevesebb nyelvi és tárgyi készültséggel, mint szükséges lett volna s inkább csak kísérletkép; jobban behatolva azóta a nyelvbe s a költeménybe, közelebbről átdolgoztam fordításomat s kiegészítettem a második énekkel, melylyel együtt alkotja nem csak a *Pokol*nak, hanem az egész *Divina Commedia*-nak a praeludiumát s valószínűleg később is íratott, mikor a *Pokol* s talán az egész költemény készen volt már.

A nagy allegóriának (mert az egész *Divina Commedia* annak mondható), e két ének minden tekintetben megfelelő bevezetésül szolgál, mely maga is egy kisebb allegoria s nem kevésbé szorúl magyarázatra, mint az egész költemény.

A költő valóban nem igyekezett a magyarázat e munkáját megkönnyíteni. Ámbár egy perczig sem hagy kétségben az iránt, hogy mint egész művében, úgy itt sem kell semmit szó szerinti értelemben vennünk s egyáltalában nem volt célja a *Pokol* bejáratának valamely topographiai (helyrajzi) meghatározását adni, sem az alvilágba leszállásának előzményeit történeti igazsággal, megtörtént külső eseménykép beszélni el. De épen a közeget megtalálni az előadás és annak jelentése, s az egész eszmének és a kivitel részleteinek allegóriái között: ebben fekszik a nehézség.

Egészben véve, a két ének tartalma ebben foglalható össze:

A költő, az élet delén, egy sűrű vadon erdőben eltévedve találja magát, hova — nem bír számot adni róla — mikép jutott, mert mély álom vett erőt rajta, mikor az igaz útról letévedt. Az egyetlen út, mely a rengetegből kivezetni látszik, egy meredek hegyoldalnak visz; s mikor kijutni vágyva, még is annak megmászására szánja el magát: három félelmes fenevad, párducz, oroszlán s nöstény farkas állja útját s visz-

szariasztja. Kétségbeesetten s a siker és a szabadulás felől elesüggedve fordul vissza, mikor egy hallgatag árny-alakot vesz észre, a ki Virgilnek vallja magát s megjósolva, hogy majd egy negyedik állat, egy agár, fogja lebírni e három fenekvadat s megszabadítani tőlök a világot — de mivel azt az eltévelyedett itt be nem várhatja, ő vezetőül ajánlkozik neki e rengetegből, nem a megmászhatatlan hegyi úton — hanem az alvilágon át. Dante Virgil iránt különben is rokonszenvvel s tisztelettel teljes, előbb hálás készséggel fogadja az ajánlatot; majd aggódni kezd, hogy bár előtte Aeneás (a Virgil hőse) s Szent Pál (az úr választott edénye) szintén élő testben tették meg ez utat, de mikép bátorkodjék azon ő, nem lévén se Aeneás, se szent Pál. Virgil azonban, bátorságot önt bele azzal a kijelentéssel, hogy nem magától jött s ajánlkozott vezetőül neki, hanem egy üdvözült lény, Beatrice, a költő ifjukurának imádott eszménye, jött az égből hozzá s küldte őt az eltévelyedett kimentésére; sőt az sem magától, hanem még magasabb égi szellemek: Lucia s a boldogságos szűz által indíttatva jött s küldte őt ide, és így mindez a legfelsőbb rendelésből történik. Dante erre neki bátorodva s szerelemtől és bizodalomtól lelkesítve indul a rettenetes útra, melynek bejáratánál (a III. ének első soraiban) a pokol-kapu gyászos fölirata áll előtte.

Mit értsünk az élet közepe, a vadon erdő, a mély álom, az eltévelyedés s a fölébredés alatt, nem nehéz, Dante életének csak valamelyes ismeretével is eltalálunk.

1265-ben születvén, az élet közepét — a bibliai 70 évvel számítva, mint tette más művében is — 35 éves korára, vagy is az 1300-ik évre tehetjük. S valóban ez az év hozta meg Dante életében azt a forduló-pontot, melyben erkölcsi, valósi s politikai addigi irányaitól homlokegyenest ellenkezőkre fordult és pedig nem önző czélokból, mint a vallási hithagyók s a politikai renegátok legtöbbnyire, hanem hosszas gondolkodás és küzdelem után nyert jobb meggyőződésből; azt a forduló-pontot, melyről visszatekintve egész addigi élete egy nagy tévedésnek tetszhetett előtte — s a percz mintegy fölébredésnek a nyomasztó álomból.

Ifjúságában, családi összeköttetések s hagyományok a pápa-párti guelfek, vagy feketék, táborába vonták őt; s oly élénk és szenvedélyes pártharczokba sodortatva, melyekben

minden sérelem megtorlásra s minden megtorlás visszatorlásra vezet, végetlenül nehéz akár kinek is szakítani hagyományaival, melyekhez személyes élmények s vett és adott sérelmek hosszú sora az egyéni szenvedély vagy épen a boszúvágy egész erejével csatolja utóbb. Csak a lassanként s annál erősebben megérlelődött meggyőződés, hogy szülővárosának és hazájának nyomorában, pártokra szaggatottságában s jövője vigasztalan voltában a fő-bűnösség azt a pártot terheli, melyhez maga is tartozott, s a pápaságot, mely e pártot önzése eszközévé bírta tenni; s az az eszménykép, melyet hazája nagyságáról egy „egyetemes császárság“ viláгурalmi képének vagy utóbb legalább Olaszország egységének keretében alkotott magának s melynek valóításán, annyi csalódás s oly sok egyéni szenvedés, száműzetés s bujdosás, daczára véglegellettéig oly változhatatlanul csüggött: birhatta rá őt a szakításra politikai múltjával s magyarázhatja meg előttünk élete nagy művének, a *Divina Commediának*, hazafias és politikai alapeszméjét s egész irányát, melyet *De Monarchia* című művében elméletileg és tudományosan fejtett ki, itt pedig költői mezbe öltöztetve valósitott.

Erkölcsei élete s vallásos meggyőzései nem csekélyebb forradalmon mentek át. Ifjúsága eszményét, ama Pontinári Beatricét, kinek 9 éves kora óta csodás eszményi szerelemmel hódolt, előbb férjhez menetele, azután a halál ragadván el tőle, lelki s érzelmi világa irtózatoss rázkodásokon ment át. A philosophiában hiában keresett vigaszt; testi szerelmekben csak elkábulást talált, melyekből undorra ébredt; saját házassága csak társadalmi kötés volt, mely szíve benső világát soha sem bírta igazában. Évek kellettek, mikorra szerelme s bánata annyira tisztult, hogy a szenvedély minden érzéki salakot levethete s lángolóbban mint valaha és eszményiebben tanulta meg szeretni az elköltözöttet, a test nélkül valót, a mennyeit; lélekkel a lelket. E belső harczok, ez önkínzó és öntisztító vezeklések és szellemi önkorbácsolások közt nem egyszer merült el az akkori vallásphilosophia, a skolastika, tömkelegébe; a hideg formalismus, a mindent csak a syllogizmus rámájára húzó úgynevezett gondolkodás e hálójába. Pedig (s talán ez az egy, a minek megvilágítását vagy legalább megérintését gróf Szécsen minapi Dante-tanulmányában sajnosan nélkülözöm), a költő, kinek műveiben s különösen *Divina Commediájában*

a skolastika tananyagával s tételei egész készletével oly gyakran, úgy szólván mindenütt találkozunk: nem skolastikus, épen annak ellenkezője, mystikus természet volt. Nincs időm e tételt most bővebben magyarázni vagy bebizonyítását megkísérteni. Csak jelzeni akarom itt, hogy amaz ébredés a rengeteg erdőben, egyszersmind a skolastikusnak mystikus voltára ébredése is volt, s az egész út a túlvilágon át, oly önkívületi állapotot föltételez és rajzol, mint akár a szent Pál mennybe ragadtatása, melyet maga beszél el (2. Kor. XII. 2—4) szinte azt mondván, „ha testben-e, nem tudom, vagy test kívül, nem tudom, Isten tudja,“ akár egyéb mystikusoké, kiknél a rajongás utolsó fokát: az extazist is elérte. *)

Dante ébredése, tévedéseinek rengetege közepett annál vigasztalanabb, minél élénkebben érzi eltévelyedett voltát. S ime az útát, mely onnan kivezethetne, legyőzhetetlen akadályok zárják el előtte. Maga a hegy, mely minden üdv alapja és kezdete, a hit, az erény, a kötelesség meredek útját nyitja meg előtte. S ha még szabadon, nem gátolva, mászhatná meg meredekét!

De ime három fenevad állja útját.

*) A mysticismus a kedély ama bensősége, a lélek ama közvetlensége, mely nem kívülről nyeri az isteni kijelentést, hanem önmagában találja az isten-tudatot, melyben a vallás nem formulákban, hanem csak érzésekben áll, s az Istennel való viszony nem két lélek viszonya, hanem egyiknek teljes odaadása s fölolvadása a másikba; melyben a lélek, a világgal szemben, a lét elveit s a dolgok lényegét közvetlen benső szemlélet által sajátítja el s magát a mindenség egy részének érzi, tudja. E közvetlen szemlélet több, bensőbb s erősebb a hitnél, mert a hit csak „hallásból van“ (mint Pál apostol mondja) és így kívülről jó s mintegy tükörben lát, míg a mysticismus szemtől szembe, árny és közeg nélkül s így a jövő életbeli látásnak az előizlete.

Sajátságos, de lélek- és élettanilag kimagyarázható jelenség: hogy a mysticismus mindenütt extazisra (önkívület, elragadtatás) vezet. Dante egész szellemiránya mystikus: s ez a szó teljesebben magyarázza a *Divina Commediát*, mint akármennyi részletes kommentár. Mert ezt elfogadva, a *Divina Commediát*, vagyis az annak tárgyául szolgáló látományt, egy extatikus állapot eredményeül foghatjuk föl, s így nem az ész, nem is csupán a költői képzelet művének, hanem Dante elragadtatott lelkében valóban megtörténtnek vagyis benső élménynek fogjuk tartani.

(Kivonat egy nagyobb tanulmányomból.)

Ez a három fenevad nemcsak a költőnek, kommentatorainak is sok fejtörést szerzett s a legtöbb nehézség okozója volt.

Sokáig személyeket kerestek a három állat allegóriája alatt; majd tisztán erkölcsi magyarázatot adtak nekik, s az emberi természetben — melyet az eltévelyedett Dante képvisel — leginkább uralkodó bűnök megszemélyesítését keresték bennök: végre — a múlt század végén — egy, a két fölfogásból kevert új nézet, az úgy nevezett politikai-történelmi látszott felül kerülni, mely a három fenevadban részint politikai, s történelmi személyeket, részint elvont politikai irányokat lát. A Dante-magyarázat mai állásában az erkölcsi értelmezést vehetjük a legáltalánosabban elfogadottnak, talán végleg elfogadottnak.

A történelmi-politikai magyarázat szerint, melynek fölláttói s támogatói, meg kell vallani, a legtöbb éleselműséget fejtették ki nézetök helyességének bizonyításában, az erdő maga, melybe Dante, maga sem tudja mikép, eltévelyedett, az ő politikai tevékenységét jelenti, élete első korszakában, míg a guelf-párton állott; vagy ismét más magyarázat szerint száműzetését, mely épen a ghibellin-párthoz állása miatt érte. A három vadállat közül az első, a párducz, szülő városának Florencznek a képe, melybe egyideig bízott, hogy annál inkább csalódjék, mely iránti ragaszkodása okozta minden nyomorát, s melynek pártszíneit, a fehért (ghibellin) és feketét (guelf) a mint Florenczben a császári és pápai pártok magokat nevezik, jelképezi a párducz bőrének tarkasága. Az oroszán a francia Anjou-ház s jelesen Valois Károly, kit a pápa a ghibellinek megfékezésére hívott szövetségesül magának, s a ki a fehérek pártjának bukását s magának Danténak száműzetését idézte elő, s a kinek czímere oroszlán levén, az allegoria ily magyarázata a legközelebb fekvőnek látszhatott. Végre a nőstény farkas, a leggonoszabb s legundokabb, ez állat, mely falánk és kielégíthetetlen, mely mindenféle állattal párzik, a római udvar, a maga romlottságában s különösen VIII. Bonifác pápa, a kinek a kor eseményeire a legnagyobb és legkárhozatosabb befolyása volt.

De bár mily tetszetős legyen e magyarázat, még több a mi ellene szól s az erkölcsi allegoria fönntartását javallja. E szerint a párducz a kéjvágyat ábrázolja, e bünt, melyen az

ember legelőször kap ifjúsága hevében, mely színe szép tar-
kaságával csábít, de melytől a komolyabb hajlamú érzelem, a
kor és higgadság segélyével aránylag legkönnyebben mene-
külhet; az oroszlán a haragos és erőszakos indulat, mely a
kevélységben tetőz s a hatalomvágyra vezeti a becsvágy túlsá-
gát; végre a nöstényfarkas a féktelen kapzsiság, birtokvágy
és kincsszomj, ama kornak s különösen egyházának uralkodó
bűne, s az, melytől, hatalmába esve egyszer, legnehezebb,
majdnem lehetetlen a menekülés, mert az évekkel — ellentét-
ben más szenvedélyekkel — még öröködni szokott.

E magyarázat mellett mindenek előtt az szól, hogy ha-
sonló, sőt azonos allegoriákkal magánál Dantenál (előbbi mű-
veiben) is találkozunk, valamint másoknál is s azok az ő
korában egészen közkeletűek voltak. Bizonyító idézeteket, rö-
vidség okáért mellőzök s a sok közül csak Jeremiás próféta
hasonló (ismeretes bibliai) jóslatát említem (Jerem. V. 6.)
Csak eszmei tekintetben hozom föl valószínűsége mellett,
hogy a három főbűn az emberi élet három korának (az ifjú-
ságnak a kéjvágy, a férfikornak a dicsvágy és kevélység s az
öregkornak a kincsszomj és fösvényiség) epen úgy megfelel,
mint Dante hajlamának az erkölcsi allegoriára, és a túlvilág
három országa rendszerének s végre a pokolbeli bűnök osz-
tályzatának. S végre e magyarázat mellett szól, hogy azoknál,
a kik a költőhez időben s máskép is legközelebb állottak,
Boccacionál s a Dante fiánál is, ezt az értelmezését találjuk a
három fenevad allegoriájának. Hogy a költő, ily magyarázat
mellett, ama politikai célzatra is gondolhatott s hogy ez
amazzal jól meg is fér, bizonyítja az is, hogy farkas helyett
nöstény-farkast említ, a mi egyszerre Rómára, s benne a
Curiára emlékeztet.

Mi jelentőséget tulajdonítsunk Virgilnek a *Divina Com-
mediában* s pedig nemcsak a két első ének allegoriájában, a
hol mint megmentő jelenik meg a három fenevad támadásától,
hanem a nagy költemény egész két első részében, mert mint
tudjuk, ő a poklon és a purgatoriumon át vezetője marad
Dantenak s egész a paradicsom ajtajáig kíséri, a hová már
nem mehet be s a hol Beatricének adja át a költő vezetését,
azon az országon át, melybe csak a Krisztus megváltottjai
s az üdv választottai léphetnek; ez a második kérdés, mely
a *Divina Commedia* két első énekének allegoriájában a magya-

rázókat méltán foglalkoztatja. — Vajon csak az emberi józan-
ész jelképe s a philosophia képviselője-e, mely a vér és test
bűnei ellen jóra tanácsol, körmeik közül kiszabadít s az üdv
felé irányozza, vezeti s támogatja lépteinket? Megelégedhe-
tünk-e ily sekélyes magyarázattal, holott ily célra alkalmá-
sabban választhatott volna a költő valamely keresztyén philo-
sophust, akár (hogymást ne említsünk) Boethiust, a kinek
Consolatio philosophiae című műve a középkorban általában
s Dantenak is kedvencz olvasmánya volt s kitől amaz ismere-
tes szép mondást is idézi:

„— nincs gyötrőbb, mint kínok közepette
Emlékezni meg eltűnt boldogságról“

s kit bátran választhatott volna vezéreül csak úgy vagy jobban
mint Virgilt, ha ebben sem lát vala mást, mint philosophust.
Vagy a költő vonzotta-e annyira Virgilben, kit kétségkívül va-
lamennyi másnál följobb helyezett, talán az egy Homér atyát
kivéve, kinek az elsőséget a pokol előcsarnokában (IV. ének,
88. s.) is megadja ugyan:

„Quegli e' Omero, poeta sovrano —“

míg Virgil a költő iránti előszeretetének annyiszor ad félreis-
merhetetlen kifejezést költeményében. Még ez sem magyarázza
elégge a választást.

Egészen más eszmelánczolatok vezetnek rá a valódi
okra, mely Dantéval e választást tette.

A történeti Virgil mellett a középkorban egy mondai
Virgil alakja képződött ki és pedig két irányban. Egyik szerint
Virgilben jóst láttak, a ki Krisztust és a megváltást, ha öntu-
datlanul is, megjövendölte; a másik szerint varázslót, a ki
isteni segítséggel ördögi mesterséget űzött. Az első fölfogás a
Bucolica negyedik ecclógájának ismeretes sorain alapszik,
melyekben Virgil, a Cumaei Sybilla jóslatát a születendő
Krisztusra látszik alkalmazni és pedig oly közel az idők tel-
jességéhez, alig pár évtizeddel a keresztyénség aerájának kez-
dete előtt:

„Ultima Cumaei venit jam carminis aetas;
Magnus ab integro saeculorum nascitur ordo.
Jam redit et virgo, redeunt Saturnia regna:
Jam nova progenies coelo demittitur alto.“

(Már a Sybilla-jósolt kornak végszaka fordul,
 És az időknek súlyos rende megújul egészen.
 Már közelít a Szűz, s megtér ismét az Aranykor
 Új öltő támad s új sarj száll a magas égből.)

E fölfogás, mely Virgilt mint jóst tünteti föl, az egész középkoron át tartotta magát. Költeményei a sors-könyvek egy nemének tartattak, s egyes versei kétes esetekben döntő erejű jóslatoknak tekintettek, olykép alkalmazva, hogy az esetleges fölnyitáskor először szembeötlő, vagy egy találmomra beszúrt tí vége által jelölt sor a kérdéses esetben, valamely (többnyire természetesen erőltetett) magyarázattal, elhatárolónak tekintetett a vállalat sikere vagy bukása iránt. Ez volt a „sortes virgilianae“ — oly eljárás, melyet a bibliára is szint-oly gyakran alkalmaztak.

Virgil mint varázsló körül egész mondakör képződött. Csak egy mondát említek, mely a wartburgi dalmokversenyről szóló költeményben olvasható. E szerint egy Zebulon nevű, anyai részről zsidó, apai részről pogány ifju, ki hajdan Veronában élt s a régi könyvek tanulmányával foglalkozott, kisütötte, hogy tizenkét század múlva fog születni a Megváltó; s a könyvet, melyben e jóslatot találta, varázslat által elrejtette hogy mások meg ne találhassák; egy szellemet idézett ugyanis a mágnes-hegyre, s ott egy ércz-szobrot öntetvén általa, annak az orrába dugta el a könyvet, a szellem által pedig emelt döronggal őriztette. Virgil, hogy a titok birtokába jusson, egy Fábián nevű kegyes római századossal s több vitézzel együtt a mágnes-hegyhez hajózott és sok kaland és baj legyőzése után a bűvös könyv birtokába jutott s abból merítette bűvészmesterségét. Látni való, hogy e monda, bár elég ízetlen, midőn Virgilben a bűvészt állítja előtérbe, ezzel az ecclógában nyilatkozó jóstehetséget igyekszik kimagyarázni. A népmonda még azt tette hozzá, hogy Pál apostol, Rómába utaztában megállt a Virgil sirja fölött Nápolyban és sajnálatát fejezte ki azon, hogy a keresztyén-szellemű pogány korán elhalt s így nem volt alkalma neki azt a Krisztusnak megtérítenie. A Virgil varázsló voltáról szóló másik monda Nápolyból ered s röviden abban áll, hogy Virgil a Chiron sirját föltalálta s abban egy bűvös-könyvet, melyből a nekromantiát s a többi bűvészmesterséget megtanulta. Az egyház, bár nem igen látszott helyeselni a Virgil-cultus terjedését, tulajdonkép mégis elősegí-

tette azt, épen a neki tulajdonított jóslatok idézése, fejtegetése s kárhoztatása által. Elég, hogy az majd másfél ezer évig tartotta magát.

De Virgilnek se költő és philosophus, se jós és varázsló volta nem magyarázza ki eléggé a Dante választását, melylyel őt vette vezéréül az alvilágban, azon az úton, melyen a Virgil hőse Aeneas is ment vala. A kérdés igazi nyitja a Dante politikai meggyőződésében s az egyetemes császárságról a *De Monarchia* című művében föllálitott tanában található. Virgil az *Aeneis* éneklője; az *Aeneis* tárgya pedig a római világ-birodalom alapíttatásának ős-mondája, hőse Aeneas nem csak Romulusnak, hanem Caesarnak és Augustusnak is őse. S Dante, a ki a világ és az emberiség összeségének uralmát két részre: a szellemire a pápa, s a világira a császár alatt akarta megosztani és rendezni, a ki mind Olaszország egységének, mind a világ üdvének eszméjét e tanban fejezte ki: nem választhatott vezéréül mást magának, mint azt a költőt, ki a világbirodalom dicsőségét énekelte meg s ki mint jós keresztyén-szellemmel törte át pogány-volta korlátait: az egyetemes császárság prófétáját, Virgilt!

S e tételből kell kiindulnunk, ha meg akarjuk érteni a jóslatot, melyet a Virgil szájába ad, a három vadállatot s különösen a nöstény-farkast legyőzendő negyedik allegorikus állatról: az *agárról* (veltro).

Hogy Dante a szabadítóban az eljövendő világuralkodót látja, kétségtelen. Vajon személyhez köti-e e reményét, első tekintetre nehezebben eldönthető. Voltak, a kik a szabadító alatt Krisztust értették, a visszatérendőt, egy chiliastikus ábránd keretében. A többség azonban mindig történeti személyt keresett benne. De ki legyen az? — VII. Henrik császár, kinek római útjához Dante oly nagy reményeket kötött vala, melyeket ez uralkodónak már habozó s nehézkes magaviselete és a siker küszöbén tétovázása is megrendített, hirtelen halála pedig egyszerre megsemmisített, az agár-kép s a jóslat semmikép sem alkalmazható. Kire tehát? Két magyarázat lehetséges. A költő, meghatározását akarván adni amaz *agárnak*, vagy legalább némi jelt adni fölöle, azt mondja, hogy nemzetsége vagy származása „Feltro és Feltro között“ leend.

Feltro, mint köznév „nemezt, szörkelmét“ jelent; s nemez és nemez közt, vagyis szöring és szörcsuha közt papot s

jelesen szerzetest képzelhetünk; s innen a magyarázat, hogy Dante a világ üdvét és az uralkodó bűnök legyőzését paptól, talán egy pápától várja, olyantól természetesen, ki a pápaság bűneit: a bujaságot, a kevélységet és a kincsvágyat először magában győzendi le, vagyis szakít a pápaság világi hajlamaival s törekvéseivel. E magyarázat másik árnyalata, mely szent Ferenczet és szent Domonkost, az egyház megtisztítóinak véve, reájok vonatkoztatja a jóslatot, s különösen az utóbira, kitől monda maradt fenn, hogy anyja őt, jóslatos álomban, fáklját vívő ebnek (Cane) álmodá. Csak említem e magyarázatot, melyet még erőltetettebbnek tartok, mint a vele különben az utolsó pontban összevágó következőt. E szerint a két Feltro, Dante e helyén, földrajzi tulajdonnév és pedig az egyik a trevisoi örtartománybeli Feltro, a másik az anconai-ban fekvő Montefeltro. Ez esetben Dante a veronai Cangrandere, tulajdon néven Francesco della Scalara gondolt, ki melléknevét, Cane (eb) szintén egy álmotól vette, melyet anyja terhessége utolsó napjaiban látott s melyben, születendő fia, eb alakban, az egész világot megfélemlítette; a grande melléknev pedig nagyságát s előkelő fejedelmi származását jelzi. Történelmileg tudva van, hogy Dante, a Henrik császár halála után, örökre letett a reményről, hogy Olaszország egy uralkodó által váltassék meg, s a régi római császárság világuralmának helyreállítása helyett Olaszország egységének s egy olasz fejedelem alatti egyesülésének reményéhez fogózott. Egyideig talán Ugucione della Faggiola, a ghibellin-párt akkori feje volt szemeiben a leendő szabadító. De midőn ez erőszakoskodása s önzése által saját pártja bizalmát is eljátszva, megbukott: senki sem volt, a ki éjszaki Olaszországban a még mindig hatalmas ghibellin-párt vezére s e révén Olaszország fölszabadítója (a Dante értelmében) inkább lehetett volna mint Cangrande. Fiatal, vitéz, magas származású, testi és lelki jelességekkel gazdag, párthíveiben ragaszkodást s még elleneiben is tiszteletet gerjeszteni képes, Cangrande mintegy teremtvé látszott lenni a Dante által neki szánt szerepre. Mint egészen fiatal, még suhancz, már megkülönböztette magát VII. Henriknek mind táborában, mind tanácsában. Két bátyja, Alboin és Bertalan hercegek, halálával Verona és Vicenza egyedura — földrajzilag csakugyan középponton ama két Feltro között — vendégszerető udvarába fogadta a

száműzött bújdosó költőt, ki őt már gyermekül ismerte, évek óta reményeket táplált iránta s most rajongó lelkesedéssel közelített hozzá. Reményeinek ím az előttünk álló allegóriában, ép abban a képben adott kifejezést, mely neki, terhes anya álomlátásában a Cangrande nevet adta. S mikor a nagy mű utolsó része, a *Paradicsom* is elkészült, élete utolsó évében, neki ajánlotta azt.

Cangrande 1300-ban, mikorra Dante a *Divina Commedia* nagy eleményét teszi, 8—9 éves lehetett; innen magyarázható, hogy a nagy várakozás itt jóslat alakjában van kifejezve; de ebből világos az is, hogy Dante e két első éneket nem írhatta előbb, mint jóval Henrik császár halála vagyis 1313 után, mert Cangrande föltünőbb politikai szereplése csak 1317—18-ban kezdődött. *)

A második ének három asszonyával kell még tisztába jönnünk, kik az égből, az üdvösség honából tekintenek szánólag és segélyt adólag az élet rengetegében eltévelyedett költőre s küldik megmentésére Virgilt az alvilágból. A kegy a legkegyesebbiktől s legmagasabbiktól indul ki, kiben a Boldogságos Szűzre kell ismernünk, minden kegy úrnőjére, kinek szánalma ott fön „az ítélet szigorát megtöri“, Luciához fordul, „hívednek — úgy mond — szüksége van rád, ajánlom őt neked“. S ki e Lucia, e „minden keménység ellensége“, ki a világosságot hordja nevében? S miért mondatik Dante különösen az ő hívének? — Lucia viszont Beatricet, a Dante imádott kedvesét küldi segítségére annak, „ki úgy szerette őt, hogy érette kivált az aljnép közül“ — de kiről (tán mert utóbb hűtlenné lett hozzá) a mennyben, úgy látszik, egészen megfeledkezett a boldog lélek.

A skolasztikusok aristotelesi kategóriáiba szerelmes magyarázók (s valóban Dante maga is elég jelet adja költeményében, hogy nem idegen azoktól, sőt legszabadabban mozog békóikban) — a magyarázók mondom, az égi kegyelem három működését vagy három alakját (a mint aquinói szent Tamás

*) Az allegorikus agárnak Cangrandéra magyarázását erősíti az is, hogy a *Paradicsom* XVII. énekében (74. s. köv. s.), Cacciaguida, a Dante öse, jóslatosan szólván a még akkor fiatal (9 éves) Francesco della Scalaról, csaknem azokkal a kifejezésekkel jósolja ennek érényeit s jövőendő nagyságát, melyekkel a Pokol I. éneke az agárról szól.

formulázta) akarják látni a három égi hölgyben. Máriában a „gratia praeveniens“-t, mely elébe megy a megtérésre nem is gondoló bűnösnek, hogy megmentse; Luciában a gratia operant, mely megvilágosítja a bűnöst s eszközli a megtérést; végre Beatriceben a gratia perficiens, mely az üdvösséget megszerzi s végrehajtja a megtért lélekben. Részemről nem látom e fölöstás szükségét. A boldogságos szűz a minden kegyelem anyja. Lucia, a syrakuzai szent, nem csak a lelki világosság személyesítője, hanem a testi vakság távoztatója s a beteg szemek védszentje is, s tény, hogy Dante (talán szemei betegségeért) különös ájtattal és bizalommal tisztelte védszentjének őt. A Beatrice közbelépésének nem kell több magyarázat; hiszen már a Vita nuova berekesztő sonettje után elmondja költője, hogy „látomány jelent meg előtte, melynek következtében elhatározta magát, hogy nem szól többé ez áldotról, míg csak képes nem leendő méltóbban szólni felőle. De ha tetszeni fog Annak, a ki minden élet kútfeje, hogy élete néhány évre terjedjen még: úgy fog szólni róla, mint hölgyről soha sem szóltak még“. Az egész *Divina Commedia* valóban; a Beatricének állított örök emlék; s hogy ő segíti át imádját, költőjét, az alvilágon, ő várja a Paradicsom küszöbén: természetes!

Beatrice azonban, itt is s az egész költeményben két eszmét személyesít: az eszményi szerelmet s a vallásos szemlélődést. Szerelme Dante iránt indítja mozdulásra, hogy segítségére siessen; indítja kilépnie boldog szemlélődéséből is, mert ez a foglalkozása a mennyben. A Rákhel oldala mellett ül; ez pedig a symbolika theológiában a vallásos szemlélődés egyik személyesítője, a gyakorlati, tevékeny, cselekvő Leával szemben; ő-testamentomi előképei az új-testamentomi nővéreknek Máriának, az Úr lábánál ülőnek s Máriának a szorgalmatoskodónak.

Nem szükség a kegyelem három működését formulázva keresnünk e három, oly életteljes, oly egyénített alakban. A nélkül is elegendő nek: bátorságot önteni a csüggedő költőbe, hogy „visszatérjen előbbi elhatározásához“ s meginduljon a rettenetes úton, melyen előtte Aeneas és Pál elmentek.

S most magát szólaltatom meg a költőt — ha gyöngye visszhangban is.

I. É N E K.

Az ember-élet útjának felén,
 Sötét erdőbe valahogy jutottam,
 Mivel az igaz utat nem lelém.
 Mily kín, hajh, elbeszélni, mi van ottan,
 S e zord vad erdőn hogy' érzém magam',
 Csak rágondolva, már eliszonyodtam,
 Mert több iszony csak a halálba' van.
 Az üdvért mégis, mely jutott részembe,
 Mit ott láték, hadd mondja el szavam.
 E helyre nem tudom hogy' tévedtem be,
 Mert akkor engem mély álom fogott
 Igaz utamról félre-tévelyedve.
 De érve egy domb aljához legott,
 Holott ama völgy épen véget ére,
 Mely félelemmel tölte s áthatott,
 Szemem' fölvetve, látám: tetejére
 Hogy omlik már ama csillag sugára ¹⁾
 Mely minden úton mások hú vezére.
 Oszolni kezdé félelmem, láttára,
 Mely szívem mély taván nehézkedék
 Az éjen át s velőig általjára.
 S mint kinek int végtére menedék
 Tengerből úszva, lélekzet-fogyottan,
 A révből visszanéz a mélybe még:
 Aggálytól úzve még úgy pillantottam
 Az útra vissza, melyből élve senki
 Nem menekült . . . Aléltságából ottan
 Fáradt testem kissé alig pihent ki,
 A puszta dombra mászni kezdtem én,
 Neki feszülő lábbal, ²⁾ s még a fenti
 Bércz-falnak alig állék kezdetén,
 Egy párducz szökkenék föl, tarka pötytyel
 Behintve, ugrándozva könnyedén.
 Mindig előttem, útamban szökött fel,
 S úgy útam állta, kikerülhetetlen,
 Hogy már-már visszatértem rémülettel.

¹⁾ Ama csillag: a nap, mely a Ptoleméus rendszere szerint szintén a planéták közé számíttatik.

²⁾ Az eredetiben: hogy mindig a megfeszített lábam volt alúl; a hegyre mászás nehézségét akarja érzékíteni.

Ép' kelt a nap ; oly csillag-környezetben
 S állásban, mely körül akkor vevé
 Mikor őket teremő szeretetben
 Az Úr először szólítá elé : ¹⁾
 Hogy szívem' új remény hatotta által
 A vad láttán, mely büszkén viselé
 Szép tarka bőrét a hajnal-világgal ;
 De félelem szállt újlag szívembe
 Hogy szemben állék ím egy oroszlánval.
 Mely emelt fővel, épen vélem szembe
 Látszék rohanni s éh miatt üvöltött,
 Hogy tőle a lég is megriadt, remegve.
 S egy nőstény farkas is, véznán, kiöltött
 Nyelvén hozá éhét. ama sovár
 Vágygyal, mely sokakat veszélybe döntött ;
 Láttára át félelmek nyila jár,
 Mert reszket tőle minden a ki látja,
 Hogy tűnt reményem, följuthatni már.
 S mint kinek kincset nyerni volna vágya,
 De rossz időt ér, melyben tönkre megy,
 Sír s tépelődik éjt-nap bánatába' :
 Nyugtom' e bős vad ép úgy szegte meg,
 S visszaszorított, szembe futva épen,
 Arra felé, a hol a nap lemegy. ²⁾
 S a mint leszállék, lenn a domb tövében
 Valakit pillanték meg. — hangja-vesztve
 Sok hallgatástól tán, úgy rémle nékem. ³⁾
 S meglátva őt ott a pusztában, esdve
 Reá kiálték : „Könyörülj bajomban,
 Akárki légy : árny-kép, vagy földi testbe'.”

¹⁾ A megelőző sorok Dante pokoli utazása kezdetének időpontját határozzák meg. A nap s csillagok, mondja, oly constellatióban voltak, mint a teremtkor ; egy monda szerint pedig a teremtés a tavaszi éj-nap egyenlőség időpontján volt ; s mivel a költemény egy másik helye szerint az indulás Krisztus halála napján történt : vagy ápril 8-át (mely napra 1300-ban a nagy-péntek esett), vagy márczius 25-két vehetjük föl, mely utóbbi, egy régi föltevés szerint Krisztus halála- s egyszersmind a teremtés napja volt.

²⁾ Az eredetiben : hol a nap elhallgat ; magyarban a kép nem alkalmazható.

³⁾ Az eredetiben : „fioco“ rekedtet is, bágyadtat is jelenthet ; hosszas hallgatásról levén szó, az első jelentéshez kelle ragaszkodnom.

„Árny most, de ember voltam“ — szóla nyomban.
 „Lombardiából származtak mindketten
 Szülőim, Mantuából; én is onnan.
 Én Julius alatt, bár későn, születtem,¹⁾
 S Rómában éltem jó August' idétt',
 Mikor még hittek hamis istenekben.
 Költő valék: Aen'as történetét
 Dallám, ki Tróját elhagyá örökre,
 Hogy büszke Iliont lángba temeték.
 De mit fordúlsz te e rémes gödörbe,
 Miért nem hágsz e bájló hegyre föl,
 Hol minden üdvre visz s indít gyönyörre?“
 „Te hát Virgil vagy, a forrás, kiből
 Dúsan patakszik a beszédnek árja!“
 Szólék, pirúlva szégyen tüzitől.²⁾
 „Te, többi költők dísze, fénysugára,
 Javamra váljék vajh' a szorgalom
 S hű gond, a melyet fordíték munkádra!
 Te voltál mesterem, véd-angyalom,
 Általad tettem szert az égi tűzre,
 Hirt nyernem és művészin dallanom.³⁾
 Nézd e vadat, mely engem visszaüze,
 Jer, híres bölcs, segíts föl engemet,
 Erem remeg s a félelem legyőze!“
 „Átjutni már csak más úton lehet,
 Felelt, a mint engem könnyezni láta,
 „Ha vágysz kerülni ezt a rém-helyet.
 E fenevad, mely itten útat' állta
 S megrémített: az utazót előbb
 Föltartja, aztán torkát rá kitátva
 Széttépi; s oly vérszomj telé el őt
 Hogy bős dűhe soha ki nem elégül,
 S zsákmány után éhesb mint azelőtt.
 Sokféle állattal párzik egy-végből,
 S jövőre még többel, míg ellenébe
 Jő az agár és agyon fojtja végül.

¹⁾ *Sub Julio*: Julius Caesar életében, de nem dictatorsága alatt, mert Caesar R. é. u. 654-ben született s 709-ben lett dictator; Virgil pedig 683-ban született, s így későn arra, hogy Caesar alatt érhesse el költői virágzását s dicsősége tetőpontját.

²⁾ Virgil költői nagysága előtt szégyennel érzi eltelni magát.

³⁾ Dante hírneve már előbbi költői művei által is meg volt alapítva.

Föld s ércz emennek nem fog lenni étke
De bölcsesség, szeretet és vitézség,
Feltro s Feltro közt támad nemzetsége.
Itáliának üdvöt ez szerez még,
Melyért Camilla szűzen halt halált,
És Turnus, Nizus, Euryalus vérezék. ¹⁾
Ez ama vadat, sok határon ált'
Pokolba fogja visszaüzni, honnan
Irigységből minket gyötörni szállt. ²⁾
Javadra hát az fog szolgálni jobban
Ha engemet követesz; én elvezetlek
Az örök helyen át, csak jer nyomomban;
Hol ordítóznak a kétség'b'esettek,
Rég mély kínoktól gyöttrött szellemek,
Kik második halál után epednek. ³⁾
Olyakat is látsz, kik örvendenek
A láng között — eljutni még remélve
Sergébe egykor isten szentinek. ⁴⁾
S ha menni vágyol majd ezek körébe: ⁵⁾
Egy nálam méltóbb szellem vár reád ott, ⁶⁾
Átadlak annak, magam visszatérve.
Mert ki ott fönn uralg, de kit megbántott
Hajdonta pártütésem, nem akarta
Örök városát általam meglátnod.
Úr mindenütt, de udvarát ott tartja,
Szent városán, magas ülő helyén. ⁷⁾
S boldog kit ő magának elválaszta!''

¹⁾ Camilla: Metabus volszk király leánya, Turnus a rutulok királyának Danausnak fia, Aeneás és a trójaiak ellen, Nisus és Euryalus trójai hős ifjak Aeneas mellett estek el, Italiáért annyiban mindnyájan, mert Itália egy részének birtoka fölött folyt a harc; mind a négy személy az Aeneisből van véve s annál jobban illik a Virgil szájába.

²⁾ A bünt, mint a halált, a sátán ös-irigysége küldötte a pokolból a földre.

³⁾ A test halála után lelkeknek is megsemmisülését óhajtják, hogy ne gyötörődjenek.

⁴⁾ Itt már nem a pokolról (hol a gyötrellem örök), hanem a purgatoriumról szól, hol a vezeklőknek meg van hagyva a remény, hogy — bármi későn is — az üdv egébe juthatnak majd.

⁵⁾ Tudniillik a túlvilág harmadik országába, a paradicsomba, a hova már Virgil nem mehet, mert pogány levén — istent megbántó pártütése ebben áll — nem szabad az üdv houába belépnie.

⁶⁾ Tudniillik Beatrice.

⁷⁾ Tudniillik isten, ki bár az egész mindenségen uralkodik: udvarát, székhelyét ott fönn az üdv egében tartja.

„Oh költő, hallgass meg, — esengtem én —
 S a tőled nem ismert Isten nevére,
 Innen s nagyobb veszélyből elvivén, ¹⁾
 Vezess el engem ama kín helyére
 Melyről beszéltél s vigy magasbra menten
 S szent Péter ajtaján bocsáss be végre!“
 Ezzel megindúlt — s én utána mentem.

II. É N E K.

Tűnt már a nap; ²⁾ s az esti szürke lég
 A földön élő minden lényt fölolda
 Terhétül; egymagam csak készülék
 A kettős harcához: egyaránt daczolva
 Az úttal és kínjával a részvétnek, ³⁾
 Melyről hű elmém, nem tévedve, szól ma.
 Múzsák! s magasztos Ész! kérem segítytek’!
 Elmém, ki följegyezted a mit láttál,
 Nemes ha vagy valóban, itt tessék meg!
 „Költő! — kezdém — ki vezetőmmé váltál,
 Erőm’ bíráld meg: ha vaj’ elbírhhatja
 E nagy utat, mielőtt rá bocsátnál.
 Tőled tudom, hogy Silviusnak atyja, ⁴⁾
 Halandó testbe’ még, érezve s élve,
 A halhatlan világot megláthatta.
 Hogy a minden rossz ellensége, ⁵⁾ véle
 Kegyelmet tőn: a magas végzetet,
 Mely rája várt, s a Kit s Mit ⁶⁾ számba véve,

¹⁾ Innen: a sötét vadon erdőből; s nagyobb veszélyből: a pokolból, melyen át sértetlen remél mehetni, Virgil vezetése alatt.

²⁾ Ezalatt este lett; az első nap (márczius 25. vagy april 8.) esteje. Dante pontosan jegyzi az egész költeményen át, a napokat és napszakokat, melyeket túlvilági útjában ért.

³⁾ Melyet, előre láthatólag, a pokolban szenvedők kínjai iránt éreznie kellend.

⁴⁾ Tudniillik Aeneás, kinek alvilági útját (élő testben) Virgil írta le az Aeneis VI. énekében.

⁵⁾ Tudniillik isten.

⁶⁾ A Ki- s Mi-, aristotelesi kategoriák: értetik alatta a Lényeg és Minőség; itt: hogy ki s mi lesz Aeneas s kik s mik fognak származni tőle; s hogy lesz Rómának, az ottani birodalomnak, sőt közvetőleg a pápai székhelynek s bibornak is ős-apja, mert e fölfogás szerint Róma alapításának végeztélja az volt, hogy a pápaság székhelye legyen egykor.

Ez bárkinek megérthető lehet,
 Mivel dicső Rómának ő — s a trónnak
 Atyjául ottfönn kiszemeltetett,
 A mely pedig — hogy im mindent kimondjak —
 Kitűzve volt öröktől, szék-helyének
 Előre minden szent-Péter-utódnak.
 S ez útban ő, mit te örökítél meg,
 Olyakat ért, mikből az ő dicsfénye
 S a pápáknak palástja eredének.
 Az Úrnak ama választottt edénye ¹⁾
 Szint-arra ment, erőt meríteni mennyben
 A hithez, a mely minden üdv ösvénye.
 De én miért menjek? — Ki hágy bemennem?
 Ki nem vagyok se Aeneas, se szent Pál —
 Se én, se más nem tart méltónak engem.
 S hagyván magam' vitetni, merre vontál,
 Félek, bolondság tölem, menni arra . . .
 Te bölcs vagy, s jobban értesz gyöngé szónál. “²⁾
 S mint az, ki mit akart, már nem akarja,
 Új gondolattal szándokát cserélvén,
 Előbbi terve össze van zavarva :
 Úgy álltam én e sötét völgynek mélyén,
 Új gondba fojtva a kitűzött véget,
 Melylyel előbb oly gyorsan kész valék én.
 „Ha sikerült jól értenem beszéded“ —
 Viszonza most a nagy léleknek árnya —
 „A gyáva félelem nyüzgött le téged,
 Mely ember szívét gyakran át ha járja,
 Jó szándokától ép úgy visszahőköl
 Mint állat, rémképtől bokrossá válva.
 Hogy menekülj e félelem nyügétől :
 Elmondom, mért jövék, s mit hallék rólad,
 Részvétemet irántad mi költé föl.
 Azok közt voltam, kik függőbe' voltak — ³⁾
 Midőn egy hölgy szólta, oly dicső szép,
 Hogy esdve vártam : vaj' mit parancsolhat ?

¹⁾ Tudniillik szent Pál (Cselek. IX. 15.). Nem szabatos, hogy „szint arra ment“ — mert ő a poklon nem ment át, hanem (2. Kor. XII. 2—4. szerint) a harmadik égbe ragadtatott s így látta (testben vagy nem testben, isten tudja) a túlvilágot.

²⁾ Az eredetiben : Megértesz engem, bár én nem tudom kimagyarázni magamat.

³⁾ Mint a IV. énekből kitűnik : függőben azok vannak (che son sospesi), kik pokolra nem mehetnek, mert arra nincs bűnök, paradi-

Szemei csillagok fényét tetőzék,
 S oly édes nyelven, mint angyal beszélhet,
 S oly halkan, a mint csak figyelni győzők,
 Így szólt : „Te nyájas mantuai lélek,
 Kinek hired még fönn van a világon
 S fog élni míg csak a világok élnek :
 Ott egy szegény, sors-üldözött barátom
 Úgy fönn-akadt a vadon meredékjén,
 Hogy félve már-már visszafordul, látom,
 S már úgy eltévedt, félek, a segélyt én
 Későn hozom számára, az után, mit
 Felőle hallék fönn az ég szentélyén.
 De menj, siess ! ékes szavaddal váltig
 És minden eszközével a segélynek
 Védj őt s oszlasd el bús szívem aggályit.
 Beatrice vagyok, ki menni késztlek,
 Onnan jövök hová már visszavágyom,
 Szerelem ösztönze hogy jöjek s beszéljek.
 S ha Uramat szabad lesz újra látnom :
 Gyakran foglak dícsérve emlegetni !¹⁾
 Elhallgatott ő s én szavát így váltom :
 Oh hölgye amaz erénynek, földfeletti
 Kisebb körön túl¹⁾ az emberi nemnek
 Mely egyedül ad szárnyat, emelkedni :
 Szavad' fogadni oly édes szívemnek,
 Hogy rögtön téve is későnek érzem,
 Kétszer se mondd, hisz örömet teszem meg.
 De mondd okát : hogyan valál oly készen,
 E központhoz leszállni ama helyből
 Hová szíved sovárg hogy visszanézzen.²⁾
 „Mert annyira kívánod hogy fedjem föl,
 Benső okát im elmondom“ — viszonza —
 „E helyen mért vagyok ment félelemtől.

csomba sem, mert nincsenek megváltva: tudniillik az erényes pogányok; a kik e szerint ég s pokol közt függőben vannak. Ezek közt volt helye Virgilnek is, és pedig Homér s a többi költő körében.

¹⁾ A föld fölötti kisebb kör a hold köre, mely az ég (mennyei paradicsom) körei közt az első s legkisebb. Minél nagyobb s felsőbb a kör, annál nagyobb az üdv, s annál tisztább és magasb rendű erények vezetnek oda.

²⁾ A központ a föld középpontja, hol a pokol van, s ama hely az ég magasa, hová Beatrice, hová maga is mondja, alig jött el onnan, már ismét visszasoarárog.

Szívünket rettegésbe csak a' hozza
 Minek hatalma van hogy árthat véthet ;
 Félelmet, mi nem árthat, mért okozna ?
 Isten kegyelme engem ilyené tett :
 Hogy kínotok szívemhez nem hatolhat,
 S e szörnyű tűz-láng engemet nem éget.¹⁾
 Egy nemes hölgy van fönn,²⁾ ki arra oly nagy
 Keggyel tekint, kihez most küldlek én el,
 Szavára hogy fönn a szigor megolvad ;
 Ez Luciához fordúlt kérelmével
 És szólt : hívednek van reád szüksége,
 Ajánlom őt gondodba, hogy segéld fel.
 Lucia, minden szigor ellensége,
 Azonnal engem fölkeresni szälla
 A hol ülék a Rákhel közelébe ;
 S szólt : Beatrice, Ūr lilionszála,³⁾
 Mért nem sietsz, hű szeretőd' segítni,
 Ki érted él, az alj-népből kiválva !
 Nem hallođ jajszavát ? — emberfeletti
 Küzdelmit a bősé árral, a halálost,
 Hogy úgy tenger se' bírná hányni-vetni !
 Sosem volt senki gyorsabb még, a károost
 Kerülni vagy saját javát munkálni,
 Mint én a hogy ,e szókat hallva, már most
 Siettem üdvöm helyiből leszállni,
 Magam' tisztos szavadra bízva, mely
 Dicsedre fog neked, s ki hallja, válni.'
 Alig végezte ily szavakban el,
 Fénylő szemét könyezve fordítá rám,
 Mi még gyorsabb jövésre készítte fel.
 S jöttem, mint akará, több szót se' várván,
 És megmentélek ama fené-vadtól,
 Mely útad' állta itt e domb határán.
 Mit állsz tehát ? Mi vesz ki úgy magadból ?
 Szívedbe gyávaság mi okra férhet ?
 Bátor s szabad lépésre az se hangol :

¹⁾ A pokol előcsarnokában, hol Virgil volt, tűz nincs, sem tulajdonképeni kín ; Beatrice itt az alsóbb körök kínjait és tűzlángiát értheti vagyis a Virgil tartózkodási helyével összefoglalja az egész poklot.

²⁾ Nincs megnevezve, de a Boldogságos Szűz értendő alatta. (Lásd erre, valamint a következőkre is, az előre becsátott magyarázó bevezetést.)

³⁾ Az eredetiben : isten igaz dicsérete vagy dicsősége.

Hogy három ily áldott hölgy ott-fön érted
Aggódik, égben? — sem, a mely szavamban
Hangzik feléd: az üdv-adó ígét?“
Mint kis virág, mely éj fagyán, lankadtan
Zára be kelyhét, de a nap feljöttén
Emelkedik szárán, kinyílvá, halkan:
Úgy szedtem össz' az elfáradt erőt én,
Szívembe bátor elhatározás szállott
S érzésim' szabadon ily szókba öntém:
„Segélyt ki nyújtasz, oh irgalmas, áldott!
S te jó, nemes szív, oly kész engedékeny,
Ki ím kegyes szándékát tettre váltod:
Új vágygyal töltve szívemet be nékem
Ez út iránt, hogy — melytől elriadtam —
Megint szilárddá lesz első feltétem.
Menj hát; kettőnkben így egy akarat van,
Te légy uram, vezérem, mesterem te!“
Szólék — s hogy indúlt: én nyomán haladtam,
A bérczes úton, a vad rengetegbe' . . .

SZÁSZ KÁROLY.

TOLDY FERENCZ HÁTRAHAGYOTT IRATAIBÓL.

Első közlemény.

A magyar történetíró, foglalkozzék bár politikával vagy irodalommal, minden lépten-nyomon érzi a história szereplői önéletrajzának hiányát. Míg a francia, angol stb. történetírás adatainak nagy, s gyakran nem érdektelenebb részét egyesek magán-följegyzéseiből, emlékirataiból, levelezéseiből meríti, a magyar történetírás távolról sincs ily kedvező helyzetben. Magyarországon kivétel az oly politikus, író vagy művész, ki emlékezeit följegyezné. A mi embereink, úgy látszik, gyorsabban élnek, s a míg élnek, erejük jobban igénybe van véve, semhogy kedvök vagy idejük jusson az oly munkára, melynek hasznát csak az utókor élvezi.

Toldy Ferencz sem hagyott valóságos emlékiratokat maga után. Négy évtized alatt többször tollat fogott emlékezései leírására, bizalmas megjegyzések vagy vallomások papírra vetésére, de azok nem hogy emlékiratokká, még valódi naplókka sem bírtak kinőni. Sok és soknemű elfoglaltsága mindannyiszor elvonta lelkét s idejét e munkától. Alig néhány nyomtatott ívet tenne ki az, a mi hátrahagyott irományai közt e fajból található. De e futólagos följegyzések, melyek egyes lapjait néha évtizedek választják el egymástól, sem bocsáthatók ma még teljesen a nyilvánosság elé. Az egyének legnagyobb része, kikről e lapokon szó van, még él, s az élők iránti tekintet nem engedi meg kiadásukat.

Azonban e naplójegyzetekben is találunk egyet-mást, a mi már ma is kiadható, s meg is érdemli, hogy kiadassék. Toldy Ferencz többnyire önmagával s irodalmi terveivel foglalkozik e lapokon, de szól másokról is, sőt politikai elmékedések, aggodalmaknak kifejezései sem hiányoznak e jegyzet-

tekben. Majd mindenikben van valami, a mi részint az író, részint más egyének, vagy a kor megítélésére adatul szolgálhat. E naplójegyzeteken kívül vannak hátrahagyott irományai közt egyes apró — többnyire töredékes — munkák s más becses apróságek, melyeknek azon fölül, hogy irodalomtörténetünk első művelőjétől erednek, van tárgyi érdekük is.

Közlő nem vél fölösleges dolgot cselekedni, midőn a hagyományokból kiválogatja a kiadhatót.

Íme az első közlemény, melyben elszórva írt és talált naplójegyzetek vannak időrendben összeállítva.

I.

NAPLÓ JEGYZETEK.

1839. jan. 18. Ma az akadémiai páholyba jött Eötvös József. Ott volt Wesselényi is. Ez fönnakadt azon leczkéken, miket a *Karthaus*ban az apa ad gyermekeinek. „Alig jött ki a könyv, mondá E(ötvös), és összeszidta két püspök, két kálvinista és Wesselényi; tehát minden felekezet.“ — Feje égett. — „Inkább, mondá, gyöngének tartsák munkámat, mint rossz irányúnak. Egyébiránt a folytatás és vég fejt meg mindent.“ — „Szorongatott író“ — így nevezé magát Eötvös. Mely emberi szorongattatások még ezek! Eötvös még csupa tűz, egy láva. — „Ez első s utolsó regényem, úgy mond, szaggatott kebellet írom s fájdalmak közt; világnézetemet teszem benne le, keblemet akarom kiönteni, s boszankodásomat a világ nyomorúltságán. Utána csak drámát.“ — De igazsága lesz Szontaghnak: még ő nincs tisztában magával; sokat látott, hallott, még többet érzett és gondolkodott, s mindenütt csak repugnantia a gondolat és valóság közt, s a gondolatnak hátrálni kell az anyag elől. Majd lecsillapszik ő, s midőn világnézete ettől különböző — tán ellenkező lesz (mert ennyi tűz mellett, mely végsőségekben téved . . . , les extrémus se touchant . . . a demokratából könnyen kemény arisztokrata lehet exppio), akkor ismét regényt fog írni. Sokkal telibb a keble, sokkal élénkebb a vágy, kibeszélni mit érez, minthogy képes lenne individualitása lefojtásával, sokáig vagy legalább szerencsével a drámai mezőn mozogni.

Jan. 20. Delet s délutánt gróf Telekinél. Döbrentei látja jöni s ebéd nélkül mene el.

Jan. 21. Harminczhárom ballada a Kísfaludy-társaság jutalmára. Az én Károlyom él, hatásában kétszeresen. Vörösmarty ismét balladát ajánlott s ismét a tárgy kitűzésével. Én poetai elbeszélést óhajtottam. Én nem tudom, de az szerencsétlenség, hogy sok ember nem bír annyi öntudatra vergődni, hogy csak azt fődözzze föl magában, mire termett. Vörösmarty epicus, de e kornak nem kell az eposz, neki tehát az eposzi költeményhez, a verses beszélyhez kellene folyamodnia; ott vég nélkül szöheti tündérképeit, ott leírhat, a miben ereje oly rendkívüli, ott szabad omlást engedhet lyrai elemeinek; s az egyet ő maga nem bírja föltalálni, s makacssága nem engedi, hogy másnak szavára hajtszon. Míg ő egy drámát ír, mely csak singularitásaiban jó, mely csodákat tehetne ott! S reménylettem, hogy ha e nálunk egészen új nemre impulsust adunk, majd visszahat az rá is, a nélkül, hogy észrevenné, de — — — — csak ballada! A billikomot ‡ helyett elfogadták; Eötvös emlékpénzt ajánlott, de azt az emlékföllállításakorra kell hagyni. — Délután vettem Balogh Pál sorait. Figyelmeztetém Telekit a *T(udomány)* tír késedelmére, ő rá írt, s B. dül-fül.

Jan. 26. Boldog levék, jó istenem
Egy hű szívhez kötött —
Szemem mégis könnyel telik
Imádságom között.

Ma Budán a szigetnél jártunk. Estve 5^{1/2}-kor — épen 12 éve hogy —!!

Jan. 27. Casino-gyűlés. Szapáry Ferencz azt akarta, hogy Széchenyi István örök igazgatóvá választassék. Széchenyi ellenmondott: „lehet, sőt hihető, hogy e roncsolt test maholnap képtelenné teend az intézetet kellőleg szolgálnom — s én az örökös hivataloknak barátja nem vagyok“. S egy hanggal szívesen fogadtatott a vonakodás. Nem merném állítani, mi történik, ha Széchenyi maga nem szabadkozik.

Jan. 31. A k. tábla elítéli Wesselényit. Jeszenszky halálra vokolt.

Febr. 1. Bártfaynál ebédelénk mi, és ő s Deák Ferencz. Wesselényi vidámnak látszik. Informálni jár. Deák a herczegnél (József nádor) volt, Wesselényinek vagy félétve eszköz-

leni, hogy gyógyíthassa szemeit; a herczeg kegyes és Bécsben az alcancellárhoz utasítja, ki neki utasításokat adand. Deák éjjel indulni fog.

Febr. 2. Tegnap este, míg Wesselényi a színházban van, kiraboltatik; s a gonoszság már azt beszéli, hogy ő maga rabolta ki magát.

Febr. 8. Wesselényit a hét személyes tábla elítéli.

Febr. 9. Ma kihirdettetett az ítélet. Wesselényi Széchenyinél ebédelt. Reggel a herczegnél volt. Délután több barátai összegyűltek nála egy Isten veledre. Négy óra tájban fiákerre ült s ment. Hová?!

Márcz. 31. Ma reggel „Árpádon“ Gönyűre. Jó társaság. Bánffy Pál s hitvese, Szirmay Ádám, Rajcsák, Csapó, a volt követ testvére etc. Egy bécsi brambarbasz s politizáló kereskedők.

Ápril 1. Győrött. Ma, húsvét 2-od ünnepén ülték az 1598-iki napot. Szantokkics (?) prédikált németül. Schwarzenburg képe. Egész délután sétálással ment el. Helyes sétahe-lyek. Főtemplom homloka kevert rossz styl. Magyarság virulás-ban a polgárok között. Semmi előkelő nemesség, csak középső, tehetségre és rangra. Semmi salónok, casino; gondolkodásban igen hátra. Hírnöki város. Estve *Gyászritézek a Palatinus* fogadóban. Egy föltett kalap elfödte a látást, de nem is volt érdemes; elmenénk.

Ápril 2. Kovácsnál Tarczyval és Nagy hadnagygyal. Játékszínről s egyebekről foly a beszéd. Tarczy Csatót meglátogatta most Pozsonyban. Két kis, üres, rongyos szobája, rossz színben az ember; rosszul érezte magát Tarczy jelenlétében. Garay, úgy mond, rettenetesen szidja Oroszt bánásáért, s fizetése 300 pf., s ha egy napig beteg, lehúzza fizetéséből etc. etc.

1840. jul. 13. St. Beuve, Jules Janin és Planche charac-teristikáit olvastam. Az első igazságos, de gyakran elnéző ba-rát hangján szól, a második mint egy lelkes dáma, a harmadik szigorú censor. Kérdeztem magamtól, mely ítéletet fogok, köz-tünk egykor én érdemelni. S megnyugvással mondhatom ma-gamnak, hogy valami abból, mi St. Beuvenek jutott, fog jutni tán nekem is. Érzem, hogy minden munka vizsgálatához azon óhajjtással fogtam, bár abban minél több helyeslendőt találjak, s ha találtam, örömmel emeltem ki, akár barátom az író, akár

nem. Hol tehetség csiráit vettem észre, szívesen fejeztem ki reményeimet; s ítéletembe több érzés vegyült mindenha, hogyszem hidegen mondhassem el helyeslésemet a jó — s gáncsomat a helytelen fölött. Ez utóbbit talán leginkább ott, hol vele igény, a szentnek könnyen vétele, harag, ármány, s rosszakarát járt. Magam mellett keveset küzdöttem, sokat oly ügyekért, miket szenteknek tartok, s itt hevesen, elkeseredve. Személyes sérelmet könnyen tudtam feledni mindig, de türhetetlen vagyok a gyöngeségig azok ellen, kik a tiszteltem ügyeket, első sugalmok ellen, vagy frivolitásból elárulják.

1870. jun. 11. Ismét a végén vagyunk egy hétnek. Jól esett az öt szünnap e héten. Pedig jól, igen jól érzem magamat a kathedrán. De öregszünk: a nyugalom még jobban esik: nem hogy tunyálkodjunk, hanem hogy, közelítvén végeveink, még helyre hozzuk a mulasztottat, vagy megalkossuk, vagy befejezzük, mire az élet gondjai nem engedtek érkezést. — Lesz-e nekem csak egy pár gondtalan ürességű évem? Bizony jobban meg tudnám javadalmaimat szolgálni e pávaszigeti magányomban, mint akár a könyvtárban, akár a tanszéken. Itt könnyen kipótolhatnának, tanítván, mit tölem még tanulhatnának. Sokat hintek el ott is: de nincs elég órám; ez meg azért nincs, mert a hallgató nem ér rá! Így futnom kell, — s így is elmarad a java. Mernék fogadni, hogy a ragozástanból e nyári szakban megint nem lesz semmi; küszöbére sem fogok eljuthatni.

Különben e hét voltakép a Batthyány hete volt. — Batthyány emlékét kellett megtisztelni. — — — Horváth Mihály közölte az eszmét Deákkal: ez gondolkozott módokról; nem talált. Sokat beszélgettünk erről; egyikünk sem talált.

A legszebb ovátiót adta Deák Kossuthnak egy rövid passussal egy beszédében. Lelhetett volna alkalmat hasonló elégtételt adni Batthyáynak, de ő alkalmasint azt hitte, hogy az elégtételt fényesben megadhatja s megadandja a szerencsétlen embernek a jövő, a história; s hogy az a fejedelem, ki 35 éves korában elég bátor és erős volt, háza, összes környezete politikáját, a história által Ausztriának kimutatottnak vélt s az ő nevében is üzött politikát megtagadni és becsületes, — s mi több: szilárd elhatározottsággal szakítani a múlttal s a magyar nemzetnek oly elégtételt adni, melyet — valljuk meg

— nem reméltünk soha; hogy, mondom, az a fejedelem érdemel annyi kíméletet, hogy ki fátyolt vetett mindenre, ki egykori elleneit tanácsába vette föl, s az ellene harczolt sereg maradványait oly nemesen kiengesztelte, ne legyen kénytelen hinni, hogy a nemzet nem akar feledni. — — —

Mégis, hála a magyarok Istenének, a nemzet nemes, gyöngéd volt. Temetés volt az ünnep, nem egyéb; vallásos actus, s nem egyéb; tiszta minden tüntetési vágytól, minden politikai vegyülettől. S ebben az egyszer a sokképen magamagát beszennyező sajtónak valódi érdeme van. Nem zsákmányolta ki az alkalmat, sőt nyugtató és engesztelő tartásával imponált a pártoknak is. A nemzet vett részt az ünnepélyben: de viselete nyugodt, méltóságos, valóban kiengesztelő volt. Soha annyi ember nem vett Pesten részt temetésben; százezernél sokkal több volt talpon, és részint kísérője volt az eltakarítandó tetemeknek, részint nézője az ünnepies menetnek; a templomtól a sírig két tömött falat képezett a sokaság; s az a csend, komolyság, rend valóban imponáló. A katonaság consignálva volt, és korántsem mint egy pár ember vélte, hogy valamely kitörés fékezésére készen álljon, hanem egyszerűen, hogy egyetlenegy közölök ne legyen látható. Város hajdúit csak a vámvonalon kívül láttunk, hol félni lehetett, hogy a kíváncsiság tán megbontja a rendet s beözönli a sírkertet, akadályozva a menet közelítését a sírromhoz. Semmi morgás, hiánya a bú lelkesedésének; mert hiszen egy szerencsésen meghaladott álláspont rég elvázott áldozata nyerte eltakarítatását; de másfelől kegyelet a hálás részvétel cselekvénye iránt; semmi nyoma a bosszúérzetnek, semmi visszaélés az alkalommal; egy fölkiáltás sem hallatott, egy zászló vagy fölirat sem láttatott, mely összhangban ne volt volna azzal. Egy esemény, egy oly kor látszott befejeztetni e végtisztességtétellel, melynek hagyományait tiszteljük, de melyet vissza nem kívánunk. E jelentés érzése volt önkénytelen öre a politikus illemnek, melynek egy szónyi intés sem kellett. Képviselve a cselekvő s a néző részvevők közt minden színezet és állás, a miniszterektől és Deák Ferencztől Irányi és Simonyi Ernőig; a hason kategóriák együtt, de mint magánosok: testületi tüntető csak a balközép, melynek tekintélyes csoportja, díszruhában, Ghyezy Kálmánnal élén, vonúlt föl a sírromra.

Midőn a sírkert főfasorának egy kanyarulatából az orom

aljához értünk, legalább reám nézve meglepő, szinte döbbenő látvány nyílt. Egy képre emlékeztem, melyen egy ily halom csúcán a hét fejedelem teszi le esküjét: a magyar nemzet születésének momentuma ez, mely rám mindig nagy hatással volt. A vörös márványsír mellett a városnak főjegyzője Barna úr itt egyszersmind annak képviselője, állt, ki a tetemeket a pap-ság kezeiből átveendő volt; egy erőteljes alak, festői nemzeti öltözetben, komoly méltóságban; a sír mögött a sírásók. Saját-szerűbb, illőbb helyet, uralkodót az egész táj fölött, alkotni mesterségesen sem lehetett volna. Rövid s helyes beszéddel fogadta a város szónoka a koporsót; megható ének követte a beszentelést; roppant márványtábla fődte be a sírt, melyen Pest városa emléket állítand; azon meggyőződéssel távo-zánk, hogy e nap biztosítékul szolgálhat minden higgadt ha-zafinak, miszerint e földből a forradalom minden magva kive-szett. Mától fogva bátran mondhatjuk, hogy a kiengesztelés, melynek Battlyány oly hő óhajtója volt, de a viharban nem egyszersmind annak szerencsés eszközlője, befejezett ténynyé vált a keblekben is, bármint izgat és tagadja ezt az önzés és a szándékos vagy öntudatlan rövidlátás.

Jun. 15. Ma a kar ülése előtt gratuláltunk Rómernek, hogy a honvédsereg főpapja (tehát püspök síne territoriali jurisdictione, de még is nagy úr) lesz. Természetesen szabad-kozott: hírlapi találgatás, nem egyéb. — Azonban nekem megsúgta, hogy valami lehet a dologban, mert József főlg izent neki, jöjjön ki Alcsúthra mielőbb. — — Rómernek a régészet világa: a régészet a múzeumban, a tanszéken, az akadémia bizottságában. A főherczeg tán mégsem fogja ar-chaeologiánkat e buzgó, szenvedélyes, tanúlt, roppant hasa daczára páratlan mozgékonyságú és tevékenységű embertől megfosztani. Űzhetné ugyan, mint Feldsuperior is, de csak amateurképen: mostani állásában ásat, szerez, útasít, gyűjt, tanít, ír, izgat, jutalmaz, kér és buzdít, proselytákat szerez, éleszti mindenfelé személyesen (alig van hónap, hogy 2—3 útát ne tenne) és levelei által a régészet iránti figyelmet és kedvet: mindaz nem mehetne így — —

Jun. 26. Egész mai napomat Dugonics kis életrajza fog-lalta el, melylyel a *Magyar Költők Életét* kellett kiegészítenem. — Ez alkalommal egy gyermekkori emlékezetem újult meg, bár nem először. Egyszer atyám a rondella-színházba vitt el,

hogy magyar darabot halljak, ezzel is élesztetni akarván kedvemet azon nyelv megtanulására, melyet ő maga sem tudott. Az utolsó padban egy szép öreg úr ült, piros arczczal, hófehér dús hajazattal. Atyám rámutatott s mondja: „Látod, ez páter Dugonics, *egy híres magyar!*“ Többször gondolkodtam, miért tartottam úgy e képet s e szavakat, e nevet emlékezetemben. Igen, mert az az est, melyen színházat, még pedig magyar színházat láttam, emlékezetes volt rám nézve; s mert a „híres magyar“ kifejezés, bár voltaképen nem értettem, feltűnt; s annál inkább, hogy atyám köszöntötte s néhány szót is váltott vele. Atyám tán valamennyi egyetemi tanárt ismert; többen el-eljöttek a postahivatalba délutánonként, mikor atyám rendszerint csak kevéssé volt elfoglalva, leültek nála, s ki egy ki más külföldi újságot olvasott; beszélgettek a történő dolgokról. Rám nézve különös jutalom volt az, jóviseletem vagy szorgalmamért, ha anyám egy-egy délután oda kísértetett a cseleddel. Ilyenkor aztán a kályha mellett álló székre ültetett azon intéssel, hogy csöndesen legyenek. Erre nem volt szükség: magamtól is hallgatom s lestem minden szót, mit az urak beszéltek, akár értettem, akár nem. Azt tudom, hogy nem volt társalkodás, melyből Napoleon hiányzott volna. Rosszúl mentek dolgai, s tudom, hogy azon nagy volt az öröm. Dugonicsot nem láttam a hivatalban. Tán, mert akkor már nem lakott Pesten, és csak vendégül volt itt. Nem tudom, de 1813-ban lehetett, mert már akkor a városi nagy színházban játszottak a németek. Jelen voltam szüleimmel a megnyitás második napján. Első nap nem mert az anyám menni, — látha a gallériák leszakadnak? — A második előadásra már rég meg voltak szerezve a zárt helyek, akkor sem volt anyám félelem nélkül, s azért, bár atyám biztatta, én is feltem. Két dologra emlékezem: hogy az ünnepies darabot, melynek czíme ez volt: *Sz. Istrán, Magyarország első jöltévője*, Kotzebue írta jó díjért, a Schedius által vele közlött utasítás szerint; a második — risum teneatis amici — az, hogy a fölvenásközökben cifrán öltözött legények jártak a második emeleten (ott voltak székeink) s azt kiáltották: „Englische Bleistift“. S mik voltak ezek? Krajczáros kolbászok! — S míg a németek a „nagy“ színházban játszottak, (a színlapon is így neveztetett az egy ideig), a „régí“ színházban magyarok léptek föl — ex gratia Dei!

Julius 19. éjjélkor. Irodalomtörténetemnek aug. 1-jén sajtó alá kellene menni és hónapok óta lesem az órát, melyben elkezdjem írni! Eddig az előadások, a könyvtár, a tanárvizsgáló bizottsági igen terhes elnökség, meg a történelmi bizottság ügyei egyáltalában nem engedtek hozzáfognom; most, hogy az utolsót kivéve, a többi vagy megszűnt, vagy éppen megszűnőben van, jó a boldogtalan háború, mely a jó hazafit, ki a veszélyt hozó eshetőségeket hányja-veti, aggasztja, földülja minden nyugalmit. Hogyan jártassam elmémet a múlton, hogyan újítsam meg emlékezetemben tanulmányaim benyomásait, mint fussak figyelemmel keresztül annyi részleten, melyek annyi újra olvasást, a nyomozási hézagok betöltését, az egésznek átérzését, megalakítását, s arányos, nyugodt előadást kívánnak? Pedig, midőn reggeli és estvéli magányos sétáimon egy-egy fejezetet átszemlélnék, mint kell éreznem, hogy az előhaladt korról soha nem erős emlékezetem, mily ijesztőleg hűtelen lett! Azelőtt legalább az állott mindig elevenen előttem, mit hol találok? Most — kihoztam sok, de rendetlen jegyzeteimet: beléjük néztem már egyszer és mászor, s látom, hogy csak futólagos emlékeztetések, arra valók, hogy kiegészítsem emlékezetből s új utánjárás által. — Honnan veszek most erre időt, nyugalmat?

Nyugalmat? Pedig ez a fő. Nyugalmat, mikor a haza létele válponton áll! Mert oda jutottunk. — Ha a porosz teljesen győz, miután nyugot felé nem hódíthat, dél felé jóformán csak árnyékká téve a németek apró dynastiáit, és bizony nagy erőlködés nélkül: kelet felé forduland — ellenünk pedig, s hátunk mögött a keleti kérdést tetteleg megoldja az orosz: mi lesz belőlünk? Ausztria elvész, Magyarország földaraboltatik. Kinek beszéljük aztán a múltnak történetét? — Hol az az ember, ki a török birodalom oláh és szláv tartományait, melyek nem orosz kormánymegyék, hanem mindannyi külön, szabad, alkotmányos országok akarnának lenni, velünk és Ausztriával *egy* nagy frigyben egyesitené az éjszaki közös ellenség ellen? — És, ha a franciaia győz: ellent fog-e Ausztria állhatni a kísértésnek, legalább délnémet hegenomiát vívni ki magának? — ellent-e Beust, a porosznak, egyelőre legalább, megaláztatására törekedni? ellent fog-e állhatni németei, némely miniszterei és talán családja nyomásának fejedelmünk, hogy jelen kettős birodalma rendszerén túl ne lép-

jen s ez által ne idézze nyagunkra a czarizmust? S ez esetben Anglia és Franciaország elég gyorsan terem-e itt az orosz hódítások megelőzésére? — S ez a baloldal, a helyett, hogy a közveszély e perczében mint egy ember támogatná morális segélyével kormányunkat, hogy a jövő választásokban győzhessen: *tétlen* semlegességet kiabál: nem gondolva meg, hogy ha készületlenül talál a csapás, soha sem lesz többé választás.

S ily gondok közt kezdjem meg holnap — mert már nem halasztható — az írást?!

Aug. 10. éjjel. Ma léptem életem hatvanhatodik évébe. Ép vagyok, egészséges, csak néha érzem éveim súlyát, midőn a gondok, melyek az utolsó húsz év alatt csak ritkán és rövid időre szüneteltek, erősebben nehezednek rám. Lelkem is elég eleven, fogékony és munkabíró, de lassúbb az elhatározásban, nehezkesebb a munka megkezdésében; s folyton üldöz a kétség: nem késő-e ezt s azt megkezdeni, képes leszek-e a megkezdetteket bevégezni?

Ennek oka tán nem is annyira a kor. Mi mindent nem alkottak s fejeztek be idősbe is magamnál! De a meg nem szűnő gondok, s a sok és sokféle tisztí teendők, melyek terhelnek s nappalaimat fölemésztik, többnyire csak az éjjeleket hagyva meg az irodalmi munkásságnak. Ez az, mi elfáraszt s lenyom.

Íme az idén fölvállaltam egyetemes irodalom-történetünk megírását a renaissance óta a XVIII. század végeig. September végén az első kötetnek készen kellene lennie. Annyira el voltam nyelve a tanév tartama alatt a tanszék, a könyvtár, az akadémia s a tanárvizsgálat által, — mely utóbbinak elnöksége maga majdnem egy harmadrész embert követel — s ez utóbbi teendőim majdnem tegnapig úgy elfoglaltak, hogy ma még csak a terv átgondolásával vagyok meg, de még azt papiroson ki nem dolgozhattam. S most várom szívem kedves gyermekét, Irmámat Győrből, ki 16-kán, megérkezése második napján ülendi itt boldog házassága tizenkettődik évnapját, s ki azon idő óta mindig csak futólag, néhány nap látta Pestet s most először tölthet egy-két hetet nyugton itt, még pedig idekünn Tusculánumban lakva, — úgy, hogy mikép foghatom magamat atyai örömeim és munkáim közt — emezek káros hátramaradása nélkül megoszthatni? Isten

tudja. Mert a főmunka mellett járják munkáim IV. kötetének, Brutus és Szamosközy, Kisfaludy Sándor kiadása s a Történelmi bizottság kiadványai is; sőt Osterlamm sürgeti *Analectáim* bevezetését és a *Legendatárét* is, — s még az akadémia okt. 3-diki ülésére is ígértem előadást, melyet meg sem írhatok előbb, mint szeptember végén, midőn Európa és hazánk sorsa iránt tájékozottabbak leszünk, mint ma! — Minek és mennyinek tehetek annyi baj közt eleget? — Fiatal erőt és főt is megpróbálna a lelket körülzsibongó ily baj! És még mindezek felől egy családi nagy ügy nyugtalanítása, mely szerencsésen kifejlődve lényegesen könnyítene terheimen, mely ellenkezőleg sok reményt semmisít meg — — Mikép bírok meg e rövid szünidő alatt annyi munkát, gondot és örömet?

Harminczhat esztendő óta szolgálom az egyetemet. De a miniszter késik az országgyűlés által is megszavazott javítását a tanári fizetéseknek rendszerezni. Ha jókor tenné, 1872-ben azzal ülhetném házilag írói életem jubilaumát, hogy nyugalmaztatnám magamat. — B. Eötvös akkor meglátná, hogy nyugalmi díjam csak irodalmunknak nyújtott subventió lenne.

Fogom-e e boldog, — mert *egészen* az irodalomnak szánható — nyugalmat elérhetni? — Ki tudja!

1870. szept. 2. Elmúlt augusztus — sine linea. Toll is alig volt kezemben, mert azon röpiratom, mely a hónap vége felé a könyvtárepületünk miatt a barátok ellen folyó perben a legfelsőbb törvényszék bírónak információjára írva, megjelent, még a télen készült. — A nem kevés hivatalos munkát sem számíthatom. Magamnak nem írtam semmit. Nem kezdtem még meg *Magyarország Egyetemes Irodalmi Történetét*, melynek első kötete e hó végére volt ígérve.

Lehetetlen volt. A hó egész második felét kedves Irma leányom vette igénybe, kit tizenkét év óta, hogy férjnél van, többször ugyan, hol nála, Vázsonyban s utóbb Győrött, hol Pesten, de mindig csak 3–4 napig láthattam. Most nálam lakott a szigeten, Ida leányával; séták, látványok, látogatások s még inkább az együttlét édessége nem engedett dolgaimra gondolnom. Azon felül már a franczia-porosz nagy háború legelejétől, lelkem minden ízeit fogva tartja. Nemesak az emberi szív jajdúl föl a folytonos mészárlás alatt. Nemesak e háromszázezer ember, ki mindkét felől, sebei, fáradalmai és

betegségek áldozata, vagy egy embertelen ellenség — a műveltséggel kérkedő porosz — rabja lett; de a millió szüle rokon, szerető és barát, ki azokat siratja, kinek szíve megtörik övéi veszedelmén — mily iszonyú képe az emberi nyomornak! mely léptenként, lefekvet és fölkelet üldözi a jóra való keblet! Hát még a hazafi bújá nemzete jövője fölött? Meg fog-e állhatni a szabadságnak e keleti oáza a nagy fergetegben? Hova fog csatlakozhatni a nagy nemzetek hatalmi háborúja közt, hogy ez vagy amaz által el ne nyelessék? A leendő nagy német birodalomhoz-e, mely műveltségével és számával, — vagy a szláv nagy birodalomhoz, mely számával és vadságával veszélyezteti, — vagy szövetségbe álljon a délkeleti szláv, oláh, török és görög vad elemekkel, melyek szintúgy fenyegetve vannak létezésökben azon német eszme által, mely a kisebb számú népektől az élet jogát is megtagadja; de melyekkel a közösség maga szellemi halál? — Ez örvényhez sodorva, honnan vegye a hazafi-szív azt a nyugalmat, melyet minden más szellemi munka fölött a történelmi vizsgálat követel?

Szegény Sayous is itt van. Kíérzik nyomott hangulatából, hogy neki Franciaország fegyveresei közt volna helye, de fiatal felesége, kit ép a hadizenet előestéjén vett el, s a mézes hetekre Svájcba vitt — — mely fájdalom szól ki töredezett magyar beszédéből.

Taval ilyenkor látogatott meg a szigeten. Bámúltam ez embert, mint tanulhatta meg nyelvünket annyira könyvből, hogy magát mindenről elég szabatosan kifejezhesse. Ez idén mintha nehezebben boldogúlna. Többször francziára fordítottam a beszédet, de ő mindig visszatért a magyarra. Tudniillik tavál még kellő közepében élt a magyar olvasmányoknak, tanúlva és jegyezve; ez idén munkája megírásával foglalkodott, mely Magyarország történetét tárgyalja a franczia forradalom korában, főtekintettel a társas és irodalmi állapotokra. A munka nyomatlan, mert ki olvas most ilyet a világon? — Idejét könyvtárainkban tölti; otthon Ipolyi mythológiáját tanulmányozza. Feledéket és vigaszt keres.

Tán én is képes leszek legalább megkezdeni nagy munkámat. Augusztusban, melyben többet áztunk és fáztunk, mint novemberben, az idegrendszer a vad időjárás is bántotta: szeptember újra meghozta a nyarat, bájos lakhe-lyem e gyönyörű napos világitásban tán meghozza legalább

egy részét a szív vidámságának s az idegek fesz-erejét is. — Adja isten!

1870. szept. 7. Iszonyú idők borúltak Európára! Az európai közjog nem létezik többé. Innen túl, ki tudja meddig, az erőhatalom, az ököljog fog uralkodni. Európa szívében egy roppant hadi hatalom, rémületben fogja tartani a fejedelmeket és népeket, melyeket magához lánczolt; rémületben a szomszéd fejedelmeket, s az egy, ki *talán* megközelíti erőben, szabad kezet enged neki, hogy neki viszont a keleten engedjen.

Ignatiev jegyzéke! mi ez egyéb, mint az orosz-török háború első mozzanata? A török kijelentette, hogy a párisi egyezményhez ő maga nem nyúlhat, annak egyoldalú revisiójába nem bocsátkozhatik —; a második jegyzék tán pár nap múlva már egy ultimátum, — rá egy harmadik harczizenet lesz, melyet azon perczen egy roppant invázió fog követni. Az oláhok, a bolgárok, sőt Szerbia is kénytelenségből és Montenegro az orosz kétféjű sást fogják követni, ép úgy, mint a nyomorúlt déli németek a berlini zsarnokot: az elsőknek Erdély, a harmadiknak az egykori vajdaság, Boszniának Horvátország, a fekete hegyek hű fejedelmének Dalmátia fog ígérteni, hogy aztán ők is, új nyerevényeikkel elnyelve, a Manuel görög birodalma fölleveníttessék, mindazon annexiókkal, melyekért e nagyeszű és tevékenységű álnok zsarnok annyi évekip, bár csak részben s mulandó sikerrel, harczolt.

Most értjük Gorcsakov politikáját, melyet augusztusban követett. A szabad Galiciától való félelmet negédlette, nagy sereget központosított birodalma déli részében, mintha Austro-Magyarországot a porosznak hátában akarná sakkban tartani. De természetesen közönyös maradt a mi birodalmunkkal együtt. Aztán békeszeretetet negédlett, csitította a poroszt, látva hová fordul a koczka; a döntő győzelmek közepett és Franciaország erőtlenségének kinyilatkozásával congresszust pengetett nagy tüntetéssel; s miután Poroszország természetesen visszalökött minden avatkozási szándékot, s kimondta, hogy ez üzletről az fogja maga az árjegyzéket megírni, a ki azt maga, egyedül csinálta: a hatalmak, melyek diplomatiszálásra ugyan mindig készek, de szavoknak tettel, ha kell, egész erejükkel nyomatótkot adni nem mertek — elül a dicső Albion! — visszavonultak szép csöndesen, s a poroszt szabadon hagyják gazdálkodni Közép-Európában.

A congressus tervéről lemondván, — maga Oroszország, mely azt legnyomósabban pengette — kinyilatkoztatták a hatalmak, hogy nincs többé európai közjog. Kiki háborút folytathat, ki bírja, elvehet, mit elvenni bír: mi köze ahhoz a többi népeknek? s ez ekkép ki lévén *tettleg* mondva — sőt már a prágai béke fitymálásával megindítva: az orosz — ki már most teljesen jogosítva van a párisi egyezményt összehúzni, az ozman birodalmat megtámadni, a becsületesb törököt kiverni Európából, Byzanczban magának vagy egyik hercegének vesseje alatt egy görög — sajátkép egy második orosz birodalmat alkotni; az I. Napoleon „jamais“-ját *tettleg* nevetségessé tenni. Ki merne beleszólni? Oroszország maga fogja az üzletet csinálni, mert az ozman ép úgy el lesz hagyatva, mint a francia volt . . . s így a contot is maga fogja megírni. Ha mégis — érdeke által feltöviselve, John Bull beleszólna: tehetjük-e mi? Akkor a dicső Vilmos — az európai közjog e sérelméért bemegy Csehországba, oda veti Sabaudiát, Alsó-Tyrolt s ádriai partjainkat az olasznak — és az austromagyar birodalom csakhamar a XVI. századi Magyarország határai közé szorul.

De nem csak az orosz, az olasz is így érti az európai közjogot. Hogy Victor Emánuel fönntarthassa monarchiáját, eltépi a szeptemberi egyezményt, ma bemegy Rómába, holnap Nizzába — no oda csak, ha sikerül Francziországot teljesen megalázni és harczképtelenné tenni — és így tovább.

Igen is, a mi volt, a civilizáló küldetést e világűrben monopolizáló német nemzet fogja az európai civilisatiót és szabadságot megölni, s hál' Istennek, ha előbb-utóbb az annectál bennünket, és nem a kancsuka. A jámbor németek, kik igen jó philosophusok, tudniillik azoknak, kiknek az ő philosophiájok kell; kik a szabadságot eszmében nagyon szeretik, szép versekkel dicsőítik is; sőt nagyon jó katonák is — mindamellettszarnokaik előtt meghunyászkodók, s legfőlebb oly forradalmat tudnak csinálni, mint néhányat 1830-ban —, a jámbor németek, csupa nemzeti-liberális szellemmel megfogják a kisebb nemzetektől életjogukat tagadni s készek lesznek Nagy Károly-féle írtó-háborúba követni (ha ez kellene) zsarnokaikat: de fölszabadulni és fölszabadítani, mit ez a nemmes francia nemzet nem egyszer tett, — azt ugyan a civilizátoroktól hiába várjuk.

Igen — végnek elején áll a szegény Európa, a szegény magyarral együtt, ha — ha az önállás hősei nem mentik meg!

Istenem! még gúnyolódok is, midőn szívem sír magunk s az emberiség fölött.

1872. nov. 29. Megnéztem a Miklósy színházában Vahot Imre „eredeti énekes kor- és jellemrajzát“ négy szakaszban ily cím alatt: *Kelemen László* vagy *Az úttörő magyar színészek Budapesten*. Történeti darab, Endrődy adatai alapján; kor és jellemrajznak is elfogadható a hűséget tekintve; nem a nyelvre nézve, a jelmezekre pedig csak részben. Ezt a költség hiánya okozhatta, valamint színészeink bajusz- és szakáll-szeretete, mi a darabot kora színéből teljesen kivette. Csekélyebb hiba néhány históriai valótlanság: Kazinczy mellett, mint ennek barátja, Kármán szerepel, holott a két férfi egymást sohasem ismerte, sőt emez akkor még egyáltalában nem is szerepelt, és Fannyról Mór Anna, ki a darabban őt említi, még nem tudhatott semmit; b. Orczy László jurista sem létezett akkor, mert a Lőrincz ily nevű fia már 40 éves és főispán, unokája pedig csak 3 éves gyermek volt 1790-ben. Azonban az ilyen pontatlanság nem ront, mert a nagy közönség nem akad fönn rajta, csak a történész tudván ilyeneket. Nagyobb hiba egy oly nagyságnak, mint Kazinczy Ferencz, csekély szerepet adni. Különben a darab elég jól van szerkesztve is: van csomója, s ennek megoldása kielégítő; de súlya nincs. Nem költői; szerző a Kelemen és Mór Anna szerelmét, mely föltalálásnak szerencsés, nem bírta a darab tengelyévé tenni. Színmű csak kettő, tán három tűnt ki: Kovács Berta, kiben sok illem, bensőség és művészi mérséklet; Vizváry, a volt debreczeni komikus, és némileg Lukácsy, ki tisztán, érthetően és kifejezőleg beszélt, de tagjártatása még darabos. Az egész ez ízben eléggé összevágott. Kisvárosi előadásnak jó, s nem rosszabb, mint Németországban a kisvárosiak. Ez est visszahívta emlékezetembe ama lelketlen kort, mely nem birt a kebellázítóan akadémizáló Unwerthnek imponálni. S ez érzésekkel hazatérvén, útam a nemzeti színház mellett vezetett el, melyben éppen Vörösmarty shakespearei *Julius Caesarját* adták, s melynek közönsége e perczen oszlott szét. A széles kerepesi út teli volt urasági és bérkocsikkal. A számos vendég szép társasághoz tartozott. Lendvay ércszobra alatt találtam megállni, midőn az 1790-ki maroknyi nézőkre gondoltam. Nyolcz-

vankét év fekszik e két időpont közt. Önkénytelenül összevettem elmémben az akkori s e mostani közönséget; össze az Unwerth végül is győztes izgágáit s az „udvari“ színházat, melyet a magyar király subventiónál s fejedelmeink látogatnak; a kort, mely ínséggel fizetett s azt, mely színészeinek szobrokat állít; és végre — azon nyelvet, mely 1790-ben alig tűrt vendégkép rebegett le azon kis várbeli színpadról, mely most szintén a miénk, és Vörösmartyét, mely ma saját házunkban úrkodik és királyként zeng a világ nyelvei közt. — Van-e hála, elég forró, azon kegyért, melylyel Isten bennünket az erkölcsi semmiségből kisegített, s dolgunkat ily nagyra vitte?

Zágráb, 1874. okt. 16-án reggel megindultunk Budáról, Rómer, Fraknoi és én, mint az akadémia küldöttei, ezt a zágrábi új egyetem megnyitó ünnepén képviselni Pauler miniszterrel, ki 18-kán volt utánunk jövendő. Az idő ritka szép volt, fellegetlen ég, meleg és szél nélküli; s ily kedves társasággal valódi élvezet. Különösen Rómer sokat beszélt József főherczeg házi és igazán házias életéről, mik között emlékezetes, hogy húga, Mária belga királyné, mikor 187*. Magyarországon volt, egy magyar vígjátékot írt, melyet Alesúton ő, testvére, Clotild főherczegnő és gróf Vay el is játszottak az egész udvarnak, tudniillik tisztjei és cselédsége jelenlétében.

Az érsek, kinek vendégei voltunk, nem volt itthon. Talján kanonok fogadott a pályaudvaron. Jól esett a magyar üdvözet az ellenséges földön. Másnap, október 17-én, meglátogattuk az akadémiát s abban a numismatikus Ljubicsot; láttuk a még nem nagy, de kezdetnek kitünő régiség-tárat, melyben a bronzok annyira lekötötték Rómer figyelmét, hogy több órát töltött abban, rajzolt, jegyzett. Mi az alatt a metropolitana ekklezsia könyvtárát látogattuk meg, mely 28,000 kötetből áll; nem rendszeresen gyűjtött könyvtár, mert a főpapok és kanonokok hagyományaiból állt össze, de nagy és becses munkákban elég gazdag. A kéziratok lajstromából estve kijegyeztem vagy húszat, melyeket másnap kivitem és megtekintettem: köztök nevezetes egy nagy és hosszú folióban írt codex MS, mely legendákat foglal magában, a XV-ik századból s benne István, Imre, László életét; Vitézovics. Az egyetemi könyvtár vagy 20,000 kötet, kézírata kevés és nem jelentékeny. Istvánfi hagyományait hiába kerestem. Ez alkalommal

hallottam, hogy veje Draskovich birtokába jutottak. Meglátogattuk T. (Tallián)kkal a *Monumentu Eccl. Zagr.* kiadóját. Ez a fiatal pap, prebendárius, már is egy szobányi könyvtárral bír, s káptalani levéltárnok; a levéltár a főtemplomban van. Gazdag Árpád-kori és Anjou-kori emlékekben is. Ajánlottuk neki, hogy mivel csak akkor folytathatja *Monumentáit*, ha a két megjelent kötetből annyit eladhat, hogy költsége legyen egy harmadikra, lépne Tört. bizottságunkkal összeköttetésbe, s el is határozta, hogy *Analecta* cím alatt összeállít egy kötetet, melyet nekünk fölküld. Nagyon óhajtja, hogy akadémiánkban megválasztassék. Jól olvas, szépen ír le, s kellő historiai előkészültséggel dolgozik.

Délben visszajött az érsek, s igen szívesen fogadott. A rector bennünket keresett, mi ötöt, de csak kártyákat hagyhattunk egymásnál. Délután Racski tisztt. kanonokot látogattuk meg, ki bennünket az akadémia kéziratárába vezetett. Rendkívül gazdag oklevelek és missilisekben, melyeket még eddig rendezni nem bírtak. Itt van Theiner másolati gyűjteménye is, mely Strossmayernél deponálva volt, mely iránt tavaly Rómában, ha Strossmayer nem veszi meg, velünk ígérkezett alkuba bocsátkozni. Meghalt, s úgy hiszszük, hogy az Strossmayernél egyszerűen elmaradt. Ők vételnek állítják. De Racski megígérte, hogy ha a horvát érdekűeket kibányászták, a többi szívesen átengedik nekünk kiadás végett, miután ők sohasem győzik teljesen kiadni.

Délelőtt az országgyűlésen is voltunk. Estve meglátogattott Kukuljevics, kit délelőtt hiába kerestem volt. Szerinte megszűnt az elégedetlenség. Jól volna minden. Említém, hogy sok horvát Cislajtániához akar csatlakozni. „Nincs egy is, mondá; Ausztria sohasem adta volna meg, a mit Magyarországnak; úgy, mint nem ad semmit a szlovénoknak. Semmi bajunk. Van teljes autonomiánk, kormányunk, megvan nyelvünk.“ — Mások e barátságról keveset tudnak. „Érdekeink közösek“, mondám. Ő is ezt: ők nem lehetnek el nálunk nélkül, valamint mi nélkülök. De észrevettük, hogy ha a ráczokhoz nem akarnak is soha csatlakozni, de Boszniára van reményök. Katholikus. Nem kérdeztem, mikép gondolja ő e kapcsolatot létesülhetni. — Úgy, hogy Bosznia a magyar koronához tartozzék? Bizonyosan úgy, hogy Horvát-Dalmátország elszakadjon (s ez volna az ő Dél-Szláviájok) a szlovénok

földeivel együtt, mely aztán szintén ez új országhoz csatolatnák !

Okt. 18-án a metropolita könyvtárában dolgoztunk. Délután az érsek kivitt a Maximívba. Egy 600 holdas nagy park, Zágrábtól délfelé. Gyönyörű, de Bécsnek elég nagy, s így nagy teher az érsekre nézve. Este színházba mentünk. Egy csehből fordított társalgási darabot egy allegorikai váltott föl, melyet ez alkalomra Markovics fiatal költő írt. A mennyit érthettünk Kukuljevics magyarázatai segítségével, ki a páholyban meglátogatott, a théma az összes szláv fajok egyesülése. Ez az eszme lappang az egyetemi ünnep alatt is. Ez sem egyéb, mint a minden szlávok egyesülése, testvérülése. Sőt a másnapi bankett termében egy festmény is ki volt téve, mely világosan, a fölötte függő jelentés szerint is, a minden szláv-fajok „Verbrüderung“-ja.

Ma Gneiszt is nálam volt, a rector hozta el az érsekhez és hozzám.

Okt. 19. Kilenczkor volt a főtemplomban egy öreg mise, mely után az országgyűlési terembe mentünk, hol a bán, kivel tegnap az érseknél találkoztam s ki, a mint meglátott, azonnal felém jött s üdvözölt, emlékeztén rám, kit Szlávnak egy ebédjénél látott, mint kir. biztos lassú beszéddel kísérve olvasztatott valami horvát törvényeket, melyek által az egyetem fölállítása elrendeltetett, s azt megnyitottnak jelentette ki. Erre a rector egy másfél órai horvát beszédben a horvát tanügy törtériját előadván, az egyetem keletkezése történetét is előadta. Elhallgatta, hogy az érsek 30,000 frtot adott reá, de kiemelte Strossmayert, ki örült lármával üdvözöltetett. A küldöttekhez is szólt deákúl, s ekkor következtek a küldöttségek üdvözlő beszédei. Első Télyf beszélt magyarul, aztán deákúl, a magyar egyetem nevében ; Finály az erdélyi, Dobrzánszky a müegyetem nevében, csak magyarul ; aztán a többi egyetemek, a gráczi, prágai, krakói a magok szláv nyelveiken ; Pauler, élünkön, magyarul és diákúl a magyar akadémia nevében, utána egy sereg matica, mindennemű szláv nyelveken, de csak a ráczokat és dalmátokat értették meg a horvátok, nem a csehet, lengvelt, tótot, szlavont is, mint valaki mondá ; de Kukuljevics szerint értik egymást, a mi nem áll ; csak emlékezünk a prágai cseh congressusra 1848-ban ! Már ez nem déli-szláv, hanem csakugyan pánszláv testvérülés volt. Volt

orosz is, de nem lépett föl nyilvánosan. Szólt a bolognai egyetem is, s az olasz beszéd fülbájoló zenéje kissé rendbe hozta hallásszerveinket, melyeket a szláv borzasztó hangok egészen desorganizáltak. A lengyel és rácز még legtűrhetőbb volt. Testi-lelkikép elfárasztva a hosszú ünnep által, alá sem írva az emlékkönyvet, egy más terembe mentünk a bánnak tisztelkedni. Három órákor bankett volt. Jelen voltak a bán, az érsek, Pauler, Mollináry s az egész ünneplő sereg több szobákban. Én az érsekkel és Paulerrel ültem szemben. A rector hozzám jött s mondja, hogy a minisztert megkínálta a hat hivatalos toaszt után egygyel s az vállalkozik, ha én nem. Megnyugodtam benne. A pezsgő adta a jelt, megeredt az ár. A felség, a bán, az egyetem alapítóira, s itt meg volt említve névszerint Strossmayer, — mire örült zsidaj és bögés következett — Strossmayer 50,000 frt laibachi papírost adott, melyek most 40 % -on állanak, az érsek pedig készpénzben 30,000 forintot áldozott; ez is érintetett, de csak kevés hideg zsviókat aratott. Röviden köszönte meg, a mint illet, Strossmayer egy fertály óráig darált, mi nem csekély föladat, a horvát nyelv consonánsbeli bősége mellett. Következett a vendégek éltetése, egy theologiai professor latin beszédében, de melyben a magyar egyetemek csak úgy vegyültek el a külföldi egyetemek s a világ minden maticái közt, mintha mi semmi más viszonyban azoknál nem állanánk hozzájuk. Pauler is csak érintve volt, melleleg. Latinúl röviden, de gyönyörűen s nagy hatással mondta el köszönetét. Egy hosszú szünet után a rector hozzám jött, hogy miután a diákok toasztja addig késik, szólnék én. Nem vagyok asztalszónok, mert nem tudok „sem-miről“ szólni. Ha készülök, mert emlékező tehetségem nincs, elakadok a tizedik szónál. Csak fontos dologról és hirtelen tudok. Itt a magától kínálkozó egyedüli téma a két ország egyetértése lehetett; átengedtem tehát magamat a perc inspirációjának, s fölkeltem rögtön. Ha nem csalódom, ez volt itt az első magyar szó. Azt mondtam, hogy mint a magyar és tudományos akadémia egyik képviselője, két eszmének, tudniillik a magyar-horvát és a horvát műveltségi eszmének két főképviselőit, a horvát egyházi fejedelmek közt éltetem. Amaz a zágrábi érsek, s itt a két ország egyetértésének kívánatos voltáról szóltam, hivatkozva magyar részről az összetartozóság 800 éves, hagyományos, erős és élénk érzetére, s hivatkozva

arra, hogy egykor ez szintűgy meg volt horvát részről. Mi önöknek bánokat adtunk, önök minekünk nádorokat, írókat s egy nagy költőt; s erre térve, fölhoztam Zrinyi Miklós verssorait, melyekben öcsését, Pétert, oly szépen apostrophálja, ki mind magyar, mind horvát, mert igazán szereti hazáját. Ez állaspontra — mondám — hadd álljak én is. Említém, hogy mennyire jól esik nekünk az összetartozóság és hogy jöni fog az idő, midőn tán ők is — a nagy államok képzésére irányozó áramlat következtében — ők is szívesen fognak hozzánk átpillantani. Ha nem voltunk volna is nyolcz század óta együtt, egymáshoz volnánk utalva. — A másik a culturügy: Magyarország irigység nélkül, sőt örömmel tekinti Horvátország haladását e téren; s annál inkább óhajtja, hogy terjedjen a műveltség lefelé, mi a kormány föladata, s mely pályára a mostani bán alatt lépett is, terjedjen fölfelé azon intézet virágzása által, az akadémia és a ma inaugurált egyetem által; és annál őszintébb ez óhaj, mert akkor meg fognak szűnni Horvátország részéről a félre nem értések is (nem érezték e mondásom gorombaságát). Tehát e két eszme fő képviselőit éltettem, a magyar-horvát eszméet az érsekben, a culturesszméet a diakovári püspökben. — Folytonos, sokszor félbeszakasztó, helyeslő zsviók kísérték a fölötte heves, néha erős, mindig ömlő, de azért nem szép beszédet. Nem hiányzottak a felicitatiók, kezfogások, mikor a két főpappal koczintottam, a rebellis püspök vég nélküli köszönetei; a bán meg Szmaics konstatálták, hogy épen úgy gondolkodnak, emez, úgy hiszem őszintén, amaz, nem tudom. Még Kukuljevics is ezt mondta; a rector az édesség és savanyúság vegyületét mutató arczczal etc. etc. Estve a bán soiréján megújultak a szerencsekívánatok, s a bán jónak találta újra sympathiáját kifejezni az elmondottak irányában. S így — mondám — minden gondolkodó magyar érez, örvendek, ha a bán is, de megvallottam, hogy nyomát sem találtam itt az összetartozás érzetének; még csak külsőségek által kifejezve sem. Meg volt lepve, biztatott: „Meg kell szilárdulnia előbb“. — „De nem látok semmit — mondám — mi szilárdíthatná.“ — „Tessék — folytatá — két házastársat képzelni, kik összezőrrentek, végre évek múlva ismét együvé mennek: a bizodalom teljes helyreálltaig bizony idő kell.“ — „Ohajtom — mondám — hogy úgy legyen.“ — Mikor Rómernek ezt elbeszéltem, nagyon jót mondott: „Mondtad volna, hogy de hát

hogy térjen meg a férj bizodalma, ha a feleség az egész világgal kaczerkodik, s a férjére nem is néz?“ Még Molli-náry és Jeillasich — a néhai bán öcsese, bár amaz, úgy mondá, hogy keveset értett, de igen „der Rede Sinn“; ez, hogy lefordíttatta magának, — még egy pár koszorút aggat-tak rövid hajam közé — s erre haza lopóztam s írom e sorokat.

Október 20. kedd. Itthon töltöttem a napot, s csak este fordultam ki egyet. Még is hallottam az utcákon s a boltok-ban német szót. A város estve is csinos: gázvilágítás, néhány szép bolt; elég járkáló (tán csak most). Jó járda, a kocsút macadam. Délelőtt egy sereg látogató, köztök a torontáli Vu-chetich kanonok, egykor gymn. prof. A Rauch-korszak utolsó s egyetlen maradványa az országgyűlésen, az erélytől vár csak üdvöt. Nevel házánál 6—8 horvát fiút, s kívánná, hogy nevelne minden magyar püspök, hogy évenként 50—60 hor-vát fiu jöne haza, ki magyarul tud nemcsak, de a magyar história és felsőbbség érzetével lépne pályájára. — Mások, s a legtöbb, e népet ismerő azt hiszi, hogy erszély és propaganda nem segít, hogy óvatosan kell eljárni, — hogy későbbben történjék, mi történni fog: a végleges elszakadás. S azon sok minden után, mit hallottam és láttam, így áll a dolog.

Van kevés unionista, többnyire mágnás. Elvesztették minden tekintetöket, mert nem vesznek részt semmiben, *nem tudva horvátul.*

Vannak délszlávisták, kik Bosznia, Hercegovina, Tö-rök-Horvátország és Dalmátia élén Horvátországot kívánják látni egykor mint Délszláviát.

Vannak, kik a szlovénokat is be akarnák foglalni; a teg-napi nap pedig az összes szláv népek testvérülésének napja volt — a panszlavizmus ünnepe.

Magyarország *nem létezik* az új generáció tudatában.

Kár volt ide jönnünk.

Még kárabb, hogy miniszter volt köztünk, tehát *kormány tagja*. Alig vettek róla tudomást, semmi esetre se többet, mintha mint egyszerű tanár jön

.

Holnap ismét haza.

1875. november 19. *) Régóta nélkülözött jó napjaim vannak. Négy vagy öt nap óta lábfájdalmaim föltünőleg engedtek, ma pedig délután épen tanárvizsgálat alatt, mintha egészen el akartak volna búcsúzni. Rendkívüli e javulás emelő visszahatása lelkemre és kedélyemre. Csak idő előtti ne legyen örömem; mert, mint többször tapasztaltam, az idegbántalmak a mint hirtelen enyésznek gyakran, épen oly hirtelen s külső ok nélkül térnek is vissza. Ne adja isten! s annál kevésbbé, mert egy nagy munka áll előttem, mely alkalmasint az utolsó lesz életemben, ha egyáltalában létesül.

Kétszeresen szomorú volt ez év rám nézve. A testi fájdalmakon, s mi azokkal járt, soha sem tapasztalt testi tehetetlenség s szellemi ernyedettségen kívül, egy sereg teendő, *Brutus*, *Szamosközy*, a *Corpus Poetarum* I. kötete, Balassa s némely apróságok mellett a *Kézikönyv*, mely egyáltalában nem volt elnapolható, kínoztak; egyikben sem bírtam haladni, az utolsóóra nézve pedig időhatárom is volt. Erősen föltettem volt magamban, hogy *Révai Élete és Munkáira* mint aggastyán már, pályázok is: de alig volt erőm a *Kézikönyv* V. kötete második felét megcsinálni, s ezt is csak október elején. Mégis hozzá fogtam volna: nem kellett volna hozzá két hónagnál több, ha össze szedhetem magamat: de erőtlenségem tartott, s már vissza akarta Radvánszky venni *Balassát*, mit nagyon rösteltem volna. Szégyeltem volna, s így hiába halmoztam föl magam körül a Révaiánákat. Vége ennek is, mert pár nap előtt történt valami, a miért nemcsak *Révai* le van tán végkép törölve programomról, hanem *Kazinczy* is a jövő évről elhalasztva vég öregségemre, ha ilyet érdem a sors enged.

S mi történt? Följegyzem, mert mintha e dologba végzettszerű valami játszanék bele.

13. v. 14-kén (november) éjjel álmomban nagy munkám ügye kezdett háborgatni. Fölébredtem; tovább füztem a róla gondolkodást. E szerencsétlen év szenvedései és erőtlenségei között már lemondtam volt róla egészen; gondolván: sietnem kell *Brutussal* és *Szamosközyvel*, mert vajmi kevés időre lehet már kilátásom. Legalább ezeket, s közölök az én csudált *Szamosközy*met adhassam teljesen nemzetemnek. Álmom s félébrenlétemben, mintha új erő szállt volna meg. Tán még élek

*) Három héttel halála előtt.

négy évig! Félre *Kazinczy* és *Révay*: ez egy főmunka foglalja el e hátralevő néhány évem ideje javát. „Morzsold le, a mit még lehet, új évig, mondám magamnak: de január 1-jén induljon meg *Magyarország irodalomtörténete a Renaissance óta*. Ezzel tartozol a hazának úgy, mint nevednek!” Hajnalkor fölébredvén ismét, újra s szintoly erősen állott a szándék. Hátha e hangulat, e fölbátorodás az, mely idegrendszeremet orvosolja? Ettől fogva erősebbnek, derültebbnek érzem magamat, testileg is épebbnek. A munka fogja edzeni erőmet is. Ó légy velem nemzetem Istene, ne engedj többé nyavalyognom, csüggednem!

T. I.

A II. JÓZSEF-ALTÁRNA MEGNYITÁSA SELMECZEN.

Magyarország éjszaknyugoti negyedében Hont és Bars megye találkozási vonalán van azon bányavidék, melynek főhelyei Selmech, Körmöcz, s melynek bányászata sok század óta nemcsak a hazában, hanem annak határain túl is ismeretes. Selmechen 1878-ik szeptember 5-én délután három órakor mozsarak durrogtak, melyek a várost örömmre ragadták, ez a lakosok előtt azon várva várt pillanatnak elérkeztét jelenté, melyben a II. József-altárna nagy munkája sikeresen bevégeztetett, egy oly munka, melynek befejezése után általános a remény, hogy a selmeczi bányászatban új élet fog támadni.

A tudomány és technika e magyar diadalát méltó volt meg is ünnepelni és így történt, hogy a megnyitási ünnepélyre meghívások küldettek szét leginkább csak bánya-vidékekre, de azon kívül a főváros néhány tudományos egyletéhez, a miniszterium illető szakembereihez és a közelebbi külföld illető közegeihez. *) A megnyitási ünnepély másfél hónap múlva 1878-ik október 20., 21. és 22-ik napjára volt kitzítve.

Be nem avatottnak közönbös volna, ha szorosán csak az illető technika nyelvén szólva mondanók el mindazt, minek azon alkalommal szemtanúi voltunk; de mivel volt ott sok olyan is, mi megérdemli, hogy az általános olvasó tudomására jusson, és hogy mindenki előtt, ki Magyarország haladását figyelemmel követi, ismeretes legyen, szabadjon némi tájékoztató bevezetést bocsátani előre.

*) A sajtó is meg volt hívva, de senki sem jelent meg.

Midőn a bányász az érczetek keresve a föld mélyébe hatol, vagy függélyesen megy le *aknában* (Schacht, puit), vagy vízszintesen egy hegyoldalból *tárnában* (Stollen, galerie), E munkájában, mentől nagyobb mélységre jut, annál inkább kell küszködni a levegővel és a vízzel; amaz tespedt, romlott, a légzésre nem alkalmas, emez pedig oly mennyiségben jelentkezik, hogy az egész munkatért előnti s a továbbhaladást végkép meggátolja. Kell tehát gondoskodni légvezetésről és a víz elvezetéséről. A levegőt épen úgy, mint a vizet néha gép segítségével orvosolják; a felületről géppel lehet benyomni levegőt egész a munka-helyig nyúló csövön, másrészt vizet kiemelni szintén egyszerű dolog, de költséges, és pedig annál költségesebb, mentől nagyobbak a föld alatti távolságok. Egyszerűbb és a célzt szintén elérhetni, ha a vizet valamely bányából egy mélyebb tárnába bocsátjuk le, melyen az kifolyást talál a völgy fenekére. Így keletkezett Selmecz vidékén fokozatosan egész egy hosszú sora az altárnáknak, melyek kisebb-nagyobb területet szabadítottak meg a víztől, de a melyek ma már nem tesznek szolgálatot, minthogy a bányamíveléssel még nagyobb mélységekre jutottak. Az altárnák némelyikének korát is tudjuk, míg másoknál az idő nincs följegyezve. Selmecz közelebbi környékén ezen altárnák fordulnak elő:

1. *Bélabányai altárna*, a kozelniki völgyben van a száda, innét megy Bélabánya alatt a Zsófia- és Miklós-aknán túl éjszakkeletre még vagy 1200 méterre. Ez a selmeczi érczteléreket éjszakkeleti végrészökben föltárta azon eredménynyel, hogy azok ott a művelésre már nem érdemesek, azért a bányamunkálatoknak Bélabányán végök szakad, s keletre a várostól érczteléreik már csakugyan nem fordulnak elő.

2. *Nándor-altárna* a bélabányai György-tárna völgyének torkolatában. Hossza 1600 méter. A Biber-telért tárta föl és munkálatra érdemesnek mutatta be.

3. *Mihály-altárna*, a Mihály-akna és a Vöröskúton levő János-akna között van, de délkeletre összeköttetésben áll a Glanzenberg altárnával is. Fölötte érdekes ez altárna, a meny nyiben több ércztelért metsz keresztül s azoknak minőségéről tudomást nyújt.

4. *Glanzenberg-altárna* Selmecz város alsó részében a völgy jobb oldalán kezdődik, tart a Koroda-ércztelérig, s lép-

esőkön lemenve jutunk róla a csak néhány méterrel lejjebb fekvő Sz. Háromság-altárnára.

5. *Kornberg-altárna* Selmectől délre Stefulto falunál.

6. A kedélyes néven elnevezett „*erszénytölts*“ altárna a hodrusbányai völgyben és egy másik a modertárnai altárna a kohutovai völgyben, amaz a brennertárnai, emez a modertárnai bányát vájja alá.

7. A „*keresztföltalálási altárna*“, melynek szádája Vihnye helység fölött fekszik. Ennek földadata a vihnyi völgyben fekvő bányamíveletek vizeit vezetni le.

8. *Biber-altárna*. Ennél látható, hogy löpor nélkül, csupán vésővel és sulyokkal volt készítve. Egy helyen benne 1400. évszám olvasható. Szádája Stefultoban van, közel a károlyaknai bánya talpán. Vagy 6100 méter hosszáságban az összes szélaknai és részben a selmeczi érczeléleket elvágja és vízmentesíti.

9. 50 méterrel fekszik mélyebben mint az előbbeni a *Szentháromság-altárna*. Szádája Selmecz alsó részén a szentantali kapunál van. Megkezdették 1549-ben s befejezték 1671-ben, tehát 122 év alatt jött létre. Hosszasága 1925 méter. Nagy nehézséggel kellett küszködniök, mert évenként keveset (csak 16 métert) haladtak, és szintén löpor nélkül csupán sulyokkal és vésővel készült. Csaknem az összes selmeczi és szélaknai bányatelepeket szabadítja meg a víztől e nagy fontosságú altárna.

10. *Ferencz császár-altárna*, a Sz. Háromság altárna alatt vagy 140 méternyre van s ez volt a fő altárna a most bevégzett II. József-altárna elkészültéig. Hozzáfogtak 1494-ben és bevégezték 1637-ben, tehát 143 év alatt. Hosszasága 1968 méter. Kezdetben rendeltetése volt csupán a felső hodrusbányai miveletek vizének lecsapolása, de később, midőn a selmeczbányai és a szélaknai miveletekben is nagyobb áldás jelentkezett, a víz-emelés költsége pedig szaporodott, folytatták Szélaknára 1747-ben és pedig ekkor már löpor használásával. 1751-ben Ferencz császár Selmeczbányán lévén, látogatásának emlékeül kapta a nevet. Bevégezték 1765-ben.

Mind e történelmi vázlatból bőven kivehető, hogy az altárnák szereplése egy oly nagyszabású bányászatnál, minő a selmeczi, fölötte fontos, s hogy minden időben gondoskodtak ezek készítéséről, mi magában nem közvetlen hasznot hajtó

vállalat, hanem a bányászatot biztosító intézkedés. Mentől inkább haladott a bányászat, annál nagyobb méretű és nagyobb mélységbe helyezett volt az altárna. Az altárnák tervezésénél a bányamérnök első gondja a két végpontot úgy választani, hogy elegendő esés legyen a víz lefolyására. Az eddig felsorolt tíz altárna alsó vége mind Selmecz közelebbi völgyeiben van.

Midőn tehát a Ferencz császár-altárna bevégezte után a múlt század harmadik negyedében azon körülmény, hogy akkor a selmeczi bányászat annyira jól jövedelmezett, hogy az előirányozottnál mindig többet vettek be, az eszme megszülemlett ismét tenni valamit a bányászat jövőjének biztosítására. 1780-ban terveztetett egy az eddigieknél mélyebb és hosszabb altárna készítése, melynek lefolyása az eddigieknél nagyobb, sőt a lehető legnagyobb mélyedményben legyen, és minthogy Selmecz környékén mélyebb völgy mint a Garamé nincs, daczára távol-ságának oda tervezték szádáját és megkezdették e nevezetes művet Barsmegyében Zsarnócza és Újbánya között, de a Garam bal partján, Jelen Mihály voznici lakos réjtjén 1782-ik márczius 19-én József napján, gróf Colloredo József főbányagróf, Lill János, újbányai bányamester, Schneider István szelaknai bányagondnok és Lenz József, gondnok-segéd jelenlétében ünnepélyes egyházi szertartással, és II. József császár emlékére *II. József-altárna* nevet kapta. A garamvölgyi utas, ha Voznitz határában a falutól kissé éjszakra a magasabb helyen épített szekér-útról egy ösvényen lemegy a Garam alsikjára, egy faragott kövekből épített pincealakú nyilást lát, melyből víz foly ki a Garamba. A víz mélysége, mikor én jártam ott (1878-ik július 17.) a szádánál 20 centiméter volt. A víz fölött vannak kögerendák, melyekre deszka-palló volt rakva, s ezen aztán járni és talicskával szállítani lehetett. Ezt azonban épen úgy elhordták, valamint az altárna portáléja fölött levő márványtábla fölírásának fém-betűit. Csak a lyukak vannak meg, a hol az aranynek tartott betűk meg voltak erősítve. Az altárna szádájánál mérve: a magasság 3 méter, a szélesség 1.60 méter. A víz esése roppant csekély, 100 bánya-ölre *) 48 vonal.

*) A Selmeczen használt bánya-öl nagyobb mint a bécsi öl. Egy bánya-öl két méter oly csekély különbséggel, hogy azt a számításoknál rendszeren figyelembe sem veszik.

A II. József-altárna, eredeti tervezete szerint, 30 év alatt lett volna helyreállítandó és 1.215,000 frtba került volna, tehát egy méter 87 frt 86 krba. Az akkori időben a pénznek egészen más értéke volt, mint most, és a múlt században csakugyan közel annyiba jött méterenkint; de a XVIII-ik század végével a pénzviszonyok lényeges változáson mentek keresztül; minden anyag s a munkabér tetemesen megdrágult, úgy hogy a XIX. század első tizedeiben méterenkint már 371 frt 52 krba került és ezzel megegyezőleg a munka elég lanyhán ment is.

1826-ban újra föléledt az altárna üzeme, Reichetzer, udvari tanácsos és báró Révay, selmeczi főbányagróf erélyes intézkedései következtében 1834-ig, tehát 9 év alatt 321 méter készült el belőle, s méterenkint belekerült 260 frt 40 krba. Azután újból lanyhán ment, úgy hogy 18 év alatt csak 72 métert haladtak.

De végre a szükség érzete állott elő. A mit kezdetben előrelátás tanácsolt, azt 1850-től kezdve égető kérdés színében voltak kénytelenek előtérbe tolni, és az altárna ügye újabb lendületet kapott s az óta nem is lankadt el a bevégezésig. A ki e lökést megadta nem más volt, mint Russegger miniszteri tanácsos és Selmeczen bányaigazgató, kinek szava sokat nyomott, kinek több alkalmá volt bányászatokat látni mint bárkinek kortársai között, s ki nagy utazási munkájával az európai kitünőségek sorában állott. *) Russegger alatt 12 éven át közel 300 métert készítettek el, s méterenkint 237 frt 63 kr. költséggel. Russegger után ismét lankadás állott be.

Végre a magyar kormány intézkedése alá jutott Selmecz s előbb báró Mednyánszky Dénes, főbányagróf, s később egész mostanig Péch Antal, miniszteri tanácsos és bányászati igazgató erélyes intézkedései következtében, a képviselőháztól rendkívüli költség gyanánt évi 100,000 frt engedélyezése mellett be lett végezve.

1874 végével még 2326·8 méter volt kivágandó, az addig szokott kézi munkával még 11 év kellett volna; ekkor történt a bányászatban korszakot alkotó lépés, a fűrógépek alkalmazása és a földadat három és fél év alatt lett szerencsé-

*) *Reisen in Europa, Asien und Afrika mit besonderer Rücksicht auf die naturwissenschaftlichen Verhältnisse der betreffenden Länder 1835—1841* von Joseph Russegger. Stuttgart 1848.

sen megoldva. Évenként átlagosan 664·8 métert készítettek s méterje 388 frt 56 krba került. Ha az altárna mindig oly gyorsan haladt volna, mint az utolsó három és fél év alatt, 27 év alatt elkészülhetett volna.

Összesen bele került 4.599,000 forintba.

Valamint minden altárna, úgy a most ünnepelt II. József altárna is megtette azon mellékes szolgálatot, hogy meggyőzött a régi telérek ércztartalmáról, sőt még egy-két újat is fedezett föl.

Mik azok az ércztelérek? Selmecz ólmot, ezüstöt és aranyat termel főleg, s csekély rézérczek is jönnek elő, de ezektől eltekinthetünk. Az érczek nem egy tömegben jönnek elő, úgy mint a köszén, sem keresztül kasul elhintve a közetben, hanem szerencsére egyes olyan táblás alakú s alúlról fölfelé irányuló tömegekben, melyek keverékei többféle ásványnak, nemcsak és nemtelennek, de a mely keverék a hegy-alkotó közettől merőben eltér, s egészben véve úgy veszi ki magát, mintha azon vulkáni vidéken a hegyek belsejében alúlról fölfelé repedések képződtek s ezek utólagosan azon ásványokkal megteltek volna. Ez ásványtöltelék' nevezetik ércztelérnek vagy röviden telérnek. Selmeczen nyolcz főtélér van, melyek között a terjedelmet, érczvezetést és érczdússágot illetőleg legjelesebb a „Korodatelér“. Vastagsága vagy 40 méter; hossza, melyben föl van tárva több mint egy osztrák mérföld, és a mélység, a melyben ismeretes, vagy 560 méter.

A telérek többé-kevésbbé párhuzamosak egymással, és az ércztartalom egész a legnagyobb mélységig tart bennök „bis in die ewige Teufe“, mint a német bányász hagyományosan mondja.

Ezeket előre bocsátva lássuk azon ünnepélyt, melyet egy közel százados munkának szerencsés befejezése idézett elő, s melyen alkalom lesz tárgyunkkal újabb oldalról is megismerkedni.

Az október 21-én tartott ünnepélyen volt azon közfal véglegesen eltávolítandó, mely a már szeptember 5-én történt átlukasztás után meghagyatott. Reggel nyolcz órakor megindult a vendég-sereg a kamaraháztól és Hodrusbányára ment egy hosszú kocsisorban, megtéven e gyönyörű tájon, a hegyek nagyon egyenetlen fölületen azon útat, melyen a II. József-altárna egyenes talpán diadal-menetben volt visszatérendő.

Selmece városát nyugot felé a Hodrusbányától a Paradicsom-Tanát heggyerince választja el, s ennek nyergéig kellett előbb elég lankásan fölemelkedni, hogy a Vöröskútnál a meredek utat az ő sokszoros kanyargásaiban, le a Lill-aknáig, mint megállapodási helyünkig megtehessük. A vendégsereg igen kedvező idő mellett fenyőgalyas sátorban gyülekezett, s annak egy része megnézte azon kőzetgyűjteményt, melyet Cseh Lajos úr hodrusbányai bányatiszt, ki az altárnai munkálatokat ez oldalon vezette, nagy szorgalommal és ügyességgel hozott össze, úgy hogy e gyűjtemény a hivatalos gyűjteménynek alapját képezi, melyet idővel az egész II. József-altárnán eszközölt gyűjtéssel fog kiegészíteni és így pótolva lesz a régiek mulasztása, kik e százados műnek keresztülvitélénél e teendőről végkép megfeledkeztek. A gyűjtemény nem csak a II. József-altárnai, hanem a fölületen előforduló kőzetekre is kiterjeszkedik, az tehát minden geogra nézve fölötte fontos, mert a legbiztosabb és legtanulságosabb tájékoztást szolgáltatja.

Az ünnepély részletei akként lettek megállapítva, hogy a vendégsereg előbb a sátrakban villásreggelizvén, a Lill-aknán bocsáttassék be, az újonnan e célra készített kason. E kas erős vasszerkezetű s egyszerre 4—5 ember foglalhatott rajta helyet. 200 méternyi mélységre kellett leereszkedni, mi 4—5 perczet vett igénybe. Vagy 102 ember ment le e módon a Lill-aknán, sokkal csekélyebb szám a keletre eső szomszéd Zipser-aknán. A II. József-altárnán a Lill-aknától kezdve keletre lövonatú vasút van, s a megérkezettek azon lettek továbbszállítva keleti irányban. Az altárna ez egész része ki volt világítva és a vágat egyenes vonalában olykor igen nagy távolba eső fénypontok tűnedezkedtek elő.

A II. József-altárna összes hosszúsága több mint két osztrák mérföld = 16,538 méter. Selmeceztől nyugoti irányban megy. A Garam-parttól indult meg a munka, s utóljára maradt azon rész, mely Hodrusbányát és Selmecezbányát volt, hivatva a víztől megszabadítani. Megindult a munka selmecezbányai és hodrusbányai oldalról és a magas Tanát-hegy, mi egyszersmint vízvázalasztó gyanánt is szerepel, volt a földalatti találkozás helye is; és azon fal, mely ma lett véglegesen eltávolítandó közel a Tanát-gerince alatt állott.

E vájatrég felé ment a vendégsereg s útjában gyö-

nyörködhetett először sokáig a szép Syenit-közetben, mely a Lill-aknától a Zipser-aknáig (1536 méter) szakadatlanul tartott s később hol a palák, hol kovásodott mészkő, hol fiatalabb quarecztrachyt-zöldkő által váltatott föl. Nem egyszer érzerek vagy a közet általános érzésülése hoztak változatosságot az egyöntetűségbe. — A bányamérnöki táblán pedig időről időre lehetett látni három adatot: először a fejünk fölötti külszín magasságát a tenger fölött, másodszer a talpunk alatti magasságot a tenger fölött, s harmadszor a távolságot az altárna szádájától a Garam bal partján.

A legérdekesebb pontok egyike a II. József-altárnában például azon tábla, mely a Tanát-hegyláncz gerince alatt van fölfüggesztve e fölírással:

A Tanáthegy Nadkamen nevű nyerge a tenger fölött . 890,691 méter
 Ugyanitt a II. József-altárna talpa a tenger fölött . . . 222,004 „
 Táv az altárna szádájától a Garam partján 12.976,400 „

E ponttól a mai vájatvég a lerobbantandó sziklafal keletre vagy 50 méterre esett.

A robbantáshoz a lyukak már megvoltak, azokat dynamittal megtöltötték és electricus szikrával 18 lövés egyszerre dördült el, minek a kellő távolságba helyezett vendégsereg először is az erős hangban és viszhangban, de másodszer abban tapasztalta hatását, hogy vagy 100 méternyi távolságban minden láng ki lett fújva. A kivilágított altárna egyszerre sötét lett. A gyufákkal a kézi lámpákat ugyan meggyújtottuk, de az egész altárna kivilágításában többé nem gyönyörködhetünk. Mindenki a lebontott válaszfal felé sietett s itt találkozás volt azokkal, kik a selmeczi oldalról jöttek. — A dynamit savanyú és sűrű füstjének daczára fölhasználtuk az alkalmat, emlékül e végső válaszfal közetéből is vinni; az zöldkő (Augit, Anorthit-Trachyt) és így megfelel mint közet a Tanáthegy tejét képező anyagnak.

A válaszfalon túl keletre már Selmecz közelebbi környékében voltunk s az András-aknán kiszálltunk s a találkozási helyig a Zsigmond-aknáig a szabadban mentünk, míg a vendégek legnagyobb része a Zsigmond-aknán húzatta föl magát, hasonló kas-készülékben, mint a Lill-aknánál.

A Zsigmond-akna tágas gépházában összegyűltünk, hol a hivatalos fölolvadások következtek, melyek a bevégzett mű-

nek történeti, technikai és pénzügyi viszonyaival ismertettek meg. Az első tartotta Platzer Ferencz helyettes hivatalfőnök Szélaknán, a másodikat Richter Gusztáv, bányatiszt a Ferencz-József-aknán.

Platzer úr megemlíti az előnyöket, melyeket a bevégzett mű a bányászat lendítésére gyakorol, nevezetesen hogy az a vízemeléstől megmenekül, mely évenként több mint 100,000 forint költséget okozott. Az utóbbi években minden erőt az altárna emésztett föl, ezután ismét az ércz-termés felé lehet azt majd fordítani. Előadja történelmi fejlődését és végre Péch Antal, miniszteri tanácsos, bányagazgató erélyes és buzgó vezetése mellett váratlanul gyorsan bekövetkezett befejezését.

Richter úr előadása különösen a géppel fúrás előnyének és sikerének számokra alapított ecsetelése miatt a szakemberekre nézve fölötte fontos. A géppel fúrás a jelenkor talál-mánya. 1861-ben a Mont-Cenis alagútnál nyert először nagyobb alkalmazást és a bámulatos eredmény a technikai világot meglepte. A Mont-Cenis alagút hossza 12,233·5 méter. 1872-ben követte egy még nagyobb alagút vágása, a Sz. Gotthard hegyi, melynek hossza 14,920 méter. 1878-ban július 8-án Éjszak-Amerikában a „Sutro“-altárna is géppel fúrva végeztetett be; hossza 6147 méter s vele elérték a híres „Comstock-lodge“ néven ismert ezüst-telért (Nevada).

A II. József-altárna hossza 16,538·5 méter, tehát a leg-hosszabb.

Richter úr táblázatos kimutatásai közt érdekes az, mely a különbséget kimutatja a géppel és kézzel eszközölt fúrás között; az eredmény az, hogy kézzel a legkedvezőbb körülmények között alig lehetséges felét végezni azon munkának, melyet a fúrógép teljesít. Egy másik táblázatban összehasonlítja az eredményeket, melyeket a selmeczi fúrógépekkel kaptak naponkint, a Mont-Cenis és Sz.-Gotthárd vasúti alagútaknál elért napi átlagokkal. A fúróeszközök egy részét a kincstári vasgyár készítette Rohliczon, más részét Kachelmann gyára Vihnyén. Berekeszti előadását azon megjegyzéssel: „A munka bevégzése után megelégedéssel tekinthetünk vissza annak egész folyamára: az átélt küzdelmek, izgalmas idők és veszélyek emléke most már csak megnyugtató érzést kelt bennünk és azon reménynyel kecsegtet, hogy sikerült bebizonyítanunk, miszerint hazai bányászati értelmiségünk nem áll

alantabb bármely nemzeténél, hogy fúrógépei üzelmünk eredményei vetélkednek az ilyenmű legsikerültebb külhoni eredményekkel; és elvégre, hogy honi fúró-eszközeink a külhoni legjobb fúró-eszközökkel bátran versenyezhetnek.“

A fúrás gépekkel, nyitott vasúti alagútnál és a föld nagy mélyében lévő altárnán, hogy egészen más és sokkal nehezebb, világos. — Mennyi kísérletnek, mennyi kitartásnak s az első importált géppéldányok mennyi változtatásának kellett bekövetkezni, míg végre az értelmet és buzgalmat az ünnepelt fényes eredmény koronázta. Öntudatosan mondhatjuk, hogy ez kizáróan honi szakembereink érdeme!

Az előadás után a pénzügyi minisztérium nevében báró Splényi Béla, miniszteri tanácsos az eredmény fölötti megelégedését nyilvánította és kezdve a selmeczi bányászat jelen igazgatójától mindenkinek részletesen köszönetet mondott addig is, míg alkalom nyílik az elismerésnek más kifejezést is adni.

Erre este közáldomás ugyancsak a Zsigmond-akna különböző helyiségeiben, melyek nem csekély nehézséggel, de kiváló ügyességgel lettek ily szokatlan alkalomra átalakítva. A felköszöntések legérdekesebbike az volt, melyet Péch igazgató úr mondott azokra, kiknek egybevágó működése e sok ágazatú eredmény sikerültét lehetővé tette. Ez élénk képet nyújtott arról, hogy ha jó vezetés mellett mindenki jól végzi a maga teendőit, a végeredménynek fényesen kell bekövetkeznie.

Ime előttünk áll a százados mű. Egy ilyennek concep-tiója a mai időkben, a mai eszközök és eljárások mellett nem rendkívüli, de annak tervezése közel 100 évvel ezelőtt nagy-szerű eszmének mondható.

A II. József-altárna különösen három szempontból nyer nagy fontosságot:

Először geológiai szempontból. — Selmece vidékének már százados bányászati s ezzel összefüggőleg geológiai iro-dalma van; azonban távol vagyunk attól, hogy annak tanul-mányát befejezettnek mondhatnók. Fölötte bonyolódottak ott a viszonyok és sokfélék a képletek annyira, hogy azok kölcsö-nös viszonya tisztába hozva mindeddig nincs. A mi megnehe-zíti a tanulmányt, ez a legfelső vastag talajréteg, melyen ter-jedelmes erdők díszlenek. Csak megszakadott pontokon kapunk

a fölületen föltárást s hozzáférhetetlen marad épen tán a leg-érdekesebb érintkezése a különböző képleteknek. A II. József-altárna ellenben egy szakadatlan átmetszést nyújt, melynek újabb felében a Ferencz-József-altárnától nyugotra, közel a Lipót-aknáig már jelenleg is van anyag gyűjtve és észlelet téve az előjövési körülményekre nézve és ez folytatható a jövő években; míg a régebbi felében nyugotra ki a Garamig az utómunkák megtétele alkalmával lehet majd a mulasztást annyira pótolni, a mennyire a falazás ezt végkép gátolni nem fogja. E nagyszerű átmetszet egy oly vidéken, hol a vulkáni, neptuni, sőt metamorph kőzetek együttes föllépése mód nélkül sok bonyodalmakra szolgáltat alkalmat, a tanulmányra méltó tárgyat képezne bárhol is, de annál inkább Selmecezen, hol az feleletet adhatna egyes olyan észleletekre, melyek Selmecz százados világirodalmában vannak elszóródva, s a melyekből maga a bányászat is hasznót húzhatna, de másrészt fölötte tanulságos e nagy mélységben kapott átmetszet azért is, mert világosan mutat eltérést a fölület geologiai szerkezetétől. — Annyit már most is mondhatni, hogy több képlet, mely a József altárna szintjén megvan, a fölületen hiányzik, míg más meg van ugyan lenn is fönn is, de különböző állapotban.

Második fontossága a bányászat jelenjét illeti. A múlt század harmadik negyedében bölcs előrelátásból született meg a II. József-altárna eszméje, a mely minden előtte készített altárnánál mélyebb volna és így a messze jövőben is megmaradna képessége, e szolgálatot megtenni. — Mentől inkább haladott az idő, ez eszme valóításának szüksége annál égetőbb lett: a föltárva volt érczes kőzetek mindinkább kimerültek és a bányamívelés terjedésével több és több víz szivárgott a mélységbe, melynek kiemelésére oly költséges víz húzó gépeket kellett alkalmazni, hogy a kiadásokat a bánya elviselni képes nem volt, s még a mellett is, ha a gép megsérült, mi nem ritkán bekövetkezett, mindannyiszor a bánya egyes szintjeit az elárasztás és kifulasztás veszélye fenyegette.

A vízemelő gépek szerepe ott, a hová a II. József-altárna elér, megszűnt s ez nemcsak ennyiből áldás, hanem annyiból is, hogy több helyen mesterséges tavakból láttattak el a víz-ozlop-gépek s ugyanazon forrásból láttatott el a zuzda is; s a kettő között folytonos versengés volt, de annyi bizonyos, hogy

akár a zuzdának, akár a bányának kellett a vízhiány miatt szünetelni, kész kár volt. — A lecsapolt bányákból az ércz-
közök tovább fejtése újból fölvehető, és így Selmece azon a
ponton van, hogy hanyatlásnak indult bányászata fölvirul.

A mesés gazdagság kora az ismert bányavidékek törté-
netében csak egyszer és pedig kezdetben fordul elő. A termé-
szet évezredek alatt készítette elő a nemes fémek ama bő
áldását a fölülethez közelebb, hol a légi tényezők behatása
következtében, a nemtelen fémek új vegyületek alakjában el-
távolodtak, míg az arany, ezüst s réz, e három nemesebb fém
elemi állapotban maradvá meggyült. Alantabb szintekben
meg vannak a telérek fémásvány töltelékei s alkalmat szolgál-
tatnak hosszú időig egy jól jövedelmező üzemre. Ilyen sta-
diumban van Selmece, s ennek biztosítását a II. József-altárna
bevégzése jelentékeny jövőre eszközölte.

Harmadik fontossága végre az, hogy Selmecezen a bá-
nyászat egy új eszközzel szaporodott, ez a géppel fúrás alkal-
mazása, mi a munkát gyorsítja és még napról napra tökélete-
sedvén, olcsóbbá is teszi. A legnagyobb nehézség, ez eljárást
a helyi viszonyokhoz alkalmazva használni föl, teljesen le
lévén győzve, azt hasonló czélok elérésére egyéb bányászati
helyekre is lehet átvinni. Nemcsak a külföldi bányahelyekről
voltak szakemberek, a II. József-altárnán sikerrel keresztülvitt
munkálatokat több ízben megtekinteni, hanem érdekes volt
együtt látni a megnyitási ünnepélyen a magyarországi bányá-
városok képviselőit is, kik egykor, míg a bányászat náluk is
virágzott, Selmeceztel sűrűbb érintkezésben állottak, de a víz
kifulasztván, az érczeket a mélységben hagyni illetőleg a bá-
nyaüzemet beszüntetni voltak kénytelenek. Ezeknek a II-dik
József-altárna bevégzése reménysugár és Körmöcz városának
képviselője az október 22-iki közös ebéden ügyesen eltette a
Nándor-altárna megnyitását, azon reménynek adván kifeje-
zést, hogy annak ünnepélyén is ez egész vendégsereg együtt
találkozzon. Az első siker nemzeni képes a másodikat s erre
nézve valóban alig van kínálkozóbb alkalom, mint azon sok-
kal rövidebb Nándor-altárna munkába vétele, mely nagysze-
rűen tervezve, sőt meg is kezdve, de szomorú állapotban
elhagyva látható Szent-Keresztől keletre a Garam jobb part-
ján és a mely hívatva volna Körmöcz bányáinak vizét leve-
zetni s a bányászatot ott is újból fölélesztetni.

A II. József-altárna megnyitásának ünnepélye alkalmával (ezüst és bronz) emlékpénz is veretett, melynek egyik lapján Ő Felsége arczképe van, a másikon pedig e körirat: „II-ik József nevű altárna Selmeczbányán“ és a közepén a megkezdés és a bevégzés évei 1782/1878.

Legyen áldás e művön, mely a lakosság sok ezrének keresetet biztosít, és a világ szakkörei szemében Magyarországnak becsületére válik !

SZABÓ JÓZSEF.

DAUDET ALPHONS. *)

Az újabb francia regényírók közt egy sincs, ki gyorsabban nyerte volna meg szívünket a provençeali Daudet Alphonse-nál. Daudet voltaképp nem új jelenség; tizennégy évig kereste hiába a nagy világváros zajában hírnevét és önmagát, tizennégy évig próbálgatott és tapogatott az irodalom terén, majd mint drámaíró, mert ennek pályája legszemfényvesztőbb, majd mint finoman kidolgozott novellaszerű vázlatok szerzője; midőn 1876-ban végre kiadja első nagyobb szabású művét: *Ifj. Fromont és id. Risler* című párisi erkölcsrajzát. Azon merészség, melylyel a szerző a Páris erkölceit ellentétben a svájcki Risler becsületességével rajzolja, az átok, melyet a regény egyik személye a „civilisatio központja“ fölött mond, ép annyira megkapták a figyelmet, mint a regény mélabus költői szépsége. A francia író oly szerencsés, hogy ő egyszersmind egész Európa írója s midőn a francia akadémia a *Fromont jeune et Risler ainé*-t megkoronázta, világhírűvé tette szerzőjét. Regénye rövid idő alatt oly sok kiadásban kelt el, hogy a magyar szerzők, de még a sokat olvasó német nép íróinak szeme is káprázik, ha az ötven kiadásnak megfelelő dicsőségre és — tiszteletdíjra gondolnak; mindenki olvasni akarta, hogy dicsérhesse. A ki jól mulatott mellette, hízeglő örömmel látta ítéletének összevágását a francia akadémia

*) *Ifj. Fromont és id. Risler*. Regény a párisi életből. Irta Daudet Alphons. A francia akadémia által jutalmazott pályamű. Franciaából fordította Nagy István. Budapest, 1876. Franklin-társulat. — *Egy boldogtalan története*. Jack. Irta Daudet A. Fordította V. A. Budapest 1877. Athenaeum. *Le Nabob*, par A. Daudet. 1877. Charpentier.

ítéletével, a ki pedig unatkozott, természetesnek találta ezt egy *akadémiai* díjat nyert munkánál.

Daudet legközelebbi regénye *Jack*, az ironia, részvét és harag könyve, mint a szerző maga nevezi, egy fiatal embernek anyja és anyjának jó barátjai által agyonkínzását tárgyalja, és tán ép sötét színezete miatt nem örült oly nagy elismerésnek, mint a *Fromont et Risler*, ámbár több ez újabb regényben az érzelem és tágabb a színtere. A nagy közönség éppen nem szereti a társadalom egész nyomorát feltáró rosszul, azaz szomorúan végződő regényeket.

Daudet eddig a Faubourg költője volt; Risler és Jack a külvárosban éltek és szenvedtek. A kik azt hitték, hogy ő az alsóbb társadalmi réteg jellemzője marad, csalatkoztak. Elfelejtették, hogy Daudet nagyon alaposan tanult azon iskolában, mely a legfontosabb a regényíróra nézve: az élet iskolájában, elfelejtették, hogy ő nemcsak a szegények gunyhóiban, a nyomor tanyáin járt, hanem a második császárság fényes szalonjait is látogatta, hogy ő tehát szemtanúja volt egy pénz és siker demoralisálta társaság orgiáinak, hol a becsületét vesztett férfiú a szemérmét vesztett nővel molhón iszik a nagyvilági öröm megmérgezett kelyhéből. Daudet harmadik regénye a *Nabob* már Páris szívébe vezet és a francia társaság legszínét, a politika, a művészet, a tudomány legkiválóbb képviselőit, előkön Mora grófot, állítja élénk hatásos, mindent feltűnő megvilágításban.

Daudet tehát mind a négy rendből festett arczképeket: munkásokat a *Jack*ban, államférfit, szolgákat és corsikai parasztokat, a *Nabob*ban, kereskedőket a *Fromont*ban; nagyon is különböző egyéniségeket, de mindig éles arczéllel, beszélő szemmel és virtuóz módon kidolgozott részletekkel. Mindegyiken meglátszik, hogy szerzőjöknek finom érzeke van a nem közönséges, hanem sajátos jellemző vonások iránt, melyeket oly nagy pontossággal feltűntet. A jó regény ismertető jele mindig, hogy személyeivel egészen megismerkedünk, sőt annyira összebarátkozunk, hogy azok jó ismerősök gyanánt élnek emlékezetünkben. A költő e célból a valóban jellemzőt, a mit a közönséges élet banalitásai közt ismerőseinknél csak elvétve veszünk észre, összegyűjti és néhány lapra sorítja. A nem-sajátos részletek mellőzése és a lényeges vonások kiemelése mintegy pótolja az olvasóra nézve az egyes

személyeknél a hosszú ismeretséget, mert annak lényegét adja. Daudet regényeiben a szereplő személyeket valóban ismerjük, mindegyikről elképzelhetjük, mint barátunkról, hogyan cselekednék ilyen vagy amolyan körülmények közt.

Minden regényíró sajátságainak megvizsgálásánál a legérdekesebb kérdések közé tartozik, hogyan lát a költő? Milyen pontossággal és a reális világ milyen körét különösen? Hisz már a közönséges életben is megfigyelhetjük, hogy minden embernek más a szeme. Ha ön három ismerősevel sétálgatva, valamely ismeretlen egyénnel találkozik, akkor valószínűleg megfigyelheti, hogy ismerőseinek mindegyike más meg más sajátságot vett észre. Az egyiknek talán feltűnt, hogy annak az úrnak nadrága hosszabb jobb lábán mint a balon és hogy mellénygombok helyett ezüst hatosai vannak, a másik megfigyelte, hogy magába nevetett és fejét örülve rázta, a harmadik pedig nem látott semmit, mert „ő nem érdeklődik mindenki iránt“. Minden regényírónak szintén különös *szeme* van, ugyanabban a társaságban, más-más dolgok kapják meg phantasiáját. Ha a mi irodalmunk regényíróit vizsgáljuk e szempontból, mindjárt felötlik, hogy Jókai legkevésbé lát tisztán, hogy heves, bolyongó képzelő tehetsége sajátságosan desorganisálja, mintegy elperzseli azon tárgyakat, melyek mintául szolgáltak neki, valamint azt is, hogy mindennek bizonyos sensationalis, piquans ízt szeret kölcsönözni, mely gyakran ellenkezik az illető események vagy jellemek mivoltával. Nem a tárgyak főjellemvonásai, hanem érdekes, azaz a regényben hatásosan alkalmazható oldaluk ötlük leginkább szemébe. Legjobban látja a lelki processust legműveltebb regényírónk Kemény; megfigyeli a lélek minden változását a Dickenséhez hasonló idegességgel, de a külső világ festésénél elhalványulnak színei. Általában a bonczkést jobban tudja kezelni mint az ecsetet. Jósika ellenben ép a külsőségeket látja jól, leginkább a dolgok festői oldalát fogja föl, de azt a mi valóban jellemző, rendesen elhanyagolja. Ha e három regényírónk találkozott volna sétaközben azzal az említett úrral, Kemény alkalmasint arcát és különösen szemét figyelte volna meg, hogy meggyőződjék, minő érzelmek és gondolatok foglalták el, mi az ő uralkodó szellemi physiognomiája? Jósika az illető magatartását és öltözetét vette volna szemügyre, még pedig nem annyiban, a mennyiben ez a lelki életének kifeje-

zöje, hanem színházi diszító gyanánt, Jókai pedig holmi bizarr részleteket vett volna észre, de nem érven be ezzel, valami pointeszerű érdekes és szellemes észrevételt mondott volna, mely azonban alkalmasint hamis, mert csak phantáziája csatolta az illető egyénhez, a nélkül, hogy szeme láttá volna. Kemény mint psycholog, Jósika mint festő, Jókai mint epigrammíró látta a sétáló urat.

Daudetnak ritka jeles költői szeme van; sokat és mindig helyesen lát, a külső és a belső világ jelenségei egyaránt megkapják figyelmét és ő egyenlő hűséggel írja le őket. Nem analysálgat olyan sokat, mint Balsac és a mi irodalmunkban Kemény, nem szereti annyira a külsőségeket, mint Scott Walter vagy követője Jósika. Daudet regényeiben a testnek és a léleknek egyaránt kijut a maga része, a psycholog és a festő egyensúlyban vannak nála. Különösen nagy érzéke van Daudetnek a szenvedők iránt, mintha szeretné a fájdalmat és az élet homályában jobban látna mint verőfényes nappal. Mind a három regénye egy-egy szenvedés története, mind a három gazdag méla szépségekben, mind a három fájdalmas dissonanceal végződik. Daudet a társadalmi nyomor költője, a minőt csak a fényben és inségben dús Páris teremthetett. A gazdag márványpalotában is kiválóan a szenvedést festi, még a Nabob és Mora herczeg küszöbén is a bú és a halál angyalát látjuk borzasztó valódiságában. De e búval teli zord világot egy érzelem hatja át és teszi költőivé; a költő szelíd részvéte minden szerencsétlen iránt. Ha a világ elhagyta őket, miután halálra sértette és kigúnyolta, akkor a költő vigasztaló mosolylyal lép hozzájuk és a költészet arany sugaraival megdicsőíti fájdalomdült, halvány arcukat. A költő rajongásával és az anya gyöngéd szeretetével száll le oda, hol a fájdalom lakik és a nyomor tépelődik: ama fakunyhóba, hol Madou a szegény néger királyfi feje fölött, hideg szárnycsapással keringő madár gyanánt lassan leereszkedik a halál az agonizáló zord homlokára, vagy ama gyár zajába, hol a kis Jack ifjúsága legszebb éveit oly szomorúan tölti, átázva, sapadtan, kigyúlt szemmel, a körülröpülő portól égő torokkal állván a tüzléghkörben, míg ő maga is úgy tűnik föl a bongó kalapácsok és zúgó kerekek e világában, mintha csak része lenne a bonyolult gépszerkezetnek, szerszám a szerszámok közt, akarata nélkül forgó hengeresiga, melyet forgó, sziszegő

környékével együtt titkos láthatatlan erő hajt. A költő ott ül a szegény, szép Desirée munka-asztala mellett és követi utazását azon tündérvilágba, hol nincs elválás, csalódás és szegénység; csak boldog szerelem. Oh a költő mindent lát! Midőn Desirée szerelmi bújában öngyilkosságát tervezi, akkor azt is észre veszi, hogy a legutolsó madárka, melyet készít, igen különös; tollai oly fényes zöldek, mintha a tenger vizébe mártották és saphirral zománczották volna, szárnyai pedig ki vannak feszítve meglátszik, hogy nagy, igen nagy útra készül a madárka.

De Daudet nemcsak a részvét, hanem a harag költője is. Risler nyájas lelkét megmérgezi ledér neje, később pedig legutolsó reménye, öcsese, csalja meg a becsületes svájczit, ki megtörve és kétségbe esve magát megöli. De a költő ott van Planus alakjában holtteste mellett; hajnal hasadtakor a párisi köbányák előtt, honnét az ember hallja zúgni a világvárost, de még nem láthatja, mert nehéz, fojtó, lassan gomolygó köd terül el rajta, mely fekete és vörös széleivel hasonlít a csatatér fölött emelkedő löporfelhőhöz, átkozva emeli föl kezét és fölkiált: oh nyomorúlt! És nem lehetett tudni — így végzi Daudet regényét — az asszonyt vagy a várost értette-e alatta. Midőn Jack, kit anyja könnyelműsége és ledérsége agyon kínozott, a kórház borzadalmi közt halálos ágyán fekszik, anyja végre mégis eljő beteg fiát látogatni, de csak utolsó rázkodását látja. A gyöngye jellemű, de mégis jó indulatú anya megijedve felkiált: Meghalt? Nem, mondja az orvos-költő vad fájdalommal, nem, *megszabadúlt!*

Hogy milyen nagy érzéke van Daudetnek az élet komolyabb, sötétebb jelenségei iránt, arra jellemző példa a tíz éves Jack éjjeli útazása anyjához. Mi szebb egy vándorlásnál nyájas holdvilágos éjtszakán a déli természet csodái hőzt? Hegyen-völgyön csend ül, a fák gazdag lombozatukkal, a távol bércek tündéries holdvilágban úsznak, a patak lágyan, édesen morgog és a holdvilágban föl-fölesillámlik; a béke áldása lengi át az alvó természetet és a béke vonul be lelkünkbe. De Jack ezt mind nem látja, nem érzi, mert az éj csak ijedelmeket rejt számára.

A falvakban csak a nyomorúltak hörgését hallja, csak a beteg-ágynál világító mécset látja; künn az országúton minden fa rém gyanánt int feléje, a tova robogó vasút vörös

szeme üldözni látszik őt. Mintha az egész természet ellenségeinek szolgálatában volna.

E jellemző sajátsága Daudetnak még a mellékes reszletekben is mutatkozik; például még a párisi sétákon játszó vig katonai zene is, csak szomorú reflexiókat költ benne: „A harsogó, üdítő hanghullámokból mind az eltikkadt virágok, a porlepte fák, a forróságtól kimerült, eltikkadt, halvány arcok, a nagy városnak a kerti padokra telepedett, gonddal terhelt szomorúsága és nyomora mind enyhülést merítenek belőlök“. Ez a részvét és szeretetből származó gyöngédség, mely minden jelenségnél arra gondol, hogyan fog az a betegre és szomorúakra hatni, rendesen csak a nők sajátsága és mint ilyen különös szelíd bájt kölcsönöz Daudet költészetének.

Minden regényírónak külön-külön társadalmi csoportja van, a melyből legjobban szereti regény-alakjait választani. Daudet kiválóan a *raték* festője, a kontár, pályát tévesztett művészeké, kik sok lelkesedéssel és semmi szerencsével olyanba kapnak, a mihez nem tudnak. Ezeknek fajából Daudet regényeiben valóban mesteri jellemzéseket találunk; az olvasó szinte látja maga előtt a raték, a félreismert lángelmék groteszk menetét, kik sápadtan, soványan, kiéhezetten, de mindig illúziókkal telve mindüntalan tolakodnak, a nélkül, hogy valaha megérkeznének. Vannak köztök énekesek, mint Labissandre, ki mindig dicséri a munkát, szidja a „mindinkább hanyatló“ operát és igazgatóját, de maga csak olyanok előtt énekel, kik nem értenek az énekhez; vannak festők, kiknek képein minden úgy tűnik föl, mintha nagy földingás volna, intézet-igazgatók tudomány- és tanítványok nélkül, orvosok, kik új meg új gyógyszereket találnak föl, de elmulasztották az orvosi vizsgálatot letenni. Mindnyájukat a szegénység és a tehetetlenség sújtja, de kielégíthetetlen ambíciójuk lázasan hajtja őket előre meddő fáradozásukban. A legkitünőbb jellemzés ezek közül a dicső Delobelle, a színész, a művészet áldozatja, ki mindüntalan színházi attitűdében és melodramatikus hanglejtéssel mondja el küzdelmeit és Argenton a költő, ki szomjazik bámulat után, de nem talál kiadót új fajta költeményei számára. Hisz mindig cselszövények ellen kell küzdenie, mert az egész irodalmi világ irigysége üldözi!

Daudet első regénykísérletében *A kis izében* is találko-

zunk már ilyen kontárkodó művészszel, de satirikus élnélkül, hisz a költő önmagát jellemzi a *petit chose*-ban, ki éjjel-nappal verseket farag és türelmetlenül várja, mikor választják már meg az akadémia negyven hallhatatlana közé? Csakhogy a kis izé ellentétben a valódi rátékkal kiábrándúl és a Helikon bábérkoszorúzza meddő csúcsáról egy párisi porcellán-kereskedés irodájába száll le, hol a múzsák helyett egy piros pozsgás francia leányzóval köt frigyet.

A művészeknél különösen egy érzelm van kifejlődve: a hiúság. Ez érzelm a világtárlat arany érmének birtokosánál ép annyira megvan, mint ama kiéhezett rongyos leánynál, ki az udvaron hárfázik. Természetes, hogy Daudet, kiváló szeretettel rajzolván a művészeket, ezt az érzelmet különböző jelenségeiben nagy gonddal tanulmányozta. A hiúságot kitűnően jellemző vonást alkalmaz Daudet, midőn a nagy Delobel-lenél, ki szeretett leányának temetésénél se mondhat le színészkedő modoráról, ámbár ez alkalommal valóban érez, kitör hiúsága. Desirée temetésén Risler díszes fogata is megjelent. Az apa, Delobelle, megtörve, könnyes szemmel egyik színész pajtásához hajol:

„Láttad?”

Mit?

A szerencsétlen apa szemeit törölgetve, susogja: „*Két hintó is van a kíséretben.*” Midőn Argentont elhagyja kedvese, mert Argenton — megverte őt, a költő érdekes bánatában dűlt arcczal, fésületlen hajjal, éghez szegezett szemmel éjfélkor a leginkább vidékiektől látogatott kávéházakat keresi föl és ott, hogy mindenki hallhassa, hangosan, de remegő kiejtéssel a pinczértől absynthet kér, ámbár nem igen iszik belőle. Legnagyobb meglepedése, ha ilyenkor a jó falusiak egyike bámúlva azt súgja a másíknak: „Ez a nagy Argenton, kedvese elhagyta és most meg akarja ölni magát bújában”. Költőnknek olyan jó a szeme a hiúságok iránt, hogy még azt is észre veszi, hogy Labissandre asszonyosság azért nyújtja mindig *bal* kezét csókra, mert azon több a gyűrű.

Daudet azonban nemcsak a művészek világából meríti a *raték* típusait; Sidonie Chebe, Risler felesége és Jack anyja: Ida de Baraney szintén e fajtából valók. Rislerné elegáns nagyvilági hölgy vágyódik lenni, Ida pedig minden áron becsületes asszony színében akar föltűnni, de sikertelenül. Mind

a kettő olyanba fog, a mihez nem ért, mind a kettő kontárkodik. Nevelésök, egész multjuk, vérmérsékök föltámad ellenök. Sidonie már valóban ellenszenves alak, uralkodó érzelme éhség a luxus után; előkelő akar lenni, de banalis ízlése, üressége lépten-nyomon kitűnik. E mellett oly túlságosan rideg és elvetemedett, hogy nem ér rá emberileg érezni. Ida a költő részéről szintén nagy gyűlölettel van rajzolva, de mindamellett bámulatos mérséklettel, a mit a házasságtörő, csaló, minden aljas boszúra képes Sidonieről nem lehet mondani. Idának hamis sentimentalitása, melyet néhány maradványa a jóindulatnak még növel, gondolatainak állhatatlansága, egyaránt nagy fogékonytsága a jóra és a rosszra, mindezt kitűnően alkalmazza Daudet, a gyermekes, de a mellett léha nő jellemzésére.

A *raték* egyike a szerencsétlen nábob is. Szerencsés akar lenni és megfelelkezik, hogy irigyelt milliomos, párisi arisztokrata akar lenni és megfelelkezik, hogy marseilli zsákhordozó volt. Megemlítsem-e még e hiú gyámoltalanok társaságában Chêbe Fülöp urat? Makacsságra és kevésységre nézve az ő ambíciója sem marad el a többieknek művészi hírvágya mellett. Ő minden áron kereskedő akar lenni, mert ő bizony nem temeti el magát élve, neki üzlet kell. A jó Rislettől sok lármával kiereszkolt pénzzel azután egy negyed év múlva negyedszer bukik meg.

Daudet mindhárom regénye egy-egy üldözésnek a története. Mindegyik hőse egy derék férfi, kinek irányában a sors és az emberek egyaránt kérlelhetetlenek voltak és kik végre egészen megtörve „szabadúlnak“ e világból, mely naiv szeretetöket gyűlölettel viszonzta. Daudet kérlelhetetlen, mint maga az élet; az igazi regények mind szomorúak, mondja a költő maga *Fromontban*. Midőn a szegény Jack legboldogabb lehetne, akkor ragadja el a halál; a nábobot akkor öli meg a bű, midőn ismét visszanyeri mesés vagyonát és — a mi legszomorúbb — olyan eszményi alak, mint a művész Felicia elvész végre az élet aljasságának sötét tengerében. E kérlelhetetlenséggel Daudetnak egy kiváló írói sajáttsága függ össze: a helyzeteknek és általában a cselekvénynek valószínűsége. Regényeiben rendesen erőszak és regényírói fogások nélkül foly minden a jellemekből és az alapjában világos situációból; a cselekvények láncolata oly természetes, minden a mit szemé-

lyei tesznek vagy mondanak, annyira megfelel jellemöknek és a körülményeknek, hogy Daudet az újabb francia regényírók közt a legkitünőbb jellemzőnek mondható. Kitünő lélektani diagnosishoz ezenkívül még két igen ritka tulajdonság járul: a mély angol humor egyesülése a pointírozott francia elmésséggel. Daudet humora valódi, a szó legnemesebb értelmében, tehát oly mosolyt gerjesztő komikum, a mely mögött mély és komoly világnézet lappang. E tekintetben Daudet szellemi rokona Dickensnek, valamint rokon azon részvétben és szeretetben, melyet a szerencsétlenek és szegények iránt táplál. Dickens megható és gyöngéd benső költészetét is, mely szeretettel tárja föl a lélek legbenső érzelmeit, szintén megtaláljuk a *Jack* lapjain. Dickens azonban ideges extasisában gyakran túloz, alakjai néha bizarrok, míg Daudet mint déli nép fia mindig megtartja a művészeti mértéket. A gyöngéd költészet különbözteti meg Daudet-t mesterétől Flauberttől. Daudet két-séggel sokat tanult Flaubert jellemző művészetéből; Sidonie Chèbe ifjúkorának rajza, a fényűzés és elegancia vágyának föl-ébredése és fejlődése emlékeztet *Madame Bovaryra*, csakhogy e házasságtörő nőnek mesteri, de brutális elemzése és a *Salambó* ríktó festményei közt hiába keresünk egyszerű költészetet. A mesteri jellemzés hiányos marad; világunk jelenségeinek egyik jellemző sajátsága: a szép, elmaradt belőle.

Daudet regényeinek nem legkisebb érdeme a compositió. A cselekvény gyorsan fejlődik és élénken, drámailag fokozva perdül le. Csak legújabb regénye tesz e tekintetben kivételt: a *Nabob* egyes képek és vázlatok összefűzéséből keletkezett. A szerző benne a társaság oly különböző rétegeibe vezet, hogy nem tudta mind e heterogen elemeket egységes cselekvényben szerepeltetni. A laza szerkezet csökkenti ugyan a regény érdekét, de nem ejtett csorbát a jellemzés egységén. Joyeuse uram, ki mindig elmerül phantastikus álmaiba és Mora gróf Daudetra vallanak. A csapodár, de ellenállhatatlanul elegans Morában ki önmagán oly tökéletesen uralkodik és egyaránt ert az élet élvezetéhez, meg a meghalás művészetéhez, III. Napoleon hatalmas kegyenczére, Daudet egykori előljárójára Morny herczegre ismerünk.

Daudetnak több oldalról szemére lobbantották, hogy ő nagy költői tehetsége daczára realista. Ha a vádlók ez alatt az élet prózai jelenségeinek nagy szeretettel való rajzolását

értik, határozottan csatlakoznak. Realistának csak akkor nevezhetjük Daudet-t, ha a realismus alatt a jellemzés bizonyos, a régibb regényírókétől elütő módját értjük. A költők mai napság nem alakítják már képzelmök szerint személyeiket, hogy azután a realis életből vett egyes jellemvonásokkal megélénkítsék, hanem megfigyelő tehetségre, tapasztalatokra bízják a jellemzést; a szereplő személy jelleme tehát nálok a megfigyelt egyes lelki sajátságok összegyűjtéséből és kombinálásából alakul. Az idealistikus költő előtt a jellemek alakításánál rendszeren csak általános körvonalú alak lebeg, mely legjobban felel meg a költő érzelmeinek. Hogy ez alakból valódi ember váljék, a költő emlékező-tehetsége kitágul és átfutja mind azon tapasztalatait, a melyek a még csak általános jellemvonásokban előtte lebegő alakon alkalmazhatók. A realista költő ellenben a tapasztalatból indul ki, valami érdekes részlet vagy sajátságos jellemvonás megkapja figyelmét, úgy hogy később csak egyéniséget keres képzelmében, a kire ez ráillene. A realista költőnél először egyes jellemvonások vannak meg, az idealistánál az általános egyéniség a jellemző részletek nélkül. A realistikus költő építőmester, ki már birtokában van a palotához való anyagnak: az oszlopok, a könyöklő, egyes bolthajtások, a kapu színe, a lépcsőfokok készek, de a palotának tervét, mely e részletek összhangzatos alkalmazását mutatja, még keresi. Az idealistikus költőnek meg van a terve, az egésznek idoma nagyjában, de ő még nem tudja, minő oszlop támasztja majd e tetőt, miféle lépcsők vezetnek minket a ház magaslataiba, minő ablakok világítják meg? Daudet csak a fönnebbi értelemben realista; reményünk van, hogy iránya nem is változik és hogy eddigi művei csak első kévéi ama mindinkább gazdagabb aratásnak, melyet tőle a jövőben még várunk.

RIEDL FRIGYES.

A CSAVARGÓ.

Rajz.

— Hát ogyan mér' ne loknának ott, a hun mondtam? Ha az ór itt engemet most kivirradtos kivilágig zoklatja, akkor se nem mondhatok egyebet, mint hogy a Duna-otczába laknak, a Salamon kovács házába'. Nuhát. Mien hüthetlen az or!

E neheztelő hangú fölvilágosítást Mózsos gazda adta egy piszkos koresma ivójában, mely Karámostól egy pár jó puskalövésnyire feküdt. Két kezét lerepegetett zsebjeibe dugva, tenyérnyire föltűrt nadrágjában ide-oda topogott és minden módot megkísértett, hogy vendégét kituszkolja. Öreg este volt, az asszony odahátul mérgesen szeletelte a vöröshagymát, a gyerekek meg vacsoráért nyafogtak. De a vendég, valami vén csavargó, csak nem mozdult, pedig már borát is kifizette s így Mózsinak egyáltalában nem volt tőle többé mit várnia. Nem maradt más hátra, mint hogy a vendéghez fordulva adja ki háza hagyma-szelő úrnőjének a rendeletet:

— Száli, csokjál be a kocsma-ajtot!

A csavargó nem hederített rá, sőt a jobb kezét olyanformán emelgette, mintha még valamit szándékoznék kérdezni. Már ez szándéknak is sok volt a vacsora beáradó illatában. A zsidót elfutotta a méreg, félretiport csizmája-sarkán egyet fordult, kezébe kapta a gyertyatartót s előrehajolva rákiáltott vendégére:

— Nem hallotta az ór? Aszonták: Száli, csokjál be a kocsma-ajtot.

A fölszólítás olyanformán volt ugyan fogalmazva és hangoztatva, mintha a Szálinak adott parancs valami felsőbb,

tekintélyesebb helyről jött volna, mely nem tűr ellenmondást, a csavargó mégis csak a fél-könyökét eresztette le s félig kötekedő, félig goromba hangon ennyit felelt:

— Jól van no, Mózsí. Legény vagy a talpadon! Ugyan hol tanítottak erre a móresre?

A mint bozontos fejét fölemelte, a faggyú-gyertya sárga világa épen borvirágos arczára esett. Mózsés nézte, csak nézte egy darabig. Aztán levette a czafrangos, kötött sapkáját és szeme elé tartotta ellenzőnek, úgy nézte. Közeledett az idegen felé. Egyszerre azonban majd kiesett kezéből a pléhgyertya-tartó, úgy meghátrált.

— Mit móres? — kiáltott, zavarosan kapkodva régi emlékei közt, míg ez a szó rávezette az igazira. Akármi legyen, ha nem üsmerek az orat, pedig nem kondsaft Nini. Mintha a Bajcsy Ferencz föltámadta volna, a kivel oskolába jártam. Azér' tudja úgy móresoltatni. Negyven esztendő sok idő, ha a szerencse szolgál; de most is uan elvetemedett ábrázatja van nekie.

A csavargó félrefordította fejét, öklével az asztalra ütött s nevetve mondá:

— Bolond, a kinek esze nincs, Mózsí. Jó'jtszakát!

— No csakhogy jó'jtszakát. — ugrált a zsidó és kőczos fejét vakarta. Száli, csokjál be az ajtót, mer' itt hóttak járnak. A Bajcsy Ferencz, a ki megszökte a feleségitül, meggyütt khisértetnek. Hát azér' todakozta maga a Bognár orat a Duna-otczába, a ki elvette a Bajcsy Ferencz leányát? Száli!

Az idegen lassan szedelőzködött össze: egy lyukas kalapot a szemére húzott, egy rongyos köpönyeget a nyakába kerített s kifelé indult, miközben az apróság egyre jobban vinynyogott a belső szobában s Mózsí egyre gyanakvóbban bámult a kísértetre.

— Istennek hálá, hogy khifelé van. Ugyan csokjál már be az ajtót, the Száli!

Végre künn volt a sötét, sáros országúton s a város felé vette útját. Egyideig elkísérte a koresma-ablakának fénye, azután átadta a sötétségnek. Nedves, őszi, kietlen tájékon haladt, ama komor, hideg, esős esték egyikén, mikor kis szobánk ablakánál, meleg kályhánk mellett álldogálva s kitekintve, szívünket önkénytelenül meg szokta lepni a csöndes szánakozás azok iránt, a kik odakünn szorútlak. Pedig ime néma,

néptelen az uteza; senki sem siet ablakunk alatt. Igen, de künn a mezőn, sötét vizek partján, hideg hegyek közt, az országúton! Ott baktat emberünk is, miután korcsmájából szerencsésen kituszkolta Mózsés gazda, ki emberszerető ellágyulások rohamaiban egyáltalán sohasem szenvedett. Kézről kézre adták egymásnak az út mellett didergő kopasz fák, melyeknek vékony ágairól még egy-két száraz levél lógott; fölötte csillagtan ég terült, melynek sötétségeért némi kárpótlásul egy útszéli tanya ablakából kicsillanó mécs rezegtetett a nedves földön egy-egy sor csillagot. Kevés hang zavarta a csöndet; az is a mint a nedves levegőben rezegve, zsongva, tompán ideért, úgy tetszett, mintha mélységes vizek fenekéről, valami idegen világból hangzanék. A távoli malmokból kiabáltak az elkésett ladikokra, takarodót fújtak a katonáknak s a fákról fölrebbsenve, egy-egy fekete őszi madár ijedten bűgött.

Az elhagyatottság, melyet e sötétre mázolt kép, e barátságtalan hangok jelentettek, nem igen hatott a csavargóra. Úgy látszik, megszokta mindezt: az egyedüliséget, a sarat, a sötétséget, s nem sokat hederített a figyelmeztető kiabálásokra, a takarodóra és a rossz jelekre. Ha egy kicsit alázatosabb lett volna, valami öreg vándorló legénynek tarthatnók, ki úgy megszokta az országutat, hogy nem is vágyódik más otthon után; ha csak valamivel rongyosabb, ráfoghatnók, hogy koldús, kinek az iváncsi búcsún jó napja volt; ha pedig fegyvert látnánk nála, bizony kitérnénk előle, bár kerülő útra. Sem egyik, sem a másik, s mindegyikből valami. Komorsága, melylyel maga elé bámul, egy-egy vigyorgásban olvad föl; vígsága meg, mely olykor füttyszóban tör utat magának, a nő-ták felén marad abba.

Valaki a háta mögött gólya-lábon közeledett feléje. Azaz, hogy nem gólya-lábon jött biz az, csak olyan nagyokat lépett, mintha azon jött volna. Egy szegény, nyurga, valóságos vándorló legény volt, kit az éjjeli szállás reménye siettetett. Vaczogtak ugyan a fogai, de a csizmái a hátára voltak vetve és a sapkáját nagy alázatosan levette a csavargó előtt:

— Instálom alássan az urat, beérhetek-e még idején Karámos várossába, ha megeresztem a kantárt?

Bármint reszketett a nyomorúlt szavában a vágy emberi társaság után, az idegen csak apró pénzzel fizette ki:

— Ha siet, atyafi, beér; ha megáll, itt marad.

A nyurga legény nem adta meg magát. Egy kis nyájas bizalmaskodáshoz folyamodott:

— Ejnye no! Hát instálom, biz' én asztalos munkát keresnék, de az esztergyálosságot is kitanúltam az édesapám házánál. Vajon kerülne-e itt Karámoson valami jóra való műhely, a hol becsülete van a két kéznek? Vagy talán idegennek tetszik lenni?

Az öreg csavargó goromba sietéssel válaszolt:

— Nem tetszik biz' énnekem. Ide való vagyok, laza megyék. Más baja nincs, atyafi?

A vándorló utolsó próbát tett valami vidámabb fajta alázatossággal, mielőtt elszánta volna magát, lemondani a társaságról:

— Ejnye no! Hát vajon éjjeli szállás erányában, instálom alássan, merre kelletnék már most nekem fordulnom?

— Csak nem akarja az én nyakamba varrni magát, atyafi?

— Ejnye no, hogy így van! Már a mi engemet illet, magyar szívemből kívánom az úrnak, hogy ha a fia valamikor fölszabadul és vándorolni megy, jobb szót találjon. Istennek ajánlom.

Az öreg elnevette magát és utána kiáltott az előre sietőnek:

— Ne hirtelenkedjék, atyafi. Álljon meg egy szóra.

— Hallom a szép szót.

Biz' az szép szó volt, mert a csavargó a köpönyegje zsebéből egy szalma-fonatos pálinkás üveget keresett elő, azt szólaltatta meg. Miután maga jól húzott belőle, méltóságos nagylelkűséggel nyújtotta oda a vándorlónak. Ez sem kínálta magát különösen ilyen alkalmas időben. Kiitta a részét, s egy élvezetes fejbiczczentéssel visszaadta az üveget.

— Isten fizesse meg, — mondá.

Azután jó kedvvel lóbálta meg a hátán csizmáit és mint a szél, elröpült előre.

A csavargó egyedül akart maradni. Mielőtt a városba ér, valami végezni valója lehetett maga-magával, melylyel még nem volt készen. Beesett s fényökvesztett szemei föl-fölvillantak, mint a hamú alól ki-kilobbanó parázs, s cserepes, sárga ajkai mozogtak. Nyilván tanakodott magával s a nagy

árok nál, hol valami magas fekete árnyék emelkedett előtte, megállt.

Egy kökereszt volt, régi, szürke, mohos feszület, melyen verebek fészkeltek és csiripoltak. Száz éve, vagy talán még régebben áldja már e feszület az érkezőket és távozókat. Áldott, a ki az Úrnak nevében jött; — s: az én szemem kísér mindenüvé benneteket! Ezt olvassák róla azok, kik nem hiába járták életök első iskoláit: a daltól zengő erdőt, a napsugaras mezőt, a csillagfényes éjjelt, s nem feledték még el a szent betűk értelmét, melyekre ezek tanították. A mohos feszület áldása mindenkinek szól; de csak ezek értik, vigasztalódnak, üdvözülnek rajta. Háladatosságból a búcsúsok, kik zászlaikat hozzá támasztják és zsolozsmákat énekelnek előtte, rendesen akasztanak is rá egy-egy sárga, mezei virágokból font koszorút. E sötét estén komoran meredt föl a kökereszt; a koszorúnak utolsó száraz foszlányait czibálta róla a szél, s a verebek félénken és lármásan rebbentek szét. Az áldást, melyet osztogatni szokott, a jövevény csak híreből ismerte.

Föl-fölnézett rá s félig gondolkodott, félig beszélt előtte:

— Adjon isten! No öreg, most jövet különben tégy ki magadért, mint menet tettel. Nem igen fogott az áldásod, pedig annak rendje szerint megtiszteltelek s hosszú vándorlásomban itt tartottam az első stációit. Itt várakozott a hintóm, itt ült bele Róza, innen indultunk neki a világnak. Még most is előttem van, hogy reszketett a karjaim között és hogy ontotta a könnyeket. Te már akkor tudtad, öreg, hogy krokodilus-könnyek; de én tiszta, igaz gyémántoknak tartottam. Nem tudtál szólni? No se baj, nem akarom pörlekedéssel rontani a viszontlátást. Úgy volt megírva a sors könyvében s biz' isten kinevetem magamat, ha eszembe jut, hogy a múlt héten a dunaszögi kórházban hogyan ellágyúltam. De annak is megvolt a haszna; eszembe juttatta ezt a menedéket. Hát tehetek én valamiről? Nem a sors ránczigált folyvást üstökömnél fogva? No, szólj már öreg, nincs-e igazam? A viszontlátás öröme! (A butykos szerepel.) Nem épen dicsőséges viszontlátás, sőt mondhatnám, hogy nyomorúságos. Most huszonkét esztendeje . . . igen, huszonkét esztendeje . . . hintóban indultam egy szép asszonynyal . . . most is fölforr a vérem, ha arra a csörgő kígyóra gondolok! Kis hía, hogy meg nem fojtott. Nagy bennem az életerő. Igaz, hogy . . .

egyedül, gyalog, rongyosan térek vissza. De legalább vége van a koplalásnak, fagyoskodásnak, rendőri körözéseknek, s ha a szerencse segít, ennek utána biztos tűzhelynél melegszem. Bolond voltam, hogy eddig nem gondoltam erre a pompás kikötőre. No öreg, ne feledkezzél meg rólam! Eztán gyakrabban látjuk egymást.

Egy szélroham leszakította a koszorú száraz foszlányát a keresztről s az elmélkedő öreg lábai elé dobta.

— Íme, mártir-koszorút is kapok.

És nevetve gyűrte zsebre.

— De nem tétovázok soká... Egész életemben a tettek, a határozott föllépés embere voltam. Most sem fogom megtagadni magamat. Ha késsem, megint az országútra szorulok, pedig biz' isten szeretnék már párnás ágyban hálni, melyet asszonyi hűség és gyermeki háladatosság vetett. Megyek.

Alig tűnt föl azonban előtte a várkapú, megint tétovázni kezdett s az egyre jobban süvítő szél ellen behúzta magát köpönyegjébe. Arczát is eltakarta.

— Hát nem vagyok-e igaz járatban? Az apának, a férjnek csak van joga akármilyen időben, akármilyen körülmények között benyitni házába! A biblia is csak a tékozló fiú fogadását említi különös érdem gyanánt; a tékozló apát jól fogadni bizonyára akkor is kötelesség volt. Semmi egyéb, tiszta kötelesség. Tékozló? . . . Eh, tékozló ide, tékozló oda! Mindenkinek az az útja, a mi az enyim. Küzdünk, hányódunk, vetődünk, s végre megpihenünk otthonunkban. Ennyi az egész. Előre bátran! A szokás is, a jog is az én részemem van.

Már a várkapú előtt állott, melyen át kellett haladnia. Úgy őrizte ez a várost, mint valami szörnnyeteg, kinek fejét köd folyta körül, láncz-karjait előre nyújtotta s négy lámpás-szemével álmosan pislogott. Innen is onnan is katonák szaladgáltak lóhalálában, hogy el ne késsenek a takarodó óráról. Az ör nyakig belebújt köpönyegjébe s a nedves levegőben úgy dedelgette puskáját, mint valami alvó csecsemőt.

— Ki vagy? — kiáltott a csavargóra.

— Ember . . . utazó . . . nemes ember, — hebegett ez meglepetve a támadástól. Mikor ő e nyirkos boltív alatt utoljára megfordult, a széles csákós, fehér frakkos, fekete kereszt-szíjjas strázsa nem állította meg az embert. Azóta új világ köszöntött be . . . s ő a régi otthont keresi.

De a katona meg volt elégedve a fölvilágosítással s be-mehetett. A lélegzet egyre nehezebben szakadt föl melléből, a hogy a rég ismert ház sorok világos ablakain végigtekintett. Nem úgy jött mint a fecske, melyet maga-készítette fészke vár, hanem mint az a renyhe madár, mely idegent akar foglalni s küzdésre készül a jogos gazdával. Ím az erdő minden madara, a sastól az ökörszemig, tudja, hogy nem az övé az.... De hiszen az övé! Mért nem akarja hát, hogy ráismerjenek? Tartózkodva tekintget szét a városvégi alacsony házak között s a sáros téreken, a merre útja elvezet. A lámpákat kerüli, az árnyékot keresi, az emberek elől félrehúzódik s lépteit annál ingadozóbbak, bizonytalanabbak, minél beljebb siet a városba.

— Ne ismerjenek még meg, — mondogatja s a szél sípolása közt nem tudja leküzdeni izgatottságát. Ne ismerjenek meg, mint a zsidó. Ne lásson senki, míg olyan állapotban nem láthat, a milyen megillet.

Tovább bújik. Egy magas, két emeletes ház elé jut, melynek kettős teteje és hatalmas falai még a múlt századból maradtak. Kis tornyában épen cseng a harang, mely a diákokat lefekvésre szólítja. A csavargó félrefordítja fejét s gyorsítja lépéseit. Itt járt iskolába; innen vitte haza az első szomorúságot apja házához, mikor megtanult kártyázni. Amott a kávéház ablakai világítanak s ajtaján árad ki a füst. Belülről vig nevetés hangzik s egy rekedt, de mégis harsogó hang lármája, melyet mintha ismerne... Igaz, egykori kenyeres pajtásának, Varjú Vinczének a hangja. Legalább él még valaki régi czimborái közül! Jól fog esni neki e megváltozott világban. Íme hány régi ház tűnt el s mennyi új épült! De ez még megvan... Csakugyan az-e? Akkoriban az volt a legelső, legesinosabb, legelőkelőbb. Az... az. Mért nem tudták ezt is lerontani? Ezek előtt a kihajló, rózsás ablakrácsok előtt sétálgatott hajdan nyalka, sárga gombos kék gérokkjában. Az ablakközben virágok voltak s azok közül tekintett ki rá pirúlva a leány, kit feleségül vett. Csalódott benne. Önfejú, makacs, engedetlen, hideg asszony lett... igen, az lett, az lett s miután gyermeke született, megszűnt őt szeretni. Nem hiszi, hogy megváltozott; most is bizonyára ki fogja utasítani, leányát fölizgatja ellene, bezárja előtte az ajtót; de ő jogával fog élni és ott marad, úr lesz a háznál. Csak nem halhat éhen egy szívtelen asszony miatt?... Vajon kik ezek? A szél czérgét

ingatott egy korcsma-ajtó fölött s az ajtó előtt két alak állott. Egy fiatal gazda ember, ezüst gombos mentében, félrecsapott kalappal s csillogó szemekkel; előtte egy kifestett arcú leány, ki átölelve tartotta s szemeibe nevetett. A gazda kihevült, égő tekintete szerte kalandozott s ajkai mintegy önkénytelenül többször azt suttogták egymásután: — De a feleségem . . . az asszony . . . a feleségem!

Az öreg csavargó épen kezében tartotta pálinkás üvegét, mikor mellettök elhaladt. A hogy a férfi lázas szavait hallotta, egyet hördült, keze megreszketett, elhajította az üveget és futni kezdett.

Lassan tudta legyőzni fölindulását. Feje tüzelt, lábai nehezek voltak s összeszorított öklei remegtek, míg levegő után kapkodva tápolyogni kezdett. Nem merült ki, csak abba az erőszakos vadságba ment át izgalma, melylyel a megijedt vadkan, mikor iramodása közben észreveszi tévedését, agyarátt a földbe vágja és szórja szerteszét a fővenyt. A mint ez képzeletben érzi a vadász golyóját, kését húsában és rohan előre, úgy futott a vén csavargó is a maga vadásza, lelkiismerete elől, melyet sohasem akart színről színre látni, nem ismert, nem várt be közelre, csak a levél rezzenéséről, a haraszt zörögéséről, a golyó füttyéről sejtett és gyűlölt. Nevére izgalomba jött, dörrenésére düh fogta el. E levelek zizegtek, e haraszt zörgött a vén kollégium csengő harangjában, a kávéház kitóduló füstjében, s a vasrostélyos ablakok előtt. Ez az átkos golyó zúgott el füle mellett az ifjú paraszt-gazda fojtott szavában, s lázadásba hozta vérért. Vége volt cinikus tréfálkozó kedvének, vége kelletlen izgatottságának; csak lelkének ama durva szívóssága öltött még ingerültebb, erőszakosabb alakot, melylyel minden gondolatához ragaszkodni szokott.

— A nyomorúlt asszony! — hörögte, dühösen szorítva össze fogait. Az ő szeretetlensége, bizalmatlansága, büszkesége, szívtelensége taszított ki innen engem . . . az, és semmi más. Minden dolgomban bíraskodni akart . . . semmiben nem engedett. Csak igazságosan büntettem, mikor itt hagytam . . . Bevágom az ajtót s bátran fogok hideg szemeibe nézni. Bizonyára meg fog tagadni; de nekem jogom van követelni részemet gyermekem szeretetéből és gondviseléséből. Öreg vagyok és tehetetlen . . . rászorúltam. Ha azt fogja mondani: nem én neveltem, huszonkét éve nem voltam apja . . . igen, ha azt

fogja mondani . . . és bizonyos, hogy fogja, mert az ő irgalmatlansága mindenre képes, arczába vágom, hogy nem ő volt-e az, a ki megfosztotta apjától gyermekemet?

Íme minden feledve volt a múltból e perczben. Az, hogy hű feleségét, kis gyermekét ő hagyta el hitetlenül, kenyér nélkül, búcsú nélkül. Hogy egy rongy lélekkel szökve hagyta el, ki meg jóra való, derék férjét csalta meg, a mint megcsalta utóbb őt is. Feledve a regényes és szennyes kalandok, melyek közt úszkáltak, mindennap új fufanggal töltve meg zsebjöket. Az aljas kaczagás, melylyel a szép asszony a faképnél hagyta, mikor szerencséje egy időre hűtelen lett hozzá. A szamarak és vakok serege, kiket kártya-asztalnál megkoppasztott s a víg lakomák, melyeknek jobb napjaiban végök hosszuk nem volt. A kaczagó asszony új meg új kiadásai. Feledve a szökés czimborái pénzével, a háborgó tenger, a hajótörés, melyből maga megmenekült, de kincsével együtt szerencséje odaveszett. Azután a beköszöntött nyomor, a lebújok gőze, az utcák kemény kövezete, az őrtanyák deszka-ágyai, a nagyvárosok zsi-vaja, melyben könnyebb koplalni és rejtőzködni. Feledve a feledés, melylyel sohasem gondolt . . . igen, egészen a duna-szögi kórház lázban töltött éjtszakájáig sohasem gondolt a gyermekre, ki egykor apjának nevezte.

Minden feledve.

Kivéve azt az egyet, melylyel valami került, nem tisztelt, el nem ismert, de meg nem tagadhatott bíró előtt igazolni akarta magát: feleségének büszke, bizalmatlan tekintetét.

Ez, igenis ez, csak ez üzte a világba.

— Bevágom az ajtót! — morogta.

Rajta hát. Im ott mormol az ősz folyó s száz kis csilloggal hálás a híd négy pislá lámpásáért. Itt a Duna-utca s ez a Salamon kovács háza. Befüggönyözött ablakain világosság ömlik ki; még ébren vannak. A tágas udvaron egy kutya dühösen ugat, de bizonyosan még nem eresztettek el lánczáról, mert nem közeledik. Itt az ajtó.

A vén Bajcsy Ferencz nem ingadozott. Aszott, véreres kezét durván rányomta a kilincsre. Egy erős, határozott, durva szó lebegett ajkán: — Asszony! Egy zord, kihívó pillantás szökött szemeibe. Ezekről megfélemedést és diadalt várt.

— Ki az ? — kérde belülről egy szelíd, csengő női hang s ő . . . nem vágta be az ajtót.

Belépett a szobába s a durva szó torkán akadt, kihívó tekintete megjuhászodott. Nincs itt, a kinek szánva voltak, a kit keres. De mégis itt van . . . kétszer is itt van. Egyszer ott ül a varróasztal mellett; de fiatalon, szépen, üdén, kék szemekkel, mint a hogy ő itt hagyta. Mintha az esztendők, az őszek és telek, a kikerülhetetlen nagy ősz semmi nyomot nem hagytak volna rajta; sőt megfiatalították volna. Így állt koszorúval fején, fehér ruhában az oltár előtt. A büszke bizalmatlanságnak még nyoma sincs arcán. Szép volt; igaz, szép és jó volt . . . de utóbb mássá lett. Im ott van másodszor is. Épen vele szemben függ képe a falon. Egy azzal, a ki a varróasztal mellett ül és mégis más. Haja ősz, homloka redős, arca halovány, szemei búsak. De ezen nincs semmi a visszautasító makacsságból, a rideg szívtelenségből.

Az öreg égő szemeit egy pillanat alatt ragadták meg e képek, s rohantak át agyán e zavaros gondolatok. Torkán fült a mit mondani akart, rekedt szava akadozott és oly szelíden, oly alázatosan dadogta, a minőre csak képes volt :

— Szegény bújdosó vagyok . . . Bajcsyné asszonyságot keresem, ha még emlékeznek rám . . . menedéket, éjjeli szállást kérek.

Az ifjú asszony ránézett, hosszan nézett rá s egy percnyi remegés futott át rajta. A rongyos ősz csavargó oly visszás, szokatlan, ijesztő képet mutatott e kicsiny, vidám, csinos fészekben. Szentképek függtek a falon, a szeretet, ártatlanság és tiszta fájdalom szent alakjai. Szőke fürtű kis angyalaik közül egy odatévedt a nő ölébe s nagy és félénk szemeket meresztett az idegenre. A kályhában barátságos tűz lobog s az asztalról, melyen az asszony félretett varrója nyugodott, lámpa árasztotta szét szelíd világát az ablakokra, dívánra, ágyra, székekre, melyek mind fehérbe voltak vonva; — rajtok egy tiszta szívnek és két dolgos kéznek áldott gondja. Foltnak híre sincs sehol, a mint nincs árny sem a két boldog arczon. Az ifjú nő, szép, tiszta kék szemével, s a gyermek, kinek rózsás arczáról a mosolyt az ijedség sem bírta letörölni, oly nyílt, biztos vidámság képét mutatják, melynek életében, ha van valami futó árny, bús emlék, az esti imádság egy-két sohajával ismét tova száll az.

E boldog kis tanyának ajtaján köszöntött be az ágról szakadt öreg. Meg volt ütődve, mint mikor a prédára készülő éjjeli madár egyszerre megpillantja a napot, mely elveszi erejét. Egyszerre tehetetlenné lett s nyomorúlt helyzetében csak a régi mesterfogásokhoz folyamodhatott, míg valahogyan összeszedi magát s új tervet kovácsol.

Ime ott, a hol azt hitte, hogy legnagyobb biztosságban régi, becsületes neve alatt élhet, melyet mindenki elfeledett, félig-meddig maga is, melyen senki sem fogja keresni, azon kell kezdenie, hogy alakoskodik. A régi, elhasznált készlethez folyamodik. De nem lehet máskép. Ez itt leánya . . . s ő csak feleségére gondolt.

— Anyámat keresi? — kérde a nő s a vágy, melylyel szereteteink nevének minden említésekor szívünk utánok sohajt, egy pillantást vettetett vele a bús öregasszony képére. — Anyámat? Hát ismerte őt valamikor? Én nem emlékszem, hogy . . .

A csavargó köhögött, soká köhögött, épen annyi időt köhögött el, a mennyi idő alatt zavaros, csalódott, fölingerült és megindult lelkeben elkészülhetett a felelettel:

— Ismertem jól . . . nagyon jól ismertem, mikor olyan ifjú, szép és boldog volt, mint kegyed, asszonyom . . . Még tekintetes Halasy fiskális úr úri házánál ismertem.

— Nagyatyám házánál? Ott fordult ön meg?

— Két esztendeig voltam patvarián nála . . . Ott ismertem Erzsi kisasszonyt, ki mindig nagyon szíves volt hozzám . . . két esztendeig minden ebédnél én töltöttem vizet poharába s tartottam gombolyagjait . . . Én vezettem az oltár elé is, mikor férjhez ment . . . vőfényem voltam.

A boldog asszonyka nedvesen csillogó szemekkel nyújtott kezét a jövevénynek.

— Üljön le hát, foglaljon helyet közöttünk. Istenem, mily feledékeny vagyok! Fáradtan érkezik s le sem ültetem. Szegény jó anyám!

A bátorításra egy kissé folyékonyabban ömlött a beszéd a csavargóból:

— Szíves volt hozzám, mindig nagyon szíves. Jóságának régi emléke bátorított most, mikor a hatalom poroszlói üldöznek, mint a vadat s bújdosásom ide vezetett, — e régi jóság bátorított, hogy fölkeressem . . . egy kis pihenőért esedezzem

nála, míg sorsom tovább nem üldöz . . . Vajon nem láthatnám-e? nem beszélhetnék-e vele?

— Anyámat? Oh, jó ember, ő meghalt . . . nincs többé . . . már három éve, hogy anyyali szíve a sirban porlik . . . Ilonka, vedd föl vendégeink kalapját . . . elejtette. Ne félj, jól ismerte nagyanyádat.

Valóban bohóság lenne félni attól, ki jól ismerte a szegény nagyanyát!

De a kicsi lány ovatossága csak nem akart fölengedni s míg előrehajolva, egyik kezével szép csöndesen fölemelte a lyukas kalapot, az alatt nem akarta kockáztatni a biztos menedéket s a másikkal világért sem eresztette volna el anyja kötényét.

A megindulásban, melyet bús emlékek ébresztettek, az ifjú asszony nem vette észre, mint sárgúlt el s mint vörösödött ki hirtelen a jövevény szederjes arcza a hírre, mely terveit halomra döntötte. Nincs többé . . . nincs többé erőszakoskodásra szükség. Felesége a bíró elé menekült súlyos vádjai elől. Nincs, a ki közte és leánya, a pusztulás és menekülés, az éhenhalás és megélhetés között álljon. Fölizgatott, zajongó lelke egy percze sajnálta, hogy nem szállhat szembe vele. Nem tudja miért, de úgy érzi, hogy e kitérés valahogy megkönnyebbitette volna. De mégis . . . itt oly csodálatos dolgok fogadták . . . a kép, leánya, a gyermek . . . hogy talán nem is az a rideg tekintetű, szívtelen asszony állott volna vele szemben, kit neki joga van mindenért okozni. Talán megtörte a sors, talán magába szállott, talán mindent megbánt. Jobb így, hogy megpihent . . . hogy nem találkoznak többé. Nyugodtabban állhat leánya elé, hogy megjött, senki sem fogja kérdőre vonni semmiért, senkinek sem tartozik számadással. De hátha leánya szívét elidegenítette tőle anyja, hátha e fiatal ajkáról ugyanazt fogja hallani, a mire csak egy mással szemben készült feleletre?! . . . Mindenesetre méltósággal és erélylyel fog föllépni, hivatkozik a gyermeki kötelességre és érezteti, hogy igaz jogában van. De még vár egy keveset . . . vár, míg minden körülményre nézve tájékozva lesz.

Gondolatainak e menetét többször megszakította egy elűzhetetlen eszme, egy makacs, értelmetlen eszme, mely úgy hatott rá, mintha mindannyiszor egy ütést mért volna szívére. Elszorult az és belenyílallott valami. Ez az eszme volt:

Felesége a sírban van s ha vádolni akarja, utána kell sietnie a bíró elé; vajon ne mondjon-e le a vádról?

A hogy eltelt a néhány csöndes, emlékezésnek szánt percz, tompán maga elé mélyedő megadással kezdett szólani:

— Szegény . . . hát mindenki elhagy!

És fölállt ültéből.

De leánya édes, nyájas szóval tartotta vissza:

— Ne, ne keljen föl azért; maradjon a mi vendégünk.

Ő mindig szívesen látta, pártul fogta az elhagyottakat, a kol— . . . az üldözötteket s engem is arra tanított. Bizonyára neheztelne rám az égben, ha önt elbocsátanám. Találja ép úgy otthon magát nálunk, mintha ő élne s a mit szegénységünk és szívességünk nyújthat, vegye oly szívvel, mintha ő maga kínálná vele.

És helyéről fölkelve, kikiáltott a konyhába:

— Sára asszony, Sára, egy szóra jöjjön be.

Egy öreg gazdasszony nyitott a szobába, nagy, bodros fekete selyem főkötővel és köténnyel, ezer ránczczal a szoknyáján, millióval az arczán és apró, szürke szemeiben azzal a fontoskodó kifejezéssel, melylyel vén cselédek az új vendéget fogadni szokták.

A jövevény egyszerre félrekapta fejét s míg a gyermekkel próbált nyájaskodni, elégedetlenül morogta magában:

— Hát ez is él még?

A háziasszony utasításokat adott az öreg cselédnek:

— Gyorsan, Sára, készítsen vacsorát és a hátulsó szobában ágyat vendégünknek. Bort is hozzon föl a pinczéből.

Akkoriban sok ilyenféle megviselt ember járt, vagy inkább lappangott szerteszét az országban s a kései kopogatás egy ajtón sem volt föltűnő. A legbecsületesebb házak voltak azok, melyek legszívesebben nyitottak ajtót s adtak szállást nekik és legkevesebbet kérdezősködtek tőlük. De a takarékos Sára asszony, ki magában a ház előrelátó, fönntartó gondviselését tisztelte s egy pillanatra sem feledkezett meg soha komoly tisztéről, csak csóválta fejét és tánczoltatta a fekete bodrot. Bár úgy, hogy senki sem hallotta, de nem tudta megállni, hogy ne ismétlje magában a régi szemrehányást:

— Megint vendég és vacsora! Csupa jóságból mindenökből kifürösztik magukat ezek a fiatalok. Így aztán nem sok marad majd a kis leányunknak.

A hogy kiment s a jövevény biztosságban érezte magát, valami köszönetfélét dadogott:

— Mily jó ön asszonyom! Mennyire megérdemli az isten áldását!

— Biz azt két kezünkkel érdemeljük meg, — mondá mosolyogva a nő s mintegy figyelmeztetésre félretett varrója után nyúlt. Férjem a távolban nehéz mérnöki munkával fárad értünk s én varrótűmmel segítek neki. De mind a kettőnknek legtöbbet segít ez a kicsiny. Ő adja az erőt.

És öltögetni kezdett.

A csavargó csak egy kis vártatva szólalt meg újra:

— Férjét említette. Szégyenleni kezdem magamat, hogy elfogadtam jószágát. Hátha neki ellenére van . . . Tudja ön, minő veszélylyel jár mostanában ilyen magamfajta hajszolt vadat befogadni?

— Az isten örökdik mindnyájunk fölött. S nekem kétszeres okom van jó szívvel lennem önhöz.

— Kétszeres? Tán . . . atyja . . . ?

— Atyám? Nem, nem ő. Keresztyéni és honleányi kötelességem.

A jövevény nem akarta elejteni a szót.

— Azt hittem, — folytatta, — hogy talán atyja is osztózik annyiunk sorsában és földönfutóvá lett.

— Nem, nem, uram. Őt régesrégén elvesztettük. Csak akkora voltam, még akkor, mint Ilonka.

És összezsúkolta gyermekét. Visszaemlékezett kis szívének legnagyobb fájdalmára és mintegy maga-magával édeskedett a gyermekben.

— Ilonkám, nem nézed meg képes könyvedet?

Előadta neki s a gyermek, anyja vállára hajtva szöke fűrtös kis fejét, lapozni kezdett a könyvben, mely az életet tréfás, víg játéknak mutatja. De fél fülle a nagyok beszédére ügyelt.

— Bocsásson meg, asszonyom, — kezdé újra a kopott vendég, hogy még tovább tudakozódok. Említettem, milyen tisztelet kapcsolt boldogult anyjához. Sorsom elszakított s több mint huszonöt esztendeje távol tartott tőle. Úgy óhajtanék most hallani valamit felőle! Boldog volt-e férjével?

— Oh istenem, uram, ő nagyon szerencsétlen volt.

Ilonka megsímogatta anyja arcát és suttogó hangon kérdezte tőle:

— Anyácskám, mondd meg nekem, mi az: szerencsétlen?

— Bohó vagy, kicsikém! Te soha nem fogod megtudni, mi az s voltaképen én sem tudom. Nézd csak könyvedet.

A vendég közelebb húzta székét s közbevágott:

— Szerencsétlen volt, mondja ön? Bizonyára férje tette azzá Bizonyosan azt panaszolta ő, hogy férje tette azzá?

— Épen nem, épen nem. Ellenkezőleg.

Az asszony hosszan nézett a csavargóra, ki földre sütve tartotta szemeit, de azért egész valójában oly izgatott figyelem kifejezését mutatta, melyet a leghalkabb sóhajtás sem kerül ki. A nő lelke mélyén egy homályos gondolat támadt e benyomásra. Nem szerette-e talán ez ember az ő anyját? Talán boldogtalanul, egy szerencsésebb vetélytárs mellett, . . . s ennek számára kellett oltár elé vezetnie? Végtelen szánakozás tündöklött szemeiben, melyek nem látták többé a rongyot, foltokat, csak egy sokat szenvedett szívet. Az reszketett hangjában, a mint atyjának védelmére kelt:

— Nem az, nem az, uram. Sokszor említette anyám, sokszor leírta előttem, mily szíves, bátor és eszes volt; menyire szerette őt és engem. Csak egyetlen baja volt; túlságosan jó szíve, melylyel a rossz emberek visszaéltek és tönkre juttatták őt. De anyámhoz mindig jó volt, őt nem bántotta meg soha.

— Igen . . . Ezeket mondta anyja? . . . Bizonyosan tudja, hogy ezeket mondta?

— Hiszen annyiszor elmondta szegény!

— És mégis boldogtalan volt?

— Az volt. Atyámat tönkre juttatta jó szíve és világgá üldözte becsületessége. Elvesztette mindenét s egy napon eltűnt közülünk. Anyám sokáig kerestette; de nem akadt nyomára. Elölte-e magát, vagy csak kimenekült az emberi társaságból, maig sem tudjuk. Él-e vagy meghalt, senkisémondhatja meg. Ő holtaig gyászolta; sokszor leptem meg könnyek között. Minden karácson-estén terítettett számára, de nem jött meg többé. Nyomorban maradtunk s ha neki gyászában nincs elég ereje, éhen veszünk. Emlékezem rá, egyszer azt

találtam mondani: Édes anyám, miért nem gondol ránk az én édes atyám? Hallgass gyermekem, felelt, ő többet szenved, mint mi. Azt mondta és kézi munkájával táplált. Hallgat rám, uram?

Az idegen egy kissé fölemelte fejét, melyet előbb mind mélyebbre hajtott alá.

— Sok kínos napunk volt, — folytatta a nő, de a jó isten csak megsegített. A hogy nagyobbra nőttem, én is tehettem valamit. Könnyebben éltünk, ritkábban nélkülöztünk. Az istentől minden reggel kevesebbet kértünk s minden este többet köszöntünk neki. Végre a boldogság is beköszöntött hozzánk. Megismerkedtem férjemmel s minden órában áldva gondolok a napra, melyen megismerkedtem vele. Szegény anyám utolsó napjait már hárman próbáltuk boldogokká tenni . . . Baja van uram? Az istenért, egészen elsápadt!

— Csak a hideg teszi, mely egész testemet átjárta, — dadogta a földönfutó. Engedje meg, hogy közelebb üljek a tűzhöz.

Maga tett széket neki s kerítette le válláról a nedves köpönyeget. Az öreg a kályha mellé ült, oda, hol arca árnyékba esett. Fejét újra lecsüggesztette mélyen s kúszált, szürke haja úgy vette körül azt, mint valami tövis-koszorú.

— Pihenjen, pihenjen egy keveset, és vigyázzon kis leányomra, míg egy perczre kinézek a vacsora után.

Egyedül maradt. Egyedül egy homályos zürzavar közepén, melyben nem ismeri ki magát, csak azt érzi, a mit soha sem érzett életében, hogy sajog a szíve. Minden terve dugába dőlt. Micsém ért többé . . . de igen, mégis valamit, a mit az ezer és ezer ember közül, kikkel sorsa összehozta, egy sem tudott megértetni vele. Szeretné átölelni leányát és kis unokáját, ki bóbiskolva lapoz előtte a nagy könyvben. És felesége?! Holtig gyászolta őt és szerető szíveket hagyott számára . . . Majd meg futni szeretne innen . . . nem, mégsem. Most kétszer, százszor jobb lenne itt maradnia.

De mikép maradjon? Hogyan dobja el álarczát, mivel álljon elő? Oda van lelkéből az erély, a méltóság, a hamis jogérvet, melylyel föllépni készült. Mint a színész, ki a színpadon veszi észre, hogy elfeledte szerepét . . . hogy voltaképen nem is tudta, . . . hogy olvasni sem tudott soha . . . hogy csak álmában készült el rá. Minden eszköze oda van. Ime keze

reszket, szemei homályosak, lábai nem bírják, hangja csuklik. Nincs ereje többé, hogy dühbe jöjjön a szent hazugságon, melylyel felesége ámitotta leányát. Semmi fegyvere. Csupán csak a megalázkodás szerepe lehet hátra, ha maradni akar.

Térdeire fekteti két könyökét s tenyerébe temeti arcát...

Nem, ez sem mehet hazugság nélkül. A kinek egész élete hazugság volt, az sohasem szabadúlhat meg átkától. Itt van leánya, itt veje, itt kis unokája . . . be fogja vallani, hogy rájuk szorúlt. Elmondja, hogy csak jót akart azon az estén, melyen elhagyta láza népét: hosszú boldogságot hozni a rövid nyomorra. De minden terve, napjainak munkája éjjeleinek álma füstbe ment. Űzte a szerencsét; de az került. Hányszor gondolt családjá bús sorsára; hányszor megindult fölkeresni őket! De a büszkeség sohasem engedte, hogy hajótörten térjen haza. Szégyenébeñ még hírt is áttallott adni magáról. Azután azon fogja folytatni, hogy most, mikor az öreg kor rája roskadt, most kénytelen belátni, hogy minden küzdés haszontalan. Nem a szerencse várja, hanem a halál. Érett kalász már a kaszásnak, de elszorúl a szíve, huszonkét kárbavesztett év fojtogatja torkán, megfagy szemében a könny, ha arra gondol, hogy másutt fog nyugodni s nem a szegény, bús asszony oldalán, kit elhagyott, s két megtört szemét nem lánya fogja be, kit szintén elhagyott . . . De, de hogyha szíve fenekén talán valami harag van ellene, vagy csak neheztelés . . . ime letérdel előtte s még a kicsinytől is térden kér bocsánatot.

És, maga sem tudja, hogyan, csakugyan térdre roskadt a gyermek előtt.

Ilonka fölugrott könyve mellől s csöndes, tartózkodó, meglepett hangon kérdé:

— Imádkozik, bácsi? Én is tudok imádkozni.

Egészen közel ment hozzá. Érintette kicsiny kezével. Attól, a ki imádkozik, senki sem fél. Még a gyermekek sem.

Az öreg lassan fölemelkedett, kiterjesztette két reszkető karját, magához ölelte a kis leányt és megcsókolta. Ez ajkaknak huszonkét év óta ez volt az első ártatlan csókja.

— Imádkozzál érttem is, gyermekem!

Az alatt künn a konyhán folyt a rendezkedés. Sára néni készítette a vacsorát, asszonya segített neki és sürgette. Mindez nem ment szóváltás nélkül, melynek egyes hangosabb töredékei be is hallottak:

— Már akár így, akár úgy ténsasszonykám, de a jövőre is kellene ám gondolni, meg a kis lányunkra s nem minden jött-mentet vendégnek tartani.

— Ej ej, Sára, sohasem hittem volna, hogy ilyen rossz szíve legyen.

— Már rossz szív ide, rossz szív oda, de a tojást csak nagy kértire adják ötével, olyan drága világot élünk, mióta a németek itt vannak. Hát még ezután mi nem következik!

— Isten áldása, Sára asszony, a jó cselekedetekre.

— Az bizony, úgy bizony, de a gyerek is isten-áldás. Mi lesz a kis leányunkból, ha így elélik mindenöket. 'Iszen nem mondom én, hogy ne, hanem hát no.

A jött-ment méla, révedező tépelődéssel ült helyén. Csoválatos . . . már nem a gondtalan élet, bizonyos kenyér, párnás ágy forogtak fejében, melyek ide csalták s melyeket követelni akart, hanem ez angyali szívek, melyeknek fénye elvakította durva szemeit. Valóban szívesen hálna küszöbük kövén és örömet ennék száraz kenyeret közöttük. Csak azt várta, hogy nyílják az ajtó, s készült oda borúlni leánya lábai elé.

Az ajtó nyílt. Ő meg is fogta széke karját s fölemelkedett egy kissé. De fagyos hidegség kezdte borzogatni, összerázkódott és helyén maradt. Gyáva volt.

Ezer szíves kérdés, vigasztalás, kínálkozás közt folyt a vacsora. Ő alig nyúlt valamihez, kése mindúntalan kiesett kezéből és hallgatag maradt. A bor sem ízlett neki. Egyre szólni készült, de mindig abba hagyta. Ajkán reszketett folyvást a vallomás, de csak dobogó, hánykodó, fölzaklatott szívébe szökött vissza. Láza nem adott erőt neki; mindig gyöngébbnek érezte magát, s már azt határozta, hogy az egészet holnapra hagyja.

A beszélgetés alatt Ilonka szemei mind nagyobbra nőttek, pillái súlyosodtak s egyszer csak szégyenkezve jó éjtszákát kívánt.

— Hát az imádságod? — figyelmeztette anyja.

Az álmos gyermek oda térdelt egy kis Mária-kép elé, fölemelte szemét, összekulcsolta újjait és a következőket rebegte:

— Mennybeli atyám, ki gondot viselsz kicsinyekre és nagyokra, ne feledkezzél meg rólam és azokról, a kik szeretnek. Aldd meg édesatyámat, a ki fárad érttem, édesanyámat,

a ki ápol engem, és szegény nagyatyámat, a kiről csak te tudod, merre van. Amen.

Vad, hörgő zokogás tört föl a csavargó melléből és könyektől homályosult szemei egyszerre tisztán láttak a homályban. Befelé is láttak; magát is megismerte. Ennek a háznak szent tisztaságát szennyezze be az ő jelenléte; az egyedüli sziveket csalja meg, kik szeretettel gondolnak rá; ezekre hozzon szégyent s talán ezek között találja meg az igazság keze, mely utóvégre is elérheti a sikkasztót?

Nem!

— Jó éjtszakát, asszonyom; engedje, hogy nyugodni menjek, — fuldokolta és megcsókolta leánya kezét.

A hátulsó szoba, melyben ágyat vetettek neki, reggel üres volt. Végre megismerte vadászát, ki nem fegyverrel, hanem lánczokkal közeledett feléje s azokon vonszolta tova.

Elment más menedéket keresni. Hol állapodott meg? Talán az ősz Duna hídján, talán valamelyik szegények háza előtt.

Csak az az egy bizonyos, hogy ez este Bajcsy Ferencz mindörökre meghalt.

BEÜTHY ZSOLT.

ÉGSZÍN KÉK SZEM.

(1855.)

Égszín kék szem láthatárán
Felvont ívü két szivárvány:

Csábító szemöldökid.

Oh ti gyilkos, mérges íjak,
Mit vergődjem, mire víjak?

Csakugyan megöltök itt!

Hogy száz sebből vérzem, érzem,
S mégis elbűvölve nézem,

Nézem ezt a gyönyörűt!

És csak azt nem érthetem meg:

Hogy' van mérge ilyen szemnek,

S rajtam hogy' nem könyörült!

Oh hogy elnézném halálig:

Könyörűvé vaj', ha válik,

S nyitja üdve csarnokit...

Ha attól nem kéne félnem,

Hogy míg üdvömet remélem,

Egy villáma megvakít!

Ám vakítson! Égbe nyitnom

Ez az út, ha — mikép Milton —

Nyilt eget látok vakon,

És fölesillan szemem tükre

S éjtszakámban mindörökre

Angyalareczát láthatom!

ŐSZI ESTE.

Dér a mezőt immár megeste,
Hull a levél, hervadt a virág;
Rövid a nap, hosszú az este,
A szobába' van most jó világ.

Ide mellém, kedves gyermekek!
Jól esik most itt a tűz körül.
Mily vidám, mily hangos kedvetek!
A tavasz benn újra földerül.

De csak nektek és nem énnekem,
Im atyátok ismét elborúl;
A jövődő gondja lelkemen,
És szemembe titkos könny toúl.

Hajh ki tudja, rátok hogy mi vár?
Kétszer árva, kinek anyja nincs;
Távol zúg az élet harcza már
S oly veszendő minden földi kincs.

Oh anyátok hogyha élne még! . . .
De csak vígan, árva gyermekek!
Nem tudjátok: mi a veszteség,
Bár feledném én is köztetek!

GYULAI PÁL.

SPANYOL NÉPTALÁNYOK.

I.

Egyik a másik testvére:
Egyik eljár, másik nem jár a misére.

(*Bor meg az eczet.*)

II.

Oda fenn él, magas a hazája;
Hisznek benne, — senki se' imádja.

(*A toronyóra.*)

III.

Van egy szoba bolthajtásos,
A viszhang ott mulatozik,
Egy sereg katona őrzi,
Ketté osztva, két csoportba,
Benne fogva egy menyecske,
Az örökös fecsegésért.

(*A száj, fogak, nyelv.*)

IV.

Két kicsike testvér,
Jaj de hasonlítanak!
Ha megöregesznek,
Szemet akkor nyitnak.

(*A cipőcskék, ha kilyukadnak.*)

V.

Egy kicsi homokszem
Megállíthat engem;
De a ki után én megyek: annak nincs ki útját állja,
Sem a földön, sem az égben,
Sem a vízben, sem a légben.

(*Az óra és az idő.*)

VI.

Mi az, kedves:
Vízbe merül, még se' nedves?

(*Napsugár.*)

VII.

Smaragd a levelem,
Ércszínű az ágom.
Arany a gyümölcsöm,
Fehér a virágom.

(Narancs.)

VIII.

Jól megkötött háló vagyok,
S bár csomóm nem látható,
Egy egész életre szólok;
És ebbe a halfogóba,
Egyik kiált: belejutni,
Másik kiált: szabadúlni!

(A házasság.)

IX.

Kiesi vagyok, könnyű vagyok,
Mégis olyan nehéz vagyok,
Nincsen ember, ki tenyerén
Mégmérhetné, mennyit nyomok.

(A parázs.)

X.

Nem óhajtja csinálója,
Nem kívánja meglátója,
Nem látja meg használója.

(Koporsó.)

Spanyolból

GYÖRY VILMOS.

A MAGYAR ZENE ÉS A CZIGÁNYOK.

Bertha Sándor a *Revue des deux Mondes* 1878. aug. 15-ki füzetében, a fönnebbi cím alatt egy értekezést bocsátott közre. A tárgy érdekessége úgy kívánja, hogy mielőtt értekezését fordításban a magyar olvasó kezébe adnám, röviden előre bocsássam a czigány-kérdés történelmére vonatkozókat, melyek egyfelől igazolják Berthát, hogy a már untig megvitatott kérdést még egyszer újra szőnyegre hozza; másfelől lehetségessé teszik, hogy miután újabb olvasó-nemzedékünk a regény elejét vagy nem ismeri, vagy csak hallomásból: most e valószínűleg utolsó fejezetet megérthesse és íróját kellően tudja méltányolni.

A *czigány és zenéje Magyarországon* című francia nyelven írt munkáról legelőször a világ közepén éppen a *Revue des deux Mondes* vett tudomást a hatvanas évek elején. Liszt F., a szerző, multunkat éppen nem, napjaink életét is csak félreismervén, ábrándjainak megfelelő mendemondákból történelmet csinált. E történelmi képeket a nagy világ, minthogy az újabb kor legnagyobb zongora-virtuoza tollából jöttek, valódiaknak vette; annyival inkább, mert föltehető, hogy nagy hazánkfia, ki különben is a kérdéses zenével Európaszerte fényes sikert aratott, a tárgygyal legbehatóbban foglalkozhatott. A francia eredetit nyomban követte Budapesten Heckenast kiadványai közt a német és magyar fordítás, hogy németet és magyart egyaránt meggyőzzön arról, hogy a magyar zene nem magyar, hanem szoros értelemben vett czigány zene.

Ily alaptalan merész állítás annyival fájdalmasabban hatott mindnyájunkra, mert oly hazánkfia mondá, kire Európának bármely nagy népe büszke lehetne; oly időben mondá, midőn a Bach-kormány alkotmányunkat már elvette volt, s nemzetiségünket is pusztulás fenyegette. A napi irodalom egyhangúlag följajdult; mindenki megmarkolta a tollat, s okokkal, phrasisokkal, élczekkel, kitől hogy telhetett, részt vett a czáfolatok küzdelmében, s a vitatás, mint nemzetiségi kérdés sokáig elhúzódott. Két röpirat tüzetesebben is tárgyalta a kérdést: egy német s egy magyar. Amazt Czeke Sándor, akkori német zenereferens írta; nem levén birtokomban, tartalmáról

semmit se mondhatok. A magyar Brassai ismert tollából eredt *Magyar? vagy cigány zene?* cím alatt. Brassai nem annyira zenei szempontból dönti el a kérdést, hanem inkább, mint erős nyelvész és logika-edzett, Liszt mondatait harczoltatja egymás ellen, miből végre kiderül, hogy az egész nem okoskodás, sőt egészséges ábrándnak sem jó. A Csengery *Budapesti Szemléje* újabb folyamában én is írtam három közleményt, oly oldalról fogván föl a tárgyat, melyet előttem még nem érintettek. *)

Ezóta a kérdés, mint teljesen kicsépett, egészen elaludt; s azt hiszem, hogy hazánk határai közt nemcsak a hit, hanem a tudás fegyverével is védekezhetünk. De minthogy a küzdelem köztünk folyt, a kérdés ellenben a nagy világ középpontján merült föl, igen természetes, hogy azt, a mit mi hiszünk és tudunk, Európa nem hiheti és nem tudhatja. Valahány cigány banda barangol Párisban, Londonban, Liszt emléke mindannyiszor megújul, s a cigány zenéért rajongó szakírók Liszt nyomán folyton foglalkoznak zenénkkel, mint cigány zenével. Még a tudományos világ is inkább látszik hajlani a mesés regényeshez, mint a száraz valósághoz. Bataillard Pál a cigányokról írott újabb munkák közt az enyimmal is foglalkozik, de csak egy rövid és fölületes, valószínűleg német kivonatból ismervén, zenénk kérdésében Lisztnek ad igazat. A legközelebbi világtárlaton már bevégzett ténynyel állottunk szemben: senkinek sem jutott eszébe a magyar, s mindenkit elragadott a cigány zene. E szomorú körülmény indította Berthát alábbi cikke írására, mely megteheti hatását a művelt világ gondolkozó fejeire; de hogy az egész közvéleményt jobb útra térítse, nem valószínű. Mert, mint épen mondám, a tömeg, nemzetiségi kivétel nélkül, s e tömeg apostolai divatból inkább hajlanak a mystikus regényeshez, minő Liszt szerint a cigány, mint a józan valósághoz, minőnek a mi közéletünk láttatja a cigányt.

Bármint legyen, Bertha hazafiúi kötelességét teljesítette, miről elismerőleg tartozunk nyilatkozni. A kérdést a köztünk

*) *A cigány és viszonya zenénkhez.* Csengery *Budapesti Szemle.* Új folyam. 1864.

**) *Les dernièrs travaux relatifs aux Bohémiens, par Paul Bataillard.* Paris Libr. A. Franck. 1872.

már megvitatott alapokon tárgyalja, nem mondván többet, mint a mennyit közönsége előtt elmondhatónak vél. Ismétlem ugyan, hogy előadása a gondolkozókra jó hatású lesz, de még biztosabb lehetett volna némely érv fölemlítésével. Ilyen és igen nevezetes körülmény az, hogy a cigányok Európába özönléséről író idegen krónikások megemlítik minden legkisebb tulajdonságaikat, melyekben mit sem különböznek a maiaktól, de hogy valahol valamely cigány zenével foglalkozott volna, erről mélyen hallgatnak. Milyképp nálunk a cigány zenész és kitűnő zenészszé? Semmi sem könnyebb, mint e kérdésre néhány sorral felelni.

Lehet, hogy már előbb, de igazolhatólag Thököly óta alkalmaztattak e tér betöltésére. Ezóta igen sok főúrnak meg volt a maga bandája, melyet kivált kezdetben, sőt néha az újabb időkben is idegen karmesterekkel taníttatott. Folytonos ez csaknem napjainkig, sőt az előkelőbb budapesti bandákat ma is szakértő zenészek szokták tanítani. (Így a jelen tárlaton a két czimbalmos Ellenbogen eredeti művét játszta, s épen Ellenbogentől tanulta.) Az épen nem természet fölötti, mit a külföld megbámúl, hogy a cigány előadása minden más e fajta zenészekét túlszárnyalja. Mert a más nemzetiségű zenész a zenén kívül sok mindennel foglalkozik; a zenét csak keserű kenyérnek tartja; de bizonyos cigány családok egy pár század óta a szó teljes értelmében semmi egyebet nem dolgoznak, mint zenélnék, a zenét egymástól öröklék, zenében születnek, kereszteltetnek, zenében álmodnak, ébrednek, zenében imádkoznak és halnak meg.

Bertha szerint kisebb zenei phrasisaink ízléses összefoglalása (azaz több különmemű dallam egymásután félrejelése) kiválóan a cigány érdeme. Ezzel oly tág értelemben, hogy a cigány egymásután mindent össze-vissza játszott, s ez által egy sorrendet alkotott, semmit vagy igen keveset mondunk. De öntudatos alkotás szempontjából, mely Bach sorrendjére emlékeztetne (Prelude, Allemand, Courante stb.) Berthát igen bőkezűnek találom. Ha nem is ily sorrend, de több zenei körből álló lassú magyarok már sokkal régebben léteztek, melyek eredetét tán Mátyás koráig is vissza lehet vinni. Egy ilyent magam is közöltem a XVI ik századból Csengery *Budapesti Szemléjében*.*) A később fölvetett sorrendre vonatkozólag is áll,

*) *Budapesti Szemle*. 1864. 20. köt. 422. l.

hogy — mint Bertha is azonosítja azok alakulását az idők mozgalmával — a cigány e mozgalmakban másodrendű s például az úgynevezett körtánczban inkább tánczmestereké a terv kivitele érdeme.

Fönnebb mondtam, hogy Bertha velünk szemben kicsé-pelt kérdéssel foglalkozik; de egyszersmind ki kell emelni, hogy ámbar minden e tárgyban elmondott vélemény, ha nem volna is új, mint az eddigiek megerősítője irodalmunkba fölveendő, főleg oly tekintetből, mint Bertha; de ő ezen kívül sok új dolgot is mond. Zenei fejlődésünket párvonalba állítja s kézen fogva vezeti be polgárisodásunk történelmével, rövid vázlatban megírja zenénk újabbkori történelmét. Ez az, miről nálunk az illetők még nem gondolkodtak, mi emeli a dolgozat értékét.

Még csak egy szót. Bertha a cigányok előbb-utóbb le-
hető túlszárnyaltatásáról s tehát szerepök megszűnéséről szól.
Én a cigányt mindig csak a nép- és táncz-zene előadójának tekintettem. E minőségében, miután annyira beleélte magát, hogy jobbat nem kívánhatunk, a későbbi netalán magyarok sem lehetnének különbek, s tehát nem tudom, mi veszélyeztetné létüket. *) Máskép áll a kérdés a műzenében. Itt a cigány, noha csak a kezdetén vagyunk, nem hogy újonczokat adhatna, de már megszűnt lenni. — De térjünk át Bertha cikkére, mely egész terjedelmében itt következik.

*

*

*

Igazat szólva, alig lehetséges, hogy annak, ki nem ismeri alaposan a magyar zenét, körvonalozni lehessen a cigány tehetségét. Még akkor is, midőn általán ismert darabokat — keringőket, indulókat — játszanak, előadásuknak annyi jellemző egyenisége köti le a figyelmet, hogy feledjük a művészet rendes szabályait alkalmazni. E hangírást mellőző zenekar látása, hangszereiknek, főleg a kis esz-klarinettnek és középkori czimbalomnak szokatlansága, előadásuk tüzének kifogy-

*) Vannak ugyan magyar helységek, mint Mező-Kövesd, Tar-
czal, hol a cigány nem él meg; mert maga a nép zenél magának.
De ezek éppen nem vetélytársai, hanem inkább élő bizonyítékai annak,
hogy egykor a cigány előtt más helységekben is így lehetett.

hatatlansága, melyet fájdalom sok művészién képzeteknél nem találunk, mindez elvonja a hallgatót a hatás okainak részletezésétől. Tegyük e meglepő sajátságokhoz a nyugatiakra nézve egészen új magyar zenét, melynek metrikája, súlypontjai (accent) lényegesen különböznek az indogermán fajokéitól, s megérthetjük, mikép keletkeznek a cigányra vonatkozó fonák nézetek. Így gyökerezett meg a téves hit, hogy, ide nem értve az újabb koriak általán ismert tánczműveit és opera-átíratait, midőn amaz idegen zenét játszák, csak hevenyésznek, rögtönöznek, s így nevezték ez állítólagos hevenyészeteket *cigány zenének*.

Mindebből csak annyi igaz, hogy a cigány a magyar zene játszásával foglalkozik. Az orosz *bohémien*, a spanyol *gitano*, az angol *gipsy* egy eredetűek ugyan a magyar cigánnyal, eredetüket ugyanazon mesés homály fűdi, sőt némely szokásaikban, például a vajda-választás, ma is hasonlítanak, de soha sem foglalkoztak hasonló hevenyészetekkel és nem ismeretek hasonló dallamokat. Mindenütt környezetökhöz alkalmazkodnak: a csárok érzéki birodalmában nejeik bájait szemléltetik; déli Európa babonás népe közt varázslással foglalkoznak, de sehol sem alakultak oly kiskörű, de teljes zenekarokká, mint Magyarországon, mert sehol sem találták a zenét oly életbevágó szükségesnek, mint a magyaroknál.

De — mondják a cigányokról értekezők — vajon nem lehetséges-e, hogy nyugatra jöttök idejében az orosz, spanyol és angol cigányok ugyanazon zenét hozták magokkal és azzal nem találván oly alkalmas talajt tovább fejlesztésére, lassanként fölhagytak; ellenben a magyar cigányoknak könnyű volt azt művelni oly nép közt, mely száz évek folytán nem tehetette a kardját hüvelyébe? Így a rómaiaknál a görögök tartották fenn a művészetet, a hellén lángész Rómában megifjodott a művészetek minden nemében, s nélkülözhetetlenné vált a közéletben, nem maradván mellette tér egy római művészet fejlesztésére. Ugyanez történt Magyarországon. A harcziás és törvényhozó magyarok miért vetették volna félre a cigány zenét, mely a lant nyelvén hősies jellegével lelkesítő s megható ábrándjával a gyászos időkben vígasztaló lehetett? Mi akadályozhatta volna ennek fejlődését oly országban, hol a cigány szabadabb volt, mint bármely éghajlat alatt, s a hol ők voltak egyedüli zenészek?

Két elvitázhatatlan tény dönti meg e színeskedő föltevést, melynek célja kétségbe vonni a magyar zene létezését. Először azt kellene bebizonyítani, a mi a hasonlatot lehetővé tette, hogy a magyaroknak a cigányok bejövetele előtt épen úgy nem volt művészetök, mint Rómának a görögön kívül; ki kellene mutatni, aztán a különböző jellemző vonásokat a magyar költészet és a cigányoktól játszott zene közt. De másfelől tudjuk, hogy már Attila, a magyarok szilaj őse, mennyire szerette hallgatni zenészeit egyszerű lakomái alatt, — hogy sokkal később Pannonia s Morvaország meghódítója, Árpád áldozatai alkalmával a szükséges vizet a Dunából egy fölfordított kürttel merítette; s végre, hogy Thüningiában Wartburgon a művészek versenyén Magyarország fiának Klingsornak költői lantja nyerte az első díjat. Zsigmond király idejében, midőn a cigányok föltűntek, szó sem volt rólok mint zenészekről; ezek egyfelől a nemzeti költők, a hegedősök, másfelől egy Corvin Mátyás bőkezűsége által ide vonzott olaszok, kiknek éneke tölti be az egyházakat, s fűszerezi a közlakomákat. Mindez azt bizonyítja, hogy Magyarországon a zenészetet soha sem hanyagolták el, s hogy a cigányok már egy aránylag fejlett s nemzeti földben meggyökerezett művészetet találtak. Nehéz volna elhinni, hogy a szokásaikhoz annyira ragaszkodó magyarok elhagyták zenéjüket, hogy helyébe fogadják egy oly fajét, melyet csak a legalacsonyabb mesterségekre alkalmaztak, melynek véralkatában a legfékezhetlenebb szeszély és szakadatlan barangolás legnagyobb ellentéte a magyar jellemnek.

Még valószínűbb és bizonyítóbb az ellenérv, melyet akár a régibb, akár az újabb magyar irodalomból vehetünk. Először is látni fogjuk, hogy az úgy nevezett népies iskola, mely Magyarországon olyan, mint a franczia romantika, s karöltve jár a zenével, fölülkerült s elnyomta a klasszikai és nyugot-európai versformákat. Merészség volna ez eredményt tisztán egy Petőfi s Arany lángelméjének tulajdonítani; nevezett nagy költők fő érdeme kiválóan az a szerencsés tapintat, melylyel megáldva, eszméiket a nyelvhez és zenéhez legillőbb rhythmusokban fejezik ki. Befolyásuk tehát Vörösmarty hexameteres eposzai és Berzsenyi ódái után, visszaterelte az irodalmat a nemzeti szellem ős forrásaihoz, sőt mondhatni az egész finn-ugor fajéhoz, melyhez a magyar nép is tartozik, melynek tör-

ténelem előtti nyilvánulása a *Kalevala* finn eposz sajátos choriambikus versmértékében (— ∪ —), melyet Petőfi és Arany új életre hoztak, s melylyel minduntalan találkozunk a cigányoktól játszott magyar zenében.

I.

Így körvonalazván a magyar zenét a cigánynak minden hozzá járulása nélkül, teljes egésznek tűnik föl előttünk, habár kevésbé fejlett minőségben. Föltalálható benne egy zeneiskola életföltételeinek minden nyilvánulása; a legelvontabb formák s legszigorúbb dolgozatok elemei. — Fővonzerejét meglepő változatosságában leljük; ennél fogva felelhetett meg ama különféle követelményeknek, melyek a magyar nemzet zaklatott sorsából eredtek; ez által különféle alakot nyer, mely soha sem fárasztó, noha legélesebb ellentétei váratlanul, s kifogyhatatlanul váltogatják egymást. Azonban mint minden nemzet kezdeties zenéje, úgy a magyar is egykor töredezett, többé-kevésbé fejlett tételekből állott, énekszóra vagy hangszerre, családias, szinpadí, szelíd vagy vad jellegében, a társadalmi viszonyokhoz képest, melyeknek kifolyásai. — E zenei phrasisok ízléses összefoglalása a cigányok kiváló érdeme. Észlelhető ebben bizonyos sorrend, mely hasonlít a Bach és Händel által egybeillesztett formákhoz: először bizonyos neme az előjátéknak, egy lassú, ezután más színezetű élénkebb mozzanatuak, s végre egy fokozatosan gyorsuló friss. Kevés kivétellel mindezek hangneme ugyanaz, a köztök levő csekély kapcsolatos egység ellentállván minden mesterkélt hangnemi átmenetnek. A kemény hangnemeket nem kerülik annyira mint a szláv fajok, hanem részletenként váltakoznak a lágy hangnemmél, mint a méltóságteljes mely húrok a magasakkal.

E naív, de okszerű elrendezés csak mintegy negyven év óta keletkezett, mióta a népdalok és tánczok is részesültek a szerencsében, a cigányok által játszathatni. Addig kizárólag komoly harcziás darabok előadásával foglalkoztak, a nemeséghez csatlakozván, melyből egymagából állott a kormány és hadsereg. Ez volt a magyar zene hőskora. Némely főurak, nem akarván lemondani nemzetiségekről a Bécsben székelő,

s idegen szokásokkal élő udvar körében, visszavonúlva éltek nagy terjedelmű birtokaikon, s itt ellenszegültek minden haladási eszmének, ez által hallgatagon tiltakozván a nyugati civilisatio ürügye alatt Magyarországon folyton nagyobb tért foglaló kényuralom ellen. Nem volt többé vezér, kinek zászlója alá sorakozhattak volna; a hosszas szerencsétlen harczok lehangolták a legvérmesebbeket is; a nemzeti érzület kifejezésének nem maradt más módja, mint a zöld asztal mellett tartott meddő szónoklatok, vagy az ösöktől eredő minden szokásnak, lett légyen az szögletes és káros, kegyeletes ápolása. Udvari költőt tartani, ki igen gyakran udvari bohóc is volt; egy cigány zene-banda szervezése, mely minden-hová követte gazdáját, s melynek családja a pártfogó közelében tanyázva, leste a jó szerencsét; ezek voltak minden hazáját szerető magyar nemes kötelességei, ez volt egyetlen módja az üldözött magyar génusz megmentésének. Magyar ember alig gondolhat elszomorodás nélkül a végtelen orgiákra, melyek vagyonukat fölemésztették, hol vad szenvedélyek ragadták el a jelenlevőket, de a hol egyszersmind menhelyet talált a magyar nemzeti költészet és zene. Ime a hallgatóság, melynek számára irták Lavotta, Csermák és Bihary igen szép és meghallgatásra méltó hallgató nótáikat. Innen van, hogy e zeneművek (magyarul *lassú*-nak nevezett adagiok követve egy rövid élénk coda, cifra, vagy friss által) telvék engesztelhetetlen szenvedélyekkel. A nők, a szerelem igen szerény részt vesznek ezekben. Az ünnepélyek kezdetéről a szépnem nem vala kirekesztve; a családfő és családanya kézenfogva, méltóságteljesen lépdeltek végig a termeken a fiatal párok előtt, a palotás táncz jól kimért ütenyei szerint; megnyitották ezzel a vígalmat, a nők aztán egy idő múlva elhagyván a termet, s helyet adván bortól hevített politikai vitáknak és pipafüstnek. Itt határozták meg, ki legyen követ a legközelebbi választáskor? mikép eszközlendő a megyei tisztújítás? mikép segitendők a jelöltek? vagy mikép veressék meg az ellenfél? itt hevenyésztek a kortesnótákat, a választók dalait, melyek nem kis mértékben járultak a szavazás kedvező kimeneteléhez. Egymást érték ilyenkor a politikai program színezetű pohársonoklatok, melyeket zajosan megtapsoltak vagy félbeszakítottak, melyeket a cigányok tussa szokott befejezni. Ilyenkor parancsolta minden vendég a maga kedvelt nótáját, me-

lyet a banda főnöke, vagy primás, soha sem játszott elég hangosan, hanem egészen a fülehez kellett tartania hegedűjét, hogy a hangok hatalmas árjától megittasodva, egészen elmerüljön a zene élvezetébe. Tallér-eső hullott aztán a czimbalomra, s röptében fogta el a bankót a hegedűvonó.

Véres szünetet hozott ezekre a hét éves háború, a törökök elleni utolsó harc II. József alatt, s a világ hosszú pár-baja Napoléonnal. Isten veled pohár! isten veled zene! föl kellett kötni az ősi kardot; a nemesség fölkelést szervezett; a parasztok is sorakoztak mint önkénytesek. Hogy e szám növekedjék, a helységekbe toborzókat küldtek szét, rendszert éltesebb káplárokat fõlszalagozva és fölbokkrétázva, kik kezökben boros üveggel magasztalták a huszár-élet kellemeit. Midõn már sem a vitézre váró kitüntetések elõsorolása, sem az ellenség borzalmas pusztításainak ecsetelése, sem a haza és király védelmére buzdító szavak nem tudták a kívánt eredményt elõidézni, megkísértették a leghatósabb eszközzel: a cigányokkal verbunkost játszottak, egy nemét a tánczenének, melynek rhythmusa indulóra emlékeztet; s az érvei fogytán levõ toborzó sarkantyúit pengetve nyalkán lépegetett, biztosan tudva, hogy e nagy csábításnak magyar ifju ellent nem állhat.

Egyszersmind ezredénél nem volt általában megfosztva a magyar zenétõl a katona, habár a vezénylet német tiszték, s a zene cseh karmesterek és cseh zenészek kezében volt. A tábornokok ismervén embereik ellenállhatatlan vonzalmát nemzeti zenéjökhez, jó szemmel nézték, ha a karmesterek a cigányok által játszott zenét alkalmazták a hadsereg szükségleteire. Így lett a híres Rákóczy-induló, Magyarország zenei megszemélyítése. A legkörülményesebb nyomozások szerint ez az induló 1809-ben keletkezett, s egy katonai zenekar által játszatott elõször Buda-Pesten. A karmester neve, ki azt elõadta, ismeretlen; de annyi bizonyos, hogy az indulót a nagy Bihartól kapta, ama híres cigánytól, ki késõbb a bécsi congressus alatt mûvészetével elragadta a diplomátakat. Valószínû tehát, hogy rendkívüli zenei alkatrészei Bihartól erednek, ellenben tökélyes külföldi formáját ama nagy készségû ismeretlen karmester adta, ki azt ezrede zenekara számára hangszerekre alkalmazta. A mi a *Rákóczy-induló* címet illeti (tudniillik ez volt neve a Habsburgok ellen föllázadt utolsó

fejedelemnek), valószínűleg önkénytelenül szállott valamely elégtétlen magyar ember ajkára, s e vészes időkben okosan megtüretvén, úgy vala tekinthető, mint engedmény szemben a nemzetiségi követelményekkel. Rákóczy és vezérei búdala létezik ugyan, de ez semmiben se rokon a kérdéses indulóval.

Azonban a nemesség hallgató nótái, s a katonák induló-szerű verbunkosai még nem merítették ki a magyar zene forrását. Magyarország köznépe jobbágyi szolgaságban élt ugyan, de a föld csodás termékenysége, s az úri osztály kíméletessége megóvták a máshol látható elsatnyulástól. Urbér és dézma mellett is maradt még elég rugékonysága arra, hogy érzelmeit költészetben és zenében fejezze ki. — Téli estéken kukoricza-fosztás alatt, vagy a fonókban; nyári alkonyatkor, midőn a kis házak tikkasztó melegét kerülők megnépesítik az utcákat, kerteket, a falusi nép ezen nyugoráiban ezer meg ezer dal születik. Szerelmes fiatal legények, érzékeny szívű leányok hevenyésznek; ez szájról szájra indul; némelyek javítják, mások utánozzák, terjesztik; s végre elfelednék, ha a rá következő vasárnap a korcsnában egy hegedűjét karmoló szegény cigány véletlenül el nem tanúlná, s ily homéri eljárással meg nem mentené a jövő számára. A dalok szövege és zenéje csaknem mindég ugyanazon egyéntől erednek, (rendszerint négy vers és 16 üteny) s kis körükben jellemző vonásokkal festik a családi élet drámáját. Házas párok féltékenysége; ellentét a szülők akarata s ifjak hajlama közt; árvák siralma; mostoha anyák szívtelensége, elbeszélve az áldozatok által; továbbá reménytelen szeretők sohajai; a tűzhelyétől megváló katona bújja, s elhagyott, megcsalt szerető fájdalma. Ezeken kívül a víg daloknak sincs hiánya, melyek a természet fölötti érzeményekben, a népkedély mesterkéletlen minőségében, emberi gyöngeségek kigúnyolásában nyilvánulnak. A legenda ellenben igen csekély szerepet játszik.

Hogy a magyar népeletnek még teljesebb képét adhasuk, s teljesen kimutassuk a magyar zene forrásait, össze kell járnunk alsó Magyarország terjedelmes rónáit, az alföldi pusztákat; meg kell figyelnünk az elszórt gazdasági tanyák között a pásztor tilinkóját és a nyájörzök dalaait. Ezek dallamaik merész fordulataival különböznek, s vezetőül szolgálnak a csárdákhoz, ez útfelen épült rossz hírű korcsmákhoz, melyeknek teljesen hű képét láthatjuk a Mars mezején. Külsőleg hason-

lítanak a többi paraszt lakokhoz, de rendes vendégeik megérdemlik, hogy néhány perczig köztök időzzünk.

Itt tanyáznak a betyárok, a puszták csavargói, vagy, szegény legények, mint őket a nép jóakaró szépítgetéssel nevezi. E fiatal emberek, lelköket kisebb nagyobb vétségek terhelvén, elhagyják családjaikat, gazdáikat, s e korcsmákban élnek (éltek főkép a vasútak létre jötte s Magyarország ujja szervezése előtt), hogy elkerüljék a törvény büntető kezét, mely itt csak nehezen érheti el, minthogy a rettegő nép védi is őket. Csak azt kellett mondaniok egykor, hogy az osztrák hadseregbe való soroztatás elől szaladnak, s emezek részvétét azonnal megnyerték, még pedig 1848 előtt a katona-kötelezettség alól kiváltságos nemesség iránti gyűlöletből, a forradalom után pedig hazafiságból. A megyei pandúrok s idegen zsandárok ellen küzdve ők képezték a függetlenséget, oly időkben, midőn az ország attól egészen meg volt fosztva; s ezért, vétségeik mellett is, bizonyos költői melegséggel színeztettek, mely számtalan dalban úgy tünteti föl őket, mint a kik a halált megvetik; szeretőikhez hívek; s legtöbb esetben lopott paripáikhoz oly melegen ragaszkodnak, mint fegyvertársukhoz. A csárda az, hol egymásnak találkozást adnak; itt jönnek össze többé-kevésbbé megvallható büntetteik után nejeikkel, szeretőikkel. Itt lakmároznak a rendesen jól megtömött tarisznya tartalmából, borba, s a cigány zenéjébe fulasztván lelki furdalásaikat. A cigányok rettegve e hatalmat, falujokból az első hívásra ott teremnek, játszanak mindent, a mit tőlök kívánnak, igyekeznek jól emlékökből vésni a puszták vad fiainak szilaj hevenyészeteit. S ha egyszer a cigányok eltanúlták, csak hamar elterjednek „betyár-dal“ czíme alatt, s könnyen fölismerhetők kihívó mozzanataik, rohamos rhythmusaiknál fogva, melyek vad fanyarsága azonnal elárulja eredetöket.

Említettük már, hogy fél század, sőt kevesebb idő előtt a cigányok csupán a nemességnek játsztak, oly zenét, mely kizárólag megfelelt ízlésének és igényeinek. Hátra van még kijelölnünk az okokat, melyek annak alakját módosították. A cigány a magyar népelet hullámvásáraihoz kötve, léptenként, átalakult, a szerint, a mint ez levetközte kezdetiességét. És valamint Magyarország átalakulása kétféleképp történt: a kiváltságok eltörlése s a nyugati műveltség meghonosítása

által, úgy a cigányok zenéjére is kettő gyakorolt befolyást: a népies és a külföldi elem. Valamint a hőmérő követi a nap melegét, a magyar zene is úgy emelkedett erőben, fényben egy Nagy Pál szabadelmű eszméinek megszületése után, úgy öltött újabb alakot minden művelődési kezdeményezése által egy Széchenyi grófnak, ki csak nemrég jós ihlettel hangoztatta volt ama híres mondását „Magyarország nem volt, hanem lesz.“ Ez időben adták elő Erdélyben Kolozsvárott az első magyar operát Ruzsicskától; ekkor keletkezett a népszínmű, népies dráma, melynek személyzete mindég az alsóbb osztályból vétetik, melyben a népdalok mint magán részletek vagy karok váltakoznak a párbeszéddel, mint a víg operában. Fölfogták ekkor a mély eszmét, hogy egy ország csak úgy virágozhatik, ha nagysága minden fiát egyaránt érdekli. A kiváltságok eltörlését, a politikai egyenjogúságot mind sürgetőbben követelték; s a nép igényei és szükségei szorgosabb tanulmányozás tárgyai lettek. Így lőn egyelőre fölfedezve a népének gazdagsága és így lőnek divatba hozva a népdalok. Az arisztokratia köreiből igen keresetté válván, elárasztották a cigányok játékrendjét, kik, miután zenekaraikra alkalmazták, hallgató nótáikban az adagió és coda közé sorakoztatták, vagy velők az elsőt helyettesítették; de mivel e beékelés által a darab szerkezeti egyöntetősége sokat vesztett, később a coda végére egy élénk dalt toldottak, mi által a három első darabbal arányos befejezést eszközöltek. E szerencsés egyensúly a nemesség tisztán hangszeres zenéje és a népies átiratok közt nem tarthatott sokáig; a politikai események éppen úgy megdöntötték, mint életbe léptették volt. A nagy agitátor, Kossuth Lajos és pártja szörnyű katasztropha feléve zették a nemzetet; a reformok már nem valának kielégítők; forradalmat akartak; s hogy a népet belevihessék, hízelegniök kellett minden tekintetben. Dalai után, melyek formáit a legjobb költők utánózták, mesterkéletlen, ártatlanul érzéki táncza fogadtatott el, s hogy ennek csaknem politikai jelentősége legyen, a szabadelvű pártnak egy fiatal tagja, ma igen népszerű minister, Wenckheim Béla báró *csárdásnak* keresztelte, (csárdás, melyet a csárdában tánczolnak) ellentétben a reactio palotásával. Szükségtelen mondani, hogy a cigányok ezt azonnal életbeléptették, s a mi bosszantó, játéksoruk fő darabjává tették, mind inkább elhanyagolván a régieket,

melyeknek fenséges hangulata nem illett azon nemzedék lázas vérmérsékéhez, mely készült fölforgatni hazája ősi alkotmányát.

E népies mozgalmakkal párvonalosan terjedt egy vélemény-áramlat, mely a haza üdvét az idegen szokások szolgálai és erőltetett utánzásában látta, s egy és más nemzet mintái szerint törekedett átalakítani azt a keveset is, mely Magyarországon még mint eredeti és életképes létezett. Ez újítási szenvedély nem kimélte se az irodalmat, se a zenét; a zenészeknek mintául kellett venni Rossinit vagy Schubertet; a költőknek Scott Waltert, Berangert és Heinét. Ez iránynak romboló hatása kevésbbé lett érezhető az irodalomban, vagy a politikai életben, hol a latin írók ismeretében növelkedett közönség biztosabban meg tudta különböztetni a helyes újítást a rossztól; de a zene terén egészen összezavarták a nemzeti érzületet. Ily bosszantó erőszakolás a magyar zene pusztulását idézhette volna elé; mert a kizárólag cseh és német zenetanítók által is elősegítettett, nem lévén semmi érdekek a hazai zenét saját szellemében művelni, s nem szűnven meg tanítani a zenei kosmopolitismust. S legfőlebb ha elveszett perceikben írtak is némely magyar stílt utánzó darabot, de az nem egyezett a nyelv természetével, s a harmoniai szerkezettel. Innen erednek bizonyos, cigányok által is játszott, dallamok, melyeket meglepetve látunk a magyar dalok közt szerepelni, s a melyek rhythmusa most olasz dallamokra, majd német tánczokra emlékezteti az embert.

II.

Elésorolván a segéd forrásokat, melyeket a magyar zene a cigányok rendelkezésére adhatott, könnyebben jelölhetjük ki a saját érdemöket illető részt ama sikerből, melyet Párisban aratnak. — Említettük már az általok alkotott tervet oly különböző jellegű, s különféle mozzanatú darabok összefűzésére; hátra van még kiemelnünk, milyen elmésen szervezték zenekarukat. A vonos négyes ennek fő eleme, mely zenéjöknek bizonyos klasszikai zamatot ad, s lehetségessé teszi a játszó vakmerőségei mellett is, a változatokat és hevenyészeteket; az előadó viszi a dallamot, s kíséri is, sőt, betű

értelemben, egyedül is működhetik. — A cigányok a nem mindég pontosan együtt menő vonos négyes összetartására, s mivel nem mindég hallatják az öszhangzat minden szükséges hangját, de a fúvó hangszerek helyettesítése szempontjából is, alkalmazták a czimbalmot, e kezdeties zongorát, melynek tört öszhangzatai hosszason után-rezgik a harmoniát. A klárinet hívatása a vezért, az első hegedűt támogatni; s miután nagy zajra szükségök nincs, a rézhangszereket és dobokat mellőzik.

Emlékező tehetségök bámulatos; ennek segélyével minden előkészület nélkül rá kezdenek akármely régi vagy új magyar nótára. Az első hegedűsnek csak elő kell játszani félhangosan valamely darab kezdő hangjait, s a következő ütenyben az egész banda kísérni kezdi a kívánt hangnemben, mely jelenet többnyire megzavarja a hallgatót, a zene köréből egy ütenynyel kevesebbet vélvén hallani, s a főnök által előre játszottat be nem számítván. Egyébiránt ha valaki a cigányokkal egy ismeretes dallamot akar játszani, ez ingatagság azonnal megszűnik; mindnyájan egyszerre nagy erélylyel fognak belé, tudván előre a hangnemet, melyben azt az első hegedűs játszani szokta.

De erélyes előadásuk nem csupán tiszta emlékezetöknek tulajdonítandó; legyen az nyereség reménye, legyen művészi becsvágy, legyen a köztök s hallgatóik közti delejes közlekedés szüksége; de magokat szokták fölülmulni valaki fölhívásának végrehajtásában, ellenkezőleg a valódi művészekkel, kik Horatius óta inkább azt adják elő, a mit senki sem kíván. Személyes szabad akaratuknak ily fölhagyása tán a szolgaság utónyomait láttatja, melyet titkos hazájokban szenvedtek. *) De minden esetre megőrizték kasztjuk szellemét: a főnökök gyermekei főnökök lesznek, a nélkül, hogy elleneznék a banda többi tagjai, kik gyakran sokkal jártasabbak, mint a fiatal,

*) Sokkal valószínűbb, hogy a cigány ama mesés hazában épen megfordítva a nép javát, aristokrátiáját személyesítette, s mint ilyen üzetett ki. Az ellenség, a hodoltatók mindenütt nem valamely nép, hanem annak főnökei, nemessége ellen harcolnak; s érdekök azt kívánja, hogy az elfoglalt területet ne tegyék néptelenné. Innen folyólag a cigány szolgasága nem hazájában, hanem kiűzetésével keletkezett, s helyzete, ha nem is épen mint ama szolgaság, de mint nagyron alárendelt állapot, folytonos napjainkban is. B. I.

tapasztalatlan primás. Hiuságok folytonos ösztöne a versenynek; senki sem akarja megszakítani játékát; mindég és mindég játszanak; a zenekari színezeteket az alig észlelhető halknak (piano) s lehetséges erősnek (forte) váltakozása helyettesíti; s igrkeznek a khoriambusok hosszabb idejét határtalan orgona-pontokban túlozni, hogy a fület egy teljes öszhangzatban megnyugtassák. Kíséretök nélküli a változatosságot és szólamii függetlenséget; de miután mindég gyorsan váltakozó harmoniával élnek, az innen netalán eredő egyhangúság nem annyira érezhető, s komoly jelleget kölcsönöz oly dallamoknak is, melyek menete nem eléggé finom. A dissonánsok közül csak a szűkített heted öszhangzatát használják, s igen ritkán az uralgót bővített ötöddel. — Kiemeljük még zeneszeti szempontból a magyar lágy hanglétrát, melyet mind úntalan szerepeltetnek, mely különös diatonikai szerkezetéért megérdemli a szakértő figyelmét. (Például: c, d, esz, fisz, g, ász, h, c.)

Szokásaikat illetőleg nem kell felednünk, hogy a cigány lehetőleg kívül élven a társas körökön, minden rend és hagyomány iránt leküzdhetetlen borzadályt érez.*) Szülőiktől már kiskorukban megtanulják hangszereik kezelését. E tanulás inkább hasonlít napszámoskodáshoz, mint művészi iskolához, nem lévén becsvágyok nagyobb virtuozításra, mint a mennyi szükséges, hogy a legközelebbi bandában játszhassanak. Mint tagjai a zenekarnak, szerepöket tűzzel adják; csak zenei ösztönükre figyelnek; mert előléptetésre alig van kilátások. Fölötte ritka eset, hogy nem-cigány tanítóhoz forduljanak, s bebizonyúlt, hogy e kivételek is eredménytelennek. Előadásukban sok az ügyesség és a meglepő; a zenei phrasisokat jól kiemelik, s jól beosztják a díszítményeket; de általában minden mügond s egység nélkül. Hiányos képzettségök miatt csekély számú hangszeres szerzeményeikben soha sem közelitik meg a kifejtett formákat, nem törekszenek eredeti ötletekre, csupán az előadó ügyességének kitüntetését czélozván; azon-

*) De e borzadály oka koránt sem az, melyet Liszt mond, hogy a cigány ős hajlamánál fogva megveti a civilisatio jótéteményeit, hanem épen megfordítva; mert a polgári életben mindig ajtót zártak előtte, s tehát okvetetlen meg kellett szokni azt az életet, mely iszonyodik mindentől, a mi szokás, törvény és hagyomány. B. I.

ban cigány vagy magyar szövegű dalaikban*) szeretnek szabad folyást engedni százados bánataiknak, s ezt a színezett (chromatikus) hangok gyakori ismétlésével megragadva, csaknem fájdalmasan fejezik ki.

Így ismertetvén sajátos zenei képességeiket, s tökélyesítésre kevésbé alkalmas minőségöket, némi habozás után föltehetjük e kérdést: mi jövője van a cigánynak? vajon ura lehet-e folytonosan a közönség érdekének? Attól lehet tartani, hogy erre az idő meghozandja tagadó válaszát. Igen, nagy tetszést fognak aratni mind addig, míg ők lesznek a magyar zene egyedüli terjesztői, s míg e zene ki nem bontakozik kódos állapotából. De Magyarországgal szemben biztosan remélhető, hogy egykor e szellemi terményeinek is útát tör, a mint útát talált gazdag rónái s ércztartalmú hegyei terményeinek; hogy nemzeti zenéje elhagyván a tapogatódzást, erősbödni, emelkedni fog, míg eléri azon magaslatokat, hová irodalma és festészete eljutott.

Sok jel mutat arra, hogy ez az idő nincs már messze. Az utolsó negyedszázad év alatt több magyar zeneszerző lépett föl, kik az úttörés munkájában osztakozva a zene különféle ágait okszerűleg fejlesztik. Már Erkel, Mosonyi, Doppler, komoly és víg operáikkal, Beliczay, Zsaskovszky miséikkel, Ábrányi, Bartalus, Joachim, Liszt, Székely, Zimay a zongora-, hegedű- vagy ének-irodalom terén egymással versenyezve bebizonyították, a magyar népdal tökélyesíthetését, mely igénytelen ajkakon születvén, olyan mint útfélen a mező vad virága. — Az új nemzedék azok eredményét fölhasználva, bátran folytatja az elkezdett munkát, s ernyedetlen szorgalommal keresi a varázs-igét, melynek erejével Haydn, Beethoven, Schubert magyar földről hozták legeredetibb és legszebb eszméiket. A kormány által Budapesten föllállított conservatorium (zene-akadémia) tanárai közt oly nevezetességekkel, mint Volkmann Robert; a nagyobb városokban elszort nyilvános zeneiskolák, dalár-egyesületek, philharmoniai társulatok, zenészeti folyóiratok terjesztik a magasabb zenei eszméket, nemesítik az ízlést, s ébren tartják a közönség érdeklődését. Ily körülmények közt vajon agyrémnek mond-

*) Melyek száma igen csekély, s szövegileg és dallamilag utánzása a magyar népköltészetrek. B. I.

ható-e a magyar zenészek erős meggyőződése, hogy egy közelebbi vagy távolabbi korszakban a zenének lenni fog egy negyedik iskolája: a magyar iskola? Hiú ábrándnak tekintendő-e annyi nemes tehetség törekvése, s önzéstelen önfeláldozása a hazafias munkásságra?

A francziának, németnek és olasznak egykor nem volt több zenei anyaga, mint a mennyi Magyarországnak van napjainkban; s ha amazok most büszkéek lehetnek a remekművekre az egyházi, drámai s hangszer-zene terén, mindez egyedül zeneköltőik kitartásának és önmegtagadásának köszönhető, kik örömmel áldoztak egy egész életet arra, hogy hazájok művészetét egy lépéssel előbbre segítsék. E nemes példákat követve egykor a magyar művészek is remélhetik magokra vonhatni az emberek bámulatát. Diadalútjukon meg fognak emlékezni azokról, kik őket közvetve segítették műveik alkotásában, s különösen elismerőleg emlékeznek a cigányokra, művészetök e dajkáira. Czigányok ekkor már valószínűleg nem lesznek. Magyarország többi népeivel összeolvadva, s a zenei szakemberektől elmaradva, nem elégíthetik ki többé a közönség növekvő igényeit; a polgárosodás, munka és szabadság halottjai lesznek. De nevök bevésvé lesz a magyarok szívébe; mert a magyar zenét, midőn az a haza nagy átalakulásai idejében mindenkitől el volt hagyatva, elismerést érdemlőleg ápolták; hívatott bajnokai eljöttéig épségben megtartották; kiérdemelték Magyarország halálját.

Bertha Sándor után francziából

BARTALUS ISTVÁN.

MAGYAR NYELVEMLÉKEK. *)

A nyelv folyton változik. Ebben a változásban, fejlődésben, ebben a szakadatlan enyészetben és újrateremtésben áll a nyelvnek valóságos élete. Abban áll a nyelvésznek legérdekesebb foglalkozása, hogy megfigyeli ama lélektani mozza-

*) *Nyelvemléktár.* Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron. Egy-egy kötet (24—34 ív) 2 frt.

natokat, melyek egy-egy szónak vagy szerkezetnek jelentését kitágítják vagy korlátozzák vagy képpé változtatják, s így lassanként fölépíti, reconstruálja egyikét a legérdekesebb életrajzoknak: a nyelvét, s vele az emberi gondolkodását, a nemzeti észjárását. A nyelvnek e története megírva nincs sehol; a nyelvésznek kell kitalálnia, hogy például az ősi indogermánok leányait a *dhughatar* névvel tehénfejőknek nevezték; hogy a magyar *kezd*et szó egykor menést jelentett, tehát voltaképp a dologba való belemenést, initiumot (inire) fejezett ki; vagy hogy a szerszámnak és gépnek finn *kone* neve a magyar *gond* szóval egy töből sarjadott, tehát eredetileg gondolatot, valami kigondoltat, kitaláltat jelentett, épen úgy, mint a gépnek angol *engine* vagy portugál *ingeinh* neve nem egyéb a latin *ingenium*nál.

Vannak azonban olyan forrásaink, melyek a szók és szerkezetek életének egyes fokozatait, jelenségeit, phasisait megőrizték, még pedig vagy egymás mellett a régibbet és újabbat: ezek a *nyelvjárások* és a *rokon nyelvek*; vagy történeti egymásutánjokban: ezek a *nyelvemlékek*. Számtalan esetben cserben hagyna bennünket tudományunk, ha a szónak eredetibb alakját vagy régibb jelentését vagy az illető szerkezetnek egy eredetibb s világosabb fordulátát meg nem találónk nyelvünknek dialectusaiban vagy rokonaiban vagy régi emlékeiben. Az utóbbiakban megőrzött adatokat szokás összességökben *nyelvtörténetnek* s a velők foglalkozó tudományt történeti nyelvtannak nevezni. De tulajdonképpen ez adatok csak egyes megmaradt kövek, melyekből *nekünk* kell fölépítenünk a nyelv történetét, s tulajdonképpen minden nyelvtudomán ytörténeti, épen mert a nyelv organismusának fokozatos fejlődését törekszik földeríteni.

Itt a nyelvtudomány forrásainak különösen egyik osztálya foglalkoztat bennünket: a nyelvemlékek. Minél régibbtek valamely nyelvnek első emlékei, annál régibbnek szokták nevezni az illető nyelvet magát, s annál hosszabbnak történetét. Ha így tekintjük a dolgot, s különösen, ha az indogermán nyelveknek többezer-éves történetére, a *Védákra* s Homéros költeményeire gondolunk, a mi nyelveinknek, az ugor nyelveknek nincs nagy történetök. Legnagyobb részök csak a múlt század vége óta ismeretes, s ha nem tekintjük a zürjén nyelvnek két régibb föliratát, csak a finn, észt és magyar

nyelvről mondhatjuk, hogy van történetök. Azonban a legregibb finn könyvben (Agricola ábécés könyvében 1542) s a legrégibb meglevő észt könyvben (Stahl: *Hand- und Hausbuch für das Fürstenthumb Ehsten in Liffland*, mely németül és észtül közli Luther kis kátéját, imádságokat, zsoltárokat stb. 1630 és 1638) a maitól nem igen eltérő nyelvet találunk; s így csak a mi nyelvünknek, a magyar nyelvnek, vannak olyan emlékei, melyek a mai nyelvtől jócskán különböznek.

A magyar keresztyénségnek első s második századából (XI. s XII. századok) összefüggő nyelvemlékünk nem maradt; legjobb esetben a XII. század végéről vagy tán (az írás minőségéből ítélve) inkább a XIII.-ból való a *Halotti Beszéd*, s az úgynevezett *Königsbergi Töredék* — nyelvéből ítélve, mely a *Halotti Beszéd*énél csak kevéssel újabb, — szintén még a XIII. századba tehető. Van azonban már első szent királyunk idejétől kezdve számos latin oklevelünk: királyi adománylevelek, végrendeletek, határleírások, szerződések, számadások stb., s ezekben szétszórva igen sok magyar tulajdonnév és köznévv régi formája maradt fenn. Számtalanszor fordulnak elő ez oklevelekben efféle kifejezések: „ad salicem metam antiquam *Hatarfuz* vocatam“, „introitus fagorum *bik-zadu*“ (ma бүкк-шад volna), „*Videre*“ (= víz ere; vizes h. Göcsejben még ma is: *vides*; ugor *vede* —), „ad quandam venam *Vizer* nuncupatam, quae exit de *Fequetetow*“ (Fekete-tó), „vadit ad lapidem *jegyku* dictum, qui pro signo mete“, „*fluvius zuchugo*“ (zuhogó), „*porcus triennis* qui vulgo *artan* dicitur“ stb. — Igaz, hogy az addig kiadott okiratok nem egészen pontosan és megbízhatón vannak közölve, s így természetesen csak nagy óvatosan használható az a gyűjtemény is, melyben az 1840-ig közzé tett okiratok magyar szavai betűrendben össze vannak állítva: *Magyar Nyelvkincesk Árpádék korszakából*, egybegyűjté Jerney János, Pest 1854. I. füzet. Teljesen megbízhatók az eddigi közlések közül majdnem csak azon „Okiratbeli magyar szavak“, melyek a *Magyar Nyelvőr*ben láttak napvilágot 1876—78, különösen Pesty Frigyesztől és Nagy Gyulától. — Megemlítendő itt még az úgynevezett *Váradi Regestrom*, mely XIII. századbéli istenítéletek jegyzőkönyve, és Béla király jegyzője munkája; mind a kettő sok szót megőrzött ősrégi formában (például *Várad*i

Regestrom: *Tanalchu*, a mai tanács; Béla kir. jegyzője *almu*, *zerelmu*, a mai álom, szerelem).

Az összefüggő nyelvemlékek majd kizárólag vallásos tartalmúak. Így mindjárt a *Halotti Beszéd*, mely a múzeumban levő *Pray-codex*nek egy lapját foglalja el (a többi része latin miséskönyvből, naptárból, énekekből áll), s mindössze 274 szóból áll. A mai nyelvtől egészen elütő színezetet ad neki a magánhangzók általános zártabb-volta (*nopun*: napon, *pur*: por, *igg*: egy), a ma hiányzó *z* hang (*choltat*: holtát, *mulchotia*: múlhatja), néhány ma elkopott hangnak megőrzése (*urdung*: ördög, *kinzotviatvol*: kínzatjától, *ozchuz*: ahhoz), s az ige- és névragozás néhány eredetibb, teljesebb alakja (*wimaggomuc*: imádjunk, *isemucut*: ösünket, *feledëve*: feledé; *uruzagbele*: országba, *halalnec*: halálnak stb.). Először *Pray* közölt belőle néhány sort 1770. az egész első részt közölte *Demonstratió*jában Sajnovics, a teljes szöveget először Koller József adta ki 1782 (*Hist. episc. Quinq.*) Behatóan először Révai foglalkozott vele; az *Antiquitates Lit. Hung.* 1803-ban megjelent egyetlen I. kötetét egészen a *Halotti Beszéd*nek beható, egyéb nyelvemlékekből is támogatott, s a mai nyelvésznek is fölötte élvezetes és tanulságos olvasmányt nyújtó magyarázata tölti be, s e magyarázatával Révai nem csak nálunk, hanem az általános tudományra nézve is a történeti nyelvtudománynak első megalapítója lett. Hatvanhat évvel később megint jelent meg a *Halotti Beszéd*ről egy érdekes könyv, még pedig ezúttal finnül s egy finn nyelvésztől, a korán elhunyt Blomstedt Oszkártól: *Halotti Beszéd, ynnä sen johdosta vertaillevia tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin kielissä*, Helsingf. 1869 (azaz *Halotti Beszéd* s egyszersmind ennek fonalán összehasonlító tanulmányok a magyar, finn és lapp nyelvek terén); czíméből czélja is világos. Hozzájárultak még e nyelvemlék magyarázatához Döbrentey, Mátyás Flórián, Hunfalvy Pál és Budenz.

Második összefüggő emlékünks, a *Königsbergi Töredék*, csak 1864 óta ismeretes, a königsbergi egyet. könyvtárban egy XIV. századbéli codex táblája belsején találták, s eddig csak Toldy irodalomtörténeti olvasókönyvében van kiadva. Tartalma Mária szeplőtelenységéről való elmélkedés. Mindössze 70 szó, és nyelve nem igen tér el a *Halotti Beszéd*től (például *ozut*: azt, *hug*: hogy, *kezdetuital*: kezdetétől; de a

Halotti Beszédbeli mulchotia és halalnec ellenében itt már *tud-hotiuc és leannac*).

A XIV-ik században s a XV-ik első felében idegen származású királyok uralkodtak hazánkban s e korból magyarul írva mindössze egy-két apróság maradt fenn. Csak a magyar Mátyás király dicső korszaka óta lépnek föl sűrűbben a magyar nyelvemlékek. A XV-ik s XVI-ik századbéliak közül nyelv tekintetében fontosabbak a következők: a *Bécsi codex*, a *Müncheni codex*, az *Ehrenfeld-codex*, és az *Érdy-codex*.

A *Bécsi codex*, melyet a bécsi udvari könyvtár őriz, a múlt század vége óta ismeretes. Révai sokat foglalkozott vele, háromszor is lemásolta, az *Antiquitates* II. kötetében akarta kiadni, és Toldy e codexet „a magyar történelmi nyelvészet dicső megkezdője Révai M. emlékezetére“ *Révai-codex*nek nevezte el. Része ez egy bibliafordításnak (Esztert és a kis prófétákat foglalja magában), melyet 1436 és 1439 közt két Moldvába menekült husszita pap készített. Ugyane bibliafordításnak egy másik részét, a négy evangelistát, foglalja magában a *Bécsi codex*rel nyelvére nézve egészen megegyező.

Müncheni codex, mely jelenleg a müncheni udvari könyvtár tulajdona és 1834 óta ismeretes. Utolsó sorai szerint leírását „megvégezte Németi György Moldovában Tatros városában Úr születetének 1466 esztendejében.“

Az *Ehrenfeld-codex* Ehrenfeld bécsi orvos tulajdona, és Sz. Ferencz legendáját foglalja magában. Korát nem tudjuk pontosan, de nyelve nagyon régies, sok tekintetben régibb az előbbi két codexénél (például *yombalol*: jóból, *nyluala*: nyilva). Nyelvéről beható tanulmányt írt Szarvas G. a *Magyar Nyelvőr* I. kötetében.

Az *Érdy-codex*, mely a Nemzeti Múzeum tulajdona, valamennyi codexünk közt legterjedelmesebb, epistolákat, evangéliomokat és legendákat foglal magában, mind ezt Pelbárt temesvári barát latin szent beszédei után dolgozva. Nyelve nagyon tanulságos; legérdekesebb, hogy számos esetben ír hosszú magánhangzót olyan szótagokban, melyeket különben csak rövid magánhangzóval ismerünk (*kezdee*, kezdé, *hagaa*, hága, *lelkee*, lelke, *ellenee*, ellene, *teenekód*, teenaladnal, te neked, te náladnál, *neegyed*, negyed, *leelkewnk*, lelkünk, *kykkeel*, kikkel stb.). Korára nézve azonban e codex egyike az utolsóknak, mert 1526-ban s 1527-ben írták.

Lássuk már most a nevezetesebb nyelvemlék-kiadásokat.

Már 1838-ban megindította az akadémia Döbrentey Gábor szerkesztése alatt a *Régi Magyar Nyelvemlékek* kiadását szép kiállításban, negyedréti alakban, hasonmásokkal, s többnyire terjedelmes bevezetésekkel és speciális szótárakkal ellátva. Az I. kötet (1838. CIV+26 L + 280 l.) a *Halotti Beszédet* foglalja magában, hasonmással és a szerkesztőnek a beszéd korát és nyelvjárását illető, nagyon szorgalmas nyomozásaival; továbbá a *Bécsi codexet* ugyancsak Döbrenteynek a bibliafordítók kilétét nyomozó s az emlék nyelvét jellemző bevezetésével s utána vetett szótárral. — A II. kötet (1840. XXVIII+73+XLII+404 l.) szintén két félre oszlik: az egyik Kinizsy Pálné Magyar Benigna imádságos könyve 1513-ból, más néven *Czech-codex* (mert Czech János fődözte föl az érsekújvári Ferenczrend kolostorában s másolta le 1834-ben), mely imádságokat és zsoltárokat foglal magában, köztük sz. Bernát himnuszát, a szerkesztőnek a codex történetét s nyelvét tárgyaló bevezetésével és Czech észrevételeivel és szótárával; e kötetnek másik része *vegyes tárgyú iratokat* közöl, a XVI. század végéig számos hasonmással, magyarázatokkal s jegyzetekkel. — A III. kötetben (1842. LX+366+10+VIII+152 l.) van a *Müncheni codex* szótárral s a codex nyelvét tárgyaló beható tanulmánnyal Jászay Páltól, és ismét *vegyes tárgyú régi iratok* Döbrentey jegyzeteivel. — A IV. kötet (XXII+100+CXXVI l. 1846.) a *Guary* és *Winkler-codexet* foglalja magában (az utóbbit *Egyházi vegyes könyv* címe alatt) bevezetéssel s szótárakkal; az elsöben vallásos tanítások, a másodikban naptár, imádságok, énekek, passio és evangeliumi darabok vannak. — A IV. kötetrel elakadt a *Nyelvemlékek* megjelenése. Döbrentey után Toldy lett a szerkesztőjük, ki is nyomatta a nagy *Jordánszky-codexet* (néhány öszövétségi könyv s az új szövetség egészen, 1516 és 1519), de ez aztán évtizedeken át hevert az akadémia pinczéjében s csak most fog megjelenni Volf György bevezetésével.

Az ötvenes években Toldy Ferencz külön-külön adott ki egyes nyelv-emlékeket, rendesen egy-egy katolikus főpap anyagi támogatásával. Először is 1855-ben az akadémiai könyvtárban őrzött *Érsekújvári codexből* adta ki *Alexandriai szent Katalin verses legendáját* a *Debreczeni* és az *Érdy-codexben* foglalt prózai Katalin-legendákkal s Telegdy Miklós predi-

kácsióból vett rövid „Katalin életével“ együtt, nyelvjegyzetekkel. — 1856-ban összegyűjtötte a passio régi magyar elbeszéléseit a *Döbrentey, Érsekújvári és Debreczeni codexek*-ből, és kiadta nyelvjegyzetekkel s a hozzá való régi rajzokkal *Régi Magyar Passio* czíme alatt. — 1858-ban egy egész Legendatárt indított meg, de csak az V. kötet jelent meg, melyben a nagy *Debreczeni codex* első része van közzé téve, *A debreczeni legendás könyv a Krisztina-Legendával együtt*, szótárakkal. — 1859-ben a Szent-István-társulat kiadásában tette közzé az *Érdy-codex*ből a *Magyar Szentek Legendáit* bevezetéssel és nyelvjegyzetekkel. — Végre az egyetemi könyvtárnak *Nádor-codex*t is ő adta ki, díszes kiállítással, az egyetem költségén, 1857-ben. — Toldy kiadványainak a nyelvészre nézve egy nagy hiányuk van: az tudniillik, hogy a nyelv-emlékeket rendesen (az egy *Nádor-codex* kivételével) nem az eredeti, hanem a mai írásmóddal adja, pedig az olvasása sok esetben határozottan hibás. Használatuknál ezt folyton szem előtt kell tartanunk.

Az írott nyelv-emlékek közt kiváló helyet foglal még el, mert híven tükrözi vissza a XVI-ik századbéli élő beszédet, a *Magyar Levelestár*. A régibb magyar közélet, erkölcsök, történet és nyelv ismeretének előmozdítására kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága. I. kötet: 400 magyar levél a XVI-ik századból 1504—1560. Közli Szalay Ágoston. (9 könyomatú táblával 1861.)

Az egyes codexekben szétszórót legrégibb verses maradványok együtt találhatók a *Régi Magyar Költők Tára* (Corpus Poetarum) 1877-ben megjelent I. kötetében. A kötetnek két ötödénél többet foglalnak el Szilády Áron kitűnő jegyzetei, melyeknek nyelvtörténeti része bámulandó emlékezzettel és szorgalommal van összeállítva.*)

*) A nyelv-emlékek szavait mai helyesírással közli, de nem egy esetben úgy olvassa, hogy lehetetlen vele egyetértenünk. Az I. 1—4. előforduló *régiekrél* s a XIII. 10—12. előforduló *kevetségbel*-féle alakokat lehetetlen, hogy rövid *e*-vel ejtették, nyilván így kell őket olvasnunk: *régiekrél, kijüttekrél, kevetségbél, feldébél* (*Margit-legenda* 32 *istintel*, olvasd *istentel*) stb. éppen úgy mint Örségben *róla* helyett ma is azt mondják *léra*, s itt is *tőlem* h. XV. 2469. és XVI. 25. még *tőlem* van, s mint a mai *tőnek, vőnek* itt I. 9. és XV. 34. még *tének, vénék* v. a mai *üdvözítöm* itt V. 152. *üdvözítém*, v. a mai *szőlő* árpád-kori oklevelekben *szelő* stb. stb.; ép így kell I. 58. az *ewleeth* szót

Néhány év óta a nyelvtudomány s a rokon szakok terén olyan élénk mozgalom uralkodik nálunk, hogy életbe lépett egy philologiai társaság, megindult egy egyetemes philologiai közlö, a budapesti egyetemen külön tanszéket állítottak a magyar nyelvtudománynak, mely az előtt az irodalommal volt egybekötve, s végre most van keletkezőben egy magyar nyelvtudományi társaság, a Révai-társaság, mely remélhetőleg a legszelesebb körökben fog közreműködést és pártfogást találni. Ez az élénk mozgalom 1872-ben indult meg: akkor állították föl egyetemünkön az összehasonlító altáji nyelvtudomány tanszékét, s e tanszékre Budenz Józsefet nevezték ki, kinek ugyanakkor indult meg *Magyar-Ugor Összehasonlító Szótára*, mely azóta alapvető munkája e téren minden további kutatásnak; és akkor léptette életbe akadémiánk a *Nyelvtudományi Közlemények* s a nyelv- és széptudományi *Értekezések* sorozata mellett a *Magyar Nyelvőr* című folyóiratot, mely első sorban az irodalmi nyelvben lábra kapott hibás szóképzés és idegenszerű írásmód leküzdésére volt szánva, azonban Szarvas Gábor kitűnő szerkesztése alatt csakhamar tűzpontja lett magyar nyelvészeti mozgalmainknak általában. S mind az összehasonlító nyelvtanulmányra, mind a nyelvtisztító működésre nézve mindinkább érezhető lett nyelvünk történeti ismeretének s azon irány folytatásának szüksége, melyet Révaink oly dicsően megkezdett, s mely halála után megszakadt, hogy fél századnyi időre helyet engedjen „tudományos” kártyavárak építőinek, kik nem a tudomány s az igazság iránt

elött-nek olvasnunk, nem *elett*-nek (ma *előtt*), hisz itt írva is két *e* van! — I. 34. valószínűleg így olvasandó: *földet fivet megszemléle* (nem *megszemléle*). — 112. *szökség*, nem *szükség*; ép így X. 23. *szönetlen*, nem *szönetlen*. — I. 148. *mentenéje*, nem *menteneje*, XV. 1154. *keresztelnéje*, 1254. *tennéje*; I. Révai Gramm. II. 751. — XV. 376. *talántál* h. inkább *talántal(án)*. — 798. nem *iregység*, hanem *irégység*. — 865. *ó-szerrel* h. olv. *jó szerrel*. — 1061. ne *le-helyheté*, hanem *lé-helyheté*; a codexben *lehelhete*. — 1228. olv. *önen*. — 2331. a *vala* bizonyosan fölösleges. — 2479. nem *elszeke vagyok*, hanem *elszéké vagyok* (elszőkö), mint fönt *regieknel*; ép így 3721. és 3923. *kivél*, nem *kivel* (kivől, kívül). — 2665. a codex olvasása jobb, mint a kiadói; hisz itt a halálnak nem volna állítmánya! — 2751. *melyen* h. olv. *mellén*; máskép nincs értelme. — 3731. a codexbeli *fogadni* h. valószínűleg *fogadná* a helyes olv. — XLII. 4. olv. *bételtésed*. — LIII. 21. olv. *Igyedet*.

lelkesedtek, hanem minden áron egy rosszúl értett phrasisnak, a nemzeti büszkeségnek s a magyar nyelv „önállóságának” szolgáltak.

Az említett szükség érzete két nagy vállalatnak volt kiinduló pontja.

Először is 1873-ban a helyben lakó ügytársak szövetkeztek egy *nyelvtörténeti szótár*hoz való anyag gyűjtésére, s hozzájuk csakhamar számos vidéki dolgozó-társ csatlakozott. Félévvel később már az akadémia vette pártfogásába ügyünket, s a munka oly gyorsan haladt, hogy most, öt év lefolyta után az összes anyag együtt van: föl vannak dolgozva mind az írott nyelvemlékek, mind a régibb nyomtatott irodalom szókincse (körülbelül a múlt század utolsó tizedéig, midőn a tudatos nyelvfejlesztés vette kezdetét), s immár hozzá lehet fogni a szótár szerkesztéséhez.

A második vállalat a fontosabb *írott nyelvemlékeknek* egy gyűjteménybe foglalt, könnyen hozzáférhető s teljesen megbízható kiadásában állott. A terv Budenz Józseftől, Szarvas Gábortól és Volf Györgytől indult ki; az akadémia nyelvtudományi bizottsága csakhamar magáévá tette és valóstítása 1873 óta a legnagyobb energiával és fényessikerrel történik. A gyűjteménynek czíme: *Nyelvemléktár. Régi Magyar Codexek és Nyomtatványok. Kiadja a magyar tud. akadémia nyelvtudományi bizottsága. Szerkesztik Budenz J., Szarvas G. és Szilády Á., bizottsági tagok.* A megjelent kötetek csak codexeket foglalnak magokban. Eddigélé hat kötet látott napvilágot s a hetedik sajtó alatt van. A harmadik kötetet Komáromy Lajos és Király Pál, a többit mind *Volf György* rendezte sajtó alá, bámulatos kitartással s fölülmúlhatatlan lelkiismeretességgel és pontossággal, úgy hogy munkájáért méltán jutalmazták akadémiai tagsággal.

Lássuk az egyes kötetek tartalmát.

Az első három kötet egyszerre jelent meg 1874-ben. Az első kötet a *Bécsi és Müncheni codexek* második kiadását foglalja magában, a Bécsből és Münchenből e czélra meghozatott eredeti kéziratokkal egybevetve.

A második kötetben először *) látott napvilágot nyolcz

*) A *Winkler-codex* ki volt ugyan nyomva a *Régi Magyar Nyelvemlékek* közt, de soha sem került forgalomba.

codex, melyeket a tartalom rokonsága egyesít, a mennyiben mind a nyolcz imádságokból és ájtatos elmélkedésekből áll: a *Weszprémi codex*, *Peer-codex*, *Winkler-codex*, *Sándor-codex*, *Gyöngyösi codex*, *Thewrewk-codex*, *Kriza-codex*, *Bod-codex*. Legnagyobbak a Winkler-, Thewrewk- és Peer-codexek. Kora csak háromnak van meghatározva. A Winkler-codex 1506-ból, a Thewrewk-codex 1531-ből, a Kriza-codex 1532-ből való.

A harmadik kötetben a következő codexek vannak: *Nagyszombati codex*, *Sz. Domokos élete*, *Virginia-codex*. Az első és az utolsó ájtatos elmélkedésekből áll, a középső szent Domonkos életén és csodatételein kívül „predicator zerzetbely bodog atyáknak eletevk“-et beszéli el. Az első 1513-ban s 1512-ben, a másodikat 1517-ben, a harmadikat is valószínűleg a XVI-ik század elején írták.

A negyedik és ötödik kötet 1876-ban jelent meg s csak az egy *Érdy-codex*et foglalják magokban, mely nem csak nyelv tekintetében egyike a legérdekesebbeknek, hanem terjedelmére nézve is mérközik az előbbi tizenhárommal együtt véve. Tartalmát és korát láttuk fönt.

A hatodik kötet most jelent meg (bár a címlap 1877-et mond), s a következő codexeket közli először: *Tihanyi-codex*, *Kazinczy-codex*, *Horvát-codex*. Tartalmát mind a háromnak prédikációk teszik, részben szentek élete. Írása ideje az elsőnek 1530, 1531 és 1532; a másodiké 1526, 1527 és 1541; a harmadiké 1522.

A készülő hetedik kötetben a fontos *Ehrenfeld-codex*en (*Ferencz-legendán*) kívül, melyet már fönt érintettünk, ezek lesznek: *Simor-codex*, *Cornides-codex*, *Krisztina élete*, *Vitkovics-codex*, *Lányi-codex*.

Reméljük, hogy e jeles vállalat egyéb újabb jelenségekkel kapcsolatban öröndetes virágzásnak fogja indítani nemzeti nyelvünk tanulmányát és ápolását, mely nálunk egyike a legfontosabb tudomány-ágaknak, sőt talán a legfontosabbik.

SIMONYI ZSIGMOND.

ÉRTESÍTŐ.

*H. Taine: Les origines de la France contemporaine. II. La Revolution. Tome I. Paris. Hachette 1878. *)*

Taine nagyszabású művének közelebből megjelent második kötete *A forradalom* címet viseli homlokán. Nem öleli azonban még föl az egész forradalmat, hanem csak annak hajnalát, az *alkotmányozó gyűlést* (Assemblée Constituante), s az eddigi fölfogástól merőben különböző képet rajzol felőle. Könyvének új kötete fölötté érdekes tanulmányban foglalja össze a politikai és társadalmi decompositio azon jelenségeit, melyek a forradalom legelején fölmerültek. Behatóbban még eddig senki nem tanulmányozta, jellemzőbb vonásaiban még senki föl nem tűnteté, s hatalmasabb tollal le nem írta a forradalom első körtüneteit, mint Taine. Nem lehet eléggé kiemelnünk azon határozottságot sem, a melylyel bírálatában minden előítéletet távol igyekszik magától tartani. Nem zavarja meg szenvedély vagy politikai elfogultság ítéletét, s jogos büszkeséggel mondhatja könyvének előszavában, hogy nem szállott le semmiféle pártérdek szolgálásának színvonalára, bár viszont azt sem tagadhatni, miként szellemének egész iránya és rendszere oda vezet, hogy a forradalmat épen legkevésbé előnyös oldaláról vegye vizsgálat alá.

Az *önkéntes anarchia* nevet adja szerző a kötet első részének s e név ráillik az egészre is. Előadván, miként keletkezett és fejlődött ki egész Franciaországban az anarchia az *États-Généraux* egybeülésének pusztá hírére, a könyv többi részeiben kimutatja Taine az alkotmányozó gyűlés tehetetlenségét s képtelenségét ez anarchia elnyomására, valamint hogy az e gyűlés által elterjesztett téves eszmék s megszavazott veszélyes törvények mennyire növelték a bajt. Az anarchia megszűnt önkénytesnek lenni, midőn felülről még éleszteni kezdték a tüzet s növelni annak dühét.

Jogosult az állítás, hogy a forradalom már be volt fejezve szellemileg, mielőtt végrehajtották volna azt tényekkel. S épen

*) Taine művének első kötetéről kimerítő ismertetést közölt a *Szemle, Pulszky* Ágost tollából.

ezért a képzelem már kezdettől fogva azon elveknek végső következményeire irányult, melyeket oly sokféle alakban hirdettek a század eleje óta. Nem annyira a politikai, mint a társadalmi következményekről szólunk, mert amazokat egész kiterjedésökben csakugyan senki nem láthatta előre. Ki is gondolhatott volna arra, hogy a trón maga bukóban van, s hogy a kornak egyik legnemesb lelkű uralkodója vérpadra fog hurczoltatni? Ilyesminek az eshetőségek sorába való bevonása kétségkívül erős reactionarius mozgalmat idéz vala elő. Nem ily színben tűnt föl egyelőre az ország előtt a király, sőt a nemesség és papság sem. Nem látszottak oly akadálnak, melyet le kell dönteni, hogy a cél elérhető legyen. Ők magok jelölték meg a célt, és sajátyszerű rövidlátással ők magok is e cél felé siettek. Nem is gyanították, hogy nagylelkű, de könnyelmű bölcseletök minő kegyetlen és brutális, de teljesen gyakorlati alakot öltött magára a nép agyában. A mint híre ment, hogy reformok lépnek életbe, a nép azonnal megérté mindenütt, s legfőként a falvakban, hogy a hűbéri jogok eltöröltetnek, hogy máris megszűntek létezni, s hogy a paraszt urának többé mivel sem tartozik, se erkölcsi, se anyagi kártérítéssel. Könnyen elképzelhetni, hogy ez épen oly egyszerű, mint radicalis forradalmi fölfogásnak surlódásokhoz, majd conflictusokhoz, elvégre pedig rettentő küzdelmekhez kellett vezetni. Csakhamar így is történt. Taine számtalan példával mutatja ki könyvében, hogy a magántulajdon az nap, a nemesek és papok élete nyomban azután, hogy a forradalom kezdetét vette, fenyegettetett, a mi annál nagyobb szerencsétlenség vala, minél inkább hajlandó volt a legkiterjedtebb reformokra az arisztokrátiát s udvari papságot becsületességben messze túlszárnyaló vidéki nemesség és alsóbbrendű papság. Ezek magok is sokat szenvedtek a nagyok pazarlásai s dölýfe miatt. A vidéki nemesség volt képviselője akkor a később kifejlődött középosztálynak, az alsóbb papság pedig a népből származott, maga a nép volt, s szintén kész vala hozzájárulni a forradalmi műhöz, föltéve, hogy az nem lép túl bizonyos korlátokon, s nem fenyegeti existenciájokat és életüket. A dolgok azonban nem így fejlődtek. A nép, mi által sem tartva vissza, csakhamar a leggyűlöleteseb túlcsapongásoknak adta magát. Taine részletesen leírja, hogyan keletkezett, fejlődött s terjedt el minden irányban a fölkelés. Az anarchiának e természetes gyermeke elő-

ször önkénytes volt, mint amaz, lassanként azonban teljesen kivetkőzött e jellegéből. Közöséges gonosztevők, egészen megromlott egyének állottak élére, s akként vezették a fölkelést, hogy kielégíthessék általa nyer- vagy bosszúvágyukat. Ugyanazon jelenetek ismétlődtek rémitő egyhangúsággal az ország egyik szélétől a másikig. Taine földézi az összes tanúkat, s egy sötét, komor képet tár elénk, a mely Dante pokláinak jeleneteire emlékezteti az embert. Mi sem állja útját az örjongsébe esett szenvedélyeknek. A hadsereg a forradalomnak fogja pártját; főnökei meg vannak zavarodva, utasításaik nincsenek, bátorságukat elvesztették, mentére hagyják a dolgot, s néha élén látszanak állani az erőszakos jeleneteknek, melyeket nem mertek megakadályozni. Számtalanszor leírták már a Párisban vagy Versaillesben történt eseményeket, Foulon és Berthier meggyilkoltatását, az október 5. és 6-iki napok történetét, az alkotmányozó gyűlés főbb jeleneteit, de csak homályos visszhangja, csak elmosódott körvonalai vannak följegyezve annak, mi a távolibb vidéken történt. S Taine könyve épen erre nézve foglalja magában a legérdekesebb, eddig jobbra ismeretlen részleteket. Megmagyarázza a keserű lehangoltságot, mely a nemességen és papságon erőt vett, s a nélkül, hogy igazolná a hazájok ellen idegen fegyverek segélyéhez folyamodó emigránsokat, nagyon is érthetővé teszi lelköknek kétségbeesését és nem védhető elhatározásukat.

A szerencsétlenek olykor folyamodtak az alkotmányozó gyűléshez, kérvényeket nyújtottak be, fölfejték gyászos helyzetüket, védelemért, segélyért esedeztek. De a gyűlés nem hallgatott reájok, s különben sem tehetett volna sokat érdekekben. Tagjainál hiányzott a gyakorlati tapasztalás. A túlnyomó nagy többség egészen tele volt Lycurg, Solon vagy Rousseau metaphysikai eszméivel. Alkotmány-készítésére vállalkoztak, a nélkül, hogy tudták volna, mi a politikai alkotmány. Leszámaztathatónak vélték a magokét absolut philosophiai elvekből, a helyett, hogy a tények figyelmes tanulmányozásából s azon elemekből meritettek volna, melyek a nemzetet alkotják. Taine könyvének ide vonatkozó része kiváló helyet foglalhatna el a politikai tudományról írott legszebb értekezések sorában. Igen találóan mondja ő, hogy az 1789-iki alkotmányozó gyűlés, midőn az abstract, eszményi, ily alakban sehol nem létező ember számára akart alkotmányt készíteni, még ha tiszta

fogalmával bír vala e minta-embernek, még akkor is téves munkát készített volna, mert a francziákra kelle ennek alkalmaztatnia. „Mi nem vagyunk — jegyzé meg Mirabeau — vadak, kik meztelenül érkeztek az Orenoco partjairól.“ Ellenkezőleg, a francziák fölötte polgárisúlt, sok tekintetben a legsajátságosabb nemzet valának. A philosophiai fölfuvalkodottságában elvakúlt alkotmányozó gyűlés sehogy sem akarta megérteni, hogy e sajátosságok tekintetbe vételével kell szerkesztenie az alkotmányt. A jelenvolt idegenek — angolok, amerikaiak — elálmlétkodva hallgatták a vitákat, nem egyszer hívatkoztak saját tapasztalataikra, s megkísérlették a tanácsadást. Szánalmas mosoly volt a válasz az *alkotmányozók* részéről. A ti alkotmányotok — mondák ezek — jó lehet az angolokra, jó az amerikaiakra nézve, de mi az emberi nem számára akarunk alkotmányt készíteni. Az *Assemblée* kiválóbb szellemei, Mirabeau, Malouet, Mounier is hasztalan intézték a legkeserűbb kifakadásokat társaik többségéhez. A forradalomnak oly irtózatossá drágán, oly végtelen áldozattal megszerzett tapasztalása volt szükséges, hogy öntudatára ébreszthesse őket végzetes tévedéseknek.

De ismételjük, ha több bölcseséggel és eszélylyel van is fölruházva az alkotmányozó gyűlés, vajmi keveset tehetett volna az anarchia ellen. „Minden politikai képviselő, úgymond Tocqueville, azon eszmének szolgál, a melynek érdekében alkották. Az 1789-iki constituante azért választatott, hogy legyőzze az arisztokrátiát és a despotismust. Teljes erélyt fejtett ki úgy az egyik, mint a másik ellen, de nem vala ereje az anarchiával szemben, a melylyel küzdeni nem volt elkészülve. Igen ritka dolog az, hogy egy ember, s csaknem lehetlenség, hogy egy képviselő erős küzdelmet fejthessen ki fölváltva egészen eltérő czélok érdekében. A rugó, mely erőszakosan egyik felé hajtja, megbénítja a másik irányban.“ Hozzá tehetjük még ez igaz szavakhoz, hogy a törvényhozó gyűlések, hacsak meg nem változtatják jellegöket, s erőszakosan nem vonnak magokhoz minden köztekinvélyt, nem gyakorolhatják a végrehajtó hatalmat. Ha meg is kísérlék, csakhamar belátni kénytelenek, hogy nem hívatvák e szerepre, s fölötte rosszul felelnek meg annak. Az alkotmányozó gyűlés kétségkívül tévedett, midőn ellátározá, hogy egy tagja sem lehet miniszterré; e nélkül talán tehetett volna valamit

az anarchia terjedése ellen, de actiója mindenesetre fölötte gyöngé és hatálytalan lesz vala. Nem az anarchiát kell szemére vetnünk, a mely ellen mitsem tehetett, hanem a rossz törvényeket s a félszeg alkotmányt. Megbocsáthatlan tévedés volt például a papság polgári alkotmánya. Taine igen szépen mutatja meg, miként rekeszté ki ez alkotás úgy a felsőbb, mint az alsó papságot a forradalom köréből, nem engedvén meg, hogy követhesse annak irányát. A lelkiismeret elleni támadásoknak s üldözéseknek, melyek e szerencsétlen tényből eredtek, igen nagy részök van e korszak agitációiban. Ez volt az *Assemblée*nek egyik leggyászosabb ballépése. A mi az anarchiát illeti, ennek elnyomása a végrehajtó hatalomnak lett volna föladata, a mely azonban, fájdalom, 1789-ben alig volt egyéb üres fictionál!

Taine könyvéből világosan kitűnik, hogy közhatalom akkor tulajdonképen nem is létezett. Loptak, gyűjtogattak, gyilkoltak szanaszét az országban, s a visszatörítés sehol sem jelent meg. A katonák lábaiknál hagyják fegyveröket, tétlen szemlélői az eseményeknek, sőt olykor magok is a fölkelökhöz szegődnek. A végrehajtó hatalom többi közegei szintén beérik azzal, hogy jelentéseket írnak — Taine fölmutatta ezeket a levéltárakban —, s kifejezést adnak azok útján bosszankodásuknak s tehetetlenségöknek. Mindenki látja a bajt, de senki nem gátolhatja meg, sőt nem is mérsékelheti azt. Az *Assemblée* nem hallgat az eléje terjesztett panaszokra; tetszeleg önmagának humanitarius ábrándjaiban; azt hiszi, hogy a nép jó, hogy nem is lehet egyéb, hogy fölindulása csak pillanatnyi, nem tarthat sokáig s csakhamar szelidebb érzelmeknek fog helyet engedni. Meglehet, csakis az alkotmányt várja, s mi-helyt az elkészül, az egész világ boldog lesz, a királytól kezdve a nyomorúlt viskóban lakó utolsó napszámosig. Ily illúsiókban ringatják magokat, mialatt vér foly, a kastélyok lángba borúlnak, a rémuralom alulról már kitört, s felülről is kezdetét készül venni. Mi oka e különös jelenségnek? Az, hogy a Franciaország kormányzatát alkotott elemek el vannak használva, s alig maradt még fönn valami belőlük. A kormány nem létezik többé, kimerítette minden erejét, tönkre ment. A szerencsétlen, az ártatlan XVI. Lajos a monarchia végzetes hibáinak adja meg árát. Két évszázad alatt fölemészté a királyi intézmény a nemzetnek minden életerejét; XIV. Lajos

saját nagyságára, XV. Lajos saját élvezetére fordíta azt. A társadalom különböző osztályai erkölcsileg annál inkább ki valának merülve, minél közelebb állottak a trónhoz. A fényes nap, melyet XIV. Lajos jelképének választott, egy ideig mindent fölmelegített s élettel töltött el, de aztán mindent kiszáraztott maga körül. A szellemes, de frivol, bátor, de servilis udvari nemesség alig volt már egyéb csillogó díszletnél, s a főpapság csak ruházatára nézve különbözött tőle. Előbb fényt kölcsönöztek a királyságnak; most csak arra szolgáltak, hogy eltakarják romjait. A régi királyság, mint politikai intézmény, halálos dőfést kapott, s miután XV. Lajos alatt az élvek mámorában életnedvének utolsó cseppjét is elveszté, XVI. Lajos kénytelen volt a nemzetet hívni segítségére a haldoklónak. . . .

A szükséges nagy reformok keresztülvitele e pillanatban valódi, képzett, komoly, értelmes, a politikai ügyekben jártas arisztokrátiát igényelt volna, olyat, a minőnek Taine sajnálattal kénytelen pusztán eszményképét adni könyvében. De Franciaországban nem volt ily arisztokratia. Csak a nevet viselték még némelyek, s e név csakhamar elítéltetésökkel lett egyértelmű. Volt bennök szellem, de az egymagára ily körülmények közt nem lehetett elégséges. Bátrak voltak, de bátorságuk csak arra szolgált, hogy hősi elszántsággal haljanak meg. Arra, hogy mint politikai tényező, méltóknak mutassák magukat az életre, nem valának képesek. S miként is játszhatott volna e korszak arisztokrátiája nagy szerepet, miként lehetett volna urává a helyzetnek? Az Assemblée Constituante-ban tagjainak mély erkölcsi és értelmi inferioritása, viszonyítva a harmadik rendhez, meglepte az összes kortársakat. Senki sem tudta akkor Franciaországban, miként kell egy törvényhozó gyűlést vezetni; a nemesség azonban még kevesebbet értett hozzá, mint a többi osztályok; csakhamar föl is hagyott minden ily irányú kísérlettel, s az ülésekben is megszűnt részt venni. Szerencsétlenségökre, s a királynak is szerencsétlensége, az udvarnál még volt befolyásuk, de annak körén kívül mi bizalmat sem élveztek, s minden tekintélyöket elvesztették. Föl volt bomolva az összefüggés láncolata úgy az udvari s vidéki nemesség, mint fő- és alsóbb papság közt, s csak a közös balsors hozta őket ismét közelebb egymáshoz a börtönökben, vagy túl az ország határain. Akkor, midőn intervenciójuk leghasznosabb, legegészségesebb szükséges lett volna, az ügyek

vezetésére hivatott osztályok teljesen hiányoztak. A kormány merőben meg volt bénúlva. Azoknál, kik vezették, nyoma sem létezett a helyzet igényelte gyakorlati képességnek, s a közép-osztályok, melyek túlnyomó befolyáshoz jutottak, a nélkül, hogy még uraivá lettek volna a hatalomnak, nem voltak elkészülve az örökség átvételére. S mi lett az eredmény? A nép magára maradt a szintéren, szenvedélyeivel, előítéleteivel, soká elfojtott mély gyűlöletével s a rettentő nyomor előidézte kísértésekkel. A vidéken az éhség legszomorúbb alakjában ütötte föl undok fejét, a kedélyeken ijesztő balsejtelmek vettek erőt, s babonás félelem vadította el az embereket. Mélyen elszomorító látványt nyújtott a nemzet, melynek kormánya megsemmisült; melynek harmadik rendje — a mint akkor a középosztályokat nevezték — tehetetlenségében törvények alkotása fölött tanácskozik; hol a katonaság megtagadja a rendnek szolgálatát, s hol az ösztöneinek átengedett, vezető és feket vesztett nép oly túlesapongásokba ragadtatja magát, a melyeknek nem sokára önmaga válik áldozatává.

Ime a kép, melyet Taine föltár előttünk fekvő kötetében. Ott áll ő maga a dráma színpalcai közt, s figyelmesen tanulmányozza annak minden részletét. S midőn megfejtését akarja adni a látottaknak, alig mer enyhítő körülményekre is hivatkozni a forradalom mellett. Bánattal, fölháborodással telik el láttára a kormány tehetetlenségének és gyöngeségének, az Assemblée gyermekes illúzióinak s vétkes mulasztásainak, a nép erőszakosságának és örvöngésének. Az adatok és tények hosszú sora elvonul szemei előtt, s mintegy megkövetelni látszik a végső következmények kérelhetetlen levonását. Egyenként kihallgatta a hiteles, az egykori tanúkat, s a kérdés most az, mit cselekedjék bizonyágtételeikkel?

Mindenekelőtt a részrehajlatlan bírálóknak bonczkése alá veszi azokat. Nem írtak e tanúk se a közvetlen nyilvánosság, se a későbbi történetíró számára. Legnagyobb részben a miniszterekkel levelező kormányközegek valának, s kétségtelen, hogy — legalább bizonyos mértékig — a miniszterek véleménye s érzelme szabott irányt az övéknek is. A miniszterek pedig, mint Taine ismételve hangsúlyozza, nem voltak az Assemblée kebeléből választva, s csak a király, az udvar s a már meghalt vagy haldokló pártok képviselői voltak. Nem-e természetes, hogy vidéki levelezőik épen oly

kevéssé lehettek elfogúlatlanok a forradalom irányában, mint ők magok. Nem állíthatni, hogy azt, a mit láttak, nagyítva írták le. Bizalmas, titkos jelentésekben nem szokás alkalmazni a szószéken és hírlapokban meghonosult túlhajtásokat. Ellenben annyi kétségtelen, hogy ha csak a valót jelentették is, annak leírásában, a mint mondani szokás, nagyon megnyomták a tollat. Mindent, a miről szólaniook kellett, a megbotráncozásnak azon hangján beszéltek el, mely természetökben fekszik az erkölcsi és anyagi rend föntartásával, megbízott egyéneknek. Az ország minden részéből beérkező «rapport»-ok tehát csak kivételes eseményeket jeleznek, melyek bár igen számos helyen és gyakran fordultak elő, de mégsem állottak egymással oly szakadatlan folytonosságban, a mint első pillanatra hinnünk kellene. Másként valóban el kell vala enyésznie az egész nemzetnek, s a még oly megzavart állami gépezet utolsó töredékei sem menekülhettek volna meg az iszonyú örvényből. S aztán meg kell az érem másik oldalát is tekintenünk. Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, miként ha sokat rombolt a forradalom, volt is sok lerombolni való, s ha nem állított is mindent egyenlő szerencsével helyre, valóban fölötte sok volt az, a mit helyre kellett állítani! A régi kormányzatból nem állott fönn egyetlen életerős tag, egyetlen szilárd alkatrész. Nem a forradalom volt ennek oka, nem a forradalmat terheli ezért a felelősség. Késő volt megmenteni az erejét s minden tekintélyét elvesztett királyságot, s a politikai és társadalmi hivatásának teljesítésére merőben képtelenné vált nemességet és papságot. Alapjából kellett mindent újra építeni. Az „alkotmányozók“ kétségkívül tévedtek, midőn — mint a középkor tudósai a bölcsek követ — a tökéletes alkotmányt keresték a tökéletes ember számára. De a helyzet tiszta fölfogásáról tettek bizonyosságot, midőn kétségbeesve az „ancien regime“ fönn tarthatása fölött, habozás nélkül elfordultak tőle, s egy újat igyekeztek megteremteni. A régi rendszer meg volt halva; megmutatta ezt a csekély ellentállás is, melyet kifejtteni tudott. Sőt Taine könyvének minden lapjáról leolvashatjuk, miként megkísérelni sem volt képes az ellentállást. A nemességnek és papságnak emigrálni kellett, s az idegenektől kérni azon támaszt, melyet Franciaországban többé nem találhattak, önmagokban nem is kereshettek. Anglia jóval előbb átesett forradalmán, s a régi épület alkat-

részeit igen czélszerűen értékesíthette. Franciaországban ennek lehetetlensége iránt nem sokáig maradhatott fönn kétség. Nem nehéz gyermekeseknek mondanunk a demonstrációkat, melyekben ama korszak lelkesedése nyilvánult; hidegnek találunk az akkor divatban volt színpadias formákat, a melyek mögött azonban őszinte és nemes szenvedélyek is rejtőztek. A forradalom eseményeiben nagy szerepök volt e szenvedélyeknek, melyeket Taine, fájdalom, mi figyelemre sem méltat könyvében. Csak a levéltárak okmányaihoz tartja magát, s úgy tesz, mint a herbariumok ama bűvára, ki elfelejti, hogy az előtte fekvő száraz növénymaradványoknak egykor színe, élete is volt. Igaz ugyan, hogy a politikai belátás nem állott ama nemes szenvedélyeknek színvonalán, de maga Taine is beismerni kénytelen, hogy korántsem hiányzott egészen az értelmi erő és józan ítélet ama kor embereinél. Összehasonlítván őket a byzantiakkal, kik a Tábor hegyen feltűnt világosság fölött vitatkoztak, mialatt II. Mohamed ágyúi Konstantinápoly falait rombolták le, hozzáteszi: „A miénkek kétségkívül más emberek valának, ifjú hévvel, őszinte, lelkesült, sőt nagylelkű szívvel, munkakedvvel, olykor kiváló szellemi tehetségekkel is fölruházva.“ Igaz, hogy azt sem mulasztja el megjegyezni, miként a nagy szellemi tehetség a leggyászosabb adomány, ha téves eszmének áll szolgálatába; s a véres jelek hosszú sora vonúl még el szemünk előtt, a míg elérjük a következő sorokat: „Ez volt az alkotmányozó gyűlés munkája. Több törvénye, különösen azok által, melyek a magánéletet érdeklik, a büntető s mezei rendőri törvény, az egyöntetű polgári törvény első kezdeményezése, az adóügyre, peres eljárásra s közigazgatásra vonatkozó néhány helyes szabály megállapítása által jó magvakat vetett el. De . . .“ Ismétlésekbe bocsátkoznánk, ha folytatnók. A ki bővebben tudni óhajtja, miként lehet meg-, helyesebben szólva elítélni a forradalom első korszakát, pártszenvedélyt és pártérdekeket nem követve, s csak az igazság szeretetét tartva szem előtt, az olvassa el a könyvet magát. A legújabb francia irodalmi termékek közt alig van még egy, melyben oly roppant tudományos anyag annyira vonzó, szellemes formában és oly ragyogó stylben volna földolgozva, mint e könyvben.

Porzó Tárczalevelei. Írta Ágai Adolf. Budapest 1877. Athenaeum. Két kötet.

E két kötetben másfél vagy közel két évtizedes tevékeny irodalmi pályá legmaradandóbb becsü emlékeit gyűjtötte össze szerzőjük. Legjava terméke tehát egy sok elismerésben részesülő élczes szellemnek; még pedig az emberi életkor legjava éveinek összes gyümölcseiből szedve össze, gondosan és megválogatva. A hol Ágai eddigi írói munkásságának súlyát mérlegelni akarják, e gyűjtemény legnyomatékosabban esik a serpenyőbe.

Alkalmasint ennek érzetében történt, hogy bizonyos ünnepélyességgel lép föl, s általánosan jól ismert író létére Greguss Ágost által mutatattja be magát a közönségnek és az irodalmi világnak. Mintha az aesthetikai areopage egyik képviselője által hivatalosan akarná birtokába venni azt a helyet, a mit már saját szerzése jogczíménél fogva különben is régóta elfoglalva tart. Legalább ezt sejteti a bevezető előbeszéd, mely kiváló figyelemmel fejtegeti az installatió jogi oldalát: a tárczaírásnak általában, s Ágai tárczáinak különösen, irodalmi jogosultságát. Azonban ezenkívül meglehetősen részletes kritikai méltatást is foglal magában. Kifejti a tárczaírás történetét s körét; rámutat a franczia tárczákra, mint e műfaj legkiválóbb mintáira; helyet jelöl Ágai tárczáinak azon osztályban, a melynek franczia neve *causerie*; kiemeli elevenségét, pezsgő előadását, mulattató ügyességét; fölemlíti, hogy többnyire a gúny hangján szokott beszélni, hogy szereti az emberszólást és a pletykát, s hogy stílje eredeti, élczes, magyáros.

Mind igaz s az aesthetikai jellemzés egészben véve kimerítő is. A dicséretetek közt egy sincs, a mely lényegében, e tárczákat meg nem illetné; a fogyatkozások s hibák közül talán egy sem marad említetlenül, bár, igen természetesen, az udvarias bevezető hangján, oly szavakba öltöztetve, a melyek inkább dicséretül hangzanak.

Lehántva ezt az udvarias burkot, bizvást indulhatunk Greguss nyomán, legfőlebb itt-ott kell jobban szemügyre vennünk az árnyékos foltokat is.

Mindjárt maga az osztályozás szemünkbe tüntet egyet. A *causerie* pamlagáról, melyre Greguss ülteti bemutatott ven-

dégét, nem szabad komoly előadást, kimerítő tárgyalást, mélyreható fejtegetést követelnünk. Onnan csak csevegést várhatunk, a minek legfőbb kelléke, hogy ne legyen unalmas. S Ágainál valóban nem is szokott hiányozni a szó elelvensége.

De vajon nem azért jelölte-e neki ezt a kényelmes szögletet Greguss, mert ő is érezte, hogy vendége beszédében nincs mindig elég tartalom. Mert csevegni lehet ugyan tartalmasan is, eszme-bőven is; lehet élénk előadás által könnyűvé tenni a nehéz tárgyat, érdekessé a fárasztót, tisztává a bonyolultat, világossá a homályost; lehet csevegve, biztos könnyedséggel vezetni a hallgatót oly régiókba, a hova ez maga lábán nem merészkednék. S ez a csevegés az, a mit mi igen nagyra tartunk. De kétségtelen, hogy ügyes csevegéssel gyakran lehet leplezni a tartalom soványságát is, s üres beszéd is menthető azzal, „hiszen csak csevegés“.

E leplezésre Ágainak nem ritkán szüksége van. Neki koránt sincs oly bőven az elbeszélni valója, a mily bőven szeret s a milyen jól tud is elbeszélni. Tárczáinak néha alig van valami tárgya; igazi magva, alapgondolata még ritkábban. Többnyire azt veszi föl az út széléről, a mit épen a forgó szél útjába sodor, s mindig kaczerán fölciczomázza ugyan, de a port, sarat és piszkot nem mindig tisztogatja le róla. Számos tárczájában, ha néhány szójátékot kiveszünk belőle, nem marad egyéb, egy sovány hétköznapi eseménynél.

Lássuk, hogy igyekezik a bemutató úr gondos jóakarata e tárgy-hiányt érdemül, a könnyed előadás érdemül tudni be:

„A tárczacikk — úgymond — nevezetesen az a fajtája, mely az ön keze alól szokott kikerülni, csak napi érdekű dolgokkal foglalkozik, meg azzal, a mi véletlenül az író keze ügyébe esik. A királyné például meglátogatja a magyar gazdasszonyok tárlatát s ön ezt elmondja nekünk, tárczacikkben. Vagy Brüsszelben jár ön, megebédelt az „Arany kút“-ban, megnézi a zsbárusok kirakatait, elmegy a lackeni kertbe, a hová egy aicsuthi kertészfiú bocsátja be, s ebből is tárczacikk lesz. Megfordul a svédek közt, észreveszi azt a különös szokásukat, hogy csak svédül beszélnek: tárczacikk. Ön élményeit betárczacikkelyezi s tárczái mindenkor alkalmi tárczák. Hogy ne jutna itt eszünkbe Goethe szava, hogy a jó költemény voltaképp mindig alkalmi költemény, s hogy ne olvassnók rá a tárczára is. Ha pedig a költeményeket világszerte könyvbe

gyűjtik, miért ne volna szabad tárczaczikkekből is könyvet csinálni?”

Kétségtől szabad. Csakhogy a világszerte könyvbe gyűjtött költemények bece nagyon különféle, valamint alkalom és alkalom között is nagy lehet a különbség. Goethe bizonyára mást értett fönnebbi szavaival az „alkalom“ alatt mint Gyöngyösy János, mikor „Gombási barátja“ lakodalmát alkalmúl vette lantja megpöndítésére.

Ágainál az alkalom olykor annyira napi érdekű, hogy a hozzá kötött tárcza alig egyéb mint „tudósítás“, mely, bár szellemesebb, ügyesebb más hétköznapi tudósításokénál, az alkalom elmúltával elveszti létjogának legfőbb föltételét.

Kivált a hol nem is napi esemény, hanem csak napi pletyka szolgál tárggyául. Mert Ágai oly bőven gyakorolja az emberszólás mesterségét, hogy a bemutató barát különösen fölhívja figyelmünket e hálátlan, de szeretetreméltó tulajdonára, erkölcs-bíró szatírikusnak nézi őt s nem mulasztja el Staëlné, Molière, Lafontaine, Voltaire, sőt Horatius nevének fölemlítésével, magasabb talapzatot rakni alája.

Mi azonban Ágai emberszólásában gyakrabban találjuk a köznapi pletykát, mint a szatírárt; kevésbé az erkölcs-bíráskodást, mint a botránykeresést; s úgy látjuk, szívesebben használja rejtek-zugból a sárdobálást mint a nyíltan támadó gúny fegyverét. Nem szívesen időzünk e tárgynál: legyen elég bizonyítékul csak egy tárczáját említenünk föl, a *Soroksári úton* címűt, a melynek szójátékokba burkolt személyeskedő czélzatait csak az értheti meg, a ki apróra emlékezik egy sereg utszéli rágalomra, melyeket e tárcza első megjelenésének idején a főváros pletyka-hordói terjesztettek. „Höchst pikant“ történetkéek azok; kaphattak rajtok a zuglapok botrányra vágyó olvasói annak idején. De azóta még ezekre nézve is valószínűleg idejüket múlták s Ágainak rájuk célzó szó- és betű-játékait — melyeknek magokban, eme czélzatok nélkül, épen semmi értelmök nem volna — ma már, „könyvbe szedve“, valószínűleg kevés olvasó érti széles Magyarországon. Ha csak az utókor nem fogja titkait — mint Dante személyi czélzásait — commentárok által ismét kideríteni.

Általában Ágai tárczáiban a gúnynak és ironiának többnyire alig látszik egyéb célja lenni, mint épen hogy gúny és ironia legyen. A gondolatnak mélyebb háttére, az ironiának

termékenyítő erkölcsi magva ritkán van nála. Nem csak tárgyaival, hanem érzelmeivel is a fölszínen marad. Se természet, se művészet, se valamely eszme iránt nem mutat lelkesedést, mely áthatná őt s magával ragadná az olvasót is. Nem csak előadása által veszi a dolgokat igen könnyű vállról, hanem fölfogásában sincs elég komolyság, következetesség s öntudatos czél, hogy gúnyolódásait szatírának fogadhatnók el. Mindig inkább szórakoztatni akar, mint meggyőződésünkre hatni; megelégszik azzal, ha leleményes szójátékai, élczes ötletei által sikerült mulattatnia olvasóját s nem látszik, hogy valami tartósabb benyomásra is törekednék. Nem emelkedik odáig, a honnan a szatírának szólnia kell. Aligha válik tehát hasznára, ha egy lélekzet alatt emlegetjük az imént nevezett világirodalmi nagy nevekkal.

Még éleztapjának ismeretes állandó alakjaiban is minduntalan tért enged a szatírai jellemzés a merő torzító hajlamnak s a groteszkbe vágó elmésségnek. Pedig egy pár ez alakok közül kitűnő alapvonásokkal van megteremtve s igazán mostani társadalmi életünkéből véve. Az önhitt rüpok, az előkelőséget feszelő svihák, a hazafissággal üzérkedő zsidó, az együgyűségében mindenért lelkesülő honleány: mindenik egy-egy jól ismert typus. Azt hisszük, nem jelentéktelen befolyással voltak arra, hogy hasonló jellemek az életben is lejárnak magokat; mert a Mokányok hazafisságát oly kétségfölötti-nek, a Monoklesek előkelőségét oly elismertnek szokták volt tekinteni, kit-kit a maga körében, hogy csak évekig tartó folytonos gúny törheti meg tekintélyöket. Még közvetlenebb hatása lehetett s leginkább meg is közelíti a szatírai hangot, némely zsidó felszégések kicsúfolásával. Sokat tett arra, hogy e felekezet tagjai lassankint leszokjanak előbbi visszás helyzetökből eredt szokásaik, fölfogásuk, erkölcsük ferdeségeiről; hogy viszont irántok is oszoljanak az előítéletek; s hogy így összesizolódjanak a társadalom többi rétegeivel. Egyik felé azzal imponál, hogy ő maga is zsidó és pedig néha erősen zsidó; másik felé azzal, hogy teljesen rendelkezésére állva a nyelv s jól ismerve szokásainkat, hibáinkat, hajlamainkat, ha akar, túl bír tenni a legmagyarabb magyarságon is.

Azonban térjünk vissza tárczáihoz. „Wer Vieles bringt, wird Manchem Etwas bringen“. Ágai tárczáit már csak azért is sokan élvezhetik, mert igen sokféle dologról ír. Ő nem mű-

vel különösen semmi szakot; nem művész, nem zenekritikus, nem politikus, nem utazó, nem sportsman, nem divat-lovag, de sok otthonossága van mindezekben. A hol a nyilvános élet egy-egy érdekes mozzanatot nyújthat neki, ő eljut oda s a hol jelen volt, ott éles szemét nem igen kerüli el valami. Figyelme igen éber s mivel nem annyira a tárgyra mint inkább a személyekre szokta szögezni, többnyire szerencsésen kihalászsza az eseményekből azt, a mi legérdekesebben fecseghető el. Hiszen a tárcza-olvasó világot többnyire jobban érdeklik a szereplő személyek, mint maga a tárgy s az írónak is könnyebb és hálásabb azokról szólni, mint ezzel birkózni meg. Porzó tárczáiban, a hol közeseeményekről ír, mindig ott lappang az élezlap-szerkesztő is, a kinek csak a szereplő egyének karrikatur-rajza által van módja bele szólni a dolgok folyásába, s bár nem ül mögötte ónjával Jankó, többnyire éles körvonalakban állítja élénk a szereplők torzképét; míg az, a mi végbe ment: a tárgyalt ügy, a vitatott kérdés, az előadott zene, halványabban mosódik el. Úgy látszik, főleg nőolvasókra számít, mert régi dolog, hogy a nőket rendszerint csak addig szokták a kérdések érdekelni, míg személyekhez fűződnek.

Gyakran és szívesen írja le Ágai magán-élményeit. Utazás, kirándulás, séta, multság, házi szokások, evés-ivás, gyermekszoba, sőt az „alkove“ is előkerülnek s talán többet tesznek ki e két kötet felénél. Egész írói önéletrajz van bennök; vagy, hogy az általa nem egyszer kedvvel használt frázist átvegyük, „mikrokozmosai az ő makrokozmosának.“ Látjuk őt díszben és pongyolában, frakkban és hálóköntösben, író-asztalánál és hálószobájában, otthon és kirándulásokon; dolgozni, mulatni, fürdőzni, enni, inni, aludni; megismertet életmódjával, elpanaszolja bajait, elmondja, milyen fürdőt rendelt neki orvosa, s miként használja azt; és mindezt oly őszintén, hogy néha attól kell tartanunk, nagyon is föl ne leplezzen némely belső titkokat.

S azon alak, a kit az író így önmagában élénk állít, jóformán új jelenség a magyar irodalomban. Voltak az előtt is régi szabású epikureusaink; akadt az irodalomban a gourmandkodásnak is képviselője; fürdői élvezetek, kirándulási élmények leírásainak bővében voltunk régóta. De mindez vagy csak szórványosan jelent meg, vagy még a régi szabású világba tartozott. Az a légkör, a melyben Porzó legszíveseb-

ben mozog, újabb, modernebb. Nemcsak az irodalom terén, hanem a magyar társadalomban is meglehetősen új világ az. A gőz és villany mai korszaka, könnyű világforgalmával, iparának ezernyi leleményével, a művészetek közhasználatát megkönnyítő intézményeivel, váratlanul gyorsan szakadt a fejünkre s vitt végre fővárosunkban egy társadalmi átalakulást. Gyorsan keletkezett egy sereg új igény, mely a fortélyos kényelem, finomított életmód, kikeresett élvezetek után áhitozik. Gyorsan támadtak új társadalmi szokások és divatok. Megváltozott a köz felfogás, az iránt, hogy mi a kelléke egy művelt embernek s e kellékek megszerzése megkönnyítettett, mert a köz felfogás több oldalú csiszoltságot követel ugyan, mint egykor a régi szűkebb „művelt körökben“ követeltek, de kevésbbé válogatós az alaposág tekintetében. A fővárosi kereskedelem, gyárak és ipar föllendülése sokaknak megszerezte a szükséges anyagi jóllétet s teremtett számos — hogy is mondjuk — *átlag-gentlemant és ladyt*, a kik testtel-lélekkel élnek és megkívánják mindazt, a mit gőz és villany, ipar és technika, népszerűvé vált tudomány és tömegesebben termelő művészetek, kényelmül és élvezetül kínálnak. Igen természetes azonban, hogy mindebben kevésbbé az egyéni ízlés és az önálló ítélet, mint a divat vezeti őket, mely leginkább Bécs hasonló köreitől nyeri irányát. Zenében, festészetben, színészetben lelkesülnek azért, a mi divatba bírt jönni; utaznak oda, a hova utazni közdivat; szégyenlenék, ha meg nem fordúltak volna ez vagy amaz előkelő fürdőben s nem ismernek Schweiz ez s ez finom hoteljét; ismernek Európából kívül s belül annyit és addig, a meddig Baedeker nyomán kényelmesen eljuthatni; jártak a Riggin, és a Louvre gyűjteményeiben sőt talán a Vezuvon s az Ufficekben is; lapozgatták amott a gletscherek geológiáját emitt a műtörténelmet; élményeiket szeretik aztán itthon kicserélni s ha lehet, éltök-módja és lakásuk *comme il faut* berendezésével is bizonyítani európai műveltségök finomságát. A hírlap-olvasás, kivált a tárcza-irodalom és a népszerű könyvek annyira megkönnyítették ez átlagos színvonal elérését, hogy iskolát nem végzett s rendszerelesen semmit sem tanult emberek is pompásan elrejtetik e hiányukat — kivált *egymás* előtt.

Im ez áradat tetején lebeg Porzó tárczáinak *egyik* jelentékeny része. Ő is eljut mindenüvé, a hova, ez áradat siet:

bemutatja magát mint e *genus migrans* egy eleven példányát; ismeri ízlésöket, divatjokat s néha hódol neki, máskor irányt jelöl előtte, olykor ki is gúnyolja. Kétségkívül inkább fölöttük, mint velök halad. Tud beszélni nyelvökön s érdemei között talán legkiválóbb az, hogy megtalálta a tárczaírásban azt a hangot, a melyen a régóta művelt s igen kifejtett franczia könnyebb fajta tárczaírás elevenségével, könnyedségével írhat, de mégis magyarul és magyarosan.

Úgy hiszszük, a stíl és modor e két kiváló tulajdonsága tekintetében a magyar tárczaírók közt nem versenyezhet vele senki. Nyelv-fordulatai élczesek, meglepőek; a szójátékokat valódi pazarlással szórja, s a *calembournak* egészen új eredeti fajtáival lép föl, a minőket azelőtt magyar nyelven nem is csináltak. Azonban magyarsága néha nagyon is körmönfont; keresve is keresi a karakán szófordulatokat s ezekkel itt-ott úgy túltömi előadását, hogy Dugonics András regényeire emlékeztet. Néhol fárasztóvá is válik velök; kivált egész kötet számra olvasva, végre egyhangúnak találjuk; a nagyon is szaporá fordulatok nemhogy változatosaknak tűntenék föl, sőt éppen a monotonia hatását idézik elő; mint a hogy a gyorsan forgó kerék küllői is összemosódnak. Némi mérséklet e tekintetben is javára válnék.

Csakhogy a mérséklet, a nyugalom, az erő gondos beosztása nem tartozik az ő erényei közé. Bőven termő ötleteit szórja szerteszét pazaron, de csoportosítani, gondolatait költői tervvé érlelni, egyszóval compositióra is törekedni: az már nem az ő országa. Tárczáinak nagy része úgy van szerkesztve, hogy ha közepén ketté vágod: a fele is olyan lesz, mint az egész. S a melyik összefüggőbben kerekedik ki, azt is többnyire inkább csak az egyszerű tárgy egysége, mint a szerkezet kapcsolai tartják össze.

A festészetben nem viszi sokra, a ki mindig csak a természet után másol, akármily finoman kezelje is a részleteken ecsetjét. A költői irodalomban sem foglal magasabb helyet, a ki mindig egyszerűen a szemmel látottakat rajzolja, bármily elevenek legyenek is rajzai.

Ágairól sokszor rebesgették, hogy színművet vagy regényt készül írni. Érdekes volna, ha egyszer csakugyan megkísértené. Az apró forgács vígan pattog keze alatt: vajon mire menne, ha nagyobb fába vágná a fejszéjét?

Adolf Schmidt, Pariser Zustände während der Revolutionszeit von 1789—1800, 3 kötet, 1874—1876.

E munka, melynek I. kötete 1874-ben jelent meg, immár teljesen befejezve fekszik előttünk. Szerzője, a történeti irodalmat ismerők előtt, dolgozataival jó névre tett szert. Új könyveknél fokozza a varázst, ha jó nevű szerzőt olvasunk címlapján, s ha tartalmuk érdekesnek ígérkezik, mint épen ennél a munkánál is.

Míg az újabb történetírás iránya azt a törekvést mutatja, hogy egyes hírheft egyeniségeket tisztára akar mosni, mint azt az angol Froude VIII. Henrikkel teszi: Schmidt épen ellenkezőt művel. Korántsem akarja az 1789-iki francia forradalom dicsőségét új dicsérettel tetézní, sőt inkább annak mocskos oldalát tárja föl. E könyv célja, hogy Renannak azt az állítását cáfolja, melyben ez azt mondja, hogy: „A francia forradalom Franciaország dicsősége, az igazi francia epopoeia.“ Schmidt új források alapján, melyeket 1867—1871-ig *Tableaux de la révolution française, publiés sur les papiers inédits du Département et de la Police secrète de Paris* című gyűjteményében tett közzé, igyekszik Renan állítását a maga kellő mértékére szállítani. „Összes tanulmányaim közt, — úgymond Schmidt — melyekkel kiváló előszeretetből a francia forradalom történetét illetőleg idestova harmincz év óta foglalkozom, egyből sem volt annyi hasznom, mint épen a forradalom *visszas* felére fényt derítő adatok, tudniillik az állami levéltárban őrzött, hivatalos rendőri jelentések tanulmányozásából.“

S valóban a forradalom társadalmát oly sötét, oly sivár színekkel jellemzi, hogy árnyoldalai szinte kidomborodnak; igazán pedig azon csodálkozunk, vajon hogyan javúlhatott meg ismét ily elvadult társadalom. Ehhez bizonyára jókora életerő kell, s megkívántuk volna, hogy Schmidt valamivel több tiszteletet is tanúsítson iránta, s óvakodjék ilyes kifakadásoktól: „A frivolitás s az erkölcstelen gerjedelmek kielégítésében tanúsított arczátlanság az újabb kor minden szakában Franciaországból vette eredetét, mely elvakulva még a civilizációnak ilyen propagandájával is dicsekedett. Franciaországban azt hiszik, hogy *mindenre* büszkéek lehetnek, a mi tőlök ered.“ (II. kötet 91. l.)

A használandó kútfők természetével mindig tisztában kell lennünk, itt is tudnunk kell, hogy ezek a *Tableaux* rendőri jelentések. Rendőri jelentések pedig sohasem a jó oldalokat emelik ki, hanem az árnyoldalookról referálnak, s így mindenha egyoldalú képet mutatnak. Ha Schmidt munkájából az első két kötetet lapozzuk át, nagy kedvünk támad Schmidtet egyoldalúsággal vádolni. Másforma dolog, okleveleket közzétenni, s ismét más az előadás. Az oklevelek lehetnek egyoldalúak s természetöknél fogva valójában azok is. De ha valamit előadunk, az írótól joggal megkívánhatjuk, hogy összképet adjon, vagy ha nem is ad, legalább indokolja ezt az előszóban, mely épen a subjectiv nyilatkozatokra szánt hely. Ezt Schmidt úr maga is érezte, mert az 1876-ban megjelent III-ik kötetben igyekezett is *egyoldalú* állás-pontját tisztázni. „Az előttünk fekvő munka — azt mondja — czélül tűzte ki, hogy a forradalomnak oly sokáig félreismert, vagy elburkolt árnyoldalai egy részét — de csak *egy részét* — nyilvánossá tegye; ez okból senki sem kívánhatja, hogy fényoldalait — feladatommal ellenkezőleg — dicsénekekkel ünnepeljem.“

Mikor e munka egynémely fogyatkozását nyíltan kitarjuk, nem akarunk e könyvnek igazán nagy fontosságán csorbát ejteni. Meg vagyunk róla győződve, hogy ez a munka a XVIII-ik század művelődéstörténelmét illetőleg egyike a legérdekesebeknek s kíváncsatos volna, ha a világtörténet minden nevezeteseb eseményéről az e fajta anyag is földolgoztatnék. Minden világrendítő esemény, századokon át beiszapolódott posványból veszi eredetének szálait; e tekintetben Döllingernek a reformációról szóló művére utalunk, a ki e nagy mozgalomnak erkölcestelen oldalát ugyancsak feltárja.

Hogy mennyire becsüljük ezt a munkát, azzal bizonyítjuk, hogy nem érjük be czímének, szerzője nevének s keltének fölsorolásával, hanem tartalmának bővebb taglatatába is ereszkedünk.

Azonban végezzünk előbb fogyatkozásaival. Sehogy sem helyeseljük ama sok idéző-jelnek lépten-nyomon való alkalmazását. Ha ezt a jelt mindúntalan, még a legártatlanabb, semmit mondó kifejezéseknél is használjuk, a földolgozatlanságnak benyomását gyakorolja az olvasóra. Megvalljuk, hogy a történeti előadásnak mestere ez érdekes anyagból, mely

mintegy kihívja a történetíró alakító tehetségét: a párisi társadalomnak egészen más, mélyrehatóbb képét állította volna össze. Hisz igen jól tudjuk, hogy a szerző nem maga magától vette az anyagot, s hogy forrásokból merített, ép' azért hat oly kellemetlenül az a sok ízléstelen *lúdláb*; Schmidt úr ezekkel maga rontotta el művének hatását. Aki az írói tehetségből csak valamieskét érez magában, tudni fogja, hogy az idézőjel csak a legfontosabb helyek kiemelésére való. Schmidt úr pedig valósággal visszaél vele.

A francia forradalom alatti belállapotokról általában véve, elég jól vagyunk értesülve, ott van Sybel munkája: *Geschichte der Revolutionszeit*. III. kötet. XI. könyv. 2. fejezet.

Általános jellemzéseknek azonban mindig az a hibájok, hogy a dolgok igaz lefolyását sohasem tüntetik szembe, keletkezésüket s kifejlődésüket nem látjuk világosan; az igazi történetíró legalább is nem éri be velök. Schmidt e helyett a belállapotokat részletesen jellemzi, s ha itt a részletezés varázsára figyelmeztetek, azt hiszem, hogy nem kell első sorban Macchiavellire utalnom, ki az előadás részleteit tekinti a történelem legérdekesebb s legtanulságosabb oldalának. (Se nessuna cosa diletta o insegna nella istoria è quella che particolarmente si descrive.)

Az első kötet első fejezete, a forradalom színpadát, a következő a francia népet jellemzi. Ez utóbbi szakasz, úgy tetszik nekem, abban sínylik, hogy „a francia népnél a nevelés és műveltség hiánya, mesés tudatlanság, a külső érzékiség kielégítésének szükségérzete“ (I. kötet 11. lap) nem úgy adatik elő, mint a múlt állapotok eredménye, hanem tisztán mint a forradalomnak nedve. Nem mintha szerzőről eleve hinnők, hogy ez a körülmény ismeretlen volna előtte, hanem előadásában nincs meg mindenütt a kellő világosság, p. o. ott hol szerző a „jeunesse dorée mythos“-ának (I. 173) elismerésre méltó, tüzetes vizsgálatát közli. Az eddigi francia és német írókkal szemben Schmidt rendkívüli kútfőtanulmányral bizonyítja, hogy ez a párt-elnevezés mint a forradalommal egykorú, nem létezett; tehát 1794 július végétől — 1795 okt. elő sem fordul, hanem 1824-ben merül föl legelőbb. A ki ezekben az eseményekben nem járatos, pedig a könyv ezek számára íratott, hasztalan fogja kérdezni, voltaképen miért is tárgyalja szerző *harminczöt* lapon keresztül a jeunesse

dorée-t? Öreg hiba, hogy szerző az események kritikai vizsgálatában erről nem nyilatkozik, s bajába kerül az embernek, míg a következő fejezetekből kitudhat valamit.

Pedig ugyancsak jelentős dolog, hogy a jeunesse dorée egykorú vagy későbbi párt-elnevezés-e? s hogy az egész párisi ifjúság, vagy csak a piperkőczők léha hada a „muscadins“ értendő-e alatta?

A párisi ifjúság történetét, mely a jakobinusok ellen vívott harcban döntő szerepet játszott, szerző tüzetesen s igen tárgyilagosan adja elő. (I. 173—336). Az ifjúság volt főtámasza a jakobinusok túlkapásai ellen alakult pártnak, a miért is aztán egész sorát a gúnyneveknek rótták rá, ezeknek egész sorozata maradt meg. „Kétséget sem szenved — mondja Schmidt I. kötet 221. lap —, hogy a Thermidor-reactió, főbb eredményeiben, java részben, az ifjúságnak műve volt.“ Az ifjúság főleg a kávéházakban s a színházakban nyilatkozott. A kávéházaknak akkoriban nagy politikai jelentőségek volt, — Schmidt külön fejezetet is szentel nekik (I. 130—166.) — délután 4-től esti 10 óráig volt a találkozó, itt aztán ujságot olvastak, s azokra megjegyzéseket tettek. Itt a kávéházban csinálták a közvéleményt, innen folyt az egyes csoportok agitatioja s innen adták az utasításokat, szóval a kávéházakból akarták a társadalmat kormányozni. Rendőri jelentések dícsérőleg említik ez ifjak szellemességét, jól neveltségét, sőt tudományosságukat is. Egyik vezetőjük Alphonse Martainville ritka talpraesett feleleteivel tündökölt. Mikor törvényszék elé állították, hogy halálra ítéljék, az elnök sokáig tündökött azon, hogy csupán Martainville-nak, vagy *de* Martainville-nak hívják-e? hamarosan felelé: „Elnök úr, azért vagyok itt, hogy megkurtítsanak, s nem hogy még meg is nyújtsanak.“

Az ifjúság vetett véget a Marat-cultusnak, szobrai ellen valóságos képírtó háborút folytatott, s mindig dühöngött, míg szobrát a Carroussel-térről elvitték s hamvait a Pantheonból kiharancsolták. Itt meg kell emlékeznünk a pogány ünnepről is. A pogány tágabb értelemben jakobinust, szoros értelemben pedig Marat-t jelképezte. A pogányt elégették, s hamvát, Marat apotheosisának gúnyolásakép éjjeli edénybe tették, ezt aztán a „Cloake Montmartre“-ba dobták.

Ebben az időben, Schmidt szerint 1795-nek februárius

havában a *Marsellaise* ellendala az ifjúságnak nemzeti éneke keletkezett, ének a népek fölriadásáról: „reveil dû peuple“. Tudnunk kell, hogy 1794 novemberben jött legelőbb divatba a terroristákat a színpadokon couplet-ekkel gúnyolni, melyeket a színészek nagy tetszés mellett adtak elő. Így keletkezett, a népek riadója. A színházak egyáltalán vad jeleneteknek voltak tanúi. Tetszetős részleteket a közönség együtt énekelt; kiki tapsolhatott vagy piszegetett kénye-kedve szerint. A *Marsellaise* éneklése, dühbe hozta az ifjúságot; fenyegetődztek, lármáztak, s ők hozták szokásba, hogy az éneket tömeges dióropogtatással zavarják.

A párisi ifjúságból a piperkőczők váltak ki, de az egésznek csak kis részét képezték. (I. 290.) Ezek a későbbi *jeunesse dorée*. Most *Incroyables*nek hívják, valószínűleg gyakori fölkiáltásukról: „C'est merveilleux, c'est incroyable“. Beszédjükből kihagyták az r-t s csak így mondták: „paole d'honneur, incroyable, hoible“. Azt mondták róluk, hogy a „Sexanyavalya“ bántja őket, e helyett: qu'est-ce, quec'est queça, nagy sebtiben csak úgy mondták, hogy: sexa.

Ezek a piperkőczők, ha tette került a dolog, menten pusztultak. 1795 óta czifra ingelőkkel, gyöngyházas gombokkal, kunkorított hajjal à la victime, széles zöld nyakravalóval, rövid bottal, kezökben szagos üvegcsével, „ambra-illat árjába“ burkolva, akár csak az asszonyok s szalagokkal, csokrokkal föl pántlikázva jelentek meg.

1795 október 5-én az ifjúság szereplésének vége lett. Bár még a directorium alatt is ellenálltak, de magatartásuknak már nem volt semmi hatása. Sőt mindinkább bizonyos királypárti színezetet vesznek föl.

Ennyit az első kötet tartalmából, bár abban még elég érdekes olvasni való marad.

A második kötetben következő fejezetekkel találkozunk: „A socialismus kezdete“ — „Játékdüh“ — „A gonosz tettek elharapódzása“ — „Az erkölestelenség terjed“ s az anyagi nyomor, a „Virágzás és bukás“ című toldalékban.

Szomorú, sívár képek ezek, egy város lakosságát tüntetik föl, a mint a bűnök fertőjében vájkál, s egyúttal rámutat arra a határtalan nyomorra. Megjegyezzük azonban itt is, hogy rendőri jelentésekkel van dolgunk. Mindamellet is körtünetre mutat ez az állapot bár a népnek csak egy része is sínylek benne.

Itt látjuk szegény és gazdag közt a különbséget a maga egész valójában. A Feydeau-színházban a *Nyomorgó család* című új darab telt házban propagandát csinál a szegények érdekében a gazdagok ellen. Ez a hely: „Lehet-e nyugodt lélekkel túrni a nyomorúságot, mikor némelyik majdnem megfúl a gazdagságban“, egész vihart költött fel. (II. 15.) S valóban, a nyomor írtóztató. Robespierre bukása után így beszélnek: „Ha élni akarunk, vagy csalóvá kell lennünk, vagy gonosztévőnek fölesapnunk“. Az állam ugyan osztogatott kenyert a szegényeknek, de a kenyér-adag egy és egy fél font-ról, egy fontra, majd egy negyed fontra később pedig három latra szállt alá. Pástétomsütőknél, cukrászoknál ugyan még lehetett jó kenyeret kapni, — fontját húsz livreért. Ezt az árat csak gazdagok fizethették. Nem csak szegények, hanem tehetősök is hónapokon keresztül hüvelyes veteményekkel s burgonyával éltek, még díszkertekben is csak ezeket ültették. Az utalványok értéküket veszítették, minek következtében az élelmi szerek ára rendkívül magasra emelkedett. Ama híres 1795 germinal 12-iki (április 1.) forrongás alapokát is abban látja Schmidt (II. 245.), hogy a kenyér-adagokat egy negyed fontra szállították le.

Százezrek küszködtek az éhhalállal, és ezren estek áldozatul. (II. 263.) Márczius 30-án egy anya két gyermekét ölte meg abbeli kétségbeesésében, hogy nem tud nekik mit enni adni. Egyik rendőrbiztos jelenti, hogy kerületében sokan táplálék híján megbetegedtek, és sokat el is temettek. Az úton és tereken éhség miatt elájultak vagy gyöngeségükben összerogytak. Nagy csoda-e tehát, hogy a gonosztévők nagyban elszaporodtak? Ebben a rémes korszakban, mikor a politikai gyilkolást nyilván megtapsolták, a közönséges gonosztetteket is elnézték s e föloszlási processzusban nagy ritkaság, hogy ilyeneket megtoroltak. Az a sok útonálló s tolvaj, valóságos bandát képezett, külön vezérekkel, szerves intézményekkel. Oly arczátlanok voltak, hogy *nyílt fölszólításokat* tettek közzé, fölszólítván bárkit is a részvételre, minden új tagnak 50 livre napi jövedelmet ígervén. (II. 37.) Gyakran tüzet kiáltottak a színházban, hogy a nagy zavarban annál könnyebben lopjanak. A rablóbandák hallatlan szemtelenséggel fosztogattak; a házakat valósággal ostrom alá vették, lakóikat kegyetlenül meggyilkolván. Itt semmiféle óvintézk-

dés nem használt. Az a kísérlet is, hogy a házak kapuin, harangokat alkalmaztak, s veszély idején megkongatták, nem sikerült, mert a harangozást államellenes dolognak tartották s hangja sem messze hallatszott. Ha meghallották is a kongatást, már félelemből sem mertek segíteni. Páris valóságos „rablók fészke“ volt, s a legnagyobb s legérdekesebb újság mindig rablási kísérletek s gyilkolások körül forgott. (II. 53.) A rendőrség oltalmat nem nyújtott; hanyag volt és léha; éjjeli őrzőjáratot csak nagy ritkán lehet vala látni. A törvényszékek is gyöngék s elnézők. Még szomorúbb az a kép, melyet szerzünk az erkölestelenedésről tár föl. (II. 58—91.) Ennek szomorú benyomását némileg csak az mérsékelheti, ha megfontoljuk, hogy az emberiség fejlődési történetében az átmenetet mindenha nagy kihágások s kicsapongások kísérik. A történetbúvárnak hozzá kell szokni ehhez a minden új eszme fölmerülésekor ismétlődő tünethez; ezek szükségszerű követői lévén annak, nem kell menten átokkal sújtanunk az egész korszakot. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy ez a nézet, ha bizonyos tudományos határozottságra emelkednék, a jelenkort is, a fölmerülő nyomorúságos állapotokkal szemben, megvigasztalhatná; jól mondja már La Rochefoucauld, hogy a philosophia könnyedén győzhet múlt és jövő szenvedések fölött, de a jelen nyomorúsága ugyancsak letorkolja az egész philosophiát. Humboldt Sándor egy alkalommal a vulkánokat, igen találóan a föld biztosító szelepeinek nevezte el. Ezeken át tör ki az a forrongó elem, mely ha a föld gyomrában marad, okvetlen annak kirepesztését vonná maga után. Az új eszmék, melyeknek megvalósulása csakis úgy történhetik, ha a régiek már túléltek magokat s rothadásnak indulnak, a meggyült kőanyagoknak alkalmat nyújtanak, hogy kifakadjanak, ez pedig okvetetlenül rombolással jár. Az erkölcsi világ már régen összeomlik, ha ilyenén evolúciók által a korhadó anyagtól, mondhatjuk moralis genytől meg nem szabadul vala. Természetes, hogy itt is, valamint a földrengéseknél, nagyon sok függ a kitörés időpontjától, későbbben vagy korábban következik-e be? Tagadhatatlan, hogy vannak a népek életében korai kitörések is. Az ilyen kitörés-dúlta talaj sokat szenved pusztításai által, de a föld meg van mentve.

A francia forradalom is ilyen esemény, s nincs is rajta

sokat csodálkoznunk, hogy ily földet rengető viharokat veszünk észre egyes tüneteiben.

A monarchia bukásával a „finom hölgyek s delnők“ birodalma is végét érte. A maitresse tovább uralkodott s velök együtt a forradalomban a „barátnők“ s az „eltartott nők“ (femmes entretenues). Courtesanok — szabadnők — prostituáltak — debauchirtek — könnyelműek — rimák — min-denki-lányok (filles du monde) tarka változatban mozogtak a vad kéj színpadán. Ez az érzéki élet sokkal durvább alakot öltött, mint mikor Socrates Theodatanak, vagy Bossuet és Fénelon, Ninon de l'Enclosnak mesterségek kötelességeiről adtak jó tanácsokat s azon eszközökről értekeztek, hogyan lehet bámulóikat még jobban magokhoz fűzni. Vadon, a maga nyers mezítelenségében lép föl a forradalom idejében a cour-tisan-had, a szellemi műveltségnek egyetlen kibékítő vonása nélkül.

Santerre ázsiai fényűzést fejtett ki, a legszebb fogatokkal rendelkezett, a legjobb szakácsai s legszebb asszonyai voltak. Marat imádta a gyomrát s házasságon kívül tartott magának feleséget. Herbertről a félvilág tudta, hogy a Rue des Petits-Champs-on egy jó barátnője lakik. A köztársaság színházában 1793-ban oly darabot adtak elő, melyben egyik szereplő — házas ember — azt mondja: „méltányos, hogy a feleségnek bájait egynél több halandó is élvezhesse“. 1793 október havá-ban azt jelenti a rendőrség, hogy a forradalmi kert s a Montansier-színház mellett lévő térség tele van 7—15 éves gyerkőczökkel s leánykákkal, kik majdnem nyilván üzik a leg-gyalázatosabb kicsapongásokat, s anyaszültmeztelenre vet-közve botránkoztatják meg az ott járó-kelőket. (II. 66.)

Minthogy a szabad személyek némi politikai szerepet játsztak, a mennyiben menekülteket, emigransokat lakásaikon elrejtettek, Robespierre üldöztette őket. Elriasztotta őket a terekről, azt azonban nem akadályozhatta meg, hogy nagy részök elosonjon s hogy az elfogottakat újak pótolják.

Schmidt nem akarja a salonok élveit s a népmulatságo-kat jellemezni; tanulmányait inkább a kevesebb figyelemre méltatott s mindenha szemtelenül viselkedő prostitútióra irá-nyozza, különösen Robespierre bukása óta. „A nyilvános szemé-lyek — írják 1794-ben — szokott szemtelenséggel lépnek ismét föl; a szajhák ismét elszaporodtak a Palais-Royalban; bájai-k-

kal nyilvánosabb kereskedést üznek, jobban, mint valaha; az ott elmenőket egész szabadon alkura híván föl.“ Leginkább vidékiekre fáj a foguk. Néha még egy-egy eltévedt becsületes vonás is nyilatkozik náluk. Egy Palais-Royalbeli szabad személy a kerületi rendőrbiztosnál jelentkezik s egy nála ott felejtett órát téteményez le.

1796-ban tetőpontjára hágott a szemérmertlenség. A Palais-Royal, Párisnak cloakája, gyűlhelye volt a szemenszedett csöcseléknek. Arra felé már nem volt tanácsos a járás. Nemcsak este, hanem világos nappal, kivált két óra tájban üzték arcátlanúságaikat. „A legarczátlanabb s leggyalázatosabb kicsapongás — írják egy 1796-iki jelentésben — kapott lábra ott. A prostituáltak nem ismernek mértéket; beszédjök, tetteik még a legelvetemültebbet is pirulásra készítetik; fényes nappal arczátlankodnak. E kicsapongásokat a katonaságnak róják föl, kik szemérmertlenségöökkel teljesen megrontják ezeket a szerencsétleneket. A békés polgárt, ha szavokra nem hajt, nyiltan kigúnyolják, gyalázzák.“ (II. 83.)

A gazdagabb ifjúság soraiból egész csapat élvetvadászó vált ki, kik a Palais-Royalban drága lakomákba verték pénzüket s maitresse-ikkel töltötték meg a színházakat, a tragárságnak most már fő fészkeit. Minthogy a kormány is, mely az ifjúság elléhásodásában, annak a politika terétől való távoltartását tekintette, félig-meddig pártolta őket; a színházakban egész maitresse-had, courtisának s egyéb bordélykirálynők találkoztak kedveseikkel s egy csapat uzsorással, kik a tisztességes közönséget onnan ki is szorították. 1795 decz. 19 kén a központi rendőrség jelenti, hogy *minden* színház, nyilvános személyekkel teljességgel el van árasztva. Különben ezen nincs mit csodálkoznunk, hisz ugyanebben a hónapban a rendőrség így merészel írni: „Mindenütt a hadügyminisztert emlegetik, a csinos hölgyek miniszterét.“ Mert a kormány soraiban is, asszony-uralom járta.

A harmadik kötet még a nyomorral s az ínséggel foglalkozik. Többi szakaszaiban a vallási és iskolai állapotokat tárgyalja.

Rendkívül érdekes látnunk, hogy a nép, daczára az erőszakosan behozott ész-tiszteletnek, mily szívósan ragaszkodott az ősi katolikus ritushoz. „A vallás — írja egy hivatalnok a miniszterhez — mindig fő befolyást gyakorol a párisi népre.

Ma reggel ajtóm előtt egy pap hivatalos ornatusban az úrcsorával valamelyik betegéhez sietett. Ön bizonyára csodálkozott volna, látván, hogy ez a papot üldözö nép, hogy futott össze mindenfelől, apraja, nagyja, asszonyok, férfiak mily áhitattal borúltak térdre.“ (III. 221.) Úrnapjának megünneplése a kofák között valóságos forradalmat idézett elő. Mikor a trombitás az ünnepélyes körmenet közeledtét jelezte, — ebben a hivatalos közegek, s katonaság nem vett részt — e nők gyorsan tanácsot ültek, hogy honnan kerítsenek elő szőnyeget, mindegyik szívesen adta volna oda kötényét. Sokan még a körmenet odaérkezése előtt borúltak térdre, mikor pedig mellettök haladt, megannyian leborúltak. A papok rendkívül meg voltak elégedve. Bizony pedig sok jellemző eset történt. Egy alkalommal három lelkész, szomorú kötelességek teljesítése után, hazafelé tartott. Az elől menő pap ezüst keresztet vitt, s véletlenül egy hordárt taszított meg vele, ki másodmagával nagy terhet húzott. „Hejh — kiált a hordár — lódulj innen kereszteddél!“ — „Hallgass — csitítá társa — hisz csak a jó Isten.“ „Ejh mit — viszonzá az — jó Isten ide, jó oda, már nincs Isten.“ A kik e beszédet hallották, főveg-levéve, kereszteteket hánytak magokra, s imákat rebegtek.

Nincs a világon az a rendelet, melylyel valamely népnek vallásos érzületét ki lehetne írtani, s ha meggondoljuk, hogy csak pillanatnyi fölhevülés fogadtatta el sokakkal az ész cultusát, nem tűnik föl érthetetlennek, hogy a rémnapok után miért foglalhatta vissza oly gyorsan a katolikus egyház előbbi befolyását. Ezen túl a kormányzók semleges állást foglaltak el, nem akarván a catholicismus visszaállításának processusát megzavarni. (III. 320.) Schmidt e viszonyokat nagy részletességgel tárgyalja. (III. 215—312.)

Szerzőnk figyelmet fordít az iskolai állapotokra is. (III. 333—381.)

Érdekes tudnunk, hogy Franciaországban a népnevelés s az iskolák ügye a XVII. század folyamában nagyban virágzott, a XVIII. században ellenben hanyatlásnak indult. A Páris környékebeli falvak, melyeknek lakói a XVII. században — az okiratok aláírásait tekintve — megannyian, vagy legalább kevés kivétellel tudtak írni, a forradalom előtt közvetlenül alig mutatnak föl néhány írástudó embert, az okiratokon csupa keresztvonást látunk. (III. 335.) A forradalom az

iskolákat pártezcéljaira használta föl, a melyek szellemével ellenkeztek, azokat bezáratta, a más elvű tanítókat pedig elbocsátotta.

Csakis a forradalom lealkonyodásával javúlnak az állapotok.

Azon iparkodtunk, hogy az érdekes anyaghalmazból néhány jellemző vonást kiemeljünk.

Ha ez a mű nem felel is meg minden igénynek, mégis oly könyv, melylyel szerzője a történelem barátjait halára kötelezte. A cultur-történetet író csak azt óhajthatja, hogy sok ily műről vegyen tudomást.

WERTHEIMER EDÉ.

Gróf Andrassy Gyula. Politikai élet- és jellemrajz. Írta II-ik Kákai Aranyos. Budapest 1878.

Az emberi elme három alaptehetsége — az ítélő, emlékező és képzelő erő — közül e műben az első épen nem, a második zavarosan, a harmadik zabolátlanul dolgozik. A szerző elképzel magának egy képtelen alakot s elnevezi azt gróf Andrassy Gyulának; tulajdonít neki gondolatokat, törekvéseket, célokat, a melyek nem léteznek; elbeszél róla tetteket, a mikről, már természetöknél s a körülményeknél fogva is, senkinek sem lehet tudomása; kiszellőzteti lelkének legtitkosabb redőit; s végül ünnepélyesen kijelenti, hogy egy ily szörnyű alak, a milyennek ő festette a maga emberét, nem tűrhető meg a monarchia legfontosabb ügyei vezetésének élén.

Igaza van; olyan ember nem volna megtűrhető. — Eszünkbe jut, a mit gróf Andrassy mondott gróf Apponyi Albertnek, mikor ez egy hosszú beszédben előbb előadta, hogy mi az Andrassy keleti politikája s aztán kimutatta, hogy az nem jó politika. „A nemes grófnak — felelt a külügyér — teljesen igaza van; az a keleti politika, a melyet ő most kifejtett, igen rossz politika; csak hogy az nem az én keleti politikám“.

Az a diplomata, a kit e mű megbuktatásra kárhoztat, nemcsak nem gróf Andrassy Gyula, hanem egyáltalán oly képtelen figura, mely az ő hitványságával sohasem juthatott volna vezérszerepre, ha csak valamennyi többi egykorú politikust bárgyú tökfilkónak nem akarunk ítélni. Épen oly kevés

rajta az élethűség s a valószínűség, mint a szerzőnek — a ki a czímlapon Kákai Aranyos félelmes mezébe burkolózik ugyan, de azoknak, a kik szaváról rá nem ismertek volna, a kötet hátlapján nyíltan leleplezi magát, mint ifjabb Ábrányi Kornél — költői műveiben rajzolt alakjain. A mily zavaros, érthetetlen egyéneket, szertemálló jellemeket állít elénk drámaiban, olyan confusus fogalmai vannak Andrássyról is. Phantasiája, mely vígjátékaiban sem bír annyira lehiggadni, hogy személyeinek a valóság vagy valószínűség látszatát megadja, még kevésbé engedi őt józanul ítélni történeti tények és igazi emberek fölött. S a ki — Hamlet szavait alkalmazva — saját vígjátékai chablon alakjainak furulyáját sem bírja összhangzatosan megszólaltatni: íme játszani akar Európa legkiválóbb államférfiainak legtítkosabb gondolatain, ismerni minden billentyűjüket, kitapogatni egész scálájok minden hangját a legsótól a legfelsőig.

Kár volt Ábrányinak letenni a névtelenség rejtő álarczát. Úgy még talán akadt volna olvasó, a ki a mythikus ismeretlennek elhitte volna azon legtítkosabb történetkéket, melyeket e műben — minden forrás megnevezése nélkül — a reichstadti találkozásról, a három kancellár tète-à-tetejéről, Andrassy hietzingi töprengéseiről, a királynénak adott tanácsairól stb. elbeszél. Hjah, ki tudja, hátha a legtítkosabb úton tudta meg mindezt Anonymus úr!

De van-e olvasó, a ki meg ne kérdezné: honnan tudja mindezt ifjabb Ábrányi Kornél?

S még egy más kárt is szült a hiúság, mely levettette vele az álarczot. Egy Andrássyról szóló, igazán névtelen jellemrajzot valószínűleg érdekléssel vett volna kezébe a komoly olvasó is; bár *ezt* a jellemrajzot csakhamar ismét csalódva tette volna félre. De vajon csak kezébe is veszi-e, ha előbb fölveti magának azt a kérdést: ugyan érdekelhet-e engem mind az, a mit ifjabb Ábrányi Kornél tud, gondol, ítél, hisz és beszél gróf Andrassy Gyuláról?

Valóban Ábrányi nem is emelkedik tárgya magasságáig sehol. A paradox ellentétek, a fonák ötletek élcei s a játékos szó-fordulatok, melyek apróbb emberekről írt kisebb vázlatainak itt-ott elevenséget adtak és sikert szereztek, igen árván úszkálnak e nagyobb igényű életrajzban s igen nagy eszmegényiséget árulnak el. A kicsi mérték, mely apróbb egyéne-

ket méregetni talán megjárta, most azt mutatja törpének, a kinek kezében van. S ezen kívül, mivel paradoxokkal egy egész kötetet megtölteni csak még sem lehet, eszmékből és adatokból pedig szintén nem telt: a könyv ki is van nyújtva, tele van ismétlésekkel, hosszadalmas, üres és bágyadt.

Lankadtságát csak egy érzelem eleveníti: a düh, melylyel Andrássy és Tisza megdöntésére tör.

Ez az, a mi e különben léha pamphletnek némi jelentőséget ad; a miért mi sem akartuk hallgatással mellőzni: mert legnyomatékosabb (legalább külsőleg legvaskosabb) irodalmi képviselőjét látjuk benne ama járványos dühnek, mely az egyesült ellenzék egyesülése óta — mintha része volna az egyesülés létrehozatalában is — vakon ragadja magával, a kiket hatalmába ejtett, hanyatt-homlok, tüzzel-vassal, bele az ismeretlen sötétségbe.

Az országos képtár kiválóbb művei. Irta Pulszky Károly. Budapest 1878.

E munka országos képtárunknak csak tíz kiválóbb művét tárgyalja (64 oldalon) s egynek másolatát Rajon igen sikerült edzésében közli. Joggal várhatjuk tehát a vállalat folytatását; mert országos képtárunkban van sok más, még pedig a bemutatott kiváló műveknél még kiválóbb festmény is.

Az előszóban szerző röviden előadja képtárunk történetét; az újabb műkritika elveit pedig elszórva érinti az egyes képek leírásában. Ő nem akart ugyan elméleti könyvet írni; azonban kíváncsú lett volna, kívált a magyar közönség számára e két tárgyat bővebben és rendszeresebben földolgozni.

Egyébiránt dícsérettel kell elismernünk, hogy Pulszky az általa előadott kritikai elvekhez és törvényekhez híven ragaszkodik. Hajdan a műirodalomban nagy súlyt fektettek a művészekről szóló úgynevezett anekdotákra és másrészt magasztaló phrasisokban áradoztak, melyek által nem ritkán a másod és harmadrangú festészek az elsőrangúak sorába emeltettek, a mint épen a tárgyalt kép az író kedvencei közé tartozott; végre igen bőkezűek voltak a csillogó nevek osztogatásával, míg más, néha igen érdemes mesterekről egészen megfeledkeztek vagy műveiket kényök-kedvök szerint mesteröknek vagy azok iskoláinak tulajdonították.

Ma a művészet története már pozitív tudománynyá vált. Számtalanok ma a belgák, hollandiak, olaszok és németek kutatásai városaik levéltáraiban, melyek a művészet-történelem igen sok pontját földerítették, úgy a mesterek életére, mint a képek igazi mestereire nézve. Hozzá járul, hogy a művek összehasonlítása és a régi festészet technikájának ismerete napról napra halad, kivált mióta a kritika nem csak a közképtárakat, hanem a magánosoknál elszórva talált műveket is bonczkés alá vette.

Szerzőnk nagy érdeme, hogy, mint mondani szokás, van iskolája, van módszere, hogy nem tántorítják el a nagy nevek, hogy maga néz, lát, vizsgál és kutatásának eredményét világosan és velősen tudja kifejezni.

Példányszerűen tárgyalja Michael Pannonius Ceresét, mely műbecsét tekintve, nem áll kiváló sorban és eddig országos képtárunknak nincs is birtokában; hanem a mely mint igen valószínűleg egy XV. századbeli magyar festész műve különösen érdekelte, s figyelmét nagy mértékben magára vonta. A kutatásnak indító oka a képen előforduló ez :

EX MICHAEL

LE PANONIO

aláírás. E név csaknem egészen ismeretlen volt, míg Pulszky azt Citadellánál meg nem találta. Citadella ily című könyvet adott ki: *Notizie amministrative, storiche, artistiche relative a Ferrara*, melyben egy a XV. század második felében Ferrarában munkás *Michael Ungaro* festészt emleget; de magának Citadellának munkája nálunk egészen ismeretlen volt, sőt maga a XV. századi ferrarai iskola is.

Mindezeket szerzőnknek ki kellett fürkészni. Kutatta azt is, vajon ez ismeretlen magyar festésznek nem találkozik-e valami más munkája? És e fürkészése közt más egykorú magyar festészre is akadt, Citadellának Georgius q. Dominici de Ungaria mesterére. Világos tanúságául annak, hogy a XV. század második felében magyar művészek dolgoztak Olaszországban.

Több tekintetben fölvilágosítást nyerünk Leonardo da Vinci iskolájának még eléggé föl nem derített történelmére, midőn P. Giovanni Beltraffionak az országos képtárban levő jeles, Madonnát a gyermekkel ábrázoló, képét tárgyalja.

Különös figyelmet fordít a képtárunkban bőven képviselt

spanyol iskolára és kimutatja, mennyi még a teendő a flamand és hollandi egyes mesterek fölismerése és osztályozása körül.

A képek leírásai világosak, pontosak, szabályosak. Szóval a munka, minden rövidege mellett, különös figyelmet és a folytatásra buzdítást érdemel.

HENSZLMAN IMRE.

Gedichte von Alexander Petöfi. Aus dem Ungarischen von Ladislaus Neugebauer. Leipzig, Verlag von Otto Wiegand. 1878.

Azon kísérletek között, melyek harmincz esztendő óta Petöfi költeményei németre való fordításával tétettek, jelen munka kétségtől való érdemes helyet foglal el. Bodenstedt, a ki Neugebauer fordítását előszóra is méltatá, azt találja, hogy némely verse oly tisztán és „voll“ hangzik, mintha Petöfi német nyelven írta volna; de a német költő az eredeti *magyart* nem ismerhetvén, az ő ítélete e tekintetben nem igen lehet mérvadó. Jókai pedig, a kiről csak föltehető, hogy Petöfit jól ismeri, még tovább megy a fordítás dícséretében, a melyet „az eredetinek a leglelkesebb szeretet és kegyelet sugallta utánköltésének“ nevez és a melyről azt is mondja, hogy sikeresen „eltalálja azon hangot és hangulatot, mely Petöfi költeményeinek kimondhatatlan varázst kölcsönöz“. Azonban Jókai bizonyára nem érti annyira a német költői nyelv finom szépségeit, hogy bírálata illetékes lehetne s azért leghelyesebben cselekszik az olvasó, ha a két előszót figyelembe nem véve, a fordítást élvezi, ott, a hol élvezhető, és — bosszankodik rajta, ott a hol bosszantó. És mi tagadás benne, van e fordításban elég bosszantó is. Ugyanis Neugebauer híven akarván ragaszkodni az eredetihez, nagyon is szószerint fordít, miből az is következik, hogy „égő pipám kialudott“ németben így hangzik: „Pfeifengluth ist *schlafen* *gegangen*“ a helyett, hogy: „ist *ausgegangen*“, vagy hogy „nem a világ egy hét“-ből azt csinálja: „*Nicht die Welt ist eine Woche*“, a mi pedig németben csak így volna érthető: „*Eine Woche ist die Welt nicht*“. E szolgáliai hűség sajnos kifolyása az is, hogy a fordító az eredeti versmértékhez kötve hiszi magát, mi szintén nagyon elhibázott; mert a magyar lejtő rythmus a német inkább emelkedő rythmusnak felel meg, a magyar trochäus németben *gyakran*, az alexandrin pedig *mindig csak*

jambussal adható vissza. — Ha mind a mellett azt mondjuk, hogy jelen fordítás érdemes helyet foglal el a Petőfi-fordítások közt, teszszük azt tekintettel ama számos szerencsés és csakugyan jó órában létrejött fordításra, a melyet e gyűjteményben találunk és a mely Neugebauer fordítói hivatását igazolja. Ehhez járul az is, hogy a hangulatot többnyire szépen eltalálja, hogy költőnk eredeti humorát néha hatással adja és hogy végre a formatökély hiányát bizonyos csín és kerekdedséggel igyekszik pótolni. Egy szóval, Neugebauer ezen első kísérletével megmutatta, hogy képes költőinkkel érezni és költészetünk virágait idegen földbe átültetni; remélhetni tehát, hogy e szép tehetségét továbbfejlesztve, irodalmunknak több műgonddal készülendő fordításai által jövőre is hasznára lesz.

St—m.

Müller Miksa fölolvasásai a nyelvtudományról. Második (cím-) kiadás. Buda-Pest, 1879. Ráth M. — Müller Miksa újabb fölolvasásai a nyelvtudományról. Buda-Pest 1876. A m. t. akadémia könyvkiadó hivatala. — Mind a kettőt a m. t. akadémia megbízásából (a hatodik és hetedik angol kiadásból) fordította dr. Simonyi Zsigmond.

Csak mulasztásunkat akarjuk ezúttal helyreütni, midőn a mívelt közönség figyelmét e híres fölolvasásokra irányozzuk, melyekkel az akadémia könyvkiadó vállalata ajándékozta meg irodalmunkat, még pedig jeles fordításban.

Újabb időben több olyan munka jelent meg, mely a nyelvtudomány céljait és eddigi eredményeit akarja népszerűvé, a nagy közönség előtt is ismeretessé és érdekessé tenni (Latham, Whitney, Sayce stb.). De mindnyájuknak mintaképül szolgáltak Müller Miksa híres előadásai, melyeket 1861-ben s 1863-ban olvasott az angol királyi természettudományi társulat gyűlésein. Müller Miksa működését nemsokára bővebben fogjuk ismertetni, s így ezúttal csak melegen ajánljuk magyar kiadásukban e fölolvasásokat, melyek a nyelvtudomány problémáinak s a nyelvtudományi módszernek legérdekesebb s a nyelvészettel foglalkozóknak legtanulságosabb ismertetését foglalják magukban.

A fordító némely minket közelebből érdeklő pontban az eredetinek hiányait pótolta, a mennyiben az ugor nyelvekből idézett adatokat helyreigazította, és sok helyen belevonta a tárgyalás folyamába a magyar nyelvnek oda illő s a magyar olvasónak különösen tanulságos tényeit, a második kötethez

pedig hozzácsatolt egy „Rövid tájékoztatást a nyelvtudományi irodalom terén“. Az első kötethez azonfölül Hunfalvy Pál észrevételei járultak, melyek Müllernek az áltáji nyelvekre s a nyelveknek rangfokozatára vonatkozó egyoldalú fölfogásával foglalkoznak.

Petőfi Sándor összes költeményei. Hazai művészek rajzaival díszített képes népkiadás. Buda-Pest, 1879. Athenaeum. Ára. 2 frt.

Az Athenaeum, mint Petőfi munkái tulajdonosa, 1874 óta háromszor adta ki a legnagyobb magyar lyrikus összes költeményeit: 1874-ben egy kötetben, rajzokkal, díszkiadásban; 1877-ben teljesebben négy kötetben, rajzok nélkül; s most huszonnyolcz rajzzal egy sűrűn nyomott kötetben, melynek ára kötve csak két forint. Ez utolsó kiadást különösen ajánljuk olvasóink figyelmébe; épen oly teljes, mint az 1877-ki, de olcsóbb és hibátlanabb.

Az 1879-ik év augusztusában Petőfi halálának épen harminczadik éve telik be s így az osztrák törvények szerint, a melyek 1861-ig nálunk is érvényben voltak, a Petőfi munkái tulajdonjoga közkinccsé válendő. De most nálunk semminemű törvény nem rendelkeztér arról, hogy a szellemi tulajdonjog az író halála után hány év múlva szűnik meg, könnyen per tárgyává lehet: vajon van-e joga másoknak Petőfi művei kiadására.

Íme egy újabb tény, mely a szellemi tulajdonjog szabályozását nálunk is oly sürgössé teszi. A Kisfaludy-társaság és az akadémia ezelőtt egy pár évvel egy újabb törvényjavaslatot nyújtottak be a szellemi tulajdonra nézve az igazságügy miniszternek, de hijába. Azonban, úgy látszik, Pauler több részvétellel van az ügy iránt, mint elődei, mert a javaslat megbírálására egy bizottságot hívott össze. De mikor lesz ebből törvény! Nem ártana, ha az író képviselők figyelemmel kísérnék az ügy menetét s a körülmények szerint sürgetnék a minisztert.

SHAKSPEARE JELLEMZÉSE ÉS SZERKESZ- TÉSE MÓDJÁRÓL.

Oedipusról el van yégezve, hogy megöli apját s elveszi anyját. Ki akarja kerülni végzetét, de mégis beteljesedik rajta. Görögország mind a három tragikusa, Aeschylus, Sophokles, Euripides, színpadra hozta és Sophokles róla szóló két tragédiája átszállott a mi korunkra is, hirdetve a hellen fölfogást a tragédia hőseiről.

Macbethnek trónt jövendőlnék a boszorkányok, s ő, nagyravágyása indulatában, megöli a törvényes királyt, hogy helyébe ülhessen. Shakspeare műve a szerencsés katonát lépteti elénk, a kiben wallensteini és napoleoni vonásokra találunk, s a kiről fölteszszük, hogy a boszorkányok közbenjárása nélkül is elköveti véres tetteit. A jóslat nem szüli, csak siettetí gonosz elhatározását. Sorsa nem valami külső hatalom parancsából nehezedik rá, hanem belőle magából származik.

Íme, a görög meg a keresztyén tragédia különbsége, melyet az újabb kritika fölállított, de túlságosan föl is fokozott, mintha a görög szomorújáték katasztrófájában benne nem rejlének egyszersmind az ember önön érdeme jutalma, a keresztyén drámából pedig végképen ki volna rekesztve a fátum, vagyis, helyesebben, mind ama tényezők összesége, melyek, a mi saját cselekvésünkön kívül, legtöbbször akaratunk ellenére, sorsunkat eldöntik.

Mindenki, tehát a színmű hőse is, bizonyos viszonyok közé van helyezve, melyek már nagyobbára megvoltak mielőtt közéjük jutott volna, melyek hol kedveznek, hol ártogatnak neki, melyeket, a mennyiben akadályozzák, ügyekszik elhárítani, megváltoztatni, de a melyek, mint sokaknak régi közre-

működéséből keletkezett eredmények, mindenkor erősebbek mint ő, s ha beléjük ütközik, összezúzzák. Ezek a viszonyok, mint elemek harcrai és játékai, mint az éghajlat s az egész külső természet adományai, továbbá mint társadalmi osztályok és intézmények, mint erkölcsök és törvények, mint helyes vagy babonás meggyőződések, mint többé vagy kevésbé igazolt érdekek és óhajtasok, általában mint nagyobb vagy kisebb mértékben tűrhető állapotok környeznek bennünket — azért nevezzük körülményeknek is — és az ő egymásra hatásukból fejlődik, megannyi linea resultansképen, valamennyi esemény, minden a mi történik, szóval: a világ folyása. Ebbe a világ folyásába úgy a hogy magunk is bele folyunk, és a mi egyéni mivoltunk, a mi jó meg rossz indulatunk, a mi hajlamaink és törekvéseink, másokra nézve, szintén körülmények, viszonyok, valamint hogy, mi reánk nézve, mások lénye és eljárása körülményekül, viszonyokul szolgálnak.

Tehát mindennek, a mi történik, két tényezője van: mink és a világ, vagyis a viszonyok, a viszonyok közé tudva embertársainkat is.

Ehhez képest minden összeütközés az én meg a nem-én között megy véghez.

És mi a sors? Az a mi az én s a nem-én összeütközéséből, illetőleg összehatásából származik.

Az események költészetének, különösen a drámának, ez az összeütközés a tárgya; e szerint a színiköltőnek mindennek fölött az összeütközés két tényezőjét kell ismernie: az emberi lelket, s az ellentálló viszonyokat, a világot, az életet. Másképen: ismernie kell az embert, és az embereket; az embert, a ki mindenkor ugyanaz, és az embereket, a mennyiben különbözök. Íme az általános emberi az egyének sokféleségében, az egység a változatosságban.

Erre a kettős ismeretre, a drámaírón kívül, különösen szüksége van még, hogy sikerrel oktathasson, a moralistának, a történetírónak, és szüksége van, ha boldogulni akar, a diplomatának, de a legközönségesebb kalmárnak is.

Rümelin úgy vélekedik, hogy Shakspearenek van ember-, de nincs világismerete, s e részben Goethével állítja szembe, mint a kínai drámáiban a körülmények bonyodalmas szövődése is valószerűen meg van alakítva, holott Shakspeare a maga korának és nemzetének elfogult fia, s a helyzeteken,

melyeket föltűntet, nagyon rajta van a XVI-ik századbeliség s az angolosság bélyege. Ludwig ellenben úgy magasztalja Shakspere költészetét, mint a világ folyása költészetét, s ennyiből minden színművét egy-egy aesopi mesének tekinti. Ő tehát Gervinussal tart, a ki Shakspere drámájában megvalósítva találja, a mit Hamlet (III, 2) a színjáték czéljának mond: „Föladata most és eleitől fogva az volt, és az marad, hogy tükröt tartson mintegy a természetnek, hogy fölmutassa az erénynek ön ábrázatát, a gúnynak önön képét, és maga az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát“. Shakspeare említett jeles magyarázója szerint senki más nem tudja oly mesterileg szemlélhetővé tenni a volt és meglevő, és készülő helyzeteket, a világ állását, az országos állapotot, a korszellemet, a működő személyek régibb és jelen törekvéseit, terveit, és mind e különmemű tényezőket úgy egybe fűzni, hogy a tettet, mintegy élő fát, látjuk belőlük csírázni, kinőni, szerteágazni. Nép és katonaság, uraságok és cselédek elének varázsolják az illető hely és kor jellemét, előttünk folynak be a fő személyek lelkületére s elhatározására.

Mindamellett kétségtelen — s drámai alkotásban úgy is kell lenni — hogy Shakspearenél túlon túl többet nyom az egyén, mint a viszonyok; sőt mondhatni, hogy a külső dolgok kapcsolatát és ellensúlyozó hatását kelletinél kevésbé veszi számba. Hősei annál föltétlenebb, szertelenebb működést fejtenek ki. Mind kényökben, mind állásukban hatalmasbakúl mutatkoznak, mintsem valószínű, s a társadalmi és történeti alaptól, melyen mégis állaniok kell, gyakorta igen elállnak. Szenvedélyök, a szerelem, az irigység, a nagyravágyás, vagy bármi egyéb, zabolátlanul csapong és dül, eszök jóformán csak arra való, hogy a szenvedélyt szítsa és czélját vakon előmozdítsa, nem pedig hogy okosan vezérelje vagy fékezze. A nagy szenvedély az alakokat maga is megnagyítja, s a nagyszerű alak annál hatásosabb lesz, de annál érthetőbb is, tömegre és gondolkodóra egyaránt. A költő csak kevés, hanem erős vonásokkal rajzolja le őket, s mi azonnal mint régi ismerőseinket üdvözljük, mintha úton-útfélen találkoznánk velök, pedig bizony ritka diszpeldányok, szinte unicumok. Minden tetteket természetesen találjuk, pedig elégszer ugyan csodálatosak.

Mi ennek az oka? Rendkívüli emberektől rendén van, ha rendkívüli elhatározások származnak, s a túlzótól méltán

várhatunk végletességet, a hóbortostól bolondságot, a lázban égőtől hagymázt. S a költő oly éles határozottsággal, oly egyöntetűen, oly rögtön tudja személyeit megalkotni, hogy egyszerűben, készen, előttünk állanak, s minden, a mit cselekszenek, csak az ő saját egyéni mivoltuk következetes nyilvánulása, elannyira, hogy még a legmeglepőbb tények is alig lephetnek meg, például Kordélia hirtelen kitagadása Lear király részéről, vagy az özvegy Anna hercegnő megkérése Rikhárd által azon férj koporsója előtt, kinek ő maga volt a gyilkosa. Shakspeare közönsége az efféléken még kevésbé ütközött meg mint mi, mert az akkori társadalom szerette a bravourokat s hozzá volt szokva minden különösséghez, aztán meg azok a színpadra vitt bizarrságok rendszerint köztudomású dolgok voltak, részint a történeti, részint a mesevilági hagyomány alapján.

S miért üdvözljük Shakspeare személyeit régi ösmerőseinkül? Ludwig azt mondja, mert nem csak szenvedélyök és indulataik tüzeiben találkozunk velök, hanem közönyösb érintkezéseikben is a hol is olyformán viselik magokat, mint magunk is akárhányszor. Azt hiszem, ez csak fél magyarázat. Másik fele az, hogy a magunk érzéseire ismerünk magokban ama szenvedélyekben és indulatokban is, melyek e teremtetések lelkét betöltik. Voltál-e már szerelmes? Íme, Romeo saját állapotodat írja le. Gyűlöltél-e valamikor? Timon átkozódásait hallva, tükörbe pillanthatsz. Gyötört-e a búbánat? Lear király tennen fájdalmadat tolmácsolja. Romeo minden szerelmes, Timon minden gyűlölő, Lear minden bánkódó képe. Így testesül meg Titus Andronicusban a boszú, Othelloban a féltés, Hamletben a tépelődés, Coriolanban a büszkeség, Macbethben és III. Rikhárdban a hatalom vágya, s ez a közös, általános emberi, a legtalálhatóbb, a leghatározottabb vonásokkal oda rajzolva, még a legszelídebb embert is ráképesíti, hogy magát például egy vérengző Rikhárd hangulatába bele képzelje.

(Shakspeare alakjai tehát eszmék képviselői) s ennyiből abstractiók. De azért korántsem pusztá minták, holt típusok, egy vagy több tulajdonságnak álarczosai, mint Ben Jonson allegóriái, egy Subtil, egy Pecunia, egy Asper, egy Morosus, hanem élő emberi lények arczképei. De viszont photographiák sem, melyek az illetőt lényeges és lényegtelen ismertető jeleinek vegyületében, aprólékosan részletes és mégis elmosódó

teljességében, mindennapos és mégis pillanatnyi mivoltában tüntetik föl.

A merő másolástól az eszményítés, a merő elvonástól az egyénítés óvja meg a költőt, s a költői jellemzés igazán nem egyéb, mint ez a kettő együtt: eszményítés, egyénítés; a miért is Taine a művészi tehetséget, helyesen, a jellemzetes érzéknek nevezi.

Mi az eszmény? Valamely tárgy jellemző sajátságainak összpontosított képe; a mi a benne levő lényegét teljesen kifejezi, a maga eszméjének tökéletesen megfelel. A vitéz eszménye például oly alak, melyben a vitézség minden lényeges tulajdona egyesül, s Venus a női szépség eszménye a mennyiben valamennyi női bájjal fölruházzuk. Az eszményítés az abstractióba téved, mihelyt csakis az eszmét kifejező jelek összefoglalására szorítkozik s egyéb kiegészítő, mondhatni, az alakot meglevevítő vonásokról elfelejtkezik. Az alakból ekkor typus lesz, a mit a jelleg szóval fordítottunk magyarra. Szintén személyesítés, de a megszemélyesített eszmének nem annyira képe mint inkább fogalma; nem egy fősvény, hanem a fősvény. Othellóban ellenkezőleg nem csak a feltékeny áll előttünk, hanem egyszersmind egy jeles katona, egy mór, egy sokat utazott, hányt vetett ember, kinek rideg a múltja, s a ki nem fiatal többé, de azért hiszékeny, nem erős ítéletű, de csupa becsületérvzés, csupa jóság, de ha fölindul, kitör belőle a barbár. S még több tulajdonát sorolhatnók el, mind olyant, a mely nincs közvetlen és szükséges kapcsolatban feltékenységével, habár ezt a szenvedélyét egyben-másban magyarázza. S találunk tulajdonai közt olyanokat is, melyek nekünk is tulajdonaink, s csak annál melegebben vonzódunk feléje. Szóval, Othello nem csak eszme képviselője, hanem élő egyén is.

Mai nap már kevésbbé fenyeget bennünket a félszeg idealismus, melynek alkotásaiban hiányzik a valóság színe; inkább ki vagyunk téve a félszeg realismus veszélyének, mely számküzi az eszmét. Az igazi jellemzés az, mely nem tünteti föl sem az üres valóságot, sem a testetlen eszmét, hanem az eszme áthatotta valóságot, azaz a lényeges, jelentős valóságot, melyből, a mi jelentéktelen, közönyös, félre van vetve. Az így megteremtett alak a valóság képe lesz, élni fog, de tükrözni fogja egyszersmind a benne kifejezendő eszme fogalmát.

A jellemzés, egész általánosságában meghatározva, valamely tárgy ismertető jeleinek összeállítása. Hogyan jellemezz a tudós? A fűvész megnevezi az illető növény tulajdonságait, elvontan, s ha ily módon teljes fogalmat nyújt róla, meg lehetünk vele elégedve. A művésztől nem pusztá fogalmat, hanem képet kívánunk az illető egyénről, azt kívánjuk, hogy láthatólag, kézzel foghatólag élénk varázsolja. Ezt, a szó szoros értelmében, megteszi a képfaragó, képíró, vonalakkal, illetőleg színekkel jellemezve, a mi valósággal látható, a külsőt. A költő szavakkal jellemez; tehát hallás útján teszi egyéneit láthatókká, természetesen lelki szemünknek. De a költő is különféle. Másképp jellemez, jellemezhet például a regényíró, másképp kell jellemeznie a színműírónak. Amaz némileg átmenet a tudóstól a művészhez: a részletesség nála érdem és könnyebbség, a regény terjedelme korlátlan, haladása kényelmes, a költő mindenre ráér benne. A dráma siet, rohan, szűken kimért az ideje, pár óra alatt pereg le, a költő be sem mutathatja szereplőit, magoknak kell magokat, illetőleg egy a mást, bemutatniok, még pedig észrevétlenül. A regényíró tehát finomabbnál finomabb vonásokkal rajzol, a drámaíró nagyokkal, vastagokkal, mint a színpadi díszletek festője, ki szintazon közönség számára dolgozik. A drámaírónak azonban segítségére van a színész — a költő képfaragója, képírója és zenésze — kinek hívatása érzékileg is láthatóvá és hallhatóvá tenni azt, a mi a még csak megírt színmű személyeiben benne lappang. De a színész csak azt adhatja elő, a mi már igazán benne lappang a színműben, s midőn a költő azt mondja a színésznek, hogy valamelyik alak jellemét hibásan tüntette föl, ez, többnyire méltán, visszamondhatja: „Miért nem írta bele?”

Shakspeare 37 színművében közel ezer (920) külön megszólaló személy fordul elő, s e számnak mintegy a fele határozottan s fölismerhetőleg jellemzett alak, több-kevesebb, de csupa erélyes vonással megalkotva, s egyszerűen elhiszszük, hogy élnek, hogy igazi emberek. És egész emberek: mert Shakspeare mindig az egész embert megteremti, nem pedig — mint a drámaírók többsége — csak azon tulajdonságait, melyekre a darabban szüksége van. Pazarúl állítja ki, s látszólag fölösleges vonásokkal is fölruházza; de éppen ezen vonások által lesznek valósággal élő alakokká, éppen ezért nem válnak soha elvont mintákká.

A jellemző megalkotáshoz általában /költői képzerő kell, a helyesen jellemzéshez még azonfelül a lélek alapos ismerete. Csak így lehet a föltüntetett alak a valóság képe, csak így lesz meg benne az úgynevezett lélektani hűség. S a mely viszony van, az építészeti idomokban, a structiv meg a decorativ elemek közt, ugyanaz a viszony, a költő alkotta jellemek vonásaiban, a lélektani meg az aesthetikai elem közt: valamint az építészetben csak azon decorativ idomok igazolhatók, melyek a structiv idomokon alapúlnak, belőlük fejlődtek, úgy a költészetben, aesthetikailag csak azon jellemvonás, csak azon egész jellemalak szép, a mely lélektanilag helyes. Így lesz minden jellem, mely a költő művében előttünk kifejlik, megannyi lélektani nyilatkozással, csalhatatlan következetességgel tüntetve föl a cselekvés legbenső okait, s ráképesítve bennünket, hogy mind a mások, mind a magunk szívébe mélyebben bepillanthassunk.

A jellemalkotó költőnek tehát, s ennél fogva különösen a drámai költőnek, mindenek előtt psycholognak, lélekbuvárnak kell lennie. Mint lélekbuvár pedig, a színiköltészet mezején, Shakspeare a legelső sorban áll, s mellette még csak Molièrenak van helye.

Sok tekintetben hasonlít egymáshoz ez a két nagy író, de tán semmiben sem annyira, mint abban, hogy mind a ketten fő személyeiknek jellemét tették a cselekvény tengelyévé s ez által korszakos reformot létesítvén a drámában, megteremtették: az egyik a modern tragédiát, a másik a modern komédiát.

Shakspeare a nagy szenvedélyek és indulatok háborgásában, Molière a kisebbszerű vétkekben és gyarlóságokban tárja eléink az örök-egy emberi lelket, belőlük fejtve ki a szándékokat, bennök mutatva föl a tettek legelső s leghatékonyabb rugóit, kiemelve a cselekvényt a merő esemény végzetszerű, illetőleg cselszövényi vagy félreértési külsőségeiből. Az ő érdemök azon törvény teljes érvényesítése, hogy a drámában mindennek szándékkal kell történni (szándékkal, mi által az eseményből cselekvény válik), s hogy ezt a szándékot — az illető személy jelleméből — meg kell ismernünk, értenünk. Ők egy-egy jellemet tesznek színművek központjává, s leginkább ezért tiszteljük az egyikben a tragédia, a másikban a komédia fejedelmét. S önön tehetségök félreismerésének érde-

kes találkozása, hogy míg Shakspeare, a leendő tragikus, vígjátékkal nyitja meg önálló színművei sorát (a *Veronai ifjakkal*), Molière viszont, a komédia hívatottja, első olasz és spanyol átdolgozásai után, Bordeauxban *La Thébäide* szomorújátékkal kísérti meg a sikert.

A mondottak alapján immár kijelenthetjük, mi az a modern komédia, modern tragédia, melyet e két nagy író megteremtett. Molière komédiája, „la bonne comédie“, a maga igaz nevén, a jellemi komédia, Shakspeare tragédiája pedig hasonlóképen a jellemi tragédia. Mert a cselszövény, a félreértés, a véletlen (a vígjátékbeli fátum) csak helyzeti komikumot, a föllebbezhetetlen végzet csak helyzeti tragikumot szül.

Shakspeare a tragikumot, Molière a komikumot a helyzetekből a jellemekbe vitte át.

Molièrenek nincs számba vehető tragédiája, de, mint Guizot megjegyzi, komédiáiban is folyvást a tragédia szélén jár, s föltehetjük róla, hogy, ha már kifejlett tehetségével újlag tragédia-írássra adja magát, ezen a téren is nem csak egy fő személy jelleme körül csoportosítja műve meséjét, hanem egyszerűsmind az egész cselekvényt a valódi élet alapjára helyezi, a miről még kísérteties elemű *Don Juanja* is tanúskodik. Shakspeare egészen más a vígjátékban mint a szomorújátékban, habár az angoloknál a vígjáték teljesen külön sem válik a szomorújátéktól s együtt foly vele. Vagy talán éppen ez az oka hogy náluk a tragikum meg komikum tárgyalásában élesebb ellentét fejlődik. Shakspearénél, mondja Guizot, a tragédia rajzolja a valóságot, nem a komédia; s itt a komédiához kell tudnunk mind azokat a műveket, melyek nem tragédiák, s melyeket mai nap szorosb értelemben drámáknak szokás nevezni. Shakspeare művei közt effélék: *Szeget szeggel*, a *Téli rege*, *Cymbeline*. Sőt Guizot még *Timont* is a „grande comédie“ alá foglalja, mint a hol — hogy saját szavaival éljek — „le ridicule naït du sérieux“, és tagadhatatlan, hogy Timon, bármi szerencsétlenül jár is, lényegileg nem kevésbé komikus alak mint például Molière *Misanthropeja*. Goethe szerint sokkal kevésbé tragikus ennél.

A tragikum varázskörén kívül Shakspeare nagyon szeret az ábránd világába tévedni s személyei gyakran csak decorative vannak jellemezve, nem fejlődnek mindenkor a lélektani elemek structiv idomaiból. A *Szeget szeggel* hőse, Angelo, mint

ugyancsak Guizot megjegyzi, oly gonosz mint Rikhard, csak-hogy az ő gonoszága nincs megmagyarázva; Leontes, a *Téli regében*, oly féltékeny, oly boszút szomjazó mint Othello, de szintén megokolatlanul; Jachimo, *Cymbelineben* oly gaz, mint Jago, de ismét nem értjük miért? s végül mind a hárman amnesztiában részesülnek. A jellemek és szenvedélyek a vígjátékokban változandók mint a ködképek, az élet nem foly a maga rendes medrében, a cselekvény tehát se valószínűnek, se következetesnek nem mutatkozik. Shakspeare vígjátékai ehhez képest hihetetlen mesékből szőtt kedves bohóságok, s Guizot, a tragédiákon kívül, csak öt művét találja mentesnek a csapongó regényes szabadosságtól; ezek: a *Vihar*, jóllehet szellemek működnek benne; a *Windsori víg nők*, mely vígjáték, szinte kifogástalan szerkezetben, a valódi élet rajzával lep meg; továbbá *Timon*; aztán *Troilus és Kressida*; végül a *Velencei kalmár*, legalább Shylockra nézve, mivel már eredeti otthonában mozog a költő, tudniillik a tragikumban. „La vraie comédie,” mondja Guizot, „ne se rencontre que là où est Shylock, c'est-à-dire la tragédie“.

Guizot egyébiránt, mint tudjuk, nem is osztja Shakspeare színműveit komédiákra meg tragédiákra, hanem ábrándos meg valódi, regényes meg életbeli darabokra, s az egyik csoportba helyezi úgynevezett komédiái nagyobb részét, a másikba valamennyi tragédiáját. Amazoknak javát pályája első felében írja, emezekét második felében. Amott az események mintegy magoktól folynak, s a költő kíséri; emitt egy-egy ember körül csoportosúlnak, s mintha csak arra valók volnának, hogy őt föltüntessék. Ott az ötletek és bonyodalmak sokasága, itt egyetlen eszme, jellem. Ott a változatosság, itt az egység.

A vígjáték inkább kívánja a külső valóságot, az egész külső élet pontos tükrözését, a szomorújáték inkább a belsőét; a vígjátékokban kicsinyek, vagy legfőlegb közép nagyságúak az emberek, s viszonyaik uralkodnak rajtuk, a szomorújátékokban hatalmas, rendkívüli egyének szerepelnek, a kik bátran szembe szállnak az ellenséges körülményekkel s le-le is győzik, mielőtt a vég csatát elvesztenék; és Shakspeare fő dicsősége hogy e küzdők lelkét, mint a történetek belső okát, előkészítő műhelyét, tárja elénk páratlan erővel és hűséggel.

Jól mondja Ludwig, hogy Shakspeare drámai szerkezetében a lélektani fonál kalauzol bennünket a mese tekervényes

útjain, nála tehát a cselekvénynek a kapcsolata fontosabb magánál a cselekvénynél, s fő dolog hogy a lélektani szál az esemény szálaival soha össze ne kuszálódjék. Hiába vádolják Shakspeare-t, hogy nem tud szerkeszteni, csak hogy az ő szerkesztése nem gépies, nem külső, hanem szerves, belső; ez a szerkesztés módja pedig egyúttal a legegyszerűbb.

Ludwig shakspearei tanulmányainak az a nagy érdeme, hogy a költő e lélektani, legsajátabbán drámainak mondható szerkesztése módját vizsgálja, s tragikai tárgyalása céljából kimagyarázza drámai formájának lélektani szükségét és helyességét. Miként Lessing, ő is közvetlenül Aristotelesből indul ki, s fejtegeti a tragikai vétség, a félelem és szánalom, az indulatok másolása és tisztítása fogalmát, de nem metaphysikai alapon, elvontan, hanem, mint maga is gyakorló művész, összevontan, gyakorlatilag. Megmutatja hogy az ő eljárása az igazi drámai eljárás, és összehasonlítva őt a németek legünnepeltebb költőivel, oly eredményre jut, mely ezeknek épen nem hízeleg. Shakspeare, úgymond, inkább a cselekvényt szakgatja meg, látszólag, csak hogy a jellem fejlődését, fokozódását folytonosan, megszakítás nélkül, rajzollhassa, míg például Goethe *Götz*-jében, a cselekvény kedvéért, a jellemek fejlődése minduntalan megszakad. A Shakspeare formája tehát a drámai, mert a levés épen a drámai, tudniillik a cselekvő egyén belső életének változása; holott a *Götz* formája csak epikai, tudniillik külső változás oly belső körül, mely változatlan. Különösen a németek kedvence, Schiller drámáiban szereti Ludwig föltárgatni a mesterkélt fejlesztés hibáit, s míg a Sophokles termése, úgymond, karesú pálma, a Shakspeareé göresös tölgy, a Schilleré pedig karácsonyfa.

Ludwig fölfogása, igen sok tekintetben, meglepően találkozik a Guizotéval, tán legérdekesebben a tragikai hangulat egységére s e hangulat alapjára, lélektani forrására nézve. A tragikai hangulatnak természetesen a tragikai kényszerűség az alapja. Úgy kell hogy már a darab elején sejtünk a tragikai véget, s ekkor a legszörnyűbb fejlemény sem lep meg többé. Minél bizonyosabb az a sejtelmünk, s minél folytonosabban növekszik, annál enyhébb lesz tragikai hangulatunk, annál édesebb foglalkozásunkká válik a szánalom és félelem. A jobbra fordulás reményének föl sem szabad csillannia, különben mindjárt meg van nehezítve a végső engesztelődés. Shakspeare

nagy mester e hangulat földidézésében, meggyökereztetésében, de enyhítésében is. A peripetiát, mint Guizot éles szeme fölfe-dezi, csak személyei számára tartja fönn, a nézőnek nem. Még nem ismerjük Othello boldogságát, midőn már megtudjuk, hogy Jago ellene tör. Hamlet apjának lelke, ki a fiú életét egy bűn megbüntetésére fogja kárhozthatni, előbb jelen meg a színpadon mint maga Hamlet. Hogy Macbeth bűnös lesz, azt a boszorkányok mondják meg nekünk, mielőtt vele, még mint erényessel, találkoztunk volna. E fájdalmas hangulat enyhítésére, azonban egyszersmind magyarázására, előkészítésére s erősítésére, használja Shakspeare, a legnagyobb sikerrel, a komikus jeleneteket.

Az egyetlen tragikai hangulat felköltését, a hatás egy-ségét, Guizot a drámaíró legelső titkának nevezi. A klasz-szikus rendszer kizárólagos hívei abban tévedtek, hogy ez az egység csupán csak az úgy nevezett három egység által érhető el. Shakspeare más eszközökkel éri el. Eléri az által, hogy a megfelelő hatások lánczát soha elszakadni nem engedi, és szereplőit mindig azon helyzetben, azon szándékokkal mutatja föl. Ekkor aztán mindegy, akár mennyi idő telik el közben, vagy akár hány helyen fordulunk meg. E hangulati egység következetes megőrzése, és igen ritkán, ekkor is csak pillana-tokra való megháborítása, Shakspearenek annál nagyobb ér-deme, minthogy író társai, sőt az ő eljárása módját is az a törekvés irányozta hogy a közönséget minél jobban s minél tovább mulattassák. Innen magyarázhatók csak épen mulatta-tásra szánt elbeszélései és beszélgetései, gyakran össze sem függők a színmű eseményeivel; innen egész afféle jelenetek beszövése is — csak mulatságosak legyenek — melyek a darab keretébe nem tartoznak. Az Erzsebet korabeli angol színpadon rendes szokás volt a már előadott darabok ismétlése alkal-mával új, gyakorta napi kérdésekre vonatkozó beszélgetéseket betoldani, mi által a henye részletekkel már eredetileg is túl-tömött műbe még számosabb fölösleg jutott, a különben is minél többféle s minél gyorsabban váltakozó jelenetek sora még tarkább, a szerkezet még egyenetlenebb és lazább lett. Shakspeare, miként színésztársai Heminge, Condell állítják, s Ben Jonson is erősíti, gyorsan dolgozott és jóformán soha-sem törölt, innen, az imént említett hibákon kívül, olykori fele-dékenységei, a kiszélesedő epizódok és hirtelen befejezések.

Szóval, a centrifugál, a részek kapcsolatát fölbontó, az egésznek egységét csorbitó elemek Shakspearenél sem ritkaságok. S az ő elméje hogy ne érezte volna meg, hogy ez baj, s hogy ne segített volna rajta! Ő mind e széthúzó és különnemű elemeket összefogja és kiegyenlíti a művén eleitől végig keresztül vonuló egységes hangulatban. Még *Hamlet*ben is, azon művében, mely leglazább szerkezetű, a hol a mozgató ok nem is a hős, hanem egy más személy vétsége, s a mely mű — mindúntalan félreescapó beszélgetéseinél fogva — tán legszemmel láthatóbban föltűnteti a költő szerte kalandozó képzelődését, még ebben is mindig szemünk előtt ragyog az alápeszme álló csillaga.

Az idő, a hely, még a mese egysége is, mind csak eszköz a hangulati egységre, mint célra; s ha ezt a czélt el lehet érni nélkülök is, nincs rájuk szükség. Ez az egyetlen hangulat ereje az, melylyel Shakspeare, legszebb alkotásaiban, lelkünkön uralkodik, melylyel az idők és helyek távolait, sőt olykor a kettős mese bonyodalmait is legyőzi; ez az a hangulat, melyet Guizot erkölcsi egységnek is nevez s a jellemek, az érzések, az elhatározások állandóságában, Ludwig pedig, a hangulaton kívül, egyrészt a jellem, vétség és szenvedés kapcsolatában, másrészt az indító szenvedélyben talál; szóval, az az egység, mely a cselekvény egységét is biztosítja. Ez erkölcsi egységgel szemben a hely, idő és mese egysége merőben anyagi egység.

A cselekvény a katasztrófában tetőz, és a jó színműről igazán mondhatni, hogy az voltakép csakis egy katasztrófa, s e katasztrófának, jellemek és helyzetek által, oly gondos igazolása, mely az észet kielégíti, a képzelmet fölingerli, az érzést megnyugtatja.

Hogy a cselekvény egy lehessen, középpontjának kell lenni; szükséges, hogy e középpont azonos legyen érdeklődésünk középpontjával: ez pedig a fő személy.

Az igazi tragédiában, mondja Guizot, a fő személy a kezdet és a vég, eszköze és tárgya egyaránt az Isten rendelteinek, ki azt akarta, hogy ezen, az ember számára teremtetett világban minden az ember keze által történjék, semmi sem tervei szerint. Ő, természeténél fogva, szabad, végzetére tehetetlen. Shakspeare tragédiájában az ember meg a sors hatalmas küzd egymással, de úgy, hogy mindenkor az utóbbi győz, s a

költő, e küzdelemben, az embert mutatja föl igazi mivoltában. Nem kérdi tőle: mit tettél? tettét rend szerint átveszi, úgy a hogy a hagyományban találta; hanem igenis kérdi: minő vagy? miből ered az a tettet? mire törekedtél? mire voltál képes? Így adja meg hősenek, a mit Guizot „vérité naturelle“-nek mond, s nem igen törődik a külső valóság rajzával, vagy, Guizot szaván, a „vérité locale“-lal.

S habár alakjai erélyét, mind állandó tulajdonságaikban, mind kiváltképen indulataikban, fokozni szereti, s ennyiből rendkívüli egyéneket teremt, jellemei még sem mondhatók rendkívülieknek, a mennyiben, legalább a férfiakat, jobb és rosszabb, fenségesb és alacsonyabb elemekből vegyest alkotja meg, s tragikai erényhősei nincsenek. A jellem neki csak épen ama szenvedély termő földje, melyet föl akar tüntetni. Fő személyének nem is cselekvése a fő dolog, hanem szenvedése, melyre szenvedélye önként elítéli, s a költő e szenvedély számára keresi ki a legalkalmasabb jellemet. Ez a szenvedély ragadja aztán ide meg oda a hőst, de nem vakon, mint Goethe mondja, mert ezt az indulat teszi; a szenvedély a látó hőst, tehát a felelőst, sodorja vesztébe. Vesztébe, mert bizonyos szenvedély túltengése a szervezet öszhangját fölbontja s tovább megélhetését lehetetleníti, továbbá, mert az elkövetett vétség megköveteli correctivumát, ellensúlyát, a lakolást.

Ennél fogva nem csak lélektani, hanem erkölcsi igazság is hogy tragikai hősei mind elvesznek. Shakspeare sohasem szenved hajótörést a tökéletes jellemek, azaz a hibátlanság szirtjén, s a tragikumhoz mindig hozzá vegyíti a vétséget. S miben áll a vétség? Rendszerint abban, hogy az illetők, a magában helyes irányú úton, kelletlenül messzebb mennek, valami helyes közép felé haladnak, de rohanván, nem bírnak megállani, s tovább is haladnak, a hol már a tilos kezdődik s a hol elvesznek. Shakspearenek csak egy hőse van, ki e végzetes egyenes rohanásban megfordul, de későn: Coriolán, az a hős, ki, miután sok hőst legyőzött, legyőzi a legnagyobbat is, önmagát.

S valamint igazság, hogy a vétkezett hősök elveszszenek, szintoly igazság, hogy a hibátlan, mérsékelt, okosan számító, erényes emberek megmaradjanak, mintegy kezeskedve is a megbomlott rend ismételi helyre állásáról: így Alban herczeg és Edgar (*Lear királyban*), Horatio és Fortinbras (*Hamletben*), Flavius (*Timonban*).

A tragikai hősök néha mint hős pár szerepelnek s ilyenkor ketten tesznek egyet, mint Romeo és Julia, Antonius és Kleopatra; de a költő művészi érzéke szereti az egyetlen hőst is szembe állítani egy-egy kisebb rendű párjokkal, illetőleg ellentétökkel, még pedig nem csak a tragédiában. Effele párok: Lear meg Gloster, Hamlet meg Horatio, Hamlet meg Laertes, Romeo meg Tybald, Romeo meg Mercutio, Macbeth meg Banquo, Macbeth meg Macduff, Othello meg Jago (mindenik a felesége képzelt házasságtörését akarja megboszulni), Brutus meg Cassius, Timon meg Apemantus, Antonio meg Shylock, Orsino meg Malvolio (az egyik azt hiszi, hogy szeret, a másik hogy szeretve van), stb. S a művészi ellentétek mutatkoznak a helyzetekben is: a háborgó Learnek a háborgó természet a tükre, Hamlet habozása megszágyenül a szavaló színész megindulása előtt. A párhuzamos egyének olykor egyszersmind a kettős vagy éppen hármas mese összekapcsolására szolgálnak: Lear és Gloster, a két szerencsétlen apa együvé növeszti az eredetében két rendbeli cselekvényt; Antonio és Shylock viszonya éppen három ágú cselekvényt csomósít: Porzia megnyerése Bassanio által az Antonio-féle kölcsönt, Jessika és Lorenzo regénye Shylock keménységének fokozódását magyarázza, s így mind a kettő a fő cselekvénynek, az Antonio és Shylock közt fennforgó ügynek az alapja.

A spanyol dráma szereti az ellentétnek azt a formáját, melyben a komoly, nagyobb cselekvénnyel párhuzamosan egy kisebb, tréfás cselekvény foly, mint például a don Juan kalandja mellett a Leporellóé. Shakspeare tragédiáiban e fajta ellentéttel éppen nem, egyéb műveiben is csak ritkán találkozunk. Ilyen párhuzamosságok a *Tévedések játékában* az úrfiak meg a szolgák elcserélései, a *Szentivánéji álomban* a tündéri meg az emberi szerelem hóbortjai, csak hogy e párhuzamosságok mind a két helyen inkább egyenletek mint ellentétek. Ellentét van már, a komolynak meg tréfásnak, a nagynak meg kisszerűnek ellentéte, *IV. Henrikben*, Percyék lázadása meg Falstaffék garázdálkodása között; de nem tagadhatjuk, hogy az utóbbinak érdeke felülkerekedik s az előbbiét elnyomja, úgy, hogy csak fél figyelemmel kísérjük. És Shakspeare bizonyosan a fő, tragikai cselekvény háttérbe szorulásától, az egységes alaphangulat megzavarásától tartott, s azért óvakodott vele alsóbb rendű cselekvényt szembe állítani.

Sokkalg yakrabban helyezi Shakspeare az ellentétet magába személyei jellemébe, minél fogva ezek két véglet között látszanak hanyódni. Mintegy élő mágnesek, majd negativ, majd positiv sarkokkal villanyozva meg, a mihez érnek. Lear király csupa szívesség és csupa szigor, csak áldani vagy átkozni tud; Kordélia, faggató apja irányában, túlságosan hallgatóg, de mihelyt megszólal, többet beszél, mint kellene; Othello hűsz évi hadviselés, tengeri út edzette férfi, de Jago szavaira följajdúl, mint a kít kerékbe törnek, s nejének képzelt hűtlensége úgy kiforgatja magából, hogy hysterikus asszony módjára ájuldoz és rángatódzik; Desdemona szelídség, engedékenység, félénkség példája, de van ereje, a doge színe előtt, ünnepélyesen lemondani atyjáról; Katalin, a makranczos hölgy, eleinte oly oktanúí bűsz, hogy szinte harap, de sólymász kezé alatt bölcseség, alázatossá bűvölődik; Coriolán kemény, gögös, fekezhetetlen szívű, a romboló harc kedvelője, de anyja, épen midőn már boszúja és diadala édesen teljesülne, szőfógadó gyermekké teszi, hogy mindjárt nyomban Aufidius egyetlen szava ismét feldühösítse; Macbeth ma talpig becsületes ember, holnap orgyilkos; Hamlet, az erős elmélet és hitvány gyakorlat képviselője, mind egyre haboz és mind egyre hirtelenkedik; Romeo csak Rózáat áhítja, de Juliáért egy pillantás alatt elfeledi. Hogy a végletek ilyszerű érintkezése szintén csak növeli személyeinek rendkívűliségét, természetes.

Még egy tulajdonságot kell kiemelnünk, mely által Shakspeare tragikai hősei lényegesen különböznek nem csak általában a komédia hőseitől, hanem ama tragédia hőseitől is, a kiket akár saját kor- és honfitársai, akár a régi görög, akár a későbbi spanyol, akár a klasszikus franczia színműírók léptetnek föl. Az ő hősei bizonyos erkölcsi iskolán mennek keresztül, melyben tanulnak valamit s melyből okulva, megne-mesedve, megtisztúlva kerülnek ki. Nem azok az ötödik fölvo-násban, a kik az elsőben voltak, míg a többi költő hősei válto-zatlanok maradnak. Ez a változatlanság a komédiában szabályúl tekinthető, mert a komédiának szokások, állandó balgaságok, megrögzött, megesontosodott szenvedélyek a tár-gyai, s természetesnek találók, ha Tartuffe, az ötödik fölvo-nás után, újra szenteskedni, Harpagon újra kuporgatni kez-dene. Shakspeare tragikai hősei, legalább a java, kiábrándulnak, lelkekben — a keserű tapasztalás következtében, melyben ré-

szesülnek — bizonyos átalakulás megy végbe, melynél fogva mintegy újjászületnek, igaz hogy későn, midőn elkövetett hibáikat már jóvá nem tehetik; de meg vagyunk győződve, hogy el nem követnék, ha ismét azon helyzetbe jutnának. Othello nem hinne többé Jagónak, Lear ki nem tagadná Kordéliát, Macbeth meg nem ölné a királyt. Ez a fölismerés, ez a magába szállás tagadhatatlanul egyik fő tényezője a megnyugvásnak, melylyel az esemény gyászos végét fogadjuk, és Shakspeare óta minden tökéletes tragédia kellékének tekintendő. Hiánya disharmoniát hagy szívünkben. Rosszúl esik tudnunk, hogy a Labdakidák kénytelenek volnának másodszor is teljesíteni a fátum irgalmatlan határozatait, hogy Marlowe Tamerlanja és maltai zsidaja ismételnék iszonyatos tetteiket, hogy Calderon becsületörzője, don Gutiere, újlag meggyilkolná boldogtalan feleségét s újlag elvenné a gyűlölt Leonort, hogy Corneille Rodrigója megint halálos párbajra líná kedvese apját s Racine Phaedrája megint megszegné hitvesi kötelességét.

Vannak azonban Shakspearenek is tragikái hősei, kikben az a belső átalakulás, megtisztulás észre nem vehető, például Titus Andronicus, Coriolán, III. Rikhard, Romeo és Julia, s ilyenkor az engesztelő befejezés hatása is csökken, sőt az engesztelés szinte végkép is hiányzik, mint a szörnyű *Titus Andronicus*ban. De *Romeo és Juliától*, a legharmonikusabb szerelmi tragédiától, meg nem tagadhatni a harmonikus kihangzást se, a szép halál kibékít magával a halállal: a két szerelmes, ki maga felé irányoz minden érdeket, önként megy bele, harmadik személyek, erőszakoskodva, és gyűlöletünket zúdítva magokra, közbe nem vegyülnek.

Shakspeare eljárását összevetve azon angol dráma eljárásával, mely őt nevelte, úgy találjuk, hogy e dráma jó tulajdonságai nála mind megvannak, még pedig fokozva, megvannak hiányai is, de ezek leszállított mértékben, sőt nem egyszer megjavítva, szépségekké változtatva. Rendkívüli embereket, erős indulatokat és szenvedélyeket rajzol, mint elődjai, de lélektani igazsággal is fölruházza; az élet gazdag és eleven képét nyújtja ő is, de nem csak részletes kifestésekben, hanem egyszerre fölismerhető nagy ecsetvonásokkal; a hely és idő egységével maga sem igen törődik, olykor a mese egységéről is megfeledez, de a cselekvény egységét s az alaphangot

híven megőrzi, csak ritkán vegyítve oly jeleneteket, melyek egy a más hangulatát megrontják; ha szerkezete laza is, ha kidolgozása egyenetlen is, majd szertelenül földuzzadó, majd hamarkodva vázlatos, de soha sem homályosítja el az uralgó eszme napját, soha sem szorítja háttérbe vagy ferde világításba hőseit; henye beszélgetések, a melyek tudniillik a cselekvényt elő nem mozdítják, s melyek íróársainál napi renden vannak, ő nála kivételesek, s ha egyszer-másszor henyének látszanak is, de rendesen a jellemek plasztikusabb kidomborítására s az illető egyének bekövetkezendő tetteinek magyarázására szolgálnak; a clownok nála is bohóskodnak, de bohóskodásuknak mély erkölcsi értelmet is tud adni, és szerepöket — mely eredetileg a színmű keretén kívül volt — kiegészítő tagúl, a dráma szervezetébe beolvasztja; néha trágárkodik is, de sokkal kevesebbet mint a többiek, s a mikor teszi is, a mocskosságot mindenkor nagy elmésséggel vagy komikummal födözi; a durvaságot, nyersséget kerüli, s a finomság és gyöngédség netovábbjáig emelkedik; a borzasztót elrejtí, mintha könyv nélkül megtanulta volna Horácz intését:

Nec pueros coram populo Medea trucidet . . .

Pedig a borzasztó, jobban mondva félelmes, egyik fő eleme az ő műveinek, még pedig nem csupán helyes kapcsolatában a fönséggel, midőn is mint szabályszerű tragikum tűnik föl, hanem — mint kortársainál rendesen, de kivált Marlowe ropant hatású darabjaiban — a fönség híjával is, magára, midőn merőben rút s ennélfogva határozottan visszatetsző, erkölcsileg bősztő. Ilyen például Tamora gyermekeinek megstése s föltálasa, s egyéb szörnyűségek a különben aligha egészen Shakspearetól eredő vagy legalább írói pályája kezdetén szerzette *Titus Andronicus*ban. De ilyen az írósa delében, megérett tehetsége teljében keletkezett *Lear királynak* is ama sokszor fölhányt jelene, melyben Cornwall herzeg a Gloster szemét kitépi és eltapossa. Siessünk megjegyezni, hogy e jelenet Shakspearenél páratlanúl áll; ő az efféle iszonyatosságokat nem szereti, s a mikor fölveszi is, a színfalak mögé utasítja, míg a korabeli darabokban hemzsegek s a néző szeme láttára történnek.

Shakspeare tehát, tovább haladva az úton, melyet elődjei az ő számára megnyitottak, követve az eljárást, melyben meg-

előzték, és szintoly tárgyakat dolgozva föl mint ők, voltaképpen abban különbözik tőlük, hogy túlságaikat mérsékli, szépségeiket pedig szebbíti. Midőn Greene Róbert plagiátorul denuncialja, ugyanazt felelheti a mit, hasonló vádra, Molière s a bonhomme Lafontaine szájába adnak, s a mi azóta, épen a géniere nézve, közmondássá lett: il prenait son bien partout où il le trouvait. A mire szüksége volt, vette a hol kapta. De meg is javította: s ez a fő. Épen ezért el nem fogadható Emerson nézete azon vád formában, hogy a lángész csak a megelőző tehetségek tolvaja és megrövidítője: tolvaja, mert belőlök táplálkozik; megrövidítője, mert ő miatta elfelejtik őket; s még kevésbé áll, hogy a lángész nem annyira nagyobb mint inkább szerencsésebb tehetség. Ha valami már teljesen elő van készítve, akárki jöhet s bevégezheti, nem kell épen genális embernek lennie. De nem jöhet akárki, épen genális embernek kell lennie, hogy a mit mások úgy a hogy megcsináltak, megcsinálhassa jobban. Shakspearenek is voltak kortársai a kik vele együtt éltek és működtek, a kiknek ugyanazon közös elődjek voltak: ez elődök dolgát még sem ők, hanem ő csinálta meg jobban. Tehát több volt a többinél; s a lángész nem csupán szerencsésebb tehetség, hanem nagyobb is.

Hogyan javította meg Shakspeare a tárgyakat, melyeket máshonnan vett, már volt alkalmunk részletesebben kimutatni, midőn a forrásokról szólottunk, melyekből merített; ezúttal, miután jellemzése és szerkesztése módját igyekeztünk ismertetni, osztályozzuk még röviden az általa színpadra hozott egyéniségeket. Nem vállalkozunk, természetesen, mindnyájok elsorolására, csak a főbb kategoriákat jelöljük meg, melyek alá foglalhatók, s mindjárt előzetesen megjegyezzük, hogy a föntségnek és kellemnek, az alacsonyyságnak és bűnnek alig van árnyalata, változata, melynek képviselőivel Shakspeare dúsgazdag színpadán ne találkoznánk.

Az alacsonyság és bűn képviselői, a köznapi és gonosz emberek, hűségökkel szintűgy meglepnek mint a magasztosak és kedvesek, de jobbadán csak ezeknek világosabb feltüntetésére szolgálnak, ennélfogva rendszerint mellékesek és nincsenek előtérbe állítva, ha pedig ide kell állaniok, megnemesülnek, a köznapiak az által, hogy komikus személyekké válnak, a gonoszak az által, hogy a tragikumba emelkednek, mint III. Rikhard, Macbeth, Edmund, vagy legalább eszköz

és akaratuk erejével kiválnak, mint Áron és Tamora, Goneril és Regan, a királyné *Cymbeline*-ban, de különösen lady Macbeth és Jago. A szenvedély utol nem ért költője az erkölcsi szörnyetégeket is mesterileg rajzolja, hisz a gonoszság anyaga épen az önzés fakasztotta szenvedély, melyet az erkölcsi törvény, a lelkiismeret nem zaboláz többé. A legrosszabbaknak — mint az élet igazolja — közös jellemző vonása, hogy ismerik és megvetik az embereket, és sikeres gonoszkodásukban mint ritka, csak a kiválasztottak számára föntartott jeles mesterségben gyönyörködnek. De a költő még a sátánilag elvetemültek számára is talál egy-egy szál emberi érzést, mely őket embertársaikkal összeköti, nekik emberi ábrázatukat meghagyja, sőt némi szánalmunkat is biztosítja. Úgy vannak meggyőződve, hogy igazságtalan hátrátételt szenvedtek a miért meg kell magokat bosszúlniok: Rikárdot senki sem szeretete, Edmund fattyúnak született, Jágót elő nem léptették.

Az aljasok között nincs aljasabb mint Kalibán, a *Vihar*-ban: szinte baromi színvonalra van süllyesztve, a megtestesült butaság és vadság. Jobb társaságból valók, már fecsegők is, de mind együgyűség mind embertelenség tekintetében még igen hasonlók hozzá: Ajax *Troilus és Kressida*-ban s Kloten *Cymbeline*-ban. Az együgyű fecsegést már a komikum derűje aranyozza be oly alakokban, mint az alsó osztályokhoz tartozók nagyobbára, nép és katonaság, cselédek, hivatalszolgák, mestere emberek, egyik-másik clown, Evans a *Windsori víg nők*-ben, Nathaniel és Holofernes a *Felsült szerelmesekben*, Polonius *Hamlet*-ben, és Julia dajkája, ez a női Polonius.

Az együgyű fecsegők csoportja után emlékezzünk meg az eszes fecsegők csoportjáról, s nevezzük meg itt első helyen sir John Falstaffot, első helyen, nem csak mert arra eszénél fogva méltó, hanem azért is, mert aljasságánál fogva bele való az előbbi csoportba is, tehát amattól emehhez átmenetül szolgálhat. De megtartja rokonszenvünket, mert naivul aljas, és gazságai, különösen hazugságai nem annyira gonoszságból és szűkségből, hanem pajkosságból és túláradó képzelődéséből származnak. Shakspeare kivált eszes személyeit, mintha saját egész eszével és képzelődésével fölruházná, s habár valamennyi személyéről mondhatni, hogy általában bőbeszédűek, de ezek a kedvencei szinte ki nem bírnak fogyni a szóból. A mit mondanak, csupa tündöklő elmesség, merész paradoxon, dévaj kötekedés.

Jellemökre nagyobbbrészt vitorák és bátrak, szelesek és kalandkedvelők, a mellett azonban derék szívűek és szeretetre méltók, főképen a nők, mint Porzia a *Velencei kalmárban*, Rozalinda az *A hogy tetszikben*, Róza a *Felsült szerelmesekben*, Beatrice a *Sok hűhóban*, Viola a *Vízkeresztben*, még bösz Kata is a *Makranczos hölgyben*. A férfiak közül e derült társaság fő tagjai: Mercutio *Romeo és Juliában*, Henrik herceg *IV. Henrik királyban*, Benedek a *Sok hűhóban*, Tóbiás a *Vízkeresztben* s a clownok túlnyomó száma.

Komoly, szinte sötét világ tárul elénk a tragédia fenkölt hősei, a Learek, Othellók, Hamletek körében, de a nők, a jóság eszményei, azok itt is mint világító csillagok ragyognak. A férfiak rabszolgái és angyalai. Végtelenül szeretnek, végtelenül bíznak, tartalék nélkül, gondtalanul és gondatlanul megadják magokat, készek az áldozatra, tűrők a szenvedésben. Tiszták mint a harmat, gyöngék mint a virág, egész életök egy illat. A büntől irtóznak, nem mert rossz, hanem mert piszkos és durva. Kedves gyermekek, kik megszegyenítik a férfiak bölcseségét. S nők minden ízökben, tán kettő kivételével: egyik a férfiás akaratú Volumnia, a másik a férfiás eszű Kleopatra. Csak jusson eszünkbe, a tragédiából Kordélia, Dezdemoná, Ophelia, Julia, Virginia, máshonnan Hermioné és Perdita (*Téli rege*), Imogen (*Cymbeline*), a franczia Katalin (*V. Henrik*), Helena (*Minden jó, ha vége jó*), Hero (*Sok hűhó*), Miranda (*Vihar*), Izabella (*Szeget szeggel*).

Férfi hősök megalkotásában még senki sem múlta fölül Shakspeare-t, mégis tagadhatatlan hogy legszebb alkotásai a nők. Megvan abbéli végletessége, hogy férfiái átalában a rendnél férfiásbak, női pedig nőiebbek, s e végletességével összefügg az a tény is, hogy legnemesebb férfi hőseiben is mindig van valami földi, valami nehézkes, de női, mintha mentek volnának minden földisalaktól, valami angyalszerűek. Dezdemoná, Kordélia, Imogen, Izabella, Katalin, Hermioné már-már dicsőült alakok, Porzia, Rozalinda, Perdita, Miranda Tündérország kapujában állnak. Shakspeare — szintúgy mint a művészek és költők java, Rafael, Dante, Petrarca, Rousseau, Goethe — a nőt valami magasabbnak, Istenhez közelebbnek tekintve, mintegy mystikus tisztelettel környezi; s Rümelin helyesen jegyzi meg, hogy e részben híjába állították őt szembe Goethével, az „ewig weibliche“ költőjével, mint az

„ewig männliche“ költőjét. Az ember eszményét Shakspeare is a nőben látja, ez pedig ismét annál nagyobb érdem nála, kinek az életben nem igen volt alkalma finom, gyöngéd, művelt nőkkel érintkeznie, csak jóformán a selejtjével.

Azonban tudjuk, hogy Shakspeare a nőket nem csak angyalokul, hanem ördögökül is feltünteti, példák reá Tamora, Goneril, Regan, lady Macbeth, stb. Abban pedig, hogy a nőket e két végletökben rajzolja, ismét az angol dráma hagyományát követi, mely egyfelől körmönfont gonoszságokat szeret kieszelni, másfelől meg földön túli föláldozás és türelem példányait állítja ki. Ez utóbbiak természetesen kizárólag nők, s közülök, mint díszpéldány, Euphrasia említhető föl Beaumont és Fletcher *Philasterében*; a gonosztevők közt, igaz, férfiak nagyobb számmal fordulnak elő; gondoljunk csak Webster és Ford anyagyilkos ifjára, meg arra a ki hűgával fertőzködik, vagy Massinger *Milanói herczegére*, hol Francesco, elcsábított testvérét megboszálandó, a csábítónak nejét szereti el, vagy általában Marlowe hőseire; de a gonoszak gonosza, ki valamenyin túltesz, itt is nő, a Webster *Fehér ördöge* (*The white devil*) Victoria Corambona, ki szerelme két akadályát, önön férjét s kedvese nejét gyilkossággal elhárítván, férjhez megy kedveséhez, és midőn leszúrják is csak szemtelenkedik. De Shakspeare, ezen a téren szintűgy mikép mindenütt, a hol mások nyomába lép, javítva, nemesítve jár el, az elvetemült nők cselekvését emberiebbé teszi és számukat csökkenti, a jóra valókat ellenben szaporítja.

Mily hő tisztelettel viseltetik költőnk a nő iránt, bizonyítja még az a tény, hogy színműveinek negyed része épen a női hűségnek, föláldozásnak és megadásnak a férfierő visszaélése fölött kivívott vég diadalát dicsőíti: *Othello*, *Lear király*, *Cymbeline*, *Perikles*, a *Téli rege*, a *Két veronai ifju*, *Sok hűhó semmiért*, *A hogy tetszik*, *Minden jó ha vége jó*. Ugyanez az eszme érvényesül elbeszélésében is Lucretiáról. Azon eszme, melyet, számtalan változatban, és rendszerint fogadás alapján, az összes mesevilág is hirdet, melyből — mint már volt alkalmunk bővebben kimutatni — Shakspeare is úgy szeretett meríteni. Ez úttal még a népmondák néhány ily női hőse álljon itt följegyezve: a hindu Damajanti és Szakuntala, a kadi neje (*Ezer egy éj*), az imént említett Lucretia, Ginevra, Genoveva, Pipin neje széles lábú Berta, Nagy Károly neje

Hildegard, Crescentia (*Kalocsai codex*), Viola (*Le Roman de la Violette*), Heilbronni Kätchen.

Hogy Shakspeare személyei általában bőbeszédűek, följebb már megjegyeztük.

Sok szónak közönségesen sok az alja. Shakspearenél sok a gyöngye. Dictiója teli van jeles mondásokkal, mély elmékedésekkel. De a sentenciák és bölcselkedések, bár magokban is nagybecsűek, mindenkor híven tükrözik a beszélő lelkét, s fő szépségök az, hogy jellemzők. Macaulaynak igaza van, hogy Shakspeare remek színművei kevesebbet vesztenének, ha megfosztanók mind azon helyektől, melyeket rendesen szép helyeknek neveznek, mint a mennyit e helyek vesztenek, ha a darabból kiszakítva olvassuk.

Az a tény, hogy Shakspeare személyei bőbeszédűek, kapcsolatos azzal, hogy rendszerint izgatottan, mintegy lázban jelennek meg előttünk: Azért mondták róluk, hogy az ere mindeniknek kelletinél gyorsabban ver. Hogyne! Hiszen az elhatározás munkájában feszülnek, az indulat, szenvedély hevében izzanak; azon felül még a XVI. század gerjedékeny fiai, a végletek és bravourok barátjai: nem természetes-e, hogy a drámái pathos a legnagyobb mértékben kifejlődik bennök? S vajon hiba-e ez?

Azt hiszszük nem; valamint bizonyára nem hiba az sem — jóllehet Rümelin hibául rója föl — hogy műveiben elő nem fordulnak a merőben kedélyes, kényelmes, szemlélkező, vagy épen közönyös természetűek, elő nem fordulnak eszmék apostolai, világjavító tervek, tudományos és művészeti elméletek hirdetői, hanem mindnyájan csak a gyakorlati élet korlátolt körében forognak és csak a saját nemesebb vagy silányabb lelkek sugallatára hallgatva, többnyire minden emelkedett áttekintés nélkül, rövidlátó mohósággal csak a magok személyes céljait igyekeznek valósítani. Azaz: Shakspeare a dráma számára csak drámái szereplőket szemelt ki magának, s helyesen mellőzte azokat, kiket cselekvésre nem használhatott. De nem is írt ám drámátlan drámát és beteges irányművet mint a minő a Voltaire *Mahometje* vagy a Goethe *Tassója*.

Főntartva magunknak, hogy Rümelin egyéb, közvetve szintén költőnk személyzetére vonatkozó vádjait, mintha se a középosztály, se a tudomány embereit nem méltányolná,

Shakspeare gondolkozásáról szölkünkban még tüzetesebben megvizsgáljuk, illetőleg megczáföljuk, fogunk most kezét a derék bírálóval, midőn e fejezetet berekesztjük, s mondjuk el vele együtt, hogy Shakspeare minden, általa megalkotott személyben fényesen tanúsítja a drámai költő ama legnagyobb tehetségét, melynél fogva saját tudatából új, különálló tudatot fejleszt és lelkileg folyvást Proteus mesterségét gyakorolja.

Elevenen élénk teremti a legsajátságosb alakokat és varázs szavával rákésztet, hogy őket a magunk lelkében is megalkossuk s ábrándjait valóknak higyük. Oly erős tényezőknek ismerjük el, hogy legkevesebbé sem ütközünk meg benne, ha mindent a mi csak történik, az ő jellemükből fonja ki s nem igen veszi számba a világ rendes folyását, mely az egyének, bár a leghatalmasb egyének határozatait is, ezerféleképp módosítja, úgy hogy a rendkívüli esemény mindig valami ritkaság, Shakspeare színművei azonban teli vannak rendkívüli, nem valószínű eseményekkel, de a melyekben teljességgel meg nem ütközünk. Rendkívüli képzerővel és hűséggel rajzolt jellegei egyszerűen elhitehtik velünk. Megvan bennök a valódinak és eszményinek szoros kapcsolata, s Friesen ebből a kapcsolatból magyarázza Shakspeare műveinek azt az elbűvölő, mégis egyszerűen természetes hatását, mintha ember fölötti tehetség termékei volnának. De éppen azért úgy is hatnak reánk, mint a legvalódiabb valóság, mintha minden önönmagától fejlődne. S e fölfogásban még megerősít a mese gyakori szétágazása is, egyes mellékesemények szertelen kidagadása, fontosabbak hirtelen összeszorulása, és általában mind az a minél fogva Shakspeare szerkezete nem mondható szabályosnak, s legalább külső forma tekintetében még a mester nevét is meg kell tőle tagadnunk, ha Goethe szavát:

In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister

ő reá alkalmazzuk. Csak hogy, igazán, mester ő szerkezet dolgában is; de jaj annak a ki, az ő langesze nélkül, utánozni akarja. Shakspeare például szolgáljon, ne mintául. A kik shakspares darabokat írnek, legelőször is rend szerint arról feled-

keznek meg, hogy, ha Shakspeare mai nap írna, bizonyosan a mai közönségnek írna, s bizonyosan az ismeretek és erkölcsök mai színvonalán is állana, ők pedig írnak egy képzelt közönségnek, mely meglehet hasonlít a XVI-ik századéhoz, de semmi esetre sem a XIX-ik századé, nem az a közönség, melynek kielégítésére a XIX-ik század költőjének törekednie kell.

GREGÜSS ÁGOST.

COMTE ÁGOST TÁRSADALOMTANI NÉZETEI.

Második közlemény. *)

Ez ismertetés elején Comte általános fölfogásának rövid körvonalozásánál, jelezve volt azon alapnézete, hogy értelmiségünk az elmélkedés minden szakában három nagy, általános állapoton megy át, úgy mint a kezdetleges theologiai, az átmeneti metaphysikai és a végleges positiv állapoton. E törvény állandó alapúl szolgál a történeti elemzésnek, melynek főtárgya lesz kifejteni annak általános fogalmát. Valamint minden tüneménye a társadalomtannak, úgy ez alaptörvénye is lehozható, függetlenül a történeti elemzéstől, az ember élettani elméletéből. A következőkben jellemzi tehát az emberi természet ismeretéből meritett azon indokokat, melyek egyrészt elkerülhetetlenné, másrészt nélkülözhetetlenné tették a társadalmi tünemények azon következeti rendét, közvetlenül az értelmi kifejlés tekintetében, mely kiválóan uralkodik azon tünemények menetén. Ez indokok, a mennyiben logikaiak, már jelezve voltak a megelőzőkben, s azért e helyen az erkölcsieknek és társadalmiaknak méltánylására szorítkozik.

Az értelmi kifejlés első forrása azon természetes hajlam, melynél fogva az ember saját természetének benső érzetét akaratlanul átviszi mindennemű tünemények magyarázatára, mert az önismeretre való törekvés magasabb értelmi fejlődés eredménye. Tetemes finomultságot kellett elérnie az észnek, megszokott tevékenysége közben, mielőtt saját cselekvényein csodálkozni kezdhett és önmagára reflektálhatta azon elmélkedő tevékenységét, melyet kezdetben kizárólag a külvilágnak kellett magára vonnia. Eredetileg az ember úgy

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 37-ik számában.

tekinti magát, mint mindennek központját, ennél fogva szükségkép hajlandó is, magát általános típusszá emelni; *nem lehet még ekkor képes a tünetényeket másként magyarázni, mint saját cselekedeteivel egyenlősítve azokat, az egyedüliekkel, melyek létesülésének módozatát érteni véli, az őket kísérő természetes érzetnél fogva.* *)

Hozzá tesszük, hogy az ember általában megmagyarázottaknak érzi a dolgokat, ha valamely gyermeksége óta megszokott fogalommal azonosíthatja fogalmaikat, melyen gondolkodni éppen azért, mert annyira megszokta, még nem jutott eszébe.

Megfordítva tehát a szokott aphorismát, azt mondhatni, hogy az ember eredetileg leginkább csak maga magát ismeri, ennél fogva kezdetleges philosophiája csak abban állhat, hogy ez egyedüli eredeti, önkényti notióját, többé-kevésbé szerencsésen átviszi minden egyéb tárgyra, mely figyelmét felköltötte. Midőn később a külvilág tanulmányozásában elsajátított módszert alkalmazni kezdi saját természetére, ez teljes philosophiai érettségének legbiztosabb jele, mely azonban máig is tökéletlen.

Ez ellenállhatatlan eredetisége a theologiai philosophiának képezi annak alaptulajdonát és hosszan tartó befolyásának főforrását. Egyedül ez nyithatta meg az értelmi kifejlést. Kezdetben lehetetlen a positiv elmélet, azaz lehetetlen minden olyan fogalomalkotás, mely előleges megfigyelések megfelelő rendszerén alapszik, mert, nem tekintve bár a megfigyelések gyűjtésére szükséges tetemes időt, eszünk nem is lenne képes e gyűjtést megindítani, ha nem ösztönözné erre valamely előleges elmélet. Az absolut empirismus nem csak terméketlen, hanem értelmiségünknek lehetetlen, minthogy ez — mint a természettudomány minden ága bizonyítja — nem képes minden doctrina nélkül működni; csak valamely tan (tévtan vagy való) irányozhatja azt állandóan egy pontra és ingerelheti erőfeszítésekre, melyek által egyedül jöhet létre azon folytonossága az elmélkedésnek, melynek hiányában szellemi tevékenységünk szükségkép kialudnék.

*) E nézeteket Comte már egy 1825-ben megjelent iratában fejtette ki először, mi az illető tan által (anthropomorphismus neve alatt) azóta nyert terjedtségnél fogva a prioritás szempontjából fontos.

Egyedül a theologiai philosophia volt képes, az őt jellemző bámulatos önkénytiségnél fogva, kisegíteni az emberi szellemet azon circulus vitiosusból, melyhez a nélkül menthetetlenül le volna bilincselve, két egymást kísérő szükség közt és a mely szerint megfelelő fogalmak létre jövele multhatatlannúl föltételez előleges megfigyeléseket, míg viszont folytonos és következetes figyelemmel kísérni a tüneményeket csak akkor vagyunk képesek, ha valamely elmélet vezérlete alatt áll az elme. E szerencsétlen logikai ellentétnek más megoldása nem lehetett, mint az összes tüneményeknek az emberi cselekvényekhez való hasonlítása és pedig: vagy közvetlenül azon eredeti fictio által, mely minden testet különlegesen fölruház, a mienkhez többé-kevésbé hasonló lélekkel; *) vagy pedig közvetve azon egyszersmind tartósabb és termékenyebb föltevés útján, mely a látható világnak egy emberfölötti cselekvőkkel (ágensekkel) benépesített, közönségesen láthatatlan világot helyez föléje, a kiknek fönséges tevékenysége határozza el mindazon tüneményeket, melyekről tudomást nyerünk, kénye szerint módosítván az a nélkül teljesen tétlen anyagot.

A theologiai philosophia, kivált ez utóbb jelzett állapotában (melyet különben mindig meg kellett előznie az első helyen jelzettnek) könnyen szolgáltatott magyarázatot mindenre, mi az embert a természetben meglephette, mint addig ismeretlen; csak egy új akaratot kellett tulajdonítani az illető képzeleti ágensnek vagy legfőlebb egy új ágens teremtenei.

E föltevés vonzó volt az emberre nézve az által, hogy azon emberfölötti akaratok megnyerése által (például imádság útján) befolyást gyakorolhatni vélt a dolgok menetére; és e föltevés hasznos is volt fejlődésére nézve, a mennyiben önbizalommal látta el, a mi nélkül, valódi gyöngesége nyomasztó tudatában sohasem lépett volna ki apathiájából. A theologiai philosophia tehát, míg ekként értelmi tekintetben egyedül felelt meg az emberi vizsgálódás önkényti módozatának és búvárlataink ősi természetének, másrészt és erkölcsi szem-

*) Ez azon neme a theologiai képzeteknek, melyeknek Tylor egy terjedelmes és fölötte tanulságos fejezetet szentel „animismus“ czíme alatt *Primitive culture* czímű munkájában: I. 376—453 és II. 1—328. (London 1871.) Egyébiránt a tulajdonképeni fetisismusra, a bálványimádásra s részben a polytheismusra is kiterjeszkedik azon helyen.

pontból tekintve, egyedül is fejleszthette ki cselekvő erélyességünket, ős-állapotunk mély nyomorúságai között: folytonosan ragyogtatván előttünk a külvilág fölötti korlátlan uralom reményét, mint elmebeli erőfeszítéseink jutalmát.

Társadalmi tekintetben éppen olyan nélkülözhetetlen volt a theologiai philosophia; ez kitűnik, ha következő két szempontból méltányoljuk annak hívatását; egyrészt a társadalom alapi szervezkedése tekintetéből, másrészt abból, hogy megengedte egy spekulatív osztály fönnállását. Az első tekintetében föl kell ismerni, hogy minden valódi, állandó együttmaradásra képes társadalom fönnállása föltételezi bizonyos közös nézetek rendszerének túlnyomó befolyását, az egyéni eltérések fékezését. Ilyenre a legjobban kifejezett társadalomban is szükség van, annál inkább a keletkezében. Az érdek-közösség és a rokonszenv nem elegendő arra, bármily társadalmi erőt tulajdonítsunk is ezeknek különben. Bármily csekély legyen is kezdetleges fokon az értelmi szervek ereje a szellemi tényezők rendszerében, mégis azt illeti meg a vezéri szerep, nem ugyan a családi, hanem a társadalmi s még inkább a politikai életben. Csak ez által létesülhet a társadalom azon visszahatása az egyénekre, mely a kormányzat alapi hívatását jellemzi és melynek első követelménye a világot és az emberiséget illető közös nézetek megfelelő rendszere. Viszont azonban az emberi ész is, kizárólagosan csak a társadalmi élet által fejthető ki. E circulus vitiosusból ismét csak a theologiai philosophia önkénytisége vezet ki.

A társadalmi mozgalom vezetésében mai napig oly fontos elmélkedő osztály (ez elnevezés alatt a különböző korszakok papságát és a philosophusokat foglalja egybe) csak a theologiai philosophia befolyása által jöhetett önkényti módon létre. Fontosságát ez osztály első sorban az elmélet és a gyakorlat közt általa létesülő első különböztetéstől nyeri. A szellemi fejlődés okvetetlenül fönnakadt volna, ha a társadalom kizárólagosan az anyagi lét gondjaival elfoglalt és a harczy ösztönöknek engedelmeskedő családokból állott volna. Föltételezi az egy olyan kiváltságos osztály fönnállását, mely egyrészt az értelmi művelődéshez nélkülözhetetlen anyagi „otiumot“ élvezte, azaz napi szükségzeit anyagi munka nélkül fődözhetette, míg másrészt társadalmi állása ösztönözte azon spekulatív tevékenység kifejtésére, mely e kezdetleges emberi

állapotokkal összeegyeztethető. Ennek hiányában egész tevékenységünk mint kizárólagosan gyakorlati, némely egyszerű eljárás és harczi meg ipari eszközök, csakhamar fönnakadó tökélyesbítésére szorítkozott, legkitűnőbb tehetségeink ki nem fejlődhettek volna, s az emberi társadalom általános jellegében tényleg keveset különböznék a nagy majmokétól. (?)

Meg nem állhatom az engedett szűk tér daczára sem, hogy Comtenak a theologiai hitek keletkezését és hívását illető fényes taglalásaira megjegyzéseimet, bár a lehető legrövidebben meg ne tegyem. Első részöket, a keletkezést illetőt, azt hiszem mindenben el kell fogadni; az anthropomorphismus fogalma a szakba vágó, elfogulatlan bűvárlatban csakugyan általános elterjedésre tett szert; nézetem szerint megdönthetetlen is. Nem érv e fölfogás ellen s ha helyesnek fogadtatik el, sem változtat rajta, Spencer Herbert állítása, mely szerint nem a természet fölötti erőkben való hit, hanem az azoktól való félelem vezetett reá imádásukra s lett így eredete a vallásnak; Mill erre megjegyzi, hogy a félelem föltételezi a hitet; igaz; és nem csupán azt, hanem föltételezi a félelem a reményt is és viszont ez amazt, a kettő együtt pedig a hitet, mert bizonyára nem félünk és nem reménylünk semmit olyan tényezőktől, melyek létezését nem hiszszük. Spencer társadalomtana megjelent első kötetében valóban igen érdekes fejtegetéseket szentel a lélekre, mint valami a testtől különvalóra vonatkozó hit eredetének, több rendbeli önkényti, azaz olyan tényezőknek tulajdonítván azt, melyek reá vezethettek a kezdetleges észről föltételezhetetlen spekulatív erőfeszítések nélkül is. A mit Spencer e részben az árnyék, a víztükör képei, a szellő s a szélvész, de különösen az álmok hatásáról ír, az nemcsak szép, de alapos is; a szerep, melyete tényezőknek a szellemi világban tulajdonít, kétségbe nem vonható. Azonban a kérdésben forgó elméletnek becses kiegészítéséül, nem pedig megdöntéséül kell azokat elfogadni. Az álmok reá vezethettek a hitre, hogy az, mi az emberi testben eszmél, ettől független étettel bír, működik, jár, kél és tesz, mikor amaz mozdulatlan pihen; az árnyék s a tükör képei megerősíthették e gondolatot, mert bennök azon másik „én“ olykor láthatóvá lenni látszott s ez egyszersmind felkölthetné a gondolatot, hogy egyéb tárgyakban, állatokban, fákban, sziklákban is lakik olyan „én“, mely mozog és cselekszik, mikor a neki székhelyül szolgáló test moz-

dulatlan; a fuvallat, mely érezhetőleg legyezi az arcot s a tagokat, és melyet a kéz még sem foghat meg, fogalmat adhatott olyan valamiről, mi testre hatni képes, miként test és maga mégsem test, a mi behatol bármily szűk nyíláson, átsiklik az újjak közt, fákat, sziklákat renget és dönt; minő a szellő, olyan lehet a szellem, vagy azonos is lehet vele. Az emberi képzeletnek szüksége lehetett e benyomásokra, melyek hídján oda jutott, hogy a külvilág tárgyait öntudattal és erővel ruházza föl, de cselekvésök, szándékosságuk, befolyásolhatóságuk fogalmait okvetetlenül saját lénye mintájára alkotta meg, és pedig nem azon én mintájára, mely pihenő testét ott hagyja, szerte barangol s gyakran okszerűtlenül cselekszik, a hogy ismertebb énje soha nem tenné, hanem az utóbbiéra, mely mindig tudja, hogy miért teszi a mit tesz. Az ős ember mindenben, a mi az ő cselekvénye következtében történik, czélt, szándékosságot tudván, szükségkép ilyennek, czélnek, szándékosságnak tulajdonít mindent, a mi szeméi láttára történik s a kérdés, hogy kinek czélja, kinek szándéka teljesül a történetekben, nem hozhatja zavarba, midőn a környezet minden, még élettelen testének is akaratot és hatalmat tulajdonít, mely cselekedhetik, midőn amaz mozdulatlan marad, mint az alvó és álmodó ember.

Míg a theologiai fölfogás eredetét illetőleg Comte nézete csak olyan kiegészítésekkel pótolható, melyek azt megerősítik, addig a társadalmi szervezkedés szempontjából azon fölfogásnak tulajdonított jelentőséget nem ismerhetjük el. „A világot és az emberiséget illető közös nézetek rendszerét“ ez irányú hatásában megelőzték a közös érdekek, melyeknek a társadalomban élő ember jobban megfeleltetett, mint a ki magára hagyatva maradt, mert hajlamai ellenkeztek a társadalmi élet követelményeivel. A különböztetési képesség, melynek következtében az ember magát a kitünőbb egyén vezetésének alá rendeli, régibb, korábbi a theologiai fölfogásnál — közös lévén a társaságban élő állatokkal — és ez alárendelésnek reális hasznossága, mely az élet küzdelmeiben előnyöket nyújtott, biztosította azon sajátságának megerősödését és további kifejlődését.

Hogy az értelmi fejlődést előmozdította egy a napi élet gondjai alól fölmentett osztálynak fönnállása, melynek bevalótt foglalkozása a természet fölött uralkodó erőket akként

befolyásolni, mint az illető emberek érdeke kívánja, ez úgy vélem, még mind ekkoráig nyílt kérdés, főleg a kulturának alsó fokaira nézve. Esőt csinálni, a vadászatoknak kedvező eredményt kieszközölni s a betegségeket okozó szellemeket legyőzni vagy kiengesztelni, ez rendes foglalkozása a művelődés alsó fokain élő népek kuruzslóinak, samánjainak vagy bármi néven nevezendő szellemi vezetőinek. Ezek ugyan olykor tetemes befolyást, messzebb terjedőt is, némely afrikai népeknél valóságos hatalmat, mely a harci főnökökével vetélkedik, gyakorolnak; mégis nehéz belátni, hogy azon befolyás, mennyiben lehet előnyére az értelmi fejlődésnek. Minden esetre csak az ide vágó tények tanulmányozása dönthetné el e kérdést ama föltevés előnyére. Az mit Comte fölhoz, hogy ez osztály által létesült az első elkülönítés elmélet és gyakorlat közt, ez — tekintve például a néger esőcsinálóknek nagyon is kizárólagosan gyakorlati céljait — túlságosan elméleti hangzású, legalább e fokokra alkalmazva. Ellenben az értelmi fejlődésnek valamivel magosabb fokain — midőn például a csillagok már kizárólagosabb s ezért belterjesebb tiszteletben részesülnek egyéb földi fetisekhez képest — egy, figyelmét folytonosan az égboltozat tüneményeinek szentelő osztály befolyása a művelődés haladására, kétségbevonhatatlan. A naptár s a rendszeres időszámítás kezdetei, valamint állandó jegyek és ábrák használata bizonyos tárgyaknak s egymáshoz való viszonyuknak (állásuknak) jelzésére, biztosan tekinthetők úgy mint azon tevékenység eredményei. Hogy mennyire fontosak ez eredmények, nem igényel fejtegetést; helyes időbeosztás és időszámítás roppant lépés az ősalapotból a kultúra irányában. A csillagászati symbolumok használata pedig előkészíti az átmenetet a tiszta képirásból conventionális jegyek használatára. Amannál — a mint például az éjszakamerikai vadásztörzsek alkalmazták — mindig az írónak képzelő tehetségére van bízva az ábrák kigondolása és megválasztása, melyek a közlendőket megértessék, míg a tulajdonképeni ideographikus írás — mely ismét a phonetikus vagy hangírás előfoka — ugyanazon dolog kifejezésére állandó jegyek alkalmazását föltételezi. Ez a gyakorlók között általános megegyezést valamint tanulást kíván meg, tehát valóban csak egy elkülönített, kapcsolatos testületet képező

osztály által létesülhet, mely idejét elméleti dolgoknak szentelheti. *)

Fölfogjuk ismét Comte eszméinek fonalát, a hol elejtetük. Minden emberi conceptiókban meg van az irányzat a pozitív állapot felé. A theologiai philosophiának bár mekkora eredeti jelentőséget és befolyást tulajdonítsunk, mégis mind azon okok, a melyek alapján ezt tehetjük, úgy tüntetik föl azt mint szükségkép ideiglenest, a mennyiben ugyanis azok ama harmoniára vezethetők vissza, melyben e philosophia az emberiség kezdetleges állapotainak szükségzeivel áll, már pedig ezek nem maradnak ugyanazok, mialatt a társadalmi fejlődés tovább halad. Értelmi hívatása szempontjából tekintve, a theologiai philosophia, miután értelmiségünk fölbredését egymaga hozta létre, sőt annak haladását is vezette, addig, a míg minden más philosophia lehetetlen volt, utóbb szükségkép békóvá lett az emberi észre nézve, a mióta tudniillik a pozitív philosophiával való gyökeres ellentéte határozott körvonalakat kezdett nyerni. Hasonlóképen erkölcsi tekintetben is a vígasztaló bizalom és erélyes tevékenység, melyet azon philosophia illúziói az első időben költöttek, nyomasztó rettetéssé és apathikus lankadássá változtak át uralmának későbbi korszakában, vagyis azon időtől kezdve, midőn — a haladás folyamában — befolyása kétesebbé kezdett válni, a mikor tehát már visszatartania kellett, a helyett, hogy előre ösztönözzön. Végre társadalmi szempontból, noha itt befolyásának legtovább kellett tartania, mégis könnyű belátni, hogy mai nap többé nem köti egybe az embereket, eredeti rendeltetéséhez képest, hanem ellenkezőleg megoszlásukat mozditja elő. Hasonlóképen a spekulatív tevékenységnek, miután ezt megteremtette, utóbb erős akadályává lett. Szóval a vallásos szellem hanyatlása óta, azon philosophiának minden föladatai, mind kizárólagosabban a pozitív fogalmak összeségét ille-

*) Egyébiránt hogy a symbolikus naptárjegyek alkalmazását nem önkényt követi az ideographikus írás föltalálása, ezt bizonyítja az azték kultúra, melyben az ismeretes naptárkö daczára és noha egy nagy számú és rendszeres tanításban részesülő osztály foglalkozott elméleti dolgokkal, valódi conventionális jegyek használata még sem fejlődött ki, hanem a képirás még csak az élő szóval közölt s betanított szövegeknek könnyebb emlékezetben tartására szolgált.

tik; egyedül ez képes a lakható világ szélső határai közt valódi értelmi közösséget alkotni, mely alapúl szolgálhasson a legkiterjedtebb politikai szervezetnek.

Az emberi természet alaptörvényei szerint a tehetségek összességének elegendő előzetes gyakorlata után, a fajnak úgy mint az egyénnek fejlődése szükségképen azzal végződik, hogy az ész túlnyomóvá lesz a képzelő tehetséggel szemben, noha a korábbi korszakban ez utóbbinak befolyása nagyobb. Az emberi tehetségek legkitünőbbjei ekként törekeshetnek elnyerni az őket rendeltetésileg megillető befolyást, mi által az agynak állandó harmoniája jöhet létre. A theologiai philosophia mindig csak hézagpótló volt, mely jogosultságát csak jobbnak lehetetlenségéből merítette. A hol egyszer és bármi tárgyban létre jött a módszerek versenye, az ember sohasem habozott a tünemények tényleges törvényeinek kutatásával helyettesíteni azok első okainak keresését.

A theologiai fölfogás különben sohasem volt teljesen általános; a legegyszerűbb tünemények mindig természeti törvényeknek alárendeltekül tekintettek, a helyett, hogy természet fölötti tényezők kényének tulajdonítottak volna, mert különben az imádság tekintetett volna az egyedüli cselekvésnek, mely az emberi létet befolyásolhatja. Ellenkezőleg az egyéni és társadalmi cselekedeteket illető nyilvánulásaikban önkényt fölfogható természeti törvényeknek hasonmása volt az, mely a külvilág minden tüneményeire átruháztatván, adta meg a theologiai philosophiának valódi alapját. *) E szerint a positiv philosophia csírája épen olyan régi, mint amazé, habár csak később fejlődhetett is ki. Ekként lesz megmagyarázható, hogy bár az emberi lét semmi valódi creatiót nem mutathat föl, hanem csupán a már létezettet fejlesztette ki, mégis kifejlődhetett a positivitás szelleme, fokozatosan, a szerint, hogy a tünemények mind nagyobb számát illetőleg ismertethettek ki a természet törvényei, míg viszont a theologiai fölfogás mind kevesebb tünemény magyarázatára szorítkozik, tudniillik azokéra, melyeknek tüneményei kiismerhetők még nem voltak.

*) Vagyis azon positivismus, mely a legnyersebb realismusban is befoglaltatik, a míg a képzelő tehetség át nem szövi azt termékeivel, volt a legősibb fölfogás.

A tünemények első okainak és valódi törvényeinek keresése nem zárják ki egymást, de tényleg ez utóbbi teljesen lerontja az amazokra vonatkozó nézetek tekintélyét s innen a theologiai philosophia ellenszenve a positivismus ellen. A fölmerülő ellentétek megalkuvás, concessiók által palástoltatnak, melyek azonban a kezdetleges philosophiai fölfogás tarthatatlanságának és hanyatlásának bizonyítékai.

Az emberi szellem rendeltetése lévén, hogy a theologiai állapoton kezdje fejlődését s a positivismuson állapotdjék meg véglegesen, e kettő közötti átmenetnek közvetítése képezi a metaphysikai fölfogásnak egyedüli hivatását. Ez következik ama kettőnek gyökeres ellentétéből s a metaphysikai fogalmaknak ingadozó, fattyú jellegéből, mely képesíti ezeket, hogy úgy a kezdetleges rendszer hanyatlásához, mint a véglegesnek emelkedéséhez hozzá alkalmazkodjanak, és hirtelen változásoktól idegenkedő értelmiségünknek ekként átmenetet készítsenek elő, mely szinte észrevehetetlen. Az átmenet létesül az által, hogy a vallásos fogalmak generalisálódásával, a természetfölötti ágensek fogytával, az istenségeket, közvetlen működésekben, lényiségek (entitások) helyettesítik. Főleg midőn a monotheismusra való áttérésnél a természetfölötti hatalom teljes egysége jön létre, a természetfölötti cselekvény elveszítvén eredeti különlegességét, nem vonulhat vissza az illető tünemény közvetlen igazgatásától a nélkül, hogy helyét rejtélyes lényiségnek ne adja át, mely ugyanannak (az egységes természetfölötti hatalomnak) kifolyása, de a melyre a szokás következtében az ember mégis visszavezeti külön minden tünemény előidézését, míg az egységes természetfölötti hatalomnak ilyen folytonos beavatkozást tulajdonítani, a milyet tulajdonított az előtt a különböző szak-istenségeknek, mégis idegenkednék.

E philosophia ugyan előkészíti amazt, mely kizárólagosan a tüneményeket veszi szemügyre, de módszerére és doctrinájára nézve csak módosulata a theologiaiinak, melytől abban különbözik, hogy kevesebb értelmi tömörséggel és sokkal csekélyebb sociális hatálylyal bír, minél fogva egyszerű kritikai rendeltetésre sokkal alkalmasabb, mint valódi szervezésre. Ez átmeneti jellegénél fogva kevésbbé képes ellenállani a positiv szellem haladásának. Számos magyarázatot megengedő tömérdek módosulatra képes jellegénél fogva inkább mint a theologiai philosophia, képes kisíklani észszerű vitat-

kozás bonczkése alól, a míg a positiv szellem kellőleg meg nem erősödött; addig pedig elmélkedő tevékenységünket ébren tartva, hivatást teljesít.

Hasonló rendeltetést tölt be azon nagy politikai átalakulás közvetítésében, mely a nagy logikai átalakulást kíséri.

Az emberiségnek kezdetleges állapotaiban, erős hajlama van a katonai életre, végkifejlődésében pedig éppen olyan ellenállhatatlan hajlama az ipari életre. A fokozatos kifejlés szükséges következményeként az előbbeni folyvást gyengül, az utóbbi erősödik. A kezdetleges embernek a munka iránti ellenszenvre következtében, a harczias foglalkozás az egyetlen, melyre állandó hajlama van, s a mely az élelem megszerzésének is legegyszerűbb módja, az anthropophagia eseteit tekinteten kívül hagyva is. Szomorú bevallani, de való, hogy a militarismus kitünő és nélkülözhetetlen, bár ideiglenes földadatot töltött be az emberi haladásban. Az ipari szellem ugyanis nem lehetett képes a társadalom világi vezetését elvállalni a kezdetleges korszakban, mert ez jelentékeny előzetes fejlődést föltételezett. Ez csupán a katonai szellem befolyása alatt mehetett véghez. E nélkül a különböző családok elszigetelve maradtak volna. A szabályosságot és a disciplinát, mely nélkül politikai szervezet nem keletkezhetett, csak a katonai életmód fejthette ki.

Az első kormányok tehát világi tekintetben csak katonaiak lehettek, valamint hogy az első szellemi hatóság csak theologiai lehetett. A harczias szellem nemcsak nélkülözhetetlen volt a politikai társadalomnak eredeti megszilárdulására, hanem nagybodolását is siettetete, mely e nélkül szerföölött lassú lett volna. A társadalmak nagyobb kiterjedése pedig nélkülözhetetlen volt az iparos szellem kifejlődésére. Itt tehát ugyanazon „circulus vitiosus“ mint a spiritualis fejlődésben, melyből egyedül egy önkényti (spontán) hajlam vezethet ki. A katonai uralom nélkülözhetetlen alapjaként föltételezi a termelők egyéni rabszolgaságát, mely lehetővé teszi a harczosnak jellemző tevékenysége szabad kifejtését. A rabszolgaság intézménye volt hivatva az ipari élet nélkülözhetetlen fokozatos előkészítésére az által, hogy a munkát, az iránta való általános ellenszenv mellett, reá erőszakolja az emberiség nagyobb részére.

A katonai szellemnek az emberiség egy jelentékeny ré-

szében való teljessége, minden más részében elnyomatását föltételezi ugyanazon szellemnek, míg az iparos szellem ellenkezőleg egyidejű lendületre is képes minden nemzetnél és egyénnél. Azért az utóbbinak nincs más időbeli határ szabva az emberiség fönnállásánál, míg az előbbi szükségkép azon időre volt korlátozva, melyet közvetítő hivatása föltételez. E czél el volt érve, mihelyt a polgárisult világ nagyobb része egyesítve volt egy közös uralom alatt, mint Róma hódításai következtében. Azontúl sem tárgyat, sem tápot nem találhatott. Azóta túlnyomósága hanyatlak az iparos szellem haladása palástolhatatlan. De kapcsolatosságuk daczára e két állapot oly gyökeresen eltér egymástól, hogy az átmenet közvetítő nélkül meg nem történhetett, oly kevéssé, mint a szellemi rendben. Ebből foly a világi rendet illetve egy a metafizikai állapotnak megfelelő közvetítő állapot szüksége, mely alatt az emberiség mindinkább kibontakozhatott a katonai életből s előkészíthette az iparos élet túlnyomóságát.

Azon átmenetet a két ellentétes világi rend között, Comte a jogászok vagy törvénytudók (legistes) politikai szereplésében véli fölismerni. Ezzel kapcsolatban, a katonai szervezet támadólagosból (offensive) védőlegessé alakult át, mit azután követett a harcziás szellem fokozatos alárendelése a termelési ösztön alá.

Ezen az emberi fejlődésről való, az eddigiekben csak körvonalozott elméletnek bizonyítása és részletezése, vagy Comte szavaival ez elmélet benső realitásának és spontán termékenységének kiterjedt és döntő alkalmazásszerint való jellemzése képezi tárgyát azon terjedelmes történeti szemlélődésnek, mely Comte munkájának legfontosabb része. Legtöbb találót és érdekest tartalmaz abban a theologiai korszak taglalása, mely 340 lapot foglal el, és melynek tömörített előadását a következőkben megkíséreljük. A föladat nehézségéről fogalmat adhat, hogy Mill J. St. Comteről írt jeles dolgozatában teljesen lemond a *Philosophie positive* azon két erős kötetből álló részének ismertetéséről, mely a történeti szemlélődést tartalmazza, mivel, úgy mond, abból kivonatot közölni lehetetlen, mert alig van benne mondat, mely egy új gondolatot ne tartalmazna. Midőn ennek daczára megkísérlem azon gondolatok közül a legnagyobb fontosságúakat, az általános kapcsolat föntartása mellett, röviden előadni, ezt azon meg-

győződésben teszem, hogy azon vezér eszméknek szélesebb körben való ismerete, a Comte által hozzájuk csatolt szellemes mellékgondolatok elhagyása mellett is hasznos lehet. Mert nem csupán Comte szellemének, hanem különösen a társadalomtan, ezen a külföld jelen irodalmában mind nagyobb tért foglaló s a közönségnél is mind általánosabb és feszültebb érdeket keltő tudomány jelentőségének méltánylását is hathatósan előmozdíthatják azok, a mit fájdalom az angol és német e szakba vágó újabb munkákról alig mondhatni, daczára a tanulmányoknak, s olykor az észnek is, melyről azok tanúságot tesznek.

Egyébiránt előlegesen is megjegyzendő, hogy azon nagy fontosság mellett is, melyet Comte elmékedéseinek tulajdonitunk, korántsem mindenben tesszük magunkévá fölfogását.

E fejlődéstörténeti elemzésében Comte csupán egy társadalmi sorozatra szorítkozik, kizárólagosan a legelőhaladtabb népek haladását vévén szemügyre és kerülvén minden kitérést más polgárisadási központokra, melyek az „emberiség színe javával vagy előőrseivel“ társadalmi kapcsolatban nem állottak. Az újkort illetve teljesen a nyugot-európai népekre s a régibb időkre nézve e „kiváltságos nép“ politikai elődeire korlátozza a szemlét. E korlátozódást azzal indokolja, hogy a társadalmak fejlődési folyama nem ismerhető föl másként, mint a legtökéletesebb és legjellemzettebb kifejlési sorozatnak kizárólagos szemlélete által; ez utóbbi fölvilágosításnak alárendelendők minden collateralis, tökéletlenebb és kevésbbé kifejezett progressiókra vonatkozó tapasztalatok. Ezeknek különleges méltánylása elhalasztandó azon időpontig, midőn a főbb társadalmi törvények méltányoltathattak a teljes nyilvánulásokra legkedvezőbb esetben s a mikor lehetséges, sőt hasznos lesz, hozzá látni e törvények azon módosulatainak észszerű magyarázatához, melyeket szenvedhettek a különféle okoknál fogva fejlődésökben — amazokhoz képest — elmaradt népeknél. Mindaddig e népek történetének bevonása a vizsgálódásba azt eredményezné, hogy az emberi társulás alapmenetét és különböző módosulatait egyidejűleg kellene szemügyre venni, mi zavarok kiapadhatatlan forrásává lenne és a földadatot megoldhatatlanná tenné.

A követett módszerre nézve még kiemelendő Comte azon észrevétele, hogy általában a legközönségesebb tünemények

egyszersmind a legfontosabbak is, a valódi tudomány szempontjából. A társulás (sociabilité) törvényeinek búvárlatában minden kivételes esemény és minden aprólékos részlet — minőket oly gyermekes kíváncsisággal szoktak kikutatni hiába való adomák kedvelői — kiküszöbölendő mint jelentőséggel nem bíró.

A módszert illeti továbbá azon különböztetés is, melyet elvont és konkrét társadalomtan közt tesz: az utóbbinak kérdései előhaladtabb tudományos korszaknak tartandók fenn, mely elhalasztás lehetősége levonható azon elvből, hogy a társadalomtanban az összetetttről kell az egyszerűre átmenni. E logikai praeceptum nélkül a társadalmi dinamika nem volna létesíthető. Például idézi egyikét azon érdekes kérdéseknek, melyeket kiválon konkrét természetöknél fogva elhalasztani szükséges: a fehér faj miért oly határozottan és kiváltságképpen bírja a társadalmi fejlődésre való képességet és miért éppen Európa volt kiváló színhelye e túlnyomó polgárisodásnak? Az ilyenek megoldását akkorra kell halasztani, midőn a társulás törvényei elvontan meg lesznek állapítva.

Mint már elő volt adva a társadalmi dinamika lényegének fejtegetésénél, a fetis-látás és fetis-imádás volt kezdete minden theologiai fölfogásnak. De ha Comte e nézetét alaposnak kell is elismerni, ellenben nem lehet vele egyetérteni, midőn tagadja, hogy létezett volna azt megelőzően az emberiségnek egy korszaka, midőn minden elmélkedő fogalmak hiányoztak volna; mert, úgy mond, e szerint az „értelmi szükségek“-nek (besoins intellectuels) egy bizonyos időpon-
ton meg kellett volna születniök, a nélkül, hogy előbb valamilyen nyilvánultak, azaz csak csírájokban is léteztek volna. Ezt lehetetlennek tartja, azon téves nézeténél fogva, mely szerint az emberi fejlődés gyökerében úgy mint csúcsában el lenne zárva s gyökerei ne nyúlnának le végtelen mélységbe, sudara ne nőhetne föl sejtethetlen magasba.

Az elmélkedés ez első nemének kezdetben, mint minden későbbinek is, szükségkép a szervtelen világra kellett szorítkozni, szembeötlőbb tüneményeiben véve azt szemügyre, és nem véve ki olyan tisztán nemlegeseket sem, minő az árnyék, mely a kezdetleges embert babonás rettegéssel tölthette el. Később kiterjeszkedhetett az állatokra is, a mennyiben azok valamely az emberrel nem közös s ezért megfoghatatlan, rej-

télyes tulajdonnal fölruházottaknak látszottak, mint a szaglás finomsága s az olykor csodálatos ösztön.

Az emberi fejlődés, mint jeleztetett, abban áll leginkább, hogy az értelmi tulajdonok nagyobb jelentőségre vergődnek az indulatiakhoz képest. Ez utóbbiaknak, a szenvedélyeknek, eredetileg erősebb túlsúlya amazokhoz képest, a fetis-tiszteletnek inkább kedvez, mint egyéb fölfogásnak. Az ismeretes tesztek kivétel nélkül személyesítettven és többnyire hatalmas szenvedélyekkel ruháztatván föl, a megfelelő tünetmények érellyessége szerint, a külvilág ez által a szemlélővel oly harmóniában tűnik föl, mely a későbbi rendszerekben ily mérvben többé elő nem fordul. Ez egyezés az egyén belseje és a külvilág közt, kielégítvén az értelmi szükségeket, sokáig erőben tarthatja azon fölfogást s egyik oka, hogy a theologiai állapot három része közt ez a legtartósabb. Kapcsolatban áll ezzel továbbá az is, hogy a fetis-tisztelet a theologiai állapotnak azon korszakát képezi, melyben ennek szellemi tulajdonaink rendszerére gyakorolt befolyása a legélénkebb. Semmi más korszakban a theologiai eszmék oly közvetlenül meg nem feleltek az érzeteknek, melyek folytonosan emlékezetben tartották amazokat, vagyis azon hatalmakat, melyek befolyása alatt a megfelelő tünetmények állottak.

E föltevés, a theologiai fölfogásnak értelmi tekintetben való nagyobb élénkségéről a legkezdetlegesebb theologiai állapotban, kapcsolatban áll Comte azon alaphézetével, hogy az értelmiség fejlődésével együtt jár a theologiai szellem gyengülése. Ez azonban nem úgy értelmezendő, mint ha a fetis-korszakban lett volna a theologiai philosophiának társadalmi befolyása is a legbelterjesebb; ellenkezőleg ez irányban a dolgok menete épen fordított volt, minek oka e történeti szemlélődés folyamában meg lesz érthető.

Daczára értelmi hatályának, polgárosító hatása csekélyebb mint a későbbi theologiai rendszereké. E philosophia polgárosító hatásának érvényesülése ugyanis föltételezi egy szellemi, azaz papi hatóság fönnállását; a fetis-tisztelet pedig sokkal kevésbé mint a theologióának másik két állapota mozditja elő egy ilyennek, mint különleges osztálynak fejlődését, minthogy a fetisizmus istenségei kiválóan egyéniek s mindegyikök kivétel nélkül és állandóan valamely tárgyban székel, míg a polytheismus istenségei sokkal nagyobb általánosság-

gal, kiterjedtebb, habár mindig sajátos tartománynyal és sokkal kevésbé körül írt székhelylyel bírnak. Habár léteznek törzs-, sőt nemzeti fetisek, legnagyobb részök mégis házi, sőt még egyéni is. *) Míg az ilyenekben való hit egyrészt kevés forrást nyit az embereknek közös nézetekben és közös szabályok alatt való egyesítésére, másrészt az istenségnek valamely anyagi tárgyban való székelése s ezért általános megközelíthetősége még akkor is, ha az általánosabb tiszteletben részesül, nem kelti föl egy közvetítő osztály szükségének érzetét, mint teszi a polytheismus láthatatlan hatalmaiban való hit. Ezért ez állapot szerfölött meghosszabbította az emberi társadalom gyermekkorát, melyből, hogy kibontakozzék, egy elmélkedő, egy papi osztályra volt szükség. Ilyennek keletkezését pedig a fetis-imádás csak akkor mozdítja elő, midőn végszakába érkezik. **) Ez a csillagimádás, mely legkitünőbb s egyszersmind legkésőbbi phasisa annak, s mely egyszersmind átmenet a polytheismusra. Papi osztály keletkezését előmozdítja a csillagok imádása, mivel inkább lehetnek, mint más tárgyak közös fetisekké és mert ha láthatók is, de teljesen elérhetetlenek.

Így a csillagimádás nemcsak tünete, de hatalmas eszköze is a társadalmi haladásnak.

Azon általános sajátságát a theologiai philosophiának, mely szerint egyedül képes értelmiségünk tunyaságát megingatni az által, hogy fogalmainkat bizonyos szervi, egyesítő kötelékekkel látja el, a fetisismus legcsekélyebb mértékben bírja, mert az első szellemi ebresztés teljesítése után, további hatása a reális ismeretek lendületét megakadályozza, minthogy e fölfogás szerint minden tünemény valamely különleges akarat befolyása által végbe menőnek tekintetvén, ez teljesen kizárja a természeti törvények változathatatlanságának legtávolibb notióját is; az ember, ki e hit befolyása alatt áll, úgy tűnik föl, mint ha folytonos hallucinációban élne.

*) Az afrikai fetiseit magával is hordja, mint a költözködő római penátjait, ezen, egy korábbi korszak maradványaiként megőrzött valóságos fetiseket. Ezek tiszteletében sem közvetített a papság.

**) Azon néger stb. népek is, melyeknek kuruzslóik s varázslóik vannak, már e szakot érték el; valóban a tényezők, melyeknek az eső megadása tulajdonítottatik, tekinthetők oly távol állóknak, mint a csillagok, ha nem is szükségképp azonosok ezekkel.

A művészetek kifejlődésére nézve nem annyira kedvezőtlen e fölfogás, mint a tudományokéra; mindennek lelket adván, felköltetheti a képzelő tehetséget, mi által kedvez amazoknak, ha nem is annyira, mint a polytheismus. Az ipari fejlődés kezdetei (házi állatok, tűz, első fegyverek stb.) e körből valók. A „tabu“ uralma polynesiái népeknél úgy tekinthető, mint becses nyoma azon befolyásnak, melyet theologiai hitek a területi tulajdon megszilárdítása irányában gyakoroltak.

Tévedés azt hinni, hogy a theologiai szellem befolyása képmutatás, ámitás eszközéül szolgált, melynek segítségével az értelmesebb és meggyőződés nélküli egyének a korlátoltabb sokaságot kényök szerint igazgatták volna. Nagy befolyást, jelentékeny ember is csak úgy gyakorolhat környezetére, ha meggyőzéseiben őszinte. Az ősidők törvényhozói épen olyan őszinték voltak a társadalmat, mint a külvilágot illető fogalmaikban. A borzalmak, melyekben a theologiai elméletek tökéletlensége következtében olykor eltévedt a gyakorlat, magok legerősebb bizonyítékai azon őszinteségnek.

Nincs realitása annak, mit e fetis-imádás befolyásáról mond a földmíves életre való átmenet szempontjából; e szerint a külvilág tárgyainak imádása vezetne reá a szülőföldről való ragaszkodásra, és ekként legyőzné az addigi vándorélet iránti hajlamot. Erre azt jegyezhetjük meg, hogy a megtelepedett élet nem szükségképp kapcsolatos a földműveléssel, hanem összefér a vadászélettel is; ha pedig a vad elfogy, úgy nem azért, hogy szülőföldén maradhasson, fog a törzs földművelésbe fogva, tartózkodni más vaddús vidékek elfoglalásától. Azután a nomádnak nincs is szülőföldre; e fogalom már előlegesen föltételezi a megtelepedett életet.

Az állatok domesztikálásának szempontjából is aligha lehetett a hiteknek azon befolyásuk, melyet Comte tulajdonít nekik.

Ellenben alapja van azon nézetnek, hogy a földművelésre való áttérés reá vezethetett az égi testek, különösen a napnak imádására.

Noha a polytheismus mindig és mindenütt a fetisismus-ból eredt, mindazáltal a kettő közötti átmenet valószínűleg a leggyökeresebb átalakulás, melyet a vallásos szellem valaha tapasztalhatott. A polytheismus és monotheismus közt nincs

akkora szellemi köz. Míg a fetisizmus az anyagot annyira cselekvőnek föltételezte, hogy az elevennek tűnt föl, addig a polytheizmus csaknem teljes tétlenségre ítéli azt, mint az istenség önkényes akaratának alárendeltet.

A vallásos szellem minden nagy módosulatai a tudományos szellem folytonos fejlődése által határozottak el. Ez utóbbi ismét azon, az embert jellemző, eredetileg elnyomva volt, de csírájában mindig létezett képességnek eredménye, mely szerint méltányolni tudjuk a tünemények hasonlóságait és fölismerni egymásutánjokat. *) E képesség önkénytelen gyakorlása biztosítja annak növekedését. A megfigyeléseknek észrevétlenül gyarapodó generalisálása hasonlót kell, hogy eredményezzen a tüneményeknek megfelelő theologiai fogalmakban is, a mi létre hozza az átalakulást polytheismussá, mert a tulajdonképeni istenségek épen általánosabb, elvontabb jellegök által különböznek a fetisektől. Ez utóbbiak teljesen konkrétak, amazok már abstractio alapján állanak. Ekként a fetisizmusról a polytheismusra való átmenet, lényegében a specíficus eszmének az egyéniekkel szemben való túlnyomóságára vezethető vissza.

A szerint, hogy a különböző anyagok tüneményeinek hasonlósága fölismertetett, a megfelelő fetiseket is összehozni s végre, mivel több testre nézve egy közös fetis elképzelhetetlen, egyben, a mely leginkább kivált a többi közül, központosítani kellett. Ez ekként istenséggé emeltetett.

Az abstractio daczára a kezdetleges philosophia theologiai jellege föntartatott, mert a tünemények azon túl is akaratok és nem törvények uralma alatt állóknak képeltettek; mind a mellett a hit mélyen módosítva, a kezdetleges szempont tökélyesítve volt, a mennyiben a test már most élettelennek és cselekvőségét, kívüli, képzeleti lénytől nyerőnek tekintetett.

A testek ez által inkább hozzájárulhatókká lettek a tudományos szellemnek, melynek uralma, habár szerényen, terjedésnek indulhatott a nélkül, hogy a theologiai magyarázat, generalisatiója következtében oly általánosan, mint előbb közbe lépett volna.

*) E két nyilvánulását az észnek, egészen elvitatni még az alsóbb állatoktól sem lehet.

Ez átalakulás szükségkép a legáltalánosabb, legfüggetlenebb tüneményeken kezdődött, melyeknek befolyása önkényt is a legáltalánosabbúl tűnt föl. Ilyenek voltak az égboltozat tüneményei; a csillagok elszigetelt és hozzájárúlhatatlan helyzete, csakhamar különleges jelleget adhatott a fetisztisztelet ez ágának. A különbség egy fetis és egy isten közt, úgy mint jellemezve volt, okvetetlenül sokkal csekélyebb egy csillagra, mint valamely más tárgyra nézve, minek következtében a csillagimádás közvetítővé lett a régibb fölfogás és a polytheismus közt, melybe az — egyetlen a fetisszolgálat különböző ágai közt — belé olvadhatott a nélkül, hogy jelentékeny módosításokat igényelt volna; a csillagfetis ugyanis hatalma és távolsága szempontjából a megfelelő istenségtől csaknem észrevehetetlen árnyalatokban különbözhetett csupán.

A fetisismusból a tudományos szellem működése által okozott átmenet a polytheismushoz, egyszersmind úgy tekintendő, mint első nyilvánulása a metaphysikai szellemnek, melynek növekedését eredményezi a theologiai szellemnek minden fogyatkozása, addig, míg a pozitív szellem mindkettő irányában győzelmesen léphetne föl. A metaphysikai fölfogást, úgy tekintve azt mint értelmiségünk egy átmeneti állapotát, mindig az elvont szempontnak a concréttal való gyökeres összetévesztése jellemzi, melyek abban fölváltva helyettesítetnek egymással és pedig: elvonttá változtatva egy generalisatio befejezése után azt mi előbb concrét volt, majd pedig újabb központosítás által előkészítve még általánosabb lények reális fölfogását, melyek eredetileg csak elvont létűek. A theologiai philosophia fictióival szemközt, melyek az ész számára megfoghatók, mivel cselekvő létünk érzetének mindennemű tüneményekre való átruházásában állanak — a metaphysikai lényiség, minden anyagtól megkülönböztetve, noha attól elválaszthatatlan, kevésbbé megfogható és kevésbbé határozott mint azon természetfölötti cselekvény, melynek kifo-lyása, s ezért alkalmas olyan átmenetek közvetítésére, melyek annak legalább értelmi tekintetben hanyatló befolyását jelentik. Azért e szellem módszere mindig és tisztán kritikai, és sohasem alkotó, a mennyiben a theologiat föntartja, noha értelmi alapját összerombolja.

A polytheismus vagy sokistenűség fő- vagyis derék-korszaka az emberiség theologiai állapotának. Bármily fontosnak

tekintessék is a monotheismusnak föntartott kiváló hivatás, a polytheismus még tökéletesebben és különlegesebben képes a megfelelő korszak politikai igényeinek megfelelni s ezzel kapcsolatban huzamosabb ideig is föntartotta magát, mint bármely más vallásos rendszer, míg a monotheismus, közelebb állván a theologiai állapot teljes megszűnéséhez, hivatva van az emberiséget, főleg a régi rendszerből az újhoz való átmenetében kormányozni.

A fetisismust kiválóan jellemzi a vallásos szellemnek legbensőbb s egyszersmind legkiterjedtebb bekebeleztetése az emberi gondolkodás rendszerébe, úgy hogy a polytheismussá való átalakulás tényleg első, általános hanyatlása a theologiai philosophia értelmiségi befolyásának; mind a mellett a képzelő tehetségnek általa adott lendület, valamint társadalmi hatályossága következtében e második korszak úgy tekintendő, mint a mely a vallásos szellem sajátos kifejlődése legnagyobb belterjességének ideje. Az események az emberi végzetre való vonatkozásukban tekintetvén, és mindig közvetlenül a többé-kevésbbé különleges természetfölötti hatalmak folytonos beavatkozásának tulajdoníttatván, melyeknek önkényes szándékosága általában nem volt változhatatlan törvényeknek alárendelve, így a theologiai eszméknek szükségkép többnemű, elhatározottabb és vitatlanabb lelki uralmat kellett gyakorolniok, mint bármely későbbi korszakban. A polytheista értelmiséget minden cselekvése és bárminemű helyzete alkalmából az igen részletes theologiai magyarázatok egész sokasága szállja meg, úgy hogy legközönségesebb cselekvényei, mondhatni mind megannyi tényét képezik a különleges imádásnak, melynek mindig új élénkséget kölcsönöz a forma, sőt a rendeltetés megújulása. A hívőnek valódi vallásos hangulatban tartása a kézzel foghatóbb, kevésbbé elvont polytheistikus hitek uralma alatt, kevesebb nehézséget képezhetett, mint a monotheismusban. Minthogy a természettörvények változhatatlanságát illető tannal való ellenkezése jellemzi legtökéletesebben a theologiai fölfogást, maga a körülmény, hogy a polytheistikus hitek mennyivel élesebb és nagyobb számú ellentétet állítanak azzal szembe, eloszlat hat minden kétséget az iránt, hogy azon philosophiának valódi szelleme e középső korszakában kifejezettebb, mint a későbbiben. Téves ellenvetés volna ez irányban, hogy a polytheismus csekélyebb odaadást költ;

mert egyrészt azon kérdés nem az értelmiségi, hanem a társadalmi befolyást illeti és másrészt ez utóbbinak helytelen fölfogásáról tanúskodik. Okszerűtlen volna a polytheismusban azon proselytismust és utólagos fanatizmust keresni, mely a monotheismusnak kizárólagosságánál fogva sajátja, míg a sokistenűség idegen hitek irányában nem költöhet hasonló ellen-szenvet.

Az értelmi fejlődés tekintetében gyakorolt befolyás szempontjából jelentékenyek azon akadályok, melyek a polytheistikus fölfogásból a valódi tudományos szellem terjeszkedése irányában keletkeztek, mely e tünetények magyarázatára tett minden lépésénél, vallási részletes magyarázatokba ütközött. Mindamellett, bár a monotheismus felsőbbisége e részben nagyon tetemes, mégsem mondhatni, hogy a polytheismus is tökéletesen ellenszenves lett volna annak irányában. Sőt némileg előmozdította, mi akkor tűnik ki, ha e rendbeli hatását a fetis-imádáshoz hasonlítjuk, mely minden egyes testet istenített, míg most az anyag élettelennek vétetett s inkább volt a fölötte uralkodó felsőbb akarattól elvontan tekinthető. Továbbá a polytheismusban végzet vagy fatum neve alatt létre jön egy fogalom, mely fölötte alkalmas rá, hogy a természeti törvények változhatatlanságáról való elvnek támpontul szolgáljon. A mindenek fölé uralkodó végzet fogalmát úgy tekintik, mint a polytheistikus irány túlhajtásainak önkényi ellensúlyát, melynek létet kölcsönzött, — az istenségek és szándokaik töménytelen sokaságával szemben — a külvilágban csakhamar mégis fölismerhető szabályosság szemlélete.

Miután az elmélkedő tevékenységet felkeltötte, összes eszméink között egy első általános összeköttetést létesítvén, előmozdította a bölcselkedést; ez a módszer egysége és a tanok homogeneitása tekintetében, mely értelmiségünk normális állapota, oly magaslatra emelkedett, melyet csak a positivizmus befolyása alatt fog fölülmúlhatni. Mert a monotheismus előhaladtabb volta daczára azon föltételnek nem felelhetett meg ugyanannyira, minthogy a megfelelő értelmi állapotban az elmélkedések egy része már kisiklik a theologiai philosophia hatásköréből, ez által megmásítván annak ősz jellegét, mint a maga helyén meg lesz magyarázva. A polytheismus korabeli philosophiát a theologiai fogalmak egyenlő, mindent felölelő alkalmazása következtében, jellemzi az együjtiség

szelleme, mely az eszmék alapi tévességének daczára, semmit nem hagy egyöntetű magyarázatai körén kívül.

Eredményeikben inductiv jelentőséget tulajdonít az auguriumoknak. Megengedve talán, hogy az ide vonatkozó följegyzések szolgálhattak volna tudományos bűvarlat kiinduló pontjául, mégis úgy véljük, hogy ilynemű fölhasználtatásuknak semmi nyoma. Nehéz fölfogni azt is, hogy a jövőmondás miként nyithatott utat a tudományos előrelátásnak.

Sokkal könnyebben fölismerhető a szép-művészetek fejlődésére gyakorolt kedvező befolyás. A polytheismus rendszerének kidolgozásában ugyanis a képzelő tehetség főtényező lévén, ennek szabad kifejlése és tevékenysége rendkívül előmozdított azon általános jelentőség által, melyet ekként nyert. A különböző képzeleti lények meghatározása, melyeknek a tünemények előidézése tulajdoníttatott, egyenesen a képzelő tehetség föladata lévén, e korszaka a szellemi fejlődésnek úgy tűnik föl, mint a képzelő tehetségnek az okszerűség irányában való leplezetlen túlsúlya által megkülönböztetett, míg a megelőzőben inkább az érzület uralma alatt állott az értelmiség. Innen ered azon tévedés is, mely szerint némelyek a polytheismust úgy tekintették, mint egészen a költészet művét, minthogy képződése ugyanazon nemét a szellemi tevékenységnek igényelte volt, mely utóbb a szépművészetek kifejlődését eredményezte. De ha egyrészt bizonyos, hogy azon vallási rendszer képezte, kidolgoztatása után, alapját azon kifejlődésnek, másrészt el kell ismerni, hogy e rendszer alatt a költészetnek s a szépművészeteknek úgy értelmi, mint társadalmi befolyása a nélkül, hogy akkor is valóban túlnyomóvá lehetett volna, mégis sokkal jelentékenyebb volt, mint bármely későbbi korszakban. A monotheismusban a szépművészetek egyedül az isteni tisztelet formáinak emeléséhez járulhatnak, míg a polytheismusban részt vehettek a dogmatika kidolgozásában; midőn a physikai vagy erkölcsi tünemények egy csoportjának magyarázatára a philosophia valamely új istenséget vezetett be a rendszerbe, a költészetnek kellett aztán befejeznie e műveletet, hivatásának megfelelő viselettel s erkölcsökkel, valamint eléggé részletes történettel ruháztatván föl az addig elvont és határozatlan fogalmi új lényt, ez által megadván neki az ily conceptio társadalmi és értelmiségi érvényesüléséhez nélkülözhetetlen konkrét jelleget. E mellett a

szépművészetek, hogy a tömegre hassanak, föltételezik közönséges és általános elterjedésű nézetek egy megfelelő rendszerét, mely a művek teremtése és fölfogása, a művész és a közönség elkülete közt erkölcsi harmoniát létesít. Erre kiválóan képesítve volt a polytheismus, mint a mely minden philosophiai rendszerek közt a legnagyobb népszerűséget vívhatta ki, a miben Comte nézete szerint, még erkölcsi tökéletlenségei is előnyére voltak.

Ha csupán ez egy szolgálatot is teljesítette volna a polytheismus, ezzel is már hathatósan hozzá járult volna az emberiség fejlődéséhez, melynek egyik főágazata az aesthetikai fejlődés. Az emberi képességek, akár egyéni, akár társadalmi helyes oekonomiájában ugyanis az aesthetikai képességek mintegy közvetítők a tisztán erkölcsi és a szorosan vett értelmi tulajdonok közt; céljuk amazokhoz, eszközeik ezekhez kapcsolják őket. Azért kifejlésöknek szerencsés hatása lehet úgy az észre, mint a szívre s ez által egyikévé lesz az erkölcsi mint értelmi nevelés leghatalmasabb eszközeinek. A kitűnő szellemi szervezetek csekély számát illetve, kikenél az értelmi élet túlnyomó, a szépművészetek hívatva vannak a mellőzött erkölcsi életre emlékeztetni; fajunk roppant többségét illetve pedig, mely értelmi zsibbadás mellett az indulati tevékenységben merül el, az aesthetikai kifejlődés, tulajdon fontossága mellett a szellemi kifejlődést készíti elő. *) Valami mélyen közös van az aesthetikai és a tudományos szellem közt: a helyes megfigyelésre való képesség. Még nagyobb köztük az analogia az ember tanulmányozása tekintetében, miben a tudósnak és a művésznek ugyanazon ismeretekre van szükségök, habár nem is ugyanegy alkalmazás szempontjából. Daczára jellemző, mély különbségeiknek, a két szellem közt rokonság létezik, mely utóbb az aesthetikainak gyorsabb fejlődését képesíti arra, hogy előkészítse a másikat, mely lassúbb. — Ekként közvetve előkészíti a polytheismus a valódi tudományos szellem

*) Comte e tényt ismeretesebbnek véli, semhogy különös hangsúlyozását szükségesnek tartaná. Mindamellett nem árt igazolásul megérinteni, hogy a szépirodalom a jelenkorban milyen roppant olvasó közönséget teremtett, minőt komoly irodalom talán soha nem hozhatott létre s hogy e közönségnek egy jó része utóbb már nagyot haladt a komolyabb irodalom méltánylásában is.

megszülemelését, azon kívül is, hogy a speculativ tevékenységet fölébresztette az ekkor egyedül lehetséges mód szerint.

Politikai tekintetben nagyfontosságú azon tulajdona, hogy a tömegtől első képes elkülöníteni egy határozottan elmelkedő osztályt, mely föl van mentve a katonai és ipari gondoktól és önkényti befolyásánál fogva képes a társadalomnak állandó összetartást és szabályos szervezetet adni. Ezt olyan istenségek alkotása által teszi lehetővé, melyek az anyagtól függetlenek és közönségesen hozzájárúlhatatlanok lévén — az emberiséggel csupán különleges ügynökök útján közlekedhetnek.

A keletkező társadalmi szervezet általánosítása és consolidálása tekintetében fontos hivatást töltött be a polytheismus, közös vélemények rendszerének önkényti létesítése által. E korszakban az isteni tisztelet leginkább számos és különféle ünnepélyekben áll, melyek már is közös nyelvvel bíró népekre nézve szokásos összejöveteleik indokát képezik, mint a görögöknél.

A harcziás élet e fejlődési fokon elkerülhetetlen volt, mert az egyéni és együttes hajlamoknak egyedül ez felelt meg; másrészt nélkülözhetetlen is volt, mert egyedül ez ruházhatta föl a politikai szervezetet határozott és egyszersmind állandó s haladó jelleggel. Hivatása, hogy nagyobb kiterjedést szerezzen a társadalmaknak, valamint hogy a nagyobb számú osztályoknál elhatározza az iparos élet szabályszerű és folytonos túlnyomóságát; mindkettő a hódítás által éretik el. Másodrendű népeknek egy túlnyomó erejű néphez való kapcsolása, hódítás útján volt a régi világban egyedüli módja a társadalom növekedésének s a mellett ez nem létesülhetett a nélkül, hogy a meghódított népeknél a harcziás szellem el ne nyomassék, közöttük állandó béke létesítettvén s azok ekként reá vezetettvén az ipari életre, melynek létre jötte különben megfoghatatlan lenne (?) minthogy az a kezdetleges ember jellemével nem egyezik.

A sok szép igazság közt gyöngén és alap nélkül bizonyítgatja Comte, hogy a polytheismus gyarapította a harcziás szellemet; mert, úgy mond, az uralkodó téves fölfogás ellenére az ókori népek háborúi vallási természetűek voltak. Az istenségek ugyanis nemzetiek lévén, küzdelmeik szükségkép belé vegyültek népeikébe, melyeknek diadalaiban és vereségeiben osztoztak (!) A monotheismus szelleme ellenkező.

Nagyon alkalmas volt a polytheismus, úgymond, a katonai fegyelem föntartására is, mert a különböző szabályrendeleteket lehetett ekkor valamely jól választott istenség őrködése alá helyezni, oraculumok, auguriumok stb. útján, melyeket a polytheismus teremtett és minők fölött mindig lehetett rendelkezni, míg a monotheismus e természetfölötti közlekedést minimumra szállította le.

A fölhozottak azon állítás igazolására szolgálnak, hogy a polytheismus és a harczias szellem túlnyomósága *szükségkép* ugyanazon korszakot jellemzik. A bizonyítás nézetünk szerint nem sikerült. Azt hiszszük, hogy még az *asztékek* háborúit illetőleg is csak cím volt az istenségek tiszteletének terjesztése, nem is szólva a klasszikus ókor népeiről. Úgy a görögökre, mint a rómaiakra nézve kirívó a föltevés alaptalansága.

Az istenekhez való emelés (apotheosis) által arra hatott e vallásrendszer, hogy a kitünő embereknél minden lelkesülést fokozzon, különösen pedig a harcziaszt. A monotheistikus beatificatio nagyon gyöngé értékegyenlege, mert amaz nem csak a boldogságot, hanem a büszkeség és nagyravágyás ösztöneinek örökké való kielégítését is igéri.

A polytheismus politikai sajátságainak méltánylása céljából, ezután szemügyre veszi azokat, melyeket úgy tekint, mint a megfelelő kormányzatnak, a militarismusnak alapföltételeit, úgymint a rabszolgaság intézményét és a szellemi s világi kormányzatnak összezavartatását.

Erkölcsei tekintetben a polytheismus kedvezőtlen befolyású: egyrészt a rabszolgaság által, mely az e rendszer alatt legerősebben kifejlő katonai szellem teremtése; másrészt a szellemi és világi vezetésnek e rendszerrel kapcsolatos összezavarása által, mely a morált alárendeli a politikának.

BEÜTHY LEO.

DANTE DIVINA COMMEDIÁJÁBÓL.

Második közlemény. *)

A POKOL TORNÁCZA.

(III. és IV. ének.)

A nagyszerű, a méltóságos, a fönséges, a rémületes és a borzasztó, nem csak ellenállhatatlanul megkapó, hanem egyszersmind maradandó benyomást s tesz lelkünkre. Az útas, a ki a Niagara zuhatagát látta, a Szentpéter-templom kupolája előtt állt, a ki előtt a Vezuv kitörése föllángolt az éj sötétében, vagy a Dawalaghiri ködbe vesző homloka sejteté körvonalait, a ki egy égő város jajkiáltásait hallotta: nem csak lebilincselve állt e látományok előtt, de soha sem is felejtí el azokat.

Így vésődik kiírthatatlan betűkkel lelkünkbe a pokol-kapu fölirata, a mint előtte Dantéval megállunk. Kevés szavú; de kilencz sorában a borzalom minden vonása, az isteni ítélet örök változhatatlanságának megdöbbenő tudata úgy hat lelkünkre, hogy az utolsó sorban:

„Lasciate ogni speranza, voi, ch'entrate!”

már nem fokozódhatik a hatás, csak a magunk által is elutasíthatatlanul érzett eredmény van összegezve.

„Hagyj föl, ki itt belépsz, minden reménnyel!” e rettenetes, e vigasztalan ítélet örökre cseng fülünkbe, ha egy-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 37. számában.

szer hallottuk. Dante, a költők legnagyobbika (ha a képzelet ereje s a képző-erő teszi a költőt) nem nyithatta volna meg méltóbban képzelete poklát; dagályosabb szavakat írhatott volna tornácza kapujának homlokzatára, de megdöbbszentöbbsket nem.

A pokolkapu fölíratával a kellő alaphangot ütötte meg keblünkben Dante, s az egész pokol belseje, az iszonyt és borzalmat egymásra halmozó körei, a mint a hátra levő harminczkét énekben le vannak írva, mind csak változatai ennek a megdöbbszentő themának.

S midőn ezzel a pokolba lépünk, úgy a mint azt Dante képzelő s képző-ereje rajzolja eléink, helyén lesz egy pillantást vetni e nagyszerű alkotás rendszerébe.

A Dante pokla nemcsak költői, hanem helyrajzi tekintetben is tökéletes architektonikus alkotás. Építő mester nem rajzolhat a maga egyenes és körvonalaival tisztább és szabatosabb terv- és alaprajzot, nem adhat pontosabb és összevágóbb méreteket, mint a nagy toskánai adott pusztá leírás útján. Kommentátorai lerajzolták utána s rajzuk helyességéhez, nagy körvonalaiban legalább, a legceskélyebb kétely se férhet, oly világosak és félre magyarázhatatlanok útmutatásai.

Megkísértem, az apróbb részletek mellőzésével, lehető világos képet nyújtani annak egész alkatáról.

A görög és római hitrege szerint az egész túlvilág, a jók mint a gonoszak helye a földi lét után, *alvilág*, vagy is a föld színe alá, annak mélyébe van helyezve. A keresztyénségnek már az evangéliumban (s jelesen a Máté XXV. fejezetében és a Jelenések könyvében valamint a Pál és Péter leveleiben) jelzett, de teljesen a középkorban kifejlődött nézlete szerint, a túlvilág három külön országra oszlik; az üdvözült lelkek helye a menny, vagy a mennyei paradicsom; az elkárhozottaké a pokol, a sötét hely; azoké, kik nem elég rosszak arra, hogy a megjobbulás reménye nélkül az örök kárhozatra vettessenek, de nem is elég jók, hogy egyszerre az örök üdvbe jussanak, egy átmeneti állapot, a tisztulás helye, a purgatorium, jut részökbe, honnan — a tisztulás befejezte után — a mennyei paradicsomba van a föllépés.

A túlvilág e három országa Danténál térileg is el van választva egymástól. A paradicsom az égi körökben van, a hét planéta (Hold, Nap, Merkúr, Vénus, Mars, Jupiter, Sa-

turn) és az álló csillagok köreibben, melyekhez kilenczedikül az első mozgó, az aether köre — s tizedikül az empyreum, az istenség székhelye, a végetlenség, járul. — A purgatorium a föld színén, és pedig a középkorban ismeretes ó-világgal, s jelesen annak középpontjával Jeruzsálemmel ellenlábás, egészen tenger borította tulsó felén a földnek, egy csonka kúp alakú hegycsúcs alakjában emelkedik, melynek oldalán a tisztító hely különböző osztályai, körei, lapostetején pedig a földi paradicsom, a mennyeknek a lépcsője áll.

Alvilág, vagy a föld színe alá, annak mélyébe helyezett ország csak a pokol, az örökre elkárhozottak bűnhődésének a helye.

Dante, nagy költeménye három részében egyaránt szemléletes képet nyújt mind a három országról a túlvilágnak. Ez alkalommal csak a pokollal foglalkozunk.

A pokol terve, a mint azt Dante képzele s elénk állítja, *egészen véve* egyszerű s *nagyjában* elég könnyen áttekinthető.

Miután a két legszűkebb körrel pontos, számszerű méreteket ad, melyek nyomán az egész üreg méreteit is után lehet számítani, magyarázóik igyekeztek is a képet teljesen, mértani pontossággal konstruálni a költő által nyújtott adatokból. Manetti és Giambullati különösen fáradoztak ebben. Munkájuk eredményét Philaetes (János szász király), kinek Dante fordítása épen jegyzeteiért s kommentárjáért a legbecsesebb, megbírálja s némely részben helyre igazítja. Nekem ez eredményekről nem mértanilag pontos szerkezetet, csak áttekinthető képet czélom nyújtani.

Képzeliünk e végből óriási tölcser, hegyével lefelé, a föld középpontjába fordítva s egész odáig is érőt, míg tág szája, nagy körben, a föld fölszíne alatt terül el. Mintha a földgömb egy szeletét, a tölcser szájának megfelelőt, levéve képzelnők s alatta nyílnék meg a pokol tág torka. Bejárata azonban e torok-kör valamelyik (vagy bármelyik) pontján van. Dantéra nézve Florencz közelében, a hol még 1300-ban, a költeménye tárgyául szolgáló nagy látomás idétte, tartózkodott, a város környékén levő erdőben, a melybe magát „eltévedve találta“. De bár a költőnek, látomásáról s tapasztalatairól, konkrét képet kelle adnia s így a pokol bejáratát a kör valamely határozott pontjára helyeznie, fölfogásom szerint misem áll ellent annak, hogy a pokoltölcser szélének bármely

pontján is bejárat legyen képzelhető, mivel e tölcser bel-
üree, ugyanazon magasságokban, köröskörül mindenütt egy-
forma.

Legyen ez bármikép, a *Dante* pokolkapuja Florencz
közeliében veendő föl; vagyis Florencz a pokolkör szélére esik,
— s ez a föltevés határozó a pokoltölcser nyílására és terje-
delmére nézve.

A föld ama pontján ugyanis, mely a pokoltölcser felső
nyilatának épen középpontja fölött áll, Jeruzsálem van, a
Krisztus városa, a megváltás színhelye. S ha már a pokoltöl-
csér torkának körfogatát kérdjük: írjunk Jeruzsálemből mint
középpontból, Florenczig terjedő sugárral kört; e kör lesz a
tölcser szája. E kör sugára, vagy is Jeruzsálemnek Florencz-
től való távola pedig a földkerület 22 és fél fokát teszi (pontos
helyhatározások szerint $22^{\circ}21'6''$); s így az egész pokoltörök
átmérőjének, mint húrnak megfelelő körív, vagy is a tölcser
földközépponti hegyes szöglete 45° -nak, félderék szögnek felel
meg. S maga a pokol üregét alkotó tölcser, a földgömb testé-
ből kimetszett, hegyére fordított kúp; melynek csúcsa a föld
középpontjában van, talpa pedig a föld fölületének 45° -nyi
átmérőjű kördarabját teszi.

A pokoltölcser belső oldala azonban nem símán s egye-
nes vonalban lejt a föld középpontja, vagy is a tölcser csúcsa
(a pokol feneke) felé, hanem kilencz, lépcső vagy ponkszerű,
lejobb-lejobb természetesen kisebbedő kör által van, ugyan-
annyiszor, megszakítva. Mivel azonban az ötödik és hatodik
kör egyenlő magaslaton áll, a lépcső kétszerre szélesebb ugyan,
de ezzel viszont csak nyolcz lépcső s ugyanannyi lejtő veendő
föl tulajdonkép.

Ha e képet mértanilag akarjuk előállítani, a pokoltölcser
tengelyét, — vagyis a föld középpontjából a tölcser fölszini
átmetszetére húzható függélyes vonalt — a nyolcz lejtőnek
megfelelő nyolcz egyenlő részre, a tölcser felső nyíláskörének
félátmérőjét pedig a kilencz lépcsőnek (mert az ötödik kettőt
foglal magában) megfelelőleg kilencz egyenlő részre osztjuk;
s az előbbi fölosztási pontokból, a most említett sugárral pár-
húzamos vízszintes, az utóbbiakból pedig a föld középpontjá-
hoz rézsutos vonalakat *) húzunk. Ez egymást szegő egyenesek

*) Jól tudom, Philaletes-szel, hogy ezek a vonalak csak mértanilag

által alkotott trapézok közül, felülről az első pokolkörben egy, a másodikban kettő — s így tovább alkotja meg a pokoltölcsér lépcsőit és pedig minél lejjebb, annál keskenyebb lépcsőket, annál meredekebb lejtőkkel.

E lépcsők és lejtők pedig, melyek az átmetszeti rajzban csak laposan látszanak, mint tornáczok mennek körben, a pokoltölcsér belvilágán. Mindenik kör lejjebb-lejjebb, a tölcser szűkülvével kisebb, de egy-központos (concentricus) annyiban, a mennyiben a föld középpontja vehető közös központjukúl; különben pedig, különböző egyenes lapokban fekvén, tulajdonképeni középpontjaik is különbözők, csak függélyesen állanak egymás fölött, s a föld középpontjától vonható földsgyárba (a pokoltengelybe) esnek.

Az említett tornáczok alkotják a pokol egymás utáni köreit, s ezeken vannak elhelyezve, a Dante képzelete szerint a pokol lakói, bűneik minősége szerinti osztályzatokban.

Most csak az első körrel, a *pokol* tornáczával van dolgunk; a többiek áttekintését máskorra tartjuk fenn.

Az első kör még nem a tulajdonképeni pokol, csak előcsarnoka annak. S közös központú két alkörre oszlik, melyek majdnem egyenlő magaslaton állanak. S az elsőt a második-tól a pokol első folyója az Acheron választja el.

Nem helyesen neveztem az Acheront a pokol első folyójának; a pokol folyója első megjelenésének kell vala neveznem; mert az Acheron, a Styx, a Phlegeton és a Cocytus, mind ugyan egy folyónak, a pokol különböző fokain egymásutáni megjelenései.

A bejáratnál, az első kört két alkörre osztva s a belsőt körül folyva, Acheron nevet visel, melyen Charon, a Dante alvilágának a görög alvilágtól kölcsönzött hajósa, csónakon szállítja át a lelkeket. Itt elveszve a föld alatt, az ötödik kör szélén, elterül a mocsár alakban tűnik föl és Styx a neve. Harmadízben a hetedik körben mint sustorgó vér és lángfolyam, a Phlegeton, bukkan föl, honnan harsogva zuhog le a nyolezadik körbe, hogy ott ismét elveszzen. Végre a legalsó körben, a pokol fenekén, fenéig jéggé fagyott álló tó alakjában, mint Cocytus tűnik újra elő.

nilag rézsutosak, *természettanilag* azonban függélyesek, mind a föld középpontjából a gömbföldre futó vonalak levén.

E négy, tulajdonképen egy, pokolfolyam eredetét Virgil egy sajátságos allegóriában beszéli el Danténak, a *Pokol* XIV. énekében (94—120. v.). Ez allegoria a Nebukadnezár látomásából (Dániel profétánál) s a pogány mythologia elemeiből van csodálatosan összetéve. A mese értelme az, hogy a pokolfolyó a korszakról korszakra súlyedtebb s erkölcsileg romlottabb emberiség könyeiből, vagy is egész teste könyizzadmányából keletkezik s gyűl össze. Az emberiséget egy aggastyán alakú bálvány-szörny személyesíti, mely Kréta szigeten, az aranykor saturnusi uralkodásának a székhelyén áll, ércz- és agyag-lábon. Az aggastyán feje arany, karjai és melle ezüst, dereka csipejéig réz, lábszárai kovácsolt vasból vannak, csak a jobb láb-feje, melyre épen nehézkedik, van agyagból. S az arany fejen kívül a többi rész mind megrepedezve; belőlük köny csepeg, szivárog, s a sziklarepedékbe hatolva, abból gyűl a pokol folyója össze. Az emberiségnek csak aranykora nem járul e siralomhoz.

Az alak háttal Damiettenek (Egyiptom), arczczal Rómának van fordúlva; jelentve, vagy azt, hogy az emberiség a bálványozásnak önkénytelenül hátat fordít s a Krisztus egyháza felé fordúl — vagy általában csak az emberiség áramlatának irányát, keletről nyugotra.

Nem akarok ez allegoria részletes bírálatába bocsátkozni. De nem tarthatom azt szerencsésnek. Az allegoria által ugyanis, s annak képlegességeivel, valami ténylegest, valóságost kell magyarázni; a pokolfolyók pedig nem azok, magok is képlegességek; s így az allegoriát itt új allegoria magyarázza. Hatályosabb lett volna, a nagyszerű gondolatot, hogy a pokolfolyamok az emberiség bűnbánat-sajtolta könyeiből erednek, közvetlenül fejezni ki.

De térjünk a pokol tornáczához, melynek bejáratától vetettünk egy pillantást a mélységbe.

A pokol ez első körének, mondjuk tornáczának, az Acheronon kívüli első alkörében, a világhíres föliratú kapun belül, mindjárt a bejárat alatt, a gyávák és közönyösek, a se jók se rosszak, se hidegek se melegek lelkei szenvednek. Bűnhődésük szakadatlan nyargalás egy minden szélben nyugtalanul lebegő s ide-odahajló zászló után, míg meztelen testöket darazsak csipkedik. A nyugtalan határozatlanságnak s kínos lelki állapotának a jelképe.

A második alkör azokat foglalja magába, kik nem esnek a keresztyén törvény ítélete alá: a keresztyénség előtti pogányok. *) Itt volt Virgil is, mikor Beatrice, az égiek kértére érte jött, hogy vezetője legyen Danténak a túlvilágon át. Itt nincs tulajdonképeni szenvedés, jajkiáltás nem hallatszik itt, csak a fölötti fájdalom és sajnálkozás, hogy Krisztust nem ismerheték s megváltásában nem részesülhettek, idéz sohajt s elfojtott nyögéseket az idezárt lelkek ajkaira. Nem csak, hogy kínos szenvedés nincs e helyen, sőt a csöndes jóllét bizonyos neme uralkodik a kör egy részében. A keresztyénség előtti korszak nemesb lelkeinek, az erényes pogányoknak, hősök-, philosophok- és költőknek, ha égi üdvbe nem juthatnak, a jóllét érzelme jut földi erényeikért még is részökbe. A sívár és bús parttól meszszibbre benn, szép kastély áll, melyből szelíd fény világol ki. Hét fal körzi s hét kapun kell bemenni udvarára. Ez udvart zöld, virágos pázsit borítja, fák árnyékolják, szelíd esermely öntözi. Különböző magasságú dombokon csoportosulnak a kitűnő lelkek, kiket — Dante, a keresztyén költő — büszkének vallja magát, hogy csak meg is láthatott. Ím egy darab paradicsom, a pokol csarnokában. De jegyezzük meg jól: nem a mennyei paradicsom, hol az üdv és dicsőség fénye ömlik el s hatja át a lelkeket: ez csak a pogány elyzium egy sarkocskája. S Dante itt akarja éreztetni már, mi végetlen a különbség a keresztyénség ígérte üdv — s a pogány erény hideg csilláma, a pogány istenek és hősök üdvülaka között. Azért itt, az aránylag boldogokat is valami mély szomor, a komoly némaság jellemzi. Nem szenvednek, de nem is mosolyognak. S azok a megkülönböztetettek aránylag kevesen vannak; mielőtt hozzájuk érne, a némán búslakodók, a mélyen sohajtozók nagy sokaságának „sűrű erdeje“ közt kell az alvilág vándorának áthaladnia. Dante kérdésére: nincs-e soha szabadulás e helyből? Virgil azt a vigasztaló választ adja, hogy Krisztus, mikor a halála s föltámadása közti napon a pokolban járt, **) egy sereget innen magával vitt. Természetesen,

*) Itt kellene találnunk, az egyház tana szerint, a keresztséget nem ért csecsemőket is. De Dante ezeket nem említi; csak egyik sorában látszik czélozni rájuk is, egybefoglalva azokat, kik nem mentek át a keresztségre révén.

**) Péter apostol első levele III. r. 18., 19. és 20. v. „— Krisztus — meghalt test szerint, de a lélek által megelevenítettén, elment s a *tömlöczben* levő lelkeknek is predikált, kik régen engedetlenek

nem a pogányokból, hanem az ótestamentom választottaiból, Ádámot, Ábelt, Nóét, Ábrahámot, Mózeszt, Jákobot, Rákhelt, Dávidot, Salamont, és sok másokat, kiknek lelkében élt a megigért Megváltó sejtelme. Itt, világosb körben az óvilág legnemesb alakjait találja a két költő, először is a költők jeledelmeit: Homért, Horáczt, Ovidot, és Lukánuszt, kik Virgilt mint társaságuk tagját, mesterökül üdvözlik s Dantét is, hatodiknak, társaságukba fogadják. Aztán a hősöket, Achilleszt, Aeneászt, Latinust, — Saladint is; itt Hektort, Caesart, a Tarquin-elűző Brutust, a nők közül a római Camillát, az amazon Penthesileát, s Laviniát és Elektrát s Corneliát a Gracchusok anyját; és mind a nemes gondolkodókat s philosophokat: mindnyájok fejét s tisztelete tárgyát Aristotelest; aztán Sokratest, Plátot, Empedoklest, Diogenest, Thalest, Zénót és a többit. Az utikai Cató nincs itt; neki a purgatorium kapu-örének a szerepe jutott.

Különös és figyelemre méltó, a mint Dante az ókori pogány és a középkori keresztyén világnézetet s annak mondaít és személyeit egymással vegyíti. A keresztyén pokolban a görög Hades mind a négy folyóját megtaláljuk s mindenkinek ki van mutatva helye és meg van adva a maga szerepe; míg a Lethét és Eünoét, a felejtés és emlékezés vizeit, mint egy folyam két ágát, a purgatorium legfelső körében, a földi paradicsomban fogjuk találni. A görög mythologia alvilági személyzetével: Charonnal, Minoszsza, a Centaurokkal, Cerberuszsza és egyéb szörnyekkel is találkozunk. Dante ezeket, mint közkeletű alakokat, inkább mint bizonyos eszméknek saját alkotásába is bele illő kifejezéseit vette át, s hogy úgy mondjam: keresztyén célzattal használta föl. Fölfogása s előterjesztése a pokolra szálló lelkekről, szintén inkább a pogány világnézetnek látszik megfelelni. Testetlen és súlytalan árnyak, melyektől a Charon csónakja meg sem libben, bármennyien tóduljanak bele egyszerre — de azért ez árnyak földi testök egész alakjával bírnak, még arczvonásaival is, úgy hogy azonnal rájuk lehet ismerni; hangjával is, úgy hogy egymás közt s Dantéval is megértethetik magokat;

valának, mikor az isten türelme egyszer, a Noé idejében, gondjukat viselte, mikor a bárka készüle, melyben kevés, úgymint nyolez lélek mentetett meg az özönvízből.“

sőt érzékeivel is, mert oly kínok érzésére fogékonyak, melyek egészen vagy részben testi természetűek. Pokoli gyötrelmeik ugyanis két neműek egyszerre: lelkiek, melyek földi vétkeik természetéből folynak s azok folytatásában, azoktól nem menekülhetésben s azok következményei élénk érzetében állanak; és érzékiek, melyeket a költő a képzelet rendkívüli változatosságával, majdnem furfangjával, tud számukra, bűneik mivoltához képest kikeresni.

De itt a hol vagyunk, a pokol előcsarnokában még nincsenek tulajdonképeni megtorlást igénylő bűnök; ezek a második körrel kezdődnek s beosztásukat és részletezésüket más-korra tartottuk fönn. Itt inkább annál időzhetünk még egypár perezig, mily fogalmakat nyújt Dante az alvilági árnyak tétéről. Bár nyíltan „személyiségnek látszó semminek“ (vanità, che par persona. *Pokol* VI. 37.) nevezi, mint Virgil is a *maga* alvilágában levő árnyakat

„— tenues sine corpore vitas,
— cava sub imagine formae“ —

de nem mindig ragaszkodik e meghatározáshoz. Hisz épen az idézett énekben, a Virgil árnya két marok földet ragad föl, hogy a cerberus torkát betömje. Máshol (*Pok.* XIX. 34, s köv. és 125.) Virgil fölemeli a testben élő Dantét s kezeivel oly szorosan befogja szemeit, hogy mit sem láthat; ismét máshol (XIII. 37 s köv.), kézen fogva segíti a meredeken alá siklania. Dante maga az egyik árny hajából néhány fürtöt tép ki, s tehát az csakugyan kézzel fogható valami (XXXII. 103. s köv.). Néhol azonban a lelkek e csak látszó, de testetlen, árnyszerrűsége van föntartva, mint például a *Purgat.* II. én. 80. s köv. a hol Dante meg akarja ölelni Casellát, de karjait háromszor csukja össze saját mellén, mivel az árnyat nem foghatja meg. Sőt még az árnyak s különösen arczvonásaik fölismerhetőségében is különbség van. Rendesen azokat, a kiket az életben ismert, rögtön megismeri; de néha ez alól is kivétel van s épen az említett Casellát, valamint a purgatoriumban másokat is, kiket pedig jól ismert, csak nehezen s késedelmezve ismeri föl. Úgy látszik a purgatoriumban kevésbbé őrizték meg a lelkek alakjukat s általában testi tulajdonaikat, mint a pokolban. A paradicsomban végre alig lehet szó testi alakról s minemüségről, a lelkek egészen fényárban úsznak, melybe

alakjaik földi körrajzai inkább elmosódnak. Ámbár meg kell vallani, e fokozatossága a földre kevésbbé s kevésbbé emlékeztető testalkatnak, sincs egészen következetesen keresztül vive. A purgatoriumban is (XX. 4 s köv), a földre terült árnyak közt csak nehezen lépdél a két költő, mert azok, az anyag ellenállási képességével látszanak birni, úgy hogy minden nyomon ki kell térniök előlük. Úgy látszik, Dante is, mint mindazok a költők, a kik testeiktől megvált lelkeket írnak le, a néphit következtelenségét is átvették, mely szerint a lelkek, zárt ajtón és kőfalon akadálytalanul suhannak át, de ha az ember keblére ülnek, mázsányi súlylyal nyomják meg, sőt el is tudják ragadni s vinni magokkal a testben levő embert. Ámbár helyesen jegyzi meg Dante egyik jeles német fordítója s szellemes magyarázója, Notter Frigyes, épen az általam most érintett kérdést tárgyaló egyik kitérésében, *) hogy a néphit s vele a költő előadása e következtelenségének mentségeül szolgál az, hogy abból, mert az árnyak, vagy lelkek, az emberre testileg is hatnak, nem következik azoknak magoknak is testi mivolta; hisz vannak testetlen természeti erők, mint fény, villanyosság, delejesség, melyek testileg s ugyancsak erőlesen, sőt fájdalomosan hatnak érzékeinkre.

Nem ily szembeszökő, de mégis észrevehető eltérésekre találunk Danténál azon módra és időpontra nézve, melyben és a mikép a halottak, a földi testet az árnytesttel cserélik föl. A *Purgatorium* XXV. énekében tüzetesen nyilatkozik e részben a költő. A testétől megváló lélek, úgymond:

„Perezig se' késve, csodamód' rohan
Feltarthatatlan ez vagy ama partra
S ott tudja csak meg, útja merre van.
S mihelyt a tér ott körülfogva tartja,
Kiárad a képző erő belőle,
Mint míg a földi élő test takarta.
És mint a lég, ha zuhog az eső le,
Reá hatván idegen fény sugára,
Különböző színekben játszik tőle:
Úgy látszik itt a szomszéd lég határa
Azon alakban, mit a benne foglalt
Léleknek erejéből ölt magára.“

*) *Dante Alighieri's Göttl. Kom.* Uebersetzt und erläutert von Friedrich Notter. Zw. Th. *Das Fegefeuer.* Excurs über den von Dante angenommenen Leib der Schatten.

E szerint a lélek azonnal a halál után vagy az Acheron, vagy a Tiber partjára buknék, hogy amonnan a pokolba, eminnen a purgatoriumba menjen, s oda érve és ott megállapodva, ölténé új, árnytestét magára. De íme, épen a kezünk alatti III. énekéből a *Pokolnak*, látjuk, hogy Dante már az Acheron innenső partján, mielőtt a Charon csónakába szállanának, újonnan öltött árnytesteikben látja a lelkek egész csoportját, melyek már alakjukra nézve láthatók, kínos üvöltéseik hallhatók; s a purgatorium lábánál is, az angyal hajtotta csónakban már láthatólag és hangosan közelednek, százanként, a tenger felől ide jövő lelkek; nem is említve, hogy a se jók se gonoszak számlálhatatlan lelkei, melyek nem is lépnek be a pokolba, hanem örökre függőben (sospesi), a pokol külső tornáczában maradnak, szintén látható s az emberi érzékek megkülönböztetése alá eső árnytesttel bírnak, mint a *Pokol* III. énekében látjuk.

Hogy a lélek a testtől megválása után azonnal bukik a pokolra, megegyezik a Zanche Mihály esetével, kiről ez világosan van mondva (*Pokol* XXXIII. 144); ellenkezik azonban e tantétellel az, mit a már említett Casella mond magáról (*Purg.* II.96. s köv.), hogy legalább három hónapig kelle várnia, míg a Tiber torkolatához érkezett, hogy onnan a tisztító hegyre szállíttassék. Hol időzött, vagy bolygott az alatt, arról a költő nem ad fölvilágosítást.

S e testetlen árnyak között bolyong, azok egyike által vezetve, maga földi, élő testben, megfoghatatlanul magának s amazoknak egyaránt. Charon nem akarja fölvenni csónakába, Minosz zordan riasztja vissza a kapun belől, a bűnhődés első körébe leszálltakor. De maga sem tudja, mikép jutott az Acheronon át. A pokolbeli révész csónakjába lépve, nem tudja mi történik vele, csak lerogyott mint álom által sújtva, s mikor a következő ének elején, nagy égdőrejre, fölébred: már a túlparton találja magát. Az alvilágra szállás módját rejtelmeknek hagyja a költő még akkor is, mikor e rejtelmes világ belsőjét oly világosan föltárja előttünk.

III. É N E K. ¹⁾

„En rajtam át a jaj-városba ²⁾ léphetsz ;
 Én rajtam át az örök gyötrelembe ;
 Énrajtam át a kín-sújtotta néphez. ³⁾
 Nagy alkotóm igazságból teremte,
 Boltom' isten *hatalma* emelé fel,
 Fő-bölcsesége és örök szerelme. ⁴⁾
 Teremtett lény előttem nem bírt léttel,
 Csak örökléttü' ⁵⁾ — s én is az vagyok.
 Ki itt belépsz, hagyj föl minden reménynyel !“
 E szók, fekete színben álltak ott
 Egy kapu homlokán ; de én nem értvén :
 „Adj, mester, szólék, magyarázatot.“
 S ő, mint tapasztalt, így felelt, hogy kérdém :
 „Kételynek itt nincs helye, állni lomhán,
 A gyávaság itt hjába reszket térdén.
 Mert ez a hely, melyről előre mondám :
 Hogy örök kín itt sokakat hánytorgat,
 Elméjük fényét a bűn köde nyomván“. ⁶⁾

¹⁾ Ez éneket adtam már fordításban, az *Athenaeum* (szerk. Beöthy Zsolt) 1873-ki első számában. A ki fáradságot venne magának akkori fordításomat a mostanival összehasonlítani, könnyen meggyőződhetnék, hogy azt lényegesen átdolgoztam. Utalok csak a pokolkapu fölíratára (1--9. s.).

²⁾ A „jaj-város“ (città dolente) alatt értheti az egész poklot, de értheti különösen a Dis (Pluto) városát, mely a IX. énekben fordul elő, s mely belülről ég.

³⁾ E három sort, mely — s az egész kilencz soros pokolföli-
 rat, soha egy fordítónak sem sikerült tökéletesen, így is próbáltam : —

„Rajtam visz át az út a jaj lakába ;
 Rajtam visz át az örök gyötrelembe ;
 Rajtam, az elveszett nép hajlokába.“

⁴⁾ A pokol teremtésében, melyre nagy alkotóját igazság ösztönzé, a teljes szent háromság munkás : a hatalom az *atyát*, a főbölcsesség a *fiút*, az örök szeretet a *szentlelket* jelenti.

⁵⁾ A pokol előtt nem volt teremtett lény ; csak öröktől fogva valók, az isten (három személye) s az angyalok előzték meg.

⁶⁾ Az elme (ész) fényét, az eredeti szerint : javát, a bűn által veszti el az ember, annak köde elhomályosítván.

S kezem' megfogva, kissé bátorodtat
 Maga után vont. Beléptünk legottan
 Sötét helyére a szörnyű titoknak.
 Sírás, nyögés, üvöltés hangzik ottan
 A csillagatlan, pusztá s fekete
 Légben, hogy sírni kezdék meghatottan.
 Bósz szitkok ott, nyelvek vegyülete,
 Kín jajjai, lármája vad haragnak,
 Dulakodás, mit vad zaj hirdete,
 És mind ez együtt, folyton, úgy forognak,
 A fény- s formátlan légben, mint a hol
 A fölvert por felhői kavarnak.
 S én, míg fejem zúg s keblem fúldokol,
 „Mester, mi vad zaj hat fülembé?“ kérdem,
 „Mely nép ez itt, mely ily kínban lakol?“
 Ő válaszolt: „Így kell jajongni körben
 A nyomorúlt lelkeknek, a kiket
 Nem tüntetett ki fönn sem bűn, sem érdem.
 Köztük leled az angyal-sereget,
 Kik isten ellen, gyáván, nem keltek fel,
 De meg se' tartották hűségöket.
 Az ég nem szennyezi be ilyenekkel
 Fényét — s a pokolnak se kellenek,
 Mert a közöny a gonoszaknak sem kell.“¹⁾
 Kérdém: „Mi bósz kín támadt ellenek,
 Hogy ezt a nagy gyötrelmet szenvedik?“
 És ő: „Röviden megfelelhetek.
 Halál reménye nem mosolyg nekik;
 Vak éltek már oly mélyre sülyedett le,
 Hogy más sorsát csak irigyelhetik.
 Nevöket a hír ajkára se' vette,²⁾
 Nem költnek szájalmat s ítéletet sem.
 Elég ezekről; jer tovább, sietve!“

¹⁾ E tan, hogy emberek és angyalok közt a közönyösek, a se jók, se rosszak, a színt vallani nem merők, a legalávalóbbak: egészen megegyezik az újtestamentom ítéletével, melyet János, a Jelenések könyvében (III. 15. 16.) a laodicéabeli gyülekezet angyalához (papjához) intéztet a Krisztus által: „Tudom, hogy se hideg, se meleg nem vagy, vajha hideg vagy meleg volnál. Mivel pedig lágymeleg vagy, se hideg, se meleg, kiokádlak az én számból“.

²⁾ E szerencsétlenek, se jó, se rossz — se erény, se bűn által nem tűnván ki a tömegből, természetes, hogy a hír se vette nevöket ajkára; se a szájalmat, se az ítéletet nem hívják ki magokra. Dante

Oda tekinték ; s egy zászlót sebesen
Körben forogni láték — s nem hívém
Hogy nyugta csak egy perczig is lehessen.
S nyomán tolongva láték jöni én
Oly szörnyű rajt, hogy ennyin a halálba
Roskadtak voln' már, sohse képzelém.
S egy ismerős a mint előttem álla,
Rá néztem, őt szemügyre venni jobban,
Ki a nagyságról lemondott, a gyáva ! ¹⁾
S azonnal arról meggyőződtem ottan,
Hogy ama hitvány nép áll itt előttem,
Mely egykép megvetett égben s pokolban.
Nyomoru nép, életre érdemetlen ;
Mezítlen álltak, mindennek kitéve,
S bögöly- s darázs-had csipkedé szünetlen.
Szúrásaiktól arczuk' vér fedé be,
Könnyel vegyest, melyben hempergve mindég
Nyüzsgött az undok férgek éhes népe.
De most szemem, hogy távolabb tekinték,
Egy nagy folyó partján tolongni lát
Új néprajt. Én meg : „Mester, mi van itt még ?
Szólj, kik ezek, kik ama vízen át
— Mint félhomályban láthatom — tolongnak,
Hová s miért sietnek ? add okát !“
Ő válaszolt : „Okát megérted annak,
Csak várd be, hogy partját érhessük még el
Az Acheronnak, ama gyász-folyamnak“.
Szemem' lesütve, aggály érzetével,
Nehogy terhére essék tán beszédem,
Többé a partig szóm' sem emelém fel.

se nevez meg közülök egyet sem ; azt sem, a kire mindjárt alább ráismer.

¹⁾ Kérdés, kit ért Dante e lélek alatt, a ki gyávaságból lemondott a nagyságról ? Némelyek Ézsaut akarták értetni alatta, mivel elsőszülöttsége jogáról lemondott ; de ez a nézet már elavult. Legáltalánosabban az van elfogadva, mely V. Coelestin pápát akarja értetni, a kit Dante személyesen is ismerhetett s azért mondja „ismerős“-nek, s a ki, a későbbi VIII. Bonifác (utódja) incselgéseinek ellen nem állhatva, a pápai méltóságról, melyre pedig szelídsége s erényei által alkalmas lett volna, kislelkűen lemondott. VIII. Bonifác a Dante gyűlöletének s leghevesb megtámadásainak egyik fő tárgya, mit bűneivel meg is érdemel. De a költő, a talentomait elásó telietetlenséget, a jó iránti közönyt sem legyezi, a mint látjuk.

Ott, csónakán, a víz felől, setéten
 Evezni látok egy ősz komor aggot.
 „Jaj nektek, átkoztak!“ kiált dühében,
 „Örökre a mennyből kizárva vagytok!
 A túlsó partra vizlek csak, örök
 Setét van ott, ha izzadtok, ha fagytok!“¹⁾
 De hát te, kit még tart a földi rög,²⁾
 Mit állsz itt? Ez a holtak birtoka.“
 De látva, vissza hogy nem rémülök,
 „Más réven, úton fogsz te — mormoga —
 A túlsó partra szállni, nem velem!
 Könnyebb hajó vihet csak át oda.“³⁾
 „Csitt, Charon, lassan!“ feddé mesterem,
 „Ott akarják így, hol mód is van arra
 A mit akarnak; tedd kérdéstelen!“
 S a komor arcz, szőr-pelyhektől takarva,
 Fakó színében álla mozdulatlan,
 De rőt szemén villám-gyűrű kavarga.
 A szellemek remegve álltak ottan,
 Vénán, mezetlen, fogvaczogva hallák
 A durva hangot, ijedség-fogottan;
 Atkozva szüleik', s isten hatalmát,
 És születésök óráját s helyét,
 Az emberfajt s nemző és szülő magvát,⁴⁾
 Melyből reájok is szakadt e lét.
 S tolongtak bőgve a folyamra, mely
 Azokra vár, kik istent megveték.
 Charon pedig, szikrázó szemivel
 Intett nekik, míg össze nem verődnek,
 S ütő lapáttal, a hogy éri el.⁵⁾

¹⁾ Mivel a pokol különböző köreiben tűz s égető forróság — és jég s fagy váltja egymást.

²⁾ Dantéhez szól, ki még élő testben van, kit annál fogva nem illet meg a holtak birodalmába lépnie.

³⁾ A Charon csónakja csak lelkeknek, árnyaknak való; emberi test súlyát nem bírja meg; arra könnyebb csónak kell.

⁴⁾ A nemzés és a szülés magvát, az apai és anyai erőt megkülönbözteti.

⁵⁾ „Giotto óta“ — mondja Lecky *A művelődés történetében* — „maig, valódi eszmébánya az *Isteni színjáték*, a művészi szellemeknek“. — „Az *Isteni színjáték* — szól egy másik író *A keresztyén művészet* című könyvében, — folytonosan föntartotta hatalmát a művészek képzelődése fölött.“ Valóban nincs irodalmi mű, mely annyi képzőművészeti alkotásnak szolgáltatott volna anyagot, mint a *Divina*

Mint lombra lomb, fájáról ős erdőnek
 Reszketve hull alá, sanyarú őszbe',
 S halomra gyűlve áll színén a földnek :
 Úgy gyűle Ádám romlott magva őszve, ¹⁾
 Egy más után hagyván el eme partot,
 Mint madarak, csal-jelre, lépre fűzve .
 S a gyász vizen a csónak túlra tartott,
 De át sem értek ama partra még : itt
 Gyülemni láték meg' meg' új csoportot.
 „Fiam — kezdé most mesterem, beszédit, —
 Kiket holtukkor sújt isten haragja,
 Minden felől itt lelik útjok végét.
 Átszállítást itt kér aprója-nagyja,
 Mind ide űzi az örök igazság
 S borzalmukat még vágygyá változtatja :
 Hogy a túlpartot mielőbb láthassák.
 Jókat e csónak nem szállít soha,
 S ebből megérthetd Charon zord parancsát,
 Hogy mit jelente „félre-állj“ szava, ²⁾
 Most megrendült a bús táj, én pedig
 Megizzadék, oly félelmem vala.
 Egyszerre bús vihar kerekedik,
 Villám cikázék szerte, rőt világgal ;
 Borzadály fogta testem idegit —
 S lerogytam ott, mint sújtva álom által . . . ³⁾

Commedia. — Az épen itt leírt jelenet, mikor Charon, a pokolfolyó durva révésze, csónakába szedi a kárhozatra szánt lelkeket s a késlekedőket (e szó kimaradt fordításomból) evező lapátja ütéseivel is nógatja, a többi közt egy magyar művésznek, Thán Mórnak, is szolgáltat tárgyul. A megremült, meztelen, didergő lelkek csoportja s arckifejezései elég sikerültek ; de a lelkek árny volta sejtetve sincs. Nagyon vaskosak ; s a parton Virgillel álló Dantét sem tőlük, sem vezérétől nem lehet, teste különböző mivoltára nézve megkülönböztetni.

¹⁾ Mondani sem kell, hogy itt már nem az előkörben (a tornácban) maradandó semlegesek, hanem a pokolra szállandó mindenféle bűnösök csoportosúlnak ; a főtebb látott „új nép-raj“.

²⁾ Tudniillik, hogy nem vagy pokolra kárhoztatva, állj félre innen, neked más úton, más réven kell a túlvilágba jutnod, te a kiválasztottak közé tartozol.

³⁾ A pokolba leszállás borzalma külsőleg földrengésben és viharban, Dantéra nézve alanyilag ájulásban nyilatkozik.

IV. É N E K.

Mély álmomat fejemből egy nehéz
 Dörej veré ki, melyre fölriadtam,
 Mint kit erővel ráz föl durva kéz.
 Pihent szemem' széthordozám legottan,
 És fölugorva, meredten szemlélém —
 Kémlelve — a helyet hová jutottam.
 Valóban, ott valék az örvény szélén,
 A meredéken, melynek véghetetlen
 Jajhang gyűl össze kinterhelte mélyén.¹⁾
 Setéten állt az, mélyen, köd-fedetten,
 Hogy bár szemem belé szegzém, azonba'
 Világosan semmit ki nem vehettem.
 „Világtalan világba szállunk — monda
 Költőm, halott-halványan, — most le innét,
 Elől megyek magam, te lépj nyomomba.“
 S én, látva megváltozni arca színét,
 Szólék: „Hogy' menjek én, ha így remegsz Te,
 Ki biztatád eddig félelmeim' még!“
 De ő viszont: „Azok gyötrelme feste
 Arczomra szánat-színét, kik ottlenn túrnek,
 Mi szemeidben félelemnek tetsze.
 Előre hát! útunknak hossza sürget!“
 Ezzel leszállt s az első körbe²⁾ bévitt,
 Első övébe a földalatti űrnek.
 E helytt, a mennyire kivehetém itt,
 Nagy jajgatás nincs, sűrű sóhajok csak,
 Melyektől reszket itt a lég mindétig.
 Kín-szenvedés nélküli fájdalomnak
 Bús hangja ez, mivelhogy itt temérdek
 Nő, férfi, gyermek nagy csoporti vannak.

¹⁾ Dante ájulásban (álomban) nem tudja, hogy jutott át az Acheron túlsó partjára, a hol a meredek kezdődik, mely a pokol második s további köreibe vezet.

²⁾ Az Acheron két partjának természetesen egyenlő magaslaton kell állni; de a belső partnál mindjárt meredek van, mely a második alkörbe vezet le. Ez a pokoltornácز belső része, a pokol első köre, bár még nem tulajdonképeni bűnhesztő hely. A föld alatti üreg első övének nevezi Dante, mert az alábbi körök is mind közös központúak ezzel, bár minél leebb, annál kisebb területűek.

S jó mesterem így szólt: „Hát meg se kérded:

A kiket itt látsz, hogy miféle lelkek?

Most, mielőtt tovább mészsz, ezt megértheted.

Nem bűnösök, de még sem érdemeltek

Mennyet, nem jutva át keresztség révén,

Mely hit kapúja,¹⁾ szavaként hitednek.

A keresztyén kor előttiék lévén,

Istent kellőkép' nem imádhataék,

Ezek közé tartoztam én is, élvén.²⁾

Csak *e hiány*, nem bűn szerzé okát

Vesztünknek, s annyi csak szívünk fájdalma,

Reménytelen sovárgás a mit ád.“³⁾

Nagy bánat nyomta szívem', őt így hallva,

Látván, hogy itt függőbe' s zárva van

Ily érdemes nép e pokol-pandalba.⁴⁾

„Szólj, mesterem, oh mondd el, jó uram,“

Kezdem, a tévelyek fölötti hitbe

Bizonynya tenni óhajtván magam':⁵⁾

„Saját, avagy más érdeme, ha vitt-e

Valakit innen föl az égi házba?“

S ő, leplezett szóm értelmét sejdítve,

Felelt: „Újoncz valék még e tornácza'⁶⁾

Hogy egy hatalmast⁷⁾ idejöni láték,

A győzelem jelétől koronázva.

¹⁾ E hely vitás. A kéziratok egy részében *porta della fede* áll, vagyis: a keresztség, a hit kapujának mondatik; a kéziratok nagyobb része, s meg kell vallani a tekintélyesebbek: *parte della fede*-t írnak, mely szerint a mondat ezt tenné: nem menvén át a keresztségen, jutottak ide, a mi hitednek egy része, czikkelye. Én az első olvasást többre becslöm s ahhoz tartottam magamat.

²⁾ Virgil is az üdv eljövetele előtt halván meg, keresztség nélkül maradt.

³⁾ Itt nincs tulajdonképeni büntetés; csak az elérhetetlen utáni sovárgás fájdalma. Azért nem hallatszik itt jaj, csak mély sóhajok.

⁴⁾ E szóval fordítottam a *limbus*. A sír oldalán vájt üreg a pandal (padmaj is) s ilyen a pokol pandala.

⁵⁾ Péter apostol ama helye (1. lev. III. v. 18—20. v.), melyet főnnebb idéztem, némi kételyt s különböző magyarázatokat enged. Dante tehát meg akar győződni annak igaz értelméről, vajon csak-ugyan a pokolban járt-e Krisztus (a halála s föltámadása közti napon) s szabadított-e ki lelkeket innen?

⁶⁾ Mert Krisztus születése előtt csak 19 évvel halván meg, még nem rég (19 + 33 = 52 éve) volt a pokol tornáczában, mikor Krisztus oda leszállott.

⁷⁾ Tudniillik Krisztust.

Sok árnyat elvitt innen : Ős-apánkét
 S Ábel fiáét ; Nőét s azután a
 Törzs Ábrahámét és Dávid királyét ;
 Mózes, ki a törvényt hozá s megállta,
 És Izraelt, apástól s gyermekestől ¹⁾
 S Rákhelt, kiért oly hosszasan szolgálta. ²⁾
 S sok mást, kiket mind, mind az égbe vett föl ;
 De tudd meg, akarom, hogy más elébb
 Nem ment az égbe senki, ember-testből. “
 Folyvást haladtunk, a mig így regélt,
 S menénk az erdő sűrűsége közbe,
 Értvén az árnyak sűrű erdejét.
 De útunk hosszú nem volt még mindössze,
 A hegytetőtől ³⁾ — egy tűz tűne fel,
 Mely e félkör homályait legyőzte.
 Bár nem valánk hozzája még közel,
 Oly messzi sem, hogy meg ne látszanék itt
 Hogy tisztos nép lakása ím e hely.
 „Oh te, kit tudomány s művészet ékit,
 Szólj, kik ezek, a kiknek tisztessége
 Fölülhaladja mind a többekét ? “
 S viszont ő : „Hírnevők, a melyet még te
 A földön is hallottál, nyert nekik
 Ily nagy kegyet s kitüntetést az égbe. “
 A közben ily szó hallaték pedig :
 „Üdv s tisztelet a legdicőbb dalnoknak !
 Ím eltűnt árnya visszatér megint ! “ ⁴⁾
 S hogy újra csend lön és a hang elhallgat,
 Négy magas árnyat közelíteni láték,
 Kik szomorúk se, vidámak se voltak.
 Jó mesterem most így ejté szavát még :
 „Tekints amarra s jobbjában kardjára,
 A három előtt ki urok gyanánt lép :

¹⁾ Izrael, Jákob másik neve, tehát Izsák patriárárával s a maga 12 fiával együtt.

²⁾ Jákob 14 évig szolgálta Lábánt, míg Rákhelt elnyerhette.

³⁾ Ismét kétes olvasású hely : *dal sonno* vagy *dal sonno* ; az első esetben „a magaslattól“, a honnan tudniillik ide szálltak ; a másodikban „álmodott helyétől“, a hol tudniillik álmodott volt az erdőben. Emez erőltetett olvasás. Dr. Angyal csak azért, mert (az igen hibás) *Corvina-codex*-ben *sonno* áll, ez olvasást fogadja el fordításában.

⁴⁾ Virgilt üdvözlök így a többi (költő-) árnyak.

Az ott Homérosz, a költők királya.¹⁾
 Gúnyos Horácusz másodsor érkezik,
 Aztán Ovid s Lukán jó utoljára.
 S mivel osztozik vélem mindenik
 A névben,²⁾ mely imént füledbe hangzék,
 Tisztelnék engem azzal, s jól teszik.“
 Így gyülekezni láttam sorjában, szép
 Körét a legdicsőbb dal mesterének,
 Ki mind a többit túlszárnyalja, saskép.³⁾
 S hogy még egymással némi szót cseréltek,
 Felém fordulva üdvözöltek engem;
 Ezt mesterem mosolygva köszöné meg.
 Sőt részesültem még főbb tiszteletben:
 Hogy a magok körébe fogadának,
 E szép csoportban — hatodiknak lennem.
 Így értünk közelébe ama lángnak,⁴⁾
 Szólván sokat, mikrül hallgatni mostan
 Oly szép, beszélni mint akkor valának!
 Egy szép kastély aljához értünk ottan,
 Övezve hétszeres magas fal által,
 Szép csermelytől köröskörül mosottan.
 Bizton menénk ezenn át, száraz lábbal,
 És vélök együtt⁵⁾ hét kapún menék be,
 S zöld rétre leltünk, friss fűvel, virággal.⁶⁾
 Sok nép volt itt; mindnek komoly a képe,
 És mindnek arca annál méltóságosb;
 Mind gyér szavú, de édes a beszéde.
 Mi egy sarokból most nyíltabb s világosb
 Főpontra léptünk, a holott legjobban
 Mind valamennyit jól beláthatám most.
 A zöldes pázsit közepén legottan
 E nagy lelkek csoportját ismerém fel,
 Kiket, dicsekszem hogy csak megláthattam.

¹⁾ A kard a hős-költőt, a harczok éneklőjét jelenti Homérban.

²⁾ „A legdicsőbb dalnok“ (l'altissimo poeta), melylyel Virgilt az imént üdvözölték.

³⁾ Még is Homér, a *poeta sovrano*, a legelső az egyformán dicsők közt.

⁴⁾ Melyet, főlebb, messziről láttak volt.

⁵⁾ Sétálva együtt ment a hat költő. Mily idylli kép, s a mi következik!

⁶⁾ Egy kis paradiesom a pokol csarnokában!

Látám Elektrát, ¹⁾ nagy kíséretével,
 Kik közt Aeneast és Hektort szemlélem,
 S Caesart, fölfegyverezve ölyv-szemével.
 Látám Camillát ²⁾ és a másik félén
 Pentesileát ³⁾ s Latin királyt, a mint
 Lavinia lányával ült egy széken. ⁴⁾
 Azt a Brutust, ki előzé Tarquint, ⁵⁾
 Lucretiát, Juliát, Marciát s Cornélját, ⁶⁾
 És külön, egymagában, Szaladint. ⁷⁾
 S a mint fölebb emeltem szemem héjját,
 Látám a főt a bölcselők körében, ⁸⁾
 Kik mesterök' hódolva ölelék át,
 Mind bámulák őt s tisztelék egyképen.
 Mellette látám Sokratest és Plátot,
 A többieknél hozzá közelébben.
 Ki esetlegnek vélte a világot:
 Demokrit, ⁹⁾ — s Tháles és Diogenes,
 Empedokles, ¹⁰⁾ Zéno s Heraklit ¹¹⁾ állt ott.

¹⁾ Ez az Elektra nem az Agamemnon leánya, hanem az Atlasé, az Atalan neje, a Dardanus anyja s így a trójai hősök özanyja; azért van körében Aeneas és Hektor.

²⁾ Camilla, Italiában a trójai jövevények ellen —

³⁾ Pentesilea, az amazon királynő Kis-Ázsiában, *mellettök* küzdve esett el.

⁴⁾ Latinus és Lavinia, mint az előbbieik is, Aeneással, a Virgil hősével való viszonyukért vannak itt említve mind.

⁵⁾ A *másik* Brutus, a Caesar gyilkosa, bezzeg *más* helyen van!

⁶⁾ Lucretia, a Collatinus neje; Julia, a Caesar leánya s Pompejus neje; Marcia az uticai Cato neje (kit, magát, a purgatorium előcsarnokába helyezett a költő); Cornelia a Gracchusok anyja.

⁷⁾ A nemes mahomedán, a többi pogányoktól külön tart, azért van egy magában.

⁸⁾ A hősök után a philosophok; és pedig magasabban. A fő közöttük Aristoteles, a stagirita, bár nevezve nincs; nem is szükség, oly nagy — majdnem isteni — tiszteletben állott a Dante idejében. Dante maga rendesen úgy említi: „a philosoph“ — kat'exochén!

⁹⁾ Az abderita, a nevető philosoph. Dante, monas-rendszereért fogja rá, hogy esetlegnek (kiszámíthatatlan erőknél) tulajdonítja a világ létrejöttét.

¹⁰⁾ Egy rajongó pythagoreus, a ki az Aetna kráterébe ugrott, mondják: hogy a földközépi tűz természetét saját tapasztalásból ismerje meg.

¹¹⁾ A síró philosoph.

A jellegek gyűjtője, a nemes
Dioskorid, ¹⁾ Orfeosz, Anaxagóra ²⁾
Ptolemeusz ³⁾ s mérnök Euklides;
S Seneca, első erkölcsi szigorra.
Hippokrat, Avicenna, Galién, ⁴⁾
S Averois, a nagy magyarázó ⁵⁾ sorba.
Tullius, ⁶⁾ Linus, ⁷⁾ — sorra venni én
Mind nem birom, a tárgy bősége aggat,
A tett nyomában a szó késve mén.
A hat közül már csak ketten maradtak, ⁸⁾
Más útra engem vitt nemes vezérem,
Csendből oda, hol rezg a lég viszontag,
Míg a helyet, hol nincsen fény, elérem

¹⁾ Dioskorides, a ki az ásványok és növények sajátságairól, jellegeikről, a mérgek- és ellenmérgekről írt, azért mondatik a „qualitások gyűjtőjének“ — ellentétben a „quiditások“-kal, a substancziákkal.

²⁾ Anaxagoras a Perikles tanítója.

³⁾ A Copernicusig divott csillagrendszer megalapítója vagy a geographus? Euclides a nagy számtanár s geometra.

⁴⁾ A régiség három nagy orvosa s természetvizsgálója. Avicenna, arab orvos.

⁵⁾ Aristotelesnek akkoriban nagy hírű fordítója s commentatora.

⁶⁾ Cicero.

⁷⁾ Linus, költő, Apollo fia. Virgil, egyik ecclógájában Orpheus mellett említi. Mások azonban, s talán helyesen, Liviusnak olvassák.

⁸⁾ Tudniillik Dante s Virgil, kik tovább mentek; a más négy elmaradt.

DEÁK FERENCZ SZOBRÁRÓL. *)

Ha a fényűzés fogalma átvihető azon területre is, melyen valamely nemzet anyagi és szellemi szükségei egymásba folyólag találkoznak, úgy a fényűzés szükséges voltát, bizonyos tekintetben, semmi sem igazolja szebben, mint az az áldozatkészség, melyet imént a Deák Ferencz emlékének állítandó szobor ügyében tanúsított a nemzet.

Távolabbról tekintve e szobor-emlékkel talán fölösleges művet létesít, és mégis, ha valamelyikünk kétségbe merné vonni fölállításának szükségét, szívünk és értelmünk egyaránt tiltakoznék ez álokoskodás ellen.

Mert álokoskodás volna, ha kérdeznők, kell-e pompás és költséges emlékeztetőjél arra, a mit felejtteni amúgy is lehetetlen? Hiszen, a merre csak nézünk, Deák áldásos működésének maradandó nyomaival állunk szemben. Úgy rémlik előttünk, hogy a szabad levegőt is, melyet szívünk, ő neki köszönhetjük, s az ő emlékét tiszteljük annak tudatában, hogy — létezzünk. Szóval, lenne bár állami fönnállásunk maga is az ő emlékműve, s mint ilyen: „aere perennius“: e tudat csak fokozni fogná bennünk szükségérzetét annak, hogy valódi szobor-emléke lépcsőinél lélekben és szívben rójjuk le irányában hálánk adóját. Ösztönözni fog bennünket arra, hogy gyermekeinknek s unokáinknak is büszkén mutathassuk meg: íme ilyen volt Deák Ferencz földi alakja; nézzétek és tiszteljétek benne honmentő erényeinek és mély bölcsességének tükrét; nekünk e szobor vigasztaló emlékjel a múltból, nektek legyen biztató intés a jövőre, ha netalán ismét elborúlna az ég hazánk fölött! Mert ő mondta ki, a haza bölcse, és be is bizo-

*) Olvastatott a m. t. akadémia 1878. decz. 4-én tartott ülésében.

nyitotta előttünk az igazságot: hogy a mit a hatalom ront meg, ismét föléledhet, de a mit a nemzet könnyelműsége önként oda vet, vagy gyávasága elhanyagol, azt újra visszaszerezni ritkán sikerül.

És azért akarjuk mindnyájan, hogy a közös szükség-érzetének megfelelőleg, nagyobbyszerű szobormű örökítse meg jelképileg, Deák Ferencz halhatatlan érdemeinek emlékét.

A közakarat ez irányban a megindított közadakozás rendkívüli sikerében nyilvánult, mely a kegyeletes vállalat létre jöttét biztosítja. De ez anyagi biztosíték által még csak ama külső akadályok vannak elhárítva, melyek annyi más közczélunk és üdvös intézményünk valószínűségének rend szerint útjában állanak. Ez a siker még csak fél siker, s hogy teljessé váljék, az már nem függ a nemzet akaratától. Csak óhajtasánt fejezhetjük ki: vajha a föllálitandó emlék, az eszme genialis megtestülése által majdan a dicsőség fölcentjéhez s a hálás nemzethez méltó legyen!

És ki hinné, ezzel sem merült ki még óhajtasaink sora. Halkabban nyilvánul, de tudom országszerte nyilvánul és nem kisebb bensőséggel a harmadik: vajha magyar művész fölgült geniusának sikerüljön a rendkívül hálás, de föltötte nehéz föladatnak művészi megoldása.

Ámde fojtsuk el egyelőre ez utóbbi óhajunkat. — Legalább egy kis óranegyedig. Ne vonja az elfogultság hályogát szemünkre, ne homályosítsa el ítélő képességünk tárgyiasságát addig, a míg a nemzeti kegyelet szülte vállalat külső és belső sikerének föltételeit, a közakarat teljesülésének esélyeit kutatjuk.

Ismerjük el mindenek előtt azt, hogy a nemzeti közakarat végrehajtásával megbízott testület, a vállalat előkészítésében lelkiismeretesen fáradozott s körültekintő gondnal intézkedett mind arról, a mit szükségesnek vélt, hogy az ügy sikerét töle telhetőleg előmozdítsa s biztosítsa.

A szoborbizottság — mert erről szólunk — első sorban a föllálitandó szobor-emlék helyét szemelte ki legjobb tudomása szerint.

A Deák-szobor helyeül, mint tudjuk, a Ferencz József térnek azt a részét szemelte ki, mely a kereskedelmi társulat palotája előtt terül el. A szobor tehát arczczal a Dunának, illetőleg a budai várpalota felé fordulva, mintegy párját fogja

képezni a Széchenyi-szobornak, mely közvetlenül az akadémia palotájának homlokzata előtt fog közelebb fölállíttatni. A pályázat-hirdetésben azonban a bizottság nem tartotta szükségesnek kijelenteni, hogy a Deák-szoboremlék külső alakjára nézve a Széchenyi-szoboremlék conceptióját és részleteit szem előtt tartva, annak megfelelő pendantja legyen.

Ez a hallgatag intézkedés több tekintetben megfelel a közóhajtnak. A tér ugyanis, melynek két átellenes részére van tervezve, egyik oldalára a Széchenyi-szobor, másikára a Deák-szobor, magában oly nagyterjedelmű, hogy egy pillantásra úgy sem volna az egymástól távol eső két szobor egyszerre átpillantható. A symetrikus elhelyezésnek kívánalma amúgy is teljesülni fog; részletesebb analogiának szüksége pedig a két szobor-emplék között, fönn nem forog.

E körülmény még jobban szembe ötlük, ha zárjel között említjük, a mi különben is nyilvános titok, hogy a tér közepére, a két szobor-emplék vonalába még egy nagy szabású lovagszobor fölállítása terveztetik, ugyanazon helyre, melyen azelőtt az úgynevezett koronázási domb emelkedett, a honnan király Ő Felsége 1867-ban lóhátról koronázási díszben a hagyományos négy kardvágást ejtette a négy világrész felé.

Nem kutatom ezúttal, hogy a térnek nagy terjedelme, a körülfekvő paloták, a lánczhíd monumentális arányai s a szemben fekvő várhegy uralkodó tömege nem fognak e nyomást gyakorolni, nem törpitőleg hatni-e a térre tervezett szobor-emplékekre még akkor is, ha ezek arányai a közönséges mérveken túl terjeszkednének. Mert minden nagyság csak viszonylag az, s a szobor-emplék imponans hatása nagy mértékben attól függ, hogy mily környezetben mutatkozik. De e kérdés, úgy látszik, nem nyílt kérdés többé, s mint régebben elhatározott, hogy úgy mondjam befejezett tény, elmélgésem keretén kívül esik.

A pályázati föltételek sorában a szoborbizottság továbbá azt kívánta, hogy a beküldendő versenyminták domborúak, azaz mintázottak s ne csupán tervrajzok, azonfölül oly nagyságúak legyenek, hogy a kisebb arányú tervmintából biztos lehessen következtetni a hatásra, melyet a nagy mérvekben végrehajtandó mű a szemlélőre gyakorolni hivatva lesz. A szoborbizottság megállapította végre a pályaművek legjobbjainak odaítélendő három pályadij nagyságát, a szobor-emplék végrehajtására fordítható összeg maximumát, intézkedett a

pályázat eredménye fölött ítélendő jury megalkotása felől s a pályázatot nemzetközi (anonym) verseny alakjában hirdetvén, appellált a jelenkor legjelesb művészeihez, a kiknek vésőjére méltónak s anyagilag is jutalmazónak tudta a kitűzött földadatot.

Sőt a kielégítő megoldás érdekében még többet tett. Kiváló hírben álló három külföldi szobrászt, külön díj biztosítása mellett hívott föl egyes pályaminták készítésére; a fölhívottak közül azonban, mint értesültünk, csak egy, közvetve csak kettő felelt meg a fölhívásnak: Zumbusch, a bécsi akadémiának jóbirú szobrászati tanára, és Warrington-Wood, Rómában élő éjszakamerikai szobrász, ki Anglia számára készített nagy Michel-Angelo szoborral tette nevét ismeretessé. Az olasz Fedi, a francia Chapu, továbbá Dupré, Müller, első rendű művészek azonban nem vállalkoztak közreműködésre. Hazai szobrászt a szoborbizottság nem tisztelt meg hasonló fölszólítással. Tudjuk, hogy találkoztak, kik a bizottság ez eljárásában a hazai erők szándékos mellőzését vélték fölsísmerni; tudjuk azt is, hogy a szoborbizottság teljesen kielégítő nyilatkozat közzététele által eljárását a fönforgott körülményekből magyarázta és igazolta.

Kitűzte azonfölül a pályaművek beszolgáltatásának határidejét, 1878-ik október utolsó napját, úgy hogy a nagyszabású földadat legalább tervezeti mintában való megoldására, egy teljes év állott a pályázatban részt vett művészek rendelkezésére. A határidő letelte után pedig gondoskodott arról, hogy a beérkezett versenyminták nyilvánosan kiállíttatván, a közönség véleményt alkothasson magának azok belértékéről és célravalóságáról. S ezzel a szoborbizottság egyelőre befejezte munkálkodását.

Többet alig is tehetett.

Arra hivatva nem érezhette magát, hogy akár a fölfogásra nézve, akár a megalakítás egyéb módozatait illetőleg előzetes utasítást adjon a kitűzött földadattal megpróbálkozó művészeknek. Ez annyi lett volna, mint megkötni a szabadon alkotó műszellem szárnyait, békóba verni a teremő képzeletet, s bitorolni a művész előjogait, ki csak teljes szabadság mellett vállalhat felelősséget a megalkotandó mű sikereért. Az emlékszerű földadatoknál fölmerülő fontos kérdések többjei, névszerint a tervezett emlékmű stylje, a történelmi mozzanat

megválasztása, az alaknak ülő vagy álló helyzete, (attitudeje) ruházata, a talpazat minősége, még az a körülmény is, vajon a földadat csupán magán álló főalakkal lelje-e megoldását, vagy eposzszerűen cyclicus compositió szélesebb alapján? mind e fontos kérdések érintetlenül maradtak a pályázati hirdetésben.

Mindezt a bizottság a művész belátására, inspiratiojára bízta.

És úgy hiszszük helyesen. Legalább a hazai művészszel szemben, ki ilyenmő tanács vagy utasítás nélkül is könnyebben eligazodhatott.

Mert ez, mint a nemzet szülöttje, s a napjainkban végbement politikai átalakulás élő tanúja, talán Deák személyes ismerője is, az általa előidézett kedvezőbb helyzetnek maga is érző és megértő osztályrészese, a megismerés ezer szálain át helyes tájékozást meríthetett arra nézve, mint kelljen összeegyeztetni a szigorú művészet követelményeit a nemzet óhajával; a széptani törvényességet a nép ösztönszerű s többnyire helyes tapintatával, melyet ignorálni nem szabad, ha egyik legnépszerűbb alakjának szoborban megörökítése forog szónyegen.

S vajon e részben több biztosítékot nyújt-e a még oly jeles külföldi művész szakismerete? Tudjuk, hogy minél jelesebb a művész, minél inkább él belső lángjának, hivatásának, annál kevésbé érinti őt a politika, — de főleg a szomszéd, vagy még távolabb eső országok politikai mozgalmainak áramlata. Egy az övétől fajra, nyelvre, sorsra és törekvéseire különböző nép hőse iránt, rendszerint csak akadémiai mérvben tud lelkesülni. Arra, hogy a művész valóban nemzeti műemléket alkothasson, e nemzet talajából kell fakadni az ő kedélye, az ő eszménye, az ő lelkesedési virágainak is, és ha szellemi rokonsága körén kívül eső népcsalád nagy fiának szobrát mintázza, nem kell-e attól tartania, hogy tapogató kísérletei közben fél úton megreked, mielőtt, a mint akarnia és tennie szükség, ama férfiú jellemébe, szereplésének valódi jelentőségébe, nemzeti sajáttságainak titkaiba behatott.

Ugyanily nehézségek forognak fönn, midőn más nemzetbeli kiváló férfiak irodalmi méltatásáról van szó.

Az ily arczkép, nagy vonásaiban, meglehet találóbb, az ítélet talán tárgyiasabb is lesz; megengedem; de bármennyire tisztellem e tulajdont minden téren, hol a higgadt megfontolás,

a tette készítő indokok mérlegelése a főczél, úgy fázom az objectivitás túlságától akkor, midőn emlék-szoborról van szó, mikor a világ tapsai között, saját nemzete tüzi föl a babérkoszorút, dicsóúlt fiának homlokára.

Csak szükségből hívják a nemzetek ilyenkor segítségül az idegen művészt; és műve sikerében kétkedni szabad mindaddig, míg a kész mű előtt aggályaink el nem oszlanak.

Igaz ugyan: egy angol írónak sikerült a németek legnagyobb költőjének oly jellemzése, minővel eddig a költő hazájában, e kiválóan irodalmi hajlamú nemzet egy írója sem vetélkedhetik.

De a példa ritka, csaknem egyedül álló. Rendszerint pedig csak a mintául, a jellemzés tárgyaúl szolgált nemzet ismeri föl és érzi meg ama finom disharmoniát, mely a különben sikerült műben is a nemzeti árnyalatok hiánya vagy téves visszfénye által árulja el az idegen arczképirót.

Deák Ferencz egyébiránt nem csupán speciális magyar nevezetesség, hanem európai hírű nagyság volt s elismerem, hogy a főnforgó szoborüggyet illetőleg, az idegen művésznek ritka kedvező módja volt mélyebb bepillantást nyerni Deák Ferencz életének és érdemeinek külön világába. Ezt a nélkülözhetetlen tájékozást e tisztelt testület nagyérdemű alelnökének *Deák Ferencz emlékezetéről* beható jellemzéssel és classicitással írt monographiájából nyerheté; mely mű német fordításban is jókor megjelent arra nézve, hogy a pályázó művészek meríthessenek belőle. Mennyire ment mégis a szoborbizottságnak a külföld fejlettebb művészetébe vetett bizodalma, a gyöngébbnek ismert hazai művészet jobban tájékozott inspiratiojával szemben, nem tudom.

Hogy a mű alapjául veendő fölfogás tekintetéből mindkét irányban némi aggodalmak lehettek, kitűnik ama tényből, hogy a különben mellőzött aesthetikai szempontok közül csupán egyet, de egyet mégis föltételül szabott pályázati hirdetésében: azt tudniillik, hogy Deák Ferencz egyéniségét ne elaggott s betegségtől elcsigázott korában, hanem férfi-ereje teljében, politikai szereplésének tetőpontján ábrázolják.

Minden más irányban tanúsított tartózkodásának indokait már az imént érintettem és méltányoltam.

Bennünket azonban ugyan ez indokok semmire sem köteleznek. A pályázat határideje lejárt; a semmi előleges és

mérvadó vélemény-nyilvánítás által nem korlátolt művészi fölfogás termékei tekintélyes számban beküldött kül- és bel-földi tervminták alakjában állanak előttünk. Az irányzatos fölszólalás gyanúja nem érhet bennünket, ha most, az illetékesen döntő bizottsági ítélet kimondása előtt, a széptani elvek és nemzeti aspirációink világánál tisztába kívánunk jönni az iránt, hogy tulajdonképen milyen legyen az a Deák-szobor, mely minmagunkat is kielégítsen, a jövő nemzedéknek is helyes fogalmat adjon Deák Ferenczről, de meg a nemzet kegyeletéről is, melylyel mindegyikünk lelke mélyében már emlékszoborra méltónak ítélte a nagy férfiút, még mielőtt lángszelleme törekeny porhüvelyéből kivetközött.

Az ily, első sorban általánosan széptani s csak másod sorban subjectiv magyar ízű buvárkodás alig eszközölhető egy kis elméleti apparatus nélkül, melyet egyébiránt ép e helyen szégyelni vagy épen mentegetni, legkevesebb okom volna.

Pedanteriának is mondhatnám inkább mint tudományos elmélkedésnek azért, mert a szönyegen levő művészeti kérdést, akarva nem akarva, csak a régi remekkori szoborművészet hagyományos elveiből és tanaiból kiindulva lehet szellőztetni.

Mai szoborművészetünk is a régi műelveken sarkallik. Lényegében ma is az a mi régen volt; legeszményiebb a társzművészetek közül, mely bölesőjében és fejlettségének legmagasb fokán csupán isteneket ábrázolt, s az eszmény fénykörébe vonja, a mit a realis élet köréből kiemelve talapzatára állit. — A mit megragad, azt isteníti. — Az eszményítés életeleme és főcélja; — a lélek és test közvetlen egysége pedig szépsészeti alapelve a szoborművészetnek.

Legfőbb törvénye, — antik értelemben — az alaki szépség; és e törvény kiegészítője gyanánt elengedhetetlen kelléke az, hogy az alaki szépség egyszerűségben és naivúl nyilvánuljon.

Ez az egyszerűen és naivúl jelentkező alaki szépség egyébiránt korántsem ellentétos az erkölcsi tartalom teljével. Épen a jellembeli szépség talál hű kifejezésre a szoborművészet anyagának súlyában, kimért szilárdságában, műszaki korlátaiban.

A jellem ingatlansága különösen alkalmas és méltó arra, hogy szép alakban megtestesülve állandó kifejezést nyerjen

azon művészet által, melynek az építészettel közös alapvonása : az emlékszerűség.

De nem kívánok félreértetni. A plastikai művészetnek nem főfeladata az érzelem világának, a lélek és kedély belső mozgalmainak, küzdelmeinek tükrözése. Legalább antik fölfogás szerint nem az.

A szobrászat remekkori eszménye e részben különbözik a későbbi korok eszményiségétől.

Amott a symbolismus föltétlen uralma ; itt az egyéni vonásoknak fölülkerekedése. Íme a pogány remekkor és a keresztyén korszakok plastikai eszményének, a tiszta idealismusnak és az individualismusnak válaszfala.

A görögök csaknem kizárólag isteneket és félisteneket ábrázoltak. Tárházuk a pogány mythologia. — A keresztyén korszak szobrászata inkább az általános emberiből merit és a történelemből.

Alávetve a földi lét közös korlátainak, a görögök is csak emberi alakban képzelik és ábrázolják isteneiket ; de az emberi alakot egyéni vonásainak mellőzésével az általános vagy tipikai tökély és szépség tiszta eszményéig emelik ; míg a keresztyén századok, eszményies alakzataikban is alkura lépnek az egyéni vonásokkal, a realis valóság subjectivebb tüneteivel, a természetűség életmeleg hangsúlyozása által.

Vagy fejezzük ki ez ellentétet még szabatosabban egy nagyérdemű német aesthetikus szavaival :

A görögök képzelete oly határozott mérvben plastikai volt, — úgymond — hogy nálok a szobrászat lényege csaknem összevágott annak történelmi formáival ; annyira, hogy továbbfejleszthető anyagul vajmi keveset hagytak fenn az utókornak.

Eszményök a természetű egyéni vonások közül csak annyit vett föl magába, a mennyit elbirt. Nálok az isteni és emberi alak külön fogalmi köre szépen és összhangzatosan egymásba foly ; a legfőbb méltóságot a legigézőbb kellemmel párosítani csak ők tudták igazán.

Mindezt épen nem lehet állítani a görög és római művészet hanyatlása után bekövetkezett keresztyén századok, az ascetikus középkor plastikai eszményéről, még a renaissance korát sem véve ki, melyben, mint tudjuk, a romokból föltúrt és újra napfényre került antik szobortöredékek nagyobb száma

s az ideális alakszépségökön föllobbanó lelkesedés a művészek másod virágzását idézte elő.

De nem a régi szoborművészetét, egész tökélyében, hanem újabb valaminőt, melyen a megváltozott világrend és világnézet módosító befolyása nagyon is megérzik; — habár egyes lángelmű mesterek keze alatt tündérszép termékekben nyilvánult.

Igen, az újkor fölismerete fölülmulthatatlan tökélyét az antik szoborművészetnek és ismét visszatért annak styltörvényeihez; de a kritikai bonczkés alá vett mythos szétfoszlása után és a modern culturának mostoha formái között nemcsak ez eszmények, hanem a tisztán emberi dolgok körében is a művészet csupán visszatekintő és másod kézből való műtermelés szűk ösvényére szorult. Ellenben nagyobb tevékenységet fejt ki s több önálló lendületet tanúsít a történelmi emlékművészet terén, melyen az őszemek és a nagyobb természetűséggel egyénítő styl között, valami közép fajta, fejlődőképes csírának bizonyul.

És e tételek után a jövőbe vetett bizalom hangján így fejezi be Vischer aesthetikájának a szoborművészetre vonatkozó fejezeteit:

A mit az imént mondtam, az oly műírányt jelez, mely a modern szoborművészetnek életképes jövőre nyújt kilátást. Igen, van módja tovább élni, de úgyszólván csak megmaradt fél tüdejével, mely azonban annyira megerősödött, hogy másik felének hiányát elviselheti. Hogy miről van itt tulajdonképen szó, azt más művészetek köréből vett példákön határozottabban lehet kimutatni. Különösen pedig a költészet terén úgy hiszi, hogy kell oly stylnek lenni, mely Shakspeare naturalismusát és individualismusát a klassikai szépség eszményével egy harmadik magasabb stylfajban összeolvasztani hivatva volna, melyben amaz éjszaki styl-elv tévedései és barbarismusa kiküszöböltetvén jellemző éle folyton tisztulva tovább fejlődnek. A szobrászatban egyébiránt kevésbbé biztosnak tartja a jelzett nyomon való haladás czélszerűségét. Nagyon is melyen alapszik lényegében a közvetlen eszményi szépség, s felő, hogy az oly közvetítő styl, mely közép úton állana az antik és középkori, a déli meg éjszaki között, ha meg is találnák, talán még sem válnék be a szoborművészet teljes fénykorának. De valami alapja mégis van a dolognak. A nürnbergi Sebaldus-

síremlék mintázójában valami titokszerűen shakspeare-i elem rejlik s úgy vagyok meggyőződve, hogy ez irányban ha nem is lendületesen gazdag, mindamellett üde gyümölcsökkel biztató jövő fekszik. Legalább ily irányt jeleznek egy Rauch, egy Schwanthaler és Rietschl legsikerültebb művei. Ezekben a történelmi fanyarabb vonások, az egyénileg jellemzőbb idomok olynemű styltörvénye nyilvánul, mely szigorúbb nagyság és tisztább méretek fékével zabolázza és szabályozza a szobrászati műtermelést. A góth-korszaknak s utóbb a késő renaissance és a roccoco századainak ez kevésbé sikerült. Önként értetik egyébiránt, hogy itt különösen az emlékszoborról és a síremlékről, anyag tekintetében az érczről, compositió dolgában a domborműről, az emlékszoborról meg a szoborcsoportozatról van szó. E jövő szobrászatában a történelem, úgy a hogy pótolni fogja majd a mythost, a történelmi hős a mondaít; kimagasló nagy férfiak bősége pedig az istent, a ki szellemét reájok kiöntötte.

Deák Ferencz volt ily nagy férfiú; az isten láthatólag kiöntötte föléje szellemének sugarait.

De térjünk még egyszer vissza Vischernek föntidézett szavaira. Több mint egy századnegyede annak, hogy azokat megírta. És jobban semmivel sem igazolta azt, hogy élesen bíráló szeme a jelenkor aesthetikai sebeinek mélyére pillantott.

Ezt az elvi kiegyezkedést ugyanis, melyet kortársai közül sokan már bevezetett tényül ünnepeltek s benne az újkori művészet diadalát ismertek föl az ókor s a múlt századok hajporos hagyományai fölött: a biztos révpártot ő, látnoki szemmel, sejtő szívvel, de hévteljes bizodalommal csak a távolabb jövő fényködében üdvözölgeti.

Mintha a magyar költővel mondaná, bár más vonatkozással: „*még jöni fog, mert jöni kell, egy jobb kor*“ —

És ma huszonöt év letelte után, ki merné állítani, hogy e jobb kor fényes küszöbére léptünk?

Maga Vischer legalább tudtommal nem mondta ki és nem mondja sehol, noha még él az ősz tanár és derekasan működik, s nálánál bizonyára senki melegebben nem üdvözlölné az új styltörvény régen lesohajtott megváltóját. Ha van újabbkori oly műszellem, melyet az antik remekkorival talán egyenrangú gyanánt szembe állíthatunk, úgy bizonyára Shakspeare lángszelleme az, melynek tüzetől ma is fölmeleg-

szünk, nemcsak, hanem varázssvesszejének érintése alatt velőnkig meg is rázkódunk, akaratlanul, a költő kénye kedve szerint.

És Shakspeare lángszelleme már három század óta világítja be a versenypályát. Vajon elmaradt-e már mögöttünk s nem inkább tőle nyeri-e maig is tápját és szeszét komolyabb színirodalma az egész világnak?

Hol van a haladás, jelenkorunk mindent túlszárnyaló, villámsebes haladása? — A szépművészet öt világreszében sehol. Kénytelenek vagyunk bevallani: zsellérek vagyunk e területeken, nem önálló földbirtokosok, kiknek örökségét a letűnt ivadékok tőlünk megírígyelhetnék.

Mindenben a múltnak lekötözött, de lázadásra kész szolgálói, várjuk és keressük, de mindidáig hasztalanul, új jelzőben az új vezércsillagot, mely a letarolt mezők pusztaságából kivezessen; útközben csak egyes viruló oázisokra bukkanunk — az ígéret földje azonban még meszsze, meszsze lehet! — —

Legalább a mai szobrászat még meg nem találta; az építészet még kevésbé; és a ki a festészet talaján már bizton megvetette lábait, egy kis vártatva talán az is úgy tapasztalja, hogy a mit sziklának vélt — homokra épített. — Egy emberöltő óta százával termett a műemlék és emlékszobor Európát világszerte. De a példák, melyekre az imént mint biztató csírákra hívatkoztunk, az újabb szobortermékek által még korán sincsenek meghaladva. A plastikának új stýltörvényét még csak ezután fogják föltalálni.

Egyébiránt a régi remekkor által ránk hagyott műelvek — ne aggódjunk — még elég biztos mértéket szolgáltatnak nekünk újkori kísérleteink méltatására, s a mi e szabályok közül elavult s elévült, s az emberi dolgok mulandóságára emlékeztet, csak igazságos elnézésre fog inteni bennünket a szüretlen elméletből sarjadzó mai műtermékek megítélésében.

Tüdejének csak egy szárnyával lehel a mai szobrászat — mondja az idézett aesthetikus, — de élni képes, ha e romlatlan féltudó szabályos légzés közben újra megerősödik.

* * *

A Deák Ferencz szobor-emlékével — úgy mondtuk, — rendkívül szép, de egyúttal rendkívül nehéz földadat jutott a szobrászoknak.

Rendkívül szépnek és hálásnak mondtuk azért, mert a történelem magaslatára emelt nagy férfiú szellemi és jellembeli súlya közel rokonságban áll a szoborművészet lényegében rejlő hatalom fönségével, az emlékszerűséggel.

Másfelől nem lehet tagadni, hogy a történelmi alakítás terére utalt képzelet némi kíméletlenséggel kénytelen bele markolni az egyéni élet külsőségeibe, a mit a közvetlen eszményítés elvével összeegyeztetni nem épen könnyű föladat.

Innen a Deák-szobornál fölmerülő külön nehézség, melyre az imént czéloztam.

Külső alakja ugyanis nem volt kiválóan plasztikai, vagy is nem olyan, a minőt a szobrászati utánpéztés szempontjából kedvezőnek szoktunk mondani.

Hiányai e részben korántsem voltak szembeszökők, sem rendkívüliek.

Csupán olyanok, a minők modern művelődési viszonyaink egyik gyakori jelenségét képezik.

Mert társadalmunk művelt osztályainál is a testi szervezet rovására fejlesztett értelem, ismeri ugyan, de rendszerint mellőzni szokta ama szabályt, hogy a földi jóllét két egyenrangú tényezőjét, a testet és lelket, összhangban fejleszteni, művelni és ápolni tartozunk. E szabályról különösen a tudományokkal foglalkozó körök feledkeznek meg leginkább, merő ellentétben a régi görögök gyakorlati bölcsességével, kik e részben is egészségesebb elveket vallottak és a nevelés terén kérlelhetetlen következetességgel valósítottak is.

Deák Ferencz természetes alakjában tehát kisebb mérvben találkoztak a külső föltételek, de annál kiválóbb mértékben megvoltak a belső föltételek arra, hogy emlékszobra a plasztikai művészet igényei szempontjából sikerülhessen. E siker azonban még a történelmi momentum helyes megválasztásától, szobrászati műnyelven szólva, a szobornak adandó testállástól vagyis a gondosan kiszemelt mozdulattól függ (attitude).

A helyes nyomra itt egyedül Deák belső életének, szereplése külső eredményeivel való összehasonlító becslése vezet. Itt fekszik a föladat súlypontja. — S ha ennek döntő fontosságát kellőleg szemügyre vesszük, nem fogjuk túlzottnak tartani többé a régi görögök magasra csigázott igényeit, melyeknél fogva az emlékszerű szobrászat képviselőitől annyira, meny-

nyire megkívánták, hogy ne csak ügyes kézművesek, hanem philosophusok és költők is legyenek egy személyben.

Örök életre méltó remekműveiknek megszámlálhatatlan mennyiségéből csak gyér töredékek maradtak fönn napjainkig. A régi kor gazdag művészeti irodalmából is csak tizedik kéz-ből nyert gyér adatokat mentett meg számunkra az idő s a vak szerencse. — Mindamellet teljes bizonyossággal tudjuk azt, hogy legnagyobb művészeik egyúttal kitűnő műveltségű férfiak voltak. Nem egyben közülök a művész, a költő, a szak-író, az államférfiú és bölcselel egyetemessége központosúlt. Eszményi magasra fejlett művészetöknek a műviszonyok színvonala is megfelelő volt.

De, méltán kérdehetjük ma is, vajon nélkülözhetőnek tartjuk-e a congenialitásnak bizonyos fokát legalább, azon férfiú szellemi fölénye között, kit az országos ügyek terén szerzett érdemeiért emlék-szobor által dicsőítünk s a művész-nek ihlettsége között, ki kortársainak e kíváнатát művészileg végrehajtani hivatva van? Shakspeare, az orvadászból lett színész, vajon megírhatta volna-e hatalmas drámáit, ha mindent átható szellemével nem tudott volna olykor egy Julius Caesar, a római felisten és egész korának nagyszerű világnézetéig, vagy egy Coriolan vészes haragjának, dölőfős büszkeségének magaslataig belső sugallatból, költői divinatióval, de saját lelke szárnyain fölemelkedni?

Bizonyára a remekmű a versenyt szárnyaló tehetség ilyenemű erőfeszítései nélkül nem fog megszületni. Ez a korszorú bére. S nevezzük bárminek a forró agyvelő e másodalkotó erőnyilvánulásait, lelki rokonságnak, költői hevületnek vagy szent tébolynak: a mű azon arányban fog hatni és hódítani, a mint a művész több-kevesebb szerencsével és erélylyel tolakodott be a kiváltságos vagy rendkívüli lélek s a világ-egyetem gyűpontjái.

Mint kelljen Deák Ferencz alakját, a gondviselés adta férfiú lelkületének külső kifejezésekepen, megfelelő helyzetben megörökíteni, e nehéz alapkérdésre legjobb feleletet ad ő maga, ha átvitt értelemben kellően meglátoljuk ama mondását: „*tűrjünk méltósággal; a méltóságot azonban csak a törvényesség adja meg és semmi más*“.

E szavakat Deák a passiv ellenállás szomorú korszaká-lan, biztató intésül intézte a nemzethez.

Tisztán emberi értelmökre visszavezetve e szavak anynyit jelentenek: *Csak a jó lelkiismeret adja meg a belső egyensúlyt és semmi más.*

Ez a belső egyensúly azonban, a tiszta lélek fönsége, fölötte hálás plastikai momentum: mert külső nyilvánulása a megtestesült *méltóság*.

És ez a méltóság, mely minden pillantását, mozdulatát áthatotta, Deák Ferencznél patriarchalis egyszerűségben, szívjósággal és szelidséggel párosúlva nyilvánult.

A bölcsesség derült nyugalma tehát, a mint szívében lakott, úgy arczán és egész magatartásán is tükrözött.

Népszerűségében uralkodó és fékező hatalom, a koczka fordultával is egyszerű polgár, a ki hivatal és külső dísz nélkül évekig a kormány feje, a nemzet első embere volt, egy szóval a bölcs önmérséklés és a méltóságteljes igénytelenség élő symboluma: Deák Ferencz ilyenül, alakja így vésődött emlékeztünkbe, így él képe a nemzet tudatában.

E fogalomkör találó kifejezéseken, Deák Ferencz, úgy hiszem, *csak ülő alakban* volna az utókor képzetében is megörökítendő, s emlék-szobrának alaki fölfogását illetőleg csak az *ülőt* tartanám megfelelőnek, sőt mondhatnám egyedül jogosúlnak.

És pedig nemcsak találó symbolikája miatt, hanem tisztán formai, vagy ha úgy tetszik, aesthetikai szempontból is.

Mert az ülve ábrázolt Deák alakjában, az élethűség tekintetéből bizonyos fokig megkötött művész, a kedvezőtlen idomokban rejlő nehézségek fölött is viszonylag könnyebben fog győzedelmeskedni, a mennyiben a compositió műszaki segélyforrásaiban ily fölfogás mellett több támpontra talál.

Ezt bizonyítja több újkori sikerült szobor-emlék s néhány az ókorból ránkmaradt ülő arczképszobor, név szerint a múzeum gipszöntvénytárában is látható Posidippus és Menander szép ülőszobra, mely utóbbinak compositióját egy külföldi pályázó annyira magáévá tette, hogy benyújtott tervmintája eredeti mű gyanánt alig tekinthető.

Megpenditettem az alak élethűségének kellékét, s ezzel kapcsolatban vissza kell térnem a szobor-bizottságnak a pályázat föltételei között hirdetett ama kívánalmára, hogy Deák Ferencz alakja az élethez és jelleméhez híven legyen ábrá-

zolva, a milyen az 1860—1869 közt volt, mielőtt a kor s betegség súlyos nyomai rajta észrevehetők nem voltak.

E kívánság teljesen jogosult és tapintatos; azonfelül szorosan összefügg a „direct eszményítés“ szoborművészeti szabályának követeléseivel. A hanyatló életerőnek, csak úgy mint bármely testi fogyatkozásnak szembe eső jeleit, a lehetőségig kerülni és mellőzni kell, főleg a plastikában, melynek remekkori törvénye az idomok abszolút tökélyében fejezte ki egyik axiomáját. — A művész föladata leendő, alkotandó művében, az élethűség kívánalmát a jogosult idealismus elvével összhangban érvényre juttatni, szorosan szem előtt tartva az *individualismus* korlátait a *naturalismus* túlhajtásai ellenében. Mert amaz összefér az idealis stilszerűséggel, az utóbbi azonban merő ellentéte, melyet Quintilianus is elítél, midőn mondja: „*nimius in veritate*“. — E részben igen becses anyagot talál a művész, netalán saját szemléletén nyugvó benyomásain és emlékein kívül, ama sikerült fényképekben, melyeket, mint tudjuk, egyedül a boldogult nagy férfiú gazdagon gyümölcsözőtt jótékonyosságának köszönünk. E fényképek talán éppen a kívánt korszakból valók, s Deák Ferenczet hajlott kora daczára testi egészségben s lelki ereje teljes épségében tűntetik föl.

Az eszményítés kívánalma tehát valamennyire már e kedvező körülmény természetszerű és tapintatos kiaknázása által teljesülhet; azonkívül a helyes attitude kérdésének minél művészebb megoldása által, melynek esélyeit az imént bővebben tárgyaltam. E föladat modern történelmi értelmezéssel abban tetőzik, hogy a szobor főalakjában rejlő lélektani és történelmi mozzanat, vagy mondjuk bár a character, a mozdulat szigorúan kimért rythmusa, a magatartás fesztelensége és kerekedsége által, minden aprólékos, határozatlan, kisszerű és közönséges vonás mellőzésével, emlékszerű nyomatékkal, tipikus tökélyben, szóval eszményi tisztaságában legyen megérzékítve.

Mert magyarázó attributumokkal Deák hatalmas egyéniségét nem commentálhatjuk a feledékeny utókor számára.

A föladatot csak az fogja kielégítőleg megfejteni, a ki mindent magával az alakkal és magában az alakban tud kifejezésre juttatni.

Néhány évtized előtt még igen fontos vita tárgyát ké-

pezhette volna, a mint ma komoly eszmecserére többé alapot alig szolgáltat: a szobor-alak *ruházatának*, vagy a választandó *jelmez* kérdése.

Ki ne ismerné a napjainkbeli szoborművészet ama számtalanszor megpanaszolt nehézségét, mely a modern, különösen a modern polgári ruházatnak, plastikai értelemben oly kiválóan hálátlan mivoltában tornyosúl föladatának eszményiebb megoldása elé. A modern costumek, mely a polgárosodás egyenlítő áramlatában a nemzeti különbség itt-ott még előnyösebb sajátzerúségeit is mindinkább elsímítja, nem a szobrászat és művészeti belátás, hanem a divat és ennek gyors változtával gyarapodó szabómester szab törvényt és — utálni való redőzetet. Ellentétben a régi görögök jelmezének szerencsésen eszményítő általánosságával, melyet jellemző elmésen az „*idomok visszhangjának*“ is kereszteltek. A modern viselet művészietlen voltát sőt képtelenségét abban kell fölismerünk, hogy az emberi test idomait, a helyett hogy kedvezően föltüntetné, elfödi vagy épen eltorzulva mutatja be; a helyett, hogy a test mozdulatait, taglejtését előmozdítaná, inkább nehezíti, gátolja azokat. Tagjainkhoz tapadva, gombok által együvé tartva, bőségében feszes és a mozgás szabadságának folytonos korlátozója. Redők állandóak és merevek, nem úgy a mint a művészet, hanem a mint a divat s a szabó azokat előre és változhatatlanul megállapította. Méltán jegyezték meg, hogy majd minden nemzet belebújt már a minden keletet nélkülöző modern costumebe, s az általános testvériség küszöbén, öltözködésének eredetiségéből nem tartott meg egyebet, mint a katonai egyenruhát, háború esetére, midőn a külső megkülönböztetés szüksége a szó szoros értelmében életkérdéssé válik.

A francziák legalább, a kik nemzeti díszruhával nem bírnak többé, úgy találják, hogy a szobrászat még némi segélyforrást talál a katonai egyenruhában, mely a plastikai elegancia bizonyos bélyegét nem nélkülözi teljesen.

Különben ők is kikelnek a polgári öltözet nevetséges formátlansága ellen és gúnynyal utálnak az érczpantallóra és márvány-frakkra, melyben annyi kétséges hősök monumentális szobor-emlékek talapzatán diszeleg. Nem méltatlanság-e — kérdi Charles Blanc, az akadémia legújabbán megválasztott régi és jeles műirójuk — e modern posztónyalábok-

nak és fehérneműhalmaznak, hamis galléroknek, köcsögkalapoknak és egyéb formátlan idomoknak emlékét a szoborművészet által megtisztelőleg föntartani? Valóban, a monumentális szoborművészet nem arra való, kivált ha meggondoljuk, hogy a képtelen ruházat egyes alkatrészeinek jelentéktelenségét a rútság tetézi?

És méltatlankodásában szabályul kívánja fölláztatni, hogy a férfiút, a kit lángelméje vagy polgártársainak halája apotheosisra méltat, a számára emelt oszlop vagy emlékmű talapzatán ne abban a ruházatban ábrázoltassék, melyet élete korában viselt volt. Az ily férfiakat — úgymond — a dicsőség kivetkőzteti hazájok és koruk viseletéből, hogy testöket amaz'egyszerű, de eszményi draperiába öltöztesse, mely bizonyos mérvig immár a halhatatlanság jelmeze.

A ruházatot illetőleg hasonló szellemben nyilatkozik a német aesthetikának egyik első rendű képviselője.

Tisztán ideális alakokra nézve — úgymond — ép oly nélkülözhetetlenül szükséges a remek őskor alkotta absolut öltözet mint a görög arcél; de ennek a klasszikai, ideális draperiának se legyen kizárólagos jogosultsága, mert akkor az újabkori népek szobrászatának, mely kiválóan a történelmi s egyéni szoboralakítás területére van utalva, alapját ingatná meg e műelv kirelhetetlen alkalmazása.

Egyénített, sőt életképies alakok is hébekorba ám jelentkezzenek éltök korában viselt ruházataukból kivetkőzve, klasszikai jelmezben, ha koruk realis nyűgéből az eszmény tiszta légkörébe emelkedtek. Ez például nagy költők szoboralakjában nem volna felöltő, mert az ő görög jelmez jóformán megszűnt egy bizonyos kor öltözete lenni; ez ideális öltözet úgy is már tiszta typussá, általános emberivé és eszményivé lett, habár tagadhatatlanul történelmi alapja is van; s a kit bár mely értelemben klasszikusnak nevezünk, ám viselje azt a tiszteletére emelt emlékmű talapzatán. Ellenben a realisabb téren állott egyéniségek, államferfiak, hadvezérek, szintűgy a szellemi, de szigorúbb törvényű elmeműködés terén szerepeltek, mint a philosophok, föltalálók vagy olyanok kik eszmeviláguk bátor előharczosai voltak: a reformatorok; vagy a kik a fölvilágosodás érdekében fáradhatatlanul működtek, mint az iskola s a tanügy apostolai, de sőt költők és művészek is, ha őket életmelegebb fölfogással és nagyobb bensőséggel a ma-

gunkéinak akarjuk vallani, a szobor-émlék talapján is kell, hogy a valóságban viselt ruházatukban ábrázoltassanak. Mert a szoborművészet utóvégre mégis életmelegebb lény, mint a minőnek az eszményiség merev scholastikája azt föltüntetni szeretné; s csak bátran ragadja meg üstökön föladatát az a művész, föltéve, hogy mesterségének korlátait s minden csínját-binját ismeri — ki az egykorú lét köréből való mű kivitelevelével megbízott.

Az újabbkori hős szobor-émléke plastikai értelemben rendszerint kedvezőtlen föltételekhez van kötve. A helyzet kényelmetlensége azonban, közmegegyezés szerint, a modern viseletben tetőzik, s a szobrász, ki ily megbízásnak teljesítésére vállalkozik, tudományának és leleményességének teljes készletére szorúl, midőn a visszás föladat tüskés akadályaival szembe száll.

A Deák-szobor sikeres megoldásánál ugyancsak a ruházat kérdése is gyarapítja a különben sem gyér nehézségeket. Elvileg azonban itt sokkal könnyebben lesz eldönthető.

Mert a fönforgó esetben nem igen fog találkozni senki, a ki kívánná, hogy Deák népszerűen ismert alakja a római remekkor tógájával földve ábrázoltassék; habár a maga nemében a classicitas fogalmaig igen is fölér a nagy hazafi érenyeinek és messze ható sikereinek mérfoka.

De tekintetbe jöhet ugyanazon általános kérdés keretében egy alsóbb rendű; az tudniillik: vajon magyar nemzeti díszruhában vagy egyszerű polgári öltözetben lelje-e megörökítését? — Csak egy pillantást vessünk a beérkezett pályaművekre, és meg fogunk győződni arról, hogy ezt a pályázatban részt vett művészek korántsem tekintették előre eldöntött kérdésnek, akár az egyik, akár a másik irányban. Egyik fele magyar díszruhában, másik fele közönséges polgári öltözetben mutatta be a föalakot; a szobor-bizottság pedig hivatva nem érezvén magát az irány kijelölésére, e részben is tartózkodott nyilatkozni.

Én úgy hinném, ezt a fontos kérdést is Deák Ferencz jellemének pszichikai átlagából kiindulva kell eldönteni.

Csak föl kell ütni Csengery Antalnak Deák Ferencz emlékezetéről írt s találó jellemzés tekintetében oly gazdag könyvét, s bármely lapján fogunk adatokra találni, melyekből kitűnik, hogy Deák nagyszabású s minden hivalkodástól és

hiúságtól ment jelleme külső díszben nem, csak polgárias igénytelenségben érezte jól magát.

A 84-ik lapon például följegyezve találjuk, hogy „*Deák kevéssel beérvén és e keresse meglévén, sorsával meg volt elégedve*“.

Tovább: „*Az újabb kor államférfiai között egyet sem ismerek, Washingtonon kívül, a kiből annyira meg lett volna a szív és lélek ama kimért egyensúlya, a melyet Plato eszményül állított föl. — Egyszerű nagyság — így folytatja Csengery — mely nem rendkívüliségeivel, hanem a szabályosság dimenzióival lep meg stb. Nem meteorszerű szemkápráztató tünemény, hanem az ókori szobrászat remeke, a melynek nyugodt szépsége és összhangzata önkénytelen ragad tiszteletre és csodálkozásra*“.

Végül ugyanazon lapon néhány sorral alább: „*Annyi polgári egyszerűség és annyi méltóság volt föllépésében, a mely egyaránt megnyerte a köznép vonalmát és a fensőbb körök tiszteletét*“.

Oly részletekre a becses könyv természetesen ki nem terjeszkedik, hogy közvetlenül megtudhatnók belőle, vajon Deák az ünnepélyes alkalmak által kívánt magyar díszruhában, oldalán karddal, feszes nadrágban és sarkantyús csizmában, prémes mente és kócsagos kalpag alatt inkább elemében érezte-e magát mint kényelmes polgári zubbonyban, őszi felöltővel karján, a mint jóságteljes alakját nem egyszer láttuk, szép nyári estéken, a városligeti körönd padján ülve jóízűn társalogni tisztelőivel.

Bizonyos az, hogy Deák történelmi hívatásának súlypontja közvetlen eszmei kapcsolatban nem áll a nemzeti díszruhával, s ezt szobrában annyival szívesebben nélkülözzük, mert ennek plastikai értéke semmivel sem különb a polgári ruhánál, melyben a nép őt gyakrabban látta, s melyben patriarchalis egyszerűsége s igénytelen nagysága a megörökítés céljából is kedvezőbb módon, mert jellemzőbben érvényesül.

Egyébiránt ha ugyancsak jellem- és lélektani mozzanatok nyomán arra hajoltunk, hogy álló alak helyett inkább ülő alakban kívánjuk a haza bölcsét szem előtt látni, úgy a széptan logikája viszont arra késztet bennünket, hogy a nemzeti díszruha helyett, a megszokott polgári öltözetben örökítsük meg alakját emlékünkből.

Mert álló Deákot, polgári öltözetben, jól tudunk képzelni, s néhány mintaterv elég sikerülten így mutatja be nekünk a főalakot; — de ülő alak, nemzeti díszruhában, már idegenszerű kombináció, melynek visszásságát az aesthetika föltétlenül el nem ítéli ugyan, de a mely ellen érzékünk mégis ösztönszerűleg tiltakozik.

A szellemes *Merimée* legalább bizonyára mellettünk nyilatkoznék, ki elmés rövidséggel a művészet lényegét így határozta meg: „*c'est l'exagération à propos!*“

A szobor-émlék sikerének széptani föltételei közül, elmélkedésem fonalán néhány szóval legalább meg kell emlékezmem még a szobor-émlék *anyagáról és talapzatáról*.

Ez utóbbi nélkülözhetetlen építészeti alkatrésze a szoboremléknek. Lényeges és mégis alárendelt kiegészítője. Önálló jelentőséggel nem bír. Legalább meg nem illeti. Alapformája a koczka s abból, mérsékelt tagozás útján fejlesztett többé-kevésbé gazdag idomszerkezet, melynek csak az a rendeltetése, hogy magát az emlékszobrot a köznapi forgalom érintésétől elszigetelje s a föld színétől kétszeres magasságban kiemelkedőnek láttassa.

Ez által a kegyeletos tisztelet, melylyel a szoborban megörökített férfiú emlékének áldozunk, megszokás útján kevésbbé lankad s a csodálat érzelme, némi tartózkodással vegyest, tartósan ép marad kebelünkben.

A szobor a föld talaján nyugszik, de nem érinti a föld színét. Talapzatra helyezve, a szobrot folyvást magunk előtt, de még is fölöttünk állva, magasabb színvonalon szemléljük; szépsége magához vonzza a sokaságot, de a pedestal viszont tiszteletes távolban tartja. Ilyformán hovatovább meghittebb viszony fejlődik a közönség és a szobor között, a nélkül, hogy az emlék tiszteletre gerjesztő hatása fogyatkozást szenvedne.

A talapzat úgy szólván a szobor fönségét hirdeti; szóáltal jelzője az emlék rendeltetésének és nagyságának.

Mindezeknél fogva érett megfontolást és finom érzéket igényel a talapzat magasságának, a reá helyezendő alak nagyságával összhangzó tervezése. Nagy befolyással lévén az emlékmű jó hatására az, hogy a talapzat sem túlalacsony, sem túl magas, tömörségében és körvonalalaiban pedig egyszerűség mellett, nemes ízlésű legyen. A Deák-szoboremlék talapzatá-

nak méretei közelítőleg már előre megállapítvák, a symmetria követelményei alapján, a tér túlsó oldalára tervezett Széchenyi-szobor magassága és méretei által, melynek párját fogja képezni. Mindössze tehát kevésre apad, a mit a Deák-szobor talapzatát illetőleg ohajtásképen nyilváníthatunk.

De annyit mégis mondunk: nem óhajtanók, hogy a Deák-szobor-talapzat arányaiban és idomaiban igen hangsúlyozott építészeti styl jellegét öltse magára, lenne az akár góth, akár román, vagy épen tisztán görög remekkori; mert ilyen a fölállítandó emlék építészeti környékéhez, a remek lánczhíd, a kereskedelmi épület, az akadémia palotája többé-kevésbé vegyes ízlésű architektúrájához kevésbé illenék. Sőt itt már egy elfogadott styltörvény consequentiája alatt is állunk; — a modern polgári ruhában megörökítendő főalak ugyanis a korunktól igen távol eső stylben tervezett talapzattal, ha jól erzem, össze nem fér, legyen az magában véve bármily szabályszerűen tagozott és tiszta ízlésű.

Szerény nézetem szerint tehát a szóban forgó szobor-emléknél csak igen egyszerű és minél kevésbbé látszatos, de mégis *renaissance* stylű talapzat jöhet tekintetbe.

Egyszerű azért, mert épen Deák-szobrának fogja alapját képezni; *renaissance* ízlésű pedig azért, mert e stylfaj hozzánk legközelebb áll, s azt oly architecturával pótolni, mely a jelenkor és különösen nemzeti művészetünk bélyegét magán viselje, úgy sem vagyunk képesek.

A talapzat anyagát illetőleg kétség nem foroghat fönn. Az a rendelkezésre álló összeg arányában, minél szilárdabb könemekből, syenit, porphir vagy nemesebb márványfajokból készülhet, s e könemek oly szép és komoly színösszhang szempontjából választhatók, mely nem csekély befolyással leend az egész emlék komolyan méltóságos és egyszerűen nemes hatásának fokozására.

Hogy a szobor-alak maga *érczből*, nevezetesen *bronzból* öntve tervezettség, már a pályázat hirdetésében föltételül van kikötve. A szobor-bizottságnak ez előzetes határozata a tervezett szobor-emlék célba vett hatásának teljesen megfelelő s e határozatába méltán belenyugodhatunk.

Hogy miért tartotta a szobor-bizottság s miért tartjuk mi is Deák Ferencz emlékszobránál az ércz alkalmazását föl-

tétlenül célszerűbbnek mint a fehér márványt, azt is széptani elvekből kiindulva lehet igazolni.

„A fehér márvány tiszta jelleméből foly ugyanis, hogy nem csak a kellem és női szépség alakzataira, hanem mindazon magasabb rendű képzetek megalakítására is kiváló mérvben kínálkozik, melyek az eszmény tiszta légkörében lebegve, a természet és az emberiség általános elemeit, a különlegesnek minél csekélyebb mellékizével, tüntetik elő: a legtisztább eszmény derült aethere, szemben az örök fénytől ugyan bevilágított, de a földi homály keményebb árnyaival is küzdő s elszigeteltebb létével az ércszobornak. Hogy a könnyebben faragható márványban a merészebb mozdulatokat nem lehet oly biztosan ábrázolni mint az ércöntvényben, az teljesen összevág az eszmény magasztos nyugalmaival; a márvány nem is oly tartós, nem oly szilárd mint az érc, s ez is arra int bennünket, hogy a márványból faragott gyöngédebb alakzatok környező falak védelmére szorúlnak: *az istenek márványszobrai a födeles szentélybe valók; a hősnek ércalakja szabad ég alatt ám daczoljon vészszel és viharral, s az a nemes rozsdá, a zöld patina, mely idők multán az ércből kivirágzik, ám ékesítse a szilárd kitartás jelképeit, mint a százados tölgyek hajlíthatatlan sudarait a zöld moha.*“

* * *

Ha költő volnék, e találó hasonlattal fejezném be értekezésemet. A műbíráló prózai tiszte azonban arra készítet, hogy néhány szóval megtoldva a mit kifejtetni akartam, — még egy percczel tovább vegyem igénybe a tisztelt akadémia türelmét.

A Deákszobor-pályázatra beérkezett pályaműveket sorban bírálat alá venni ezúttal nem volt szándékom. Egy részt azért, mert meddő munkának, tisztelt hallgatóimra nézve pedig kétszeresen fárasztó kísérletnek tartám vala, oly számos tervmintának előnyeit s netalán árnyoldalait pusztán elméletileg bonczkés alá venni, a nélkül, hogy e minták szemeink előtt, vagy legalább hű ábráik rendelkezésünkre állanának.

Másrészt azért, mert a nagyérdekű szoborpályázat éred-

ménye felől a napi sajtó máris bő tájékozást nyújtott a közönségnek, találó és részrehajlatlanul méltató czikkeiben, melyek közül nem egy örvendetes tanúságot tesz a műbírálati irodalom terén észlelhető haladásunkról.

Én csak tükörképét kívántam nyújtani az oly Deák-szoboremléknek, mely a műigényeknek csakúgy mint külön nemzeti kívánczalmainknak egyaránt megfelelő volna; oly eszményt állítottam föl, mely a művészet jelen álláspontján is valósítható volna, melynek valószínűsítésére talán törekednünk is kellene; ha mindjárt hosszabb idő és türelmünk áldozata árán, azon ismert franczia közmondás értelemében:

„Le temps ne pardonne pas aux oeuvres, faits sans lui.“

Csakugyan az idő nem kegyelmez meg az oly műveknek, melyek nála nélkül, vagy is túl rövid időnek reáfordításával keletkeztek.

Egyéni ítéletet, a szóban forgó pályaművekről ezúttal nem kockáztatok, főleg azon okból, mert magam is a bíráló bizottság tagja lévén, talán félreértésekre adnék alkalmat az által, ha az ügy illetékes eldöntése előtt ily tekintélyes helyen nyilatkozván, a testületileg megejtendő bírálatnak és ítéletnek elejébe vágni, vagy arra bárminő nyomást gyakorolni látszanám.

Azt azonban talán szabad kijelentenem, mert örvendetes dolgot elhallgatni vajmi nehezen esnék, hogy a pályaművek sorában van olyan is, mely a taglalt műigények színvonalát sokban megközelíti, s bizonyos korlátok között, azon reményre jogosít föl bennünket, hogy a lelkesítő szép föladat sikeres megoldásával friss levelet tűzhetünk majd a hazai művészet koszorújába.

Mert a szobrászatban nem a szellemes ötletek, hanem az egyszerű eszmék a legjobbak. Modern szobor-empléknél pedig, a mint láttuk, nem a classicitas rögéhez kötött hideg számítás, hanem, avatott szem és ügyes kéz mellett, a szellemi rokonérzet életmelege dönt, mely a higitott érzet folyamába belevegyül s azzal megszilárdulva, lüktető életet kölcsönöz a szobornak. Mert ha fenkölt az eszme, ha találó a fölfogás, melyet a kivitel kisebb gyöngéi el nem homályosítanak, — a szemlélő örömet áldoz elismerésével; s mihelyt a mű szí-

vünkre hatni, lelkünket megindítani képes, a túlszigorúan elemző bírálóat önfeledten elnémúl.

Melegen óhajtom és reménylem én is, hogy a magasztos föladatot derekasan megfejteti és Deák Ferencz szobor-emlékét méltó módon megalkotni magyar művész geniusának sikerüljön.

De mindenek fölött azt kívánom, hogy — sikerüljön.

KELETI GUSZTÁV.

ADATOK PETŐFI ÉLETÉHEZ.

Második közlemény. *)

II.

Petőfi Pozsonyban és szüleinél; első izbeli színészkedése; egy évig Pápán iskolába jár; szüleit ismét meglátogatja; Mező-Berényben időzése. Második színészkedése Fehérvárott és Kecskeméten; első személyes érintkezése Bajzával és Vörösmarttyval. Ismét Pápán, Pozsonyban tartózkodása. Pestre jövetele és vidékre távozása s harmadik színészkedése. Debreczeni nyomora 1843 és 44-ik év telén; utazása Egeren át Pestre itt versei első kötetének megjelenése.

Midőn Petőfi 1841-ik év tavaszán Pápáról eltávozott, nem volt tisztában szándékával. Művészetért rajongó lelke a színészet felé hajolt leginkább, de mivel tudta, hogy atyjának bánatot okoz, ha e pályát választja, nehéz volt határoznia. Pápán tett azon nyilatkozata daczára, hogy ő nem iskolába való, ennek folytatásától sem lett volna egészen idegen, ha az önfenttartási gond nem nyomta volna. Hajlandóságát bizonyítja azon válasz, melyet eltávozása napján ismételt marasztalásomra adott: „Könnyű neked, mondá, mert ha nem is bőven, de megvan a legszükségesebbed, de nekem nincs mire támaszkodnom. Egyébiránt — folytatá, — szüleimet okvetetlen meg akarom látogatni, s ha látom, hogy ők képesek lesznek valamivel segíteni, még meglehet, hogy ősszel visszatérek Pápára. — Remélte azt is, hogy talán sikerül atyját a színészetről más véleményyre bírni, s akkor még is csak e pálya mellett fog maradni. Elindult tehát rég nem látott szüleihez, de ha-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 39-ik számában.

bozó lélekkel ez útjában is kereste az alkalmat, hogy valami színi társaságba jusson. Ehhez kötött reménye és Szeberényivel találkozási vágya, vezette őt mindenekelőtt Pozsonyba.

Bűcsunk alkalmával azt ígérte volt, hogy Pozsonyból írni fog, de csak május közepén, szüleinél időzése alatt kaptam levelét, Duna-Vecséről s bár ez is tőle kapott számos leveleimmel együtt, már említett sorsban osztozott, annak tartalma, sőt abban foglalt több kifejezése, mostoha sorsát takaró humoráért, majd nem szórul szóra emlékezetemben maradt.

Így közölte abban, hogy Pozsonyban, barátjai körében egy pár kellemes napot töltött, de mivel, folytatá, a barátság csak a léleknek nyújt táplálékot, s a gyomor e megkülönböztetésért zúgolódni kezdett, hátat fordított Pozsonynak, ez unalmas városnak, hol az országgyűlés idején kívül színészek sincsenek, s Győrnek indult, azon reményben hogy talán itt fog találni színész-társaságot, mely a művészet után sovárgó lelkét ápoló karjaiba fogadja, s elégedetlen gyomrát is megnyugtathatja. Azonban itt is cserben hagyta reménye. Innen tehát hajón Pestre ment, honnan saját szavai szerint: kipróbált két csikóján Duna-Vecsére koczogott szüleihez. Itt, folytatá, három felé osztott a vélemény jövője sorsa fölött. Atyja azon volt, hogy mászáros legyen, jó anyja az iskolák folytatására unszolta, és ő a színészi pálya szépségét vitatta. És miután atyját nem bírta meggyőzni, hogy a vágóhíd padlóján szerzett jólét, föl nem ér a színpad deszkáin aratott babérrel, lemondott a színészetről, s anyja tanácsa követésére szánta el magát. Hogy pedig az iskolába fölvételnél ne ütközzék újból oly nehézségbe mint a múlt tavasszal, elsetált Selmeczre bizonyítványaért, s így reményli, hogy ha a sors nem fog tervében gáncoskodni, az őszszel Pápán találkozni fogunk.

Ha e levél tartalmát mélyebb figyelemre vesszük, úgy fogjuk találni, hogy ez elhatározása nem volt valami nagyon szilárd. Nem meggyőződésből, hanem anyja ohajtásának engedve szánta el magát az iskolák folytatására, s ez elhatározása közben is a színészi pálya maradt eszményképe, s elvégre is ez iránti szenvedélye diadalmaskodott anyjának tett ígérete fölött. Ha ez időtől kezdve az iskolák beálltáig, nem kellett volna teljes öt hónapot várnia, valószínű, hogy anyja tanácsától el nem áll. De ily hosszú időt várakozásban eltöltenie az ő nyughatatlan lelkének türehetetlené vált. Elképzel-

hetjük, hogy az otthon töltött május és június hónapok alatt mily nagy küzdelmen mehetett át, míg végre gyöngéden szeretett szülei óhajtása ellenére, a hosszúra nyúló tétlen életből magát kiragadva, egy színi társaság keresésére indult, mely őt kész lesz befogadni. •

Arról, hogy ez útja merre történt, hol jutott céljához, mily okok kényszerítették őt annak föladására, egész másodízben Pápára jöveteléig, biztos adatokat nyújt Petőfi saját levele, melyet ő 1842-ik év július 7-én Pápáról Szeberényihez írt, miért is annak azon részét, melyben ez vándorlását Pápára érkezéig rajzolja, átveszem.

Az idézett levélben írja Petőfi: hogy szüleitől elválása után Pestre ment, „de itt semmi kedvező szél nem fújt, nem is lengedezett; tovább folytatám hát útatam (a la „hübele Balázs“) Füred felé, s innen átkelve a Balatonon, Somogyon, Veszprémen keresztül Tolnába, Ozorára (a föntebbi vármegyébe) jövök, itt színészek dögálnak, velök megbarátkozom; s színésszé leszek. Három hónapig színészkedtem, társaságunk tönkre jutott, s én „annyi balszerencse közt, oly sok viszály után, megfogya bár de törve nem“ elbúcsúztam a színészettől Mohácson (de ha Isten segít, nem örökre) s per varios casus et tot discrimina rerum, Mohácsról Pécs, Szigetvár, Kaposvár, Keszthely, Sümeg és Szombathelyen keresztül Sopronba értem. Itt tanulni akartam, de nem volt semmim, s „ex nihilo nihil“; onnan Pápára, s itt némileg csillámlani kezdett szerencsecsillagom. Tarczy, a derék Tarczy az, kinek mindent köszönhetek.“ — E levél többi részét, mely Pápán tartózkodását 1841. november kezdetétől majdnem a tanév végéig csak érinti, elhagyom, mivel Petőfi élete ezen szakaszát, mint laktársa, saját tapasztalataim nyomán sokkal részletesebben adhatom elő. Mielőtt azonban ennek előadásába kezdenék, ez időben, a színészettől való elválása okáról akarok szólni.

Ennek magyarázatát egy leveléből vélem fölismerni, melyet ő ezen színészkedése idején hozzám írt, s melyben panaszkolta, hogy színésztársai csöcselék, dúrva, lelketlen fatuskók, kik a művészet magasztosságát képtelenek fölfogni. Elképzelhetjük, hogy ily kollegák között ő, kit a színészi pályára tiszta lelkesedés vezetett, csak keserűséggel telhetett el, s azok viselete az előtte magasan ragyogó céljára is homályt vetett. — Szándéka változásának okát abban is kereshetnők

ugyan, hogy társaságuk megbukott, s így annak tagjai kénytelenek voltak elszéledni. De véleményem szerint ez nem indokolná azt, hogy pályájától letért, mert kereshetett volna más társaságot, mely őt befogadja. Én tehát egyedül az ekkor vele szolgált Thalia papjai lelketlenségének tulajdonítom, hogy ő egy időre a színészettel fölhagyott.

Én Petőfi színészkedése alatt szülőimnél, Mező-Berényben időztem, s az őszi rossz utak miatt, mivel akkor még kocsin kívül más közlekedési mód nem létezett, csak decemberben jutottam Pápára, Petőfit már ekkor ott találtam, és pedig oly kedvező körülményben, a milyennel már regen nem dicsekedhetett. Múlt tavaszon, Pápán rövid időzése alatt, Tarczy tanárral kötött ismeretsége következtében, újból idejövetelekor egyenesen hozzá fordult, hogy őt valami tanítvány elnyeréséhez segítse. Nem soká kellett várnia, a szíves Tarczy őt azonnal beszerezte Horváth István ügyvéd kis leánya mellé nevelőül, kinél kosztot és egy kis havi fizetést is kapott. Szállása ideiglenesen Lantainál volt, kivel mint már említém, Sopronban barátkozott meg, s ki az én rábeszélésemre onnan ez évben Pápára jött tanulni.

Megérkezésem után együtt fogadtunk szállást, a ferenzieki zárdája átellenében. Addig míg a magammal hozott pénz ki nem fogyott, vidáman folyt életünk. Petőfi kedélye kényelmesebb helyzetének következtében derültebb lett, elméssége a szellemesebb ifjak között jó barátokat szerzett neki, kik őt csak bakának nevezték. Az önképző kör munkás tagja lett, hol első föllépésével is föltűnést okozott. Ez alkalommal fölolvastott három művében már jelentkezett későbbi sokoldalúsága és az új irány, melyen költészete katonaságtól megszabadulása után indult. Szavalatában is sok eredetiség volt, melylyel azonban társai nem tudtak egészen megbarátkozni, nagyon színpadiasnak találták. Hangja, kivált szavalás közben, mikor egy kis pathos járult hozzá, érczes volt, s némi orrhangzással bírt, volt benne valami gordonkaszerű bűgös.

Egy időben napokig tanúlgatott valamit fenhangon, de csak akkor, mikor én nem voltam honn, ha én haza jöttem, és csak az útcza-ajtót hallotta nyílni, már abba hagyta, s nevetve fogadott. Az én füleimhez még is eljutott valami szokatlan hang, de hiába kérdeztem, hogy mit csinál, csak annyit tudtam meg, hogy valami szavalatra készül, melyet az ön-

képző körben szándékozik előadni. Föltűnő volt előttem, hogy míg máskor véleményemet is kikérte szavalata fölött, most abból titkot űz, minek okát a legközelebbi ülés fejtette meg. Itt bejelenté, hogy szavalni akar, s hosszúra nyúlt képpel, magából egy kiéhezett tót deákot alakítva, állt ki a középre, s érzelő hangon, tótos dialectussal elszavalta Vörösmarty *Szózatját*. Elejétől végig kaczagás kísérte, s elnökünk Tarczy, nem kevésbé mulatságosnak találta azt, mint mi. Midőn befejezte, komolyan tért helyére. A gyűlés elismerte, hogy eszméjét sikerülten személyesítette, de mint a társaság komolyságával össze nem férő előadást, megrovandónak ítélte. E szavalatra vonatkozólag, Halasi Aladár, Jókai állítására hivatkozva téved, midőn azt mondja, hogy Petőfi beszédjén ifjabb korában különben is észrevehető volt a tót dialectus. Petőfi mindig tős, gyökeres magyar kiejtéssel bírt, s apja is bár tudott tótul, kemény hangzással beszélt a magyar nyelvet; egyedül anyjánál lehetett fölismerni az aszódi tót accentust.

Petőfi nem ok nélkül vádolhatta sorsát iránta való mostohaságáért. Kis tanítványa meghalt, s bár ennek atyja pörös ügyeknél ez után is sokszor igénybe vette Petőfi szép írását, a miért őt díjazta, de a jó kosztól és a biztos havi járadéktól elesett, s a collegiumban, akkor Szij György senior által a szegény deákoknak adott havi hat váltó forintos ebédre szorult; s Pápáról eltávoztakor egy havi díjjal adósa maradt Szij Györgynek, ki azt töle évek múlva, midőn már két ország ismerte nevét, levélben kérte, s Petőfi meg is küldte azt néki kamatostúl.

Szállásunk messze esett az iskolától, s az erős tél miatt nagy szobánk fűthetetlen volt, miért is a collegium közvetlen szomszédságában, egy német ajkú szabó házában béreltünk lakást. Ez az előbbinek ellentéte, igen kicsiny szobácska volt, mely egy elfalazott folyosóból állt, keskeny és hosszú, hogy az egymás végébe helyezett két ágy mellett, csak egymást követve sétálhattunk, s visszaforduláskor a hátul menőnek kellett elől indulnia. Kis szobánknak egyetlen ablaka az utcára szolgált. De e kis helyen a 41. és 42-ik év telén és a reá következő nyár folytán sok szép emlékü napokat éltünk át. Itt építgettük jövendőnk ábrándvárait, gyakran éjfélékig, míg belefáradva egyikünk vagy másikunk azon megjegyzésére: hogy talán már ideje volna aludni, az álom mámora elnémitott

bennünket. Néha e kis szobát a jó barátok vidám zaja töltötte be, kik iskola előtt és után örömetst tértek be hozzánk egy-két szóra, s mindaddig ott maradtak, míg a tanár érkezését ablakunkból ki nem lestük.

A kiket Petőfi barátságába fogadott, azokkal igen kedélyesen tudott időzni, de a vele való megbarátkozás nem volt könnyű dolog, igen megválogatta, kivel ereszkedjék közelebb viszonyba. A felöltő tehetségek elé meg maga ment tárt karokkal, míg az üresebb fejűekkel vagy tolakodókkal igen röviden és visszautasítóan bánt, kik aztán azon tanakodtak, hogy mi joga hordja oly magasan fejét egy ilyen szegény baka-deák. E nyers bánásmódjának jellemzéséül fölhozok egy pár esetet.

Egyszer a sár miatt egymás után voltunk kénytelenek haladni az utcán, s vigyáznunk kellett, hogy a járó-kelők által csinált nyomba lépjünk, különben bokán fölüli sárba tapodtunk. Én, ki elől mentem, a velünk szemközt jövő K. Gábor nevű iskolatársam mellett csak el tudtam haladni baj nélkül, de Petőfi összeakadt vele, s a bajt K. Gábor még avval is növelte, hogy e kényelmelten helyzetben szóba ereszkedett vele. „Honnan jön?” kérdé Petőfitől, „a hátam megül“, volt ennek nyers válasza, — „és hová megy hát?” folytatá amaz kérdését. — „Az orrom elé, ha ön kitér az útamból“, förmedt rá indulatosan Petőfi, s a társalgás be volt fejezve. — Máskor meg a kollegium kapuja alatt fölfüggesztett fekete tábla előtt, melyre a tanári tanács rendeleteit és idézéseit szokás volt krétával kiírni, állt meg Petőfi, mivel azon saját nevét pillantá meg az idézettek sorában. „Ugyan miért idézik önt?” kérdé tőle az ott csoportban álló tanulók egyike. Petőfi végig mérte őt, s szürke kis köpenyét szétvetve válaszolá: „Azért, mert köpönyegemnek nincs bélése“, s avval eltávozott, sejtette, hogy idézése tanpénz-hátralékért történik. De az apró pénzzel kifizetett tanulónak nem fért a fejébe Petőfi válasza, s csodálkozva mondá a többieknek: de bolond egy baka ez, hogy azt hiszi, azért idézik, mert köpönyegének nincs bélése. Azonban akadt köztük mélyebbre látó ifju, a ki megfejtette neki a válasz értelmét. „Ne hidd azt, mondá annak, több esze van e bakának, mint neked, hanem poeta, a bélés alatt pénzt értett, mely neki nincs, s valószínűleg valami tartozásért idézik.“

Hasonló kategorikus viselete és feleletei miatt, iskola-

társainak nagy része tartózkodó lett Petőfivel szemben, sejtették, hogy a szegényes öltöny alatt és igénytelen testben nem közönséges lélek lakik s miután az *Athenaeumban* *A borozó* című verse is megjelent, néma csodálattal tekintettek utána.

Ez időben azonban számos jeles ifju is járt a pápai főiskolába. Jókai egy emlékiratában vagy tizenkettőt számít el, kik különböző pályán a nyilvános cselekvés terén kiváló helyet vívtak ki magoknak. De ezek közül is csak néhányan tartoztak azon szűkebb körhöz, mely Petőfi körül alakult. Mivel úgy hiszem, nem csekély érdekű dolog, ismerni azon egyéneket is, kiknek társaságában Petőfi mozgott, megkísértem, ekkor Pápán hozzá legközelebb állt egy-két barátját néhány vonással megismertetni.

Legbensőbb vonzalommal látszott lenni Jókai Mór és Bárány Gusztáv iránt. Emezt mindig derült, s szikrázó sarcasmusáért, melyvel Petőfit gyakran kacagásra bírta; amazt pedig szelíd, hajlékony természete s szíves ragaszkodásáért szerette. Mind a kettő kiváló tehetséget mutatott a beszélyírásra, csak hogy Bárány több egyénítő képességgel, míg Jókai csapongó phantasiával írt. Petőfi mind a kettőnek fényes nevet ígért egykoron. A közvélemény azonban önképző körünkben Bárányt Jókai elé helyezte. — Kerkápolyi, ki Jókai laktársa volt, szintén e körhöz tartozott ugyan, de az ő logikai következetességet kereső, költői ihlet nélküli száraz, hideg elméje és modora, soh' sem bírta fölmelegíteni Petőfit. Vitáinkban többnyire Kerkápolyié volt a győzelem, melyekben valódi sophista fogásokkal tudta sarokba szorítani ellenfelét. Egyszer egy ily vita alkalmával érvei által meglepetve, e szavakat intéztem hozzá: „Te belőled még miniszter lesz, elfogadnád?” és ő azt válaszolta: „Miért ne?” Megjegyzendő, hogy akkor még, Metternich uralkodása alatt, ily kérdés egy magyar emberhez, némi sértést foglalt magában, s én inkább hittem, hogy válasza indignatióval visszautasító lesz, mint sem igenlő.

Bensőbb barátjai közé tartoztak még Kozma Sándor, a mostani királyi főügyész és Lantay. Petőfi, ki maga is egész a nyersségig egyenes jellemű volt, Kozmát nyílt jelleméért s lovagias modoráért szerette, ki e mellett sok szellemmel és avatottsággal tudott bármi tárgyról beszélni, s egyszersmind minden nemes ügyért lelkesedni. — Lantay pedig meleg szívű,

résztvevő, áldozni tudó jó barát volt, világos tiszta elméjével határtalan szorgalom párosult, melynek áldozatja is lett; a francia és német nyelveket magán szorgalmából már akkor sajátjává tette, s ezek jobb íróit eredetiben olvasta. E mellett fiatalsága daczára az életet gyakorlati szempontból fogta föl, mindennek hasznos oldalát kereste, s Petőfi gyakran feddette idealismusáért. S mivel egy vidéki birtokos fia mellett nevelői állást foglalt el, ennek lelkiismeretes oktatása és saját képzésére fordított szorgalom mellett nem igen jutott ideje körünkben gyakran megjelenni, s így e körtül félig izolálva tartotta föl Petőfivel barátságát.

Ezeken kívül rokonszenvezett még Demény Ferenczcel és Ács Károlyllyal. Mind a kettő költői észszel bírú ifju volt. De Demény áradozó, dagályos nyelve nem tetszett néki, míg Ács sötét melancholiája, bár ez sem volt némi részben amannak hibájától ment, nagyon érdekelte. De e két ifjú a papi pályára készült, s már akkor e pályát jellemző ünnepélyes viseletet sajátítottak el, a mi őket a magunk féle szabadabb életű ifjaktól elkülönítette, s barátságok is hideg, korlátolt maradt.

Valamennyi közül Jókai volt leggyakoribb vendégünk, majdnem annyit lakott nálunk, mint saját lakásán. Petőfi szeretett társai fölött fölényt gyakorolni s szóval és tettel fölötünk is megkísértette azt elérni, a mit Jókai vagy észre nem akart venni, vagy nem bánta, valószínűleg azért, mert barátja nagy tehetsége előtt szívesen meghajolt. Azonban ha néha kihozta sodrából, ez csupa kedélyességből elkezdett vele dula-kodni, s mivel Jókai botját soha el nem hagyta, azzal olykor érzékenyen simította oldalba Petőfit, mit meg aztán ez nem vett komolyan, s ha bele avatkoztam, nékem is kijutott a komoly tréfából. Ha Petőfi valamely új művével meg volt elégedve, elszavalta azt előtünk, s így önképző körünkön kívül is gyakran élveztük egy-egy elmeszüleményét. Néha, ha időnk engedte, Jókaival ketten rajzolgattunk és festgettünk szűk szobánkban. A színek egymásra gyakorló vegyi hatására nagy súlyt fektettünk, ebben Jókai volt a mester, ő tudta, hogy milyen színeket szabad csak egymással keverni, hogy azok meg ne változzanak, s műveink örök időkre megtartsák frissességüket. Rajzban pedig Petőfi ítélete volt a döntő.

Tanárjai között Petőfi Tarczival állt legbizalmasabb lábon, ki tanári kötelességein kívül is melegen ápolta az ifjak-

ban a nemesebb eszméket, s barátságos, megközelíthető modorával osztotta buzdító tanácsait. Midőn Petőfi *A borozó* című verse 1842-ik év tavaszán az *Athenaeumban* megjelent, Zádor (akkor még Stettner) akadémiai tag és jogtanár, figyelmét is magára vonta, s mivel én Zádor házához gyakran jártam, általam izente neki, hogy bordalaiban mire legyen figyelmes.

Mivel Selmeczről magával hozott iskolai bizonyítványában a költészeti tanév első feléből volt csak calculusa, Pápan logicusnak (novitius deák) csak oly kikötéssel vették föl, hogy a költészeti osztály tantárgyaiból félév alatt vizsgát tegyen. És kora tavasszal Bárány Károlylyal, a föntebb említett Bárány Gusztáv rokonával, kinek szintén ily föladata volt, meg is jelent a vizsga letétele végett Bocsor István, igazgató tanárnál. A mennyire otthon volt Petőfi a költészettanban, olyan terra incognita volt előtte a mathesis, Báránynál pedig megfordítva állt ez eset, miért is sűgással iparkodtak egymás hiányán segíteni. De a föl nem fogott sűgás után oly fejelágyára esett feleleteket adtak, hogy a vizsgáló tanárokat kaczagásra bírták.

Különben is Petőfi közepszerű tanuló volt, de annál több szorgalmat fordított oly ismeretek szerzésére, melyek lelkét betöltötték, és mennyiben a collegium könyvtára és a magányosok gyűjteménye erre eszközt nyújtott neki, ő azt mind fölhasználta. Történeti művek, hazája és a külföld költészete érdekelték őt leginkább. Az élő idegen nyelvek közül ekkor még csak a németet bírta, de a mi ebbe, más nyelvekből a költészet terén át volt ültetve, azt ő jobbára elolvasta. Ezek után kapott ösztönt a franczia nyelv megtanulására is, mihez már ez időben hozzá fogott, de csak később látott ahhoz egész szorgalommal. Németből több költeményt fordított, melyek közül néhányat az önképző körben is fölolvastott. Lenaut és Heinét különösen kedvelte, Goetheről az a véleménye volt, hogy nincs szíve, s azért nem szerette. Eredeti költeményeivel sűrűn lépett föl önképző körünkben, melyek egy része e társaság által később kiadott *Taras* című zsebkönyvben világot láttak.

A kritikát, mint teljes életében, úgy akkor is gyűlölte. Erről az a véleménye volt, hogy annak hatása soha sem jótékony, mert a hol tehetség nincs, ott semmifele bírálat sem fogja azt megteremteni, a hol pedig van, ott többnyire lehan-

golást idéz elő, s ha önlában járni elég ereje nincs, meg is semmisítheti. Ha rossz valamely mű, az úgy is feledékenységre vész, míg a jó, magasztalás vagy megrovás nélkül is örök életre számíthat.

A kritikáról akkor még ily elvei mellett még is az a tisztelet érte, hogy az önképző körben bíráló taggá választották, de bírálati megbízások alól, ha csak szerét tehetette, iparkodott kibújni. Bírálói székét egy eredeti elmefuttatással foglalta el, melyben az alkalmi beszédeket humorizálta.

Mint már említém, a számtanban Petőfi igen gyöngé volt, s annyira ellenszenvezett e tudománynyal, hogy annak előadásairól el-el maradozott, a miért őt aztán egyszer ötödmagával egy egész napi fogságra ítélték. Petőfi e fogságában színi előadást rendezett társaival, mely célra hevenyében *Az öt jó madár* cím alatt egy színdarabot férczelt össze, melynek sajátkezűleg, a börtön falára írt színlapja még évek múlva is meg volt. E fogságában kötötte meg Kozmával bensőbb barátságát.

Kozma nőtestvére, Bocsor István igazgató tanár neje volt, ép oly lelkes, minden nemes ügyért buzgó nő, mint fivére Sándor. Ez a művészet iránti tiszteletből és a pápaiaknak példaadás végett, ebédre hittta meg az ott időző Komáromi és Szákfi színi társaság jelesebb tagjait, mely alkalommal Kozma Sándor azokkal közelebbi ismeretséget kötött. Petőfi, ki e kitűnő társaság előadásai által el volt ragadtatva, s különösen is annak egyik jeles nőtagja iránt mélyen érdeklődött, már rég vágyott azok körébe jutni, s ezért Kozmának nem hagyott békét, míg őt be nem mutatta. Petőfi elfogúlva és tisztelettel közeledett Thalia papjaihoz, de kiábrándúlva tért vissza, midőn a színpad hőseit a magánélet pongyolaságában alkalma volt megismerni. A Griff-vendéglő, hol e társaság tagjai szállásoltak, emeletének széles folyosóján először is szíve ünneptéljével találkozott, ki meglehetősen zilált alsó ruhában ép akkor czivakodott egy darab vajas kenyér miatt, egyik színésznő társnéjával. A két tisztelgő restelt a jelenlétök miatt félbe nem szakadt czivódás tanúja lenni, s odább mentek, avval a szándékkal, hogy Komáromit keresik föl. De mivel ez még mélyen bele talált pillantani a kancsóba, s ily állapotában az épen nála volt Bokor nevű tanulóval, ki később szintén színész lett, vad dulakodásba elegyedett, s Bokor már akkor Komáromi

stíljétől vérzett is, köszönés nélkül vonultak vissza s fölhagytak a további látogatási kísérlettel. A véletlen úgy akarta, hogy később, midőn haza felé ballagott, értesült Petőfi, czivakodásban talált ideáljának S. bérlővel szőtt viszonyáról is, s leverten lépett be kis szobánkba, s még az nap megírta a *Szín és való* költeményét.

Kozma Levéldi név alatt e színi társaság előadásairól bírálatokat írt a *Regelő* számára, s e leforrázott tisztelgés előtt Petőfi egy ízben arra kérte Kozmát, engedné meg, hogy bírálatába Sz. színésznőről szóló részt ő írhasssa meg; s miután Kozma abba bele egyezett, Petőfi égis dicsőítő kifejezésekkel halmozta el.

Petőfi nagyon vágyott, hogy legalább egy költeményét nyomtatásban láthassa, s Kozma ismeretsége Garayval, a *Regelő* szerkesztőjével, erre kedvező alkalomnak látszott előtte, miért is arra kérte őt, hogy három kiválasztott költeményét küldené el ajánlása kíséretében a nevezett szerkesztőnek, mit Kozma meg is tett. De Garay nem csak hogy ki nem adta e műveket, hanem annyi figyelemre sem méltatta, hogy azokra észrevételeit közölte volna. Ez Petőfit mélyen sértette, s azért is titokban Bajzának, az *Athenaeum* szerkesztőjének, küldött egy verset, melynek címe *A borozó*. És e vers rövid időn közöltetett a nevezett lapban. Petőfi lelkesülve mutogatta nyomtatásban első megjelent versét, s boszankodva jegyezte meg: Íme mily nagy különbség van e két ember véleményében, Garay három versem közül, melynek mindegyike jobb volt ennél, egyet sem adott ki, s Bajza ebben is látott annyi érdemet, hogy azt kiadásra méltatta.

A *Regelő* mellett egy melléklet is jelent meg, *Tárcza* címmel, s mivel collegáink Petőfit és engem jobbra együtt láttak, reánk alkalmazták azok címét. Elneveztek bennünket: *Regelő*nek és *Tárczájának*. Természetes, hogy a *Tárcza* alatt engem értettek.

Konok természetének Petőfi nem egyszer megadta az árát. Így az 1842-ik nyarán, majd nem megvakulással lakolt érte. Ez évben teljes napfogyatkozás volt látható Magyarországon, s mi e tünemény kedvéért a város szélére mentünk ki, hogy azt teljes pompájában láthassuk. A mint a nap fényes tányérja fogyni kezdett, Petőfi föltette magában, hogy annak teljes elfogyásáig bele fog nézni, s csakugyan intésem

daczára sem vette le arról tekintetét. De a mint az első sugár igen éles hatással ismét kilövelt, Petőfi szemeire csapta tenyerét, s egész hazáig karon kellett őt vezetnem, s csak napok múlva szűnt káprázata, de balszemének ez annyira ártott, hogy avval soh' sem látott többé tisztán.

Egy fürdés alkalmával szintén nagy szerencsétlenségben forgott. Mivel a város közelében a Tapolcza vize igen sekély volt, kijártunk fürödni a félóránnyira eső úgynevezett fekete malom alá, hol a kerekekről lezuhogó víz, egy széles s mindenütt meg nem lábolható medenczét vajt ki magának. Egyszer itt fürdésünk alkalmával Petőfi, ki rossz úszó volt, egész a kerekéig vakmerősködött hatolni, itt azonban a csapkodó víz elkábította. Szerencsére vergődését azonnal észre vettük, s akadt köztünk oly jó úszó és merész fiú, ki őt, a különben csekély terjedelmű mélyebb vízből a meglábolható talajra kimentette.

A tanév végén önképző körünk másodévi öröm-ünnepét ülte, mely Petőfinek valódi diadal-ünnepé lett. E társaság évenként több nemű irodalmi pályázatra jutalmakat szokott volt kitűzni és a nyertes mű szerzője ez ünnepélyen hirdettetett ki, melyen egyszersmind a tagok fölolvadások és szavallásokkal mulattaták a közönséget. Ez évben a balladára kitűzött két arany jutalmat Kovács Pál, jeles beszélyírónk; Stettner Ignác, lelkész és Székely Béla, tanár bírálók egyhangúlag Petőfi *Szín és való* című balladájának ítéltek, melyet aztán az ünnepélyen Kozma szavalt el. Ezen kívül az egyetlen dícséretre méltatott második ballada *Lehel* című, szintén az övének bizonyúlt s még két lyrai műve is dícséretben részesült. Szalkay Gaal satyrája: *Az ólmosbotok* elszavallásával pedig viharos tapsot aratott. E mű a restauratiók korszakában elhírhedt tyukodi ólmos botos választókat ostorozza, s Petőfi azt lobogós ingben, pitykés nadrágban, füttyköst forgatva kezében, adá elő oly hatással, hogy a jelen volt gróf Esterházy Pál elragadtatásában Petőfinek a nyert két arany jutalomhoz még egy aranyat mellékel.

Mivel ugyan azon év pályázatán a beszélyre kitűzött három arany díjat *A hontalanok* című beszélyemmel én voltam szerencsés elnyerhetni, ily tömérdek pénz birtokában elhatároztuk, hogy egy aranyat közösen ellakomázunk, s a kollegium kis útczájában lévő deákok tanyáján, Trom zsidó

korcsmájában egy estélyt rendeztünk, melyre néhány jó barátainkat meghíttuk, s mely olyan jól sikerült, hogy legsolidabb barátunkat, Lantay Sándort, éjjél után karonfogva ketten vezettük szállására, ámbár mi sem álltunk valami erős lábon.

A tanév vége már küszöbön volt, s miután a vizsgákon is, úgy a hogy, átestünk, még egy összejövételben búcsút vettünk legjobb barátainktól, s előre megállapított terv szerint julius végén Komáromnak vettük útunkat, hol a pár nappal előbb haza ment Jókait látogattuk meg, kinek derék, jószívű anyja szívesen fogadott bennünket s csak harmad nap bocsátott el házatól. Innen Pestre, aztán Duna-Vecsére, Petőfi szüleihez utaztunk. Az öröm, melylyel szülei hitük szerint jó útra tért fiukat fogadták, leírhatatlan volt, s Petőfi első magunkra maradásunk alkalmával e szavakat intézte hozzám: van-e a világon az én anyámnál jobb anya?

Szívem szorult e két tisztos öreget oly szűkölködő állapotban látni a minőben találtuk. Egyes bútordarabok és még meglevő ruhaneműek boldogabb múltjokról tanúskodtak, s arcuk is, melyen a rosszra fordult viszonyok szülte mély fájdalom nyomai voltak láthatók, részvétre gerjesztő volt. Különösen anyjának szelíd arcán volt az észrevehető, kinek még mosolyába is bizonyos keserű vonás vegyült. A ház, melyet bérben laktak, alacsony, kis ablakú volt, s két szobáját a közbe eső konyha választotta el egymástól. Az útczára nyíló szoba korcsmaül szolgálta, melyben nappal igen gyéren fordult meg vendég, s csak a hátulsó szoba nyújtott némi pihenést fáradt testöknek. Itt tanyáztunk mindnyájan egy hétig. Sándor öccse, István, nem volt honn. E szomorú környezet dacára azonban, ha a borozók elszéledtek, az estéket csöndes örömben töltöttük el. Apja, anyja körülményesen tudakozódtak fiok Pápán töltött életéről, s a boldogság fénye ült arcukra, midőn elbeszéltük Sándor öröm-ünnepen nyert diadalait, és hogy a legtekintélyesebb szépirodalmi lapban egy verse is megjelent. Ezt az öreg Petőfi se tartotta csekély dolognak, s kérte fiát, hogy csak ez után is maradjon az iskolák mellett, hol még híres ember válhatik belőle. Sándor megkínálta szüleit a még meglevő két arannyal, de azok semmikép sem voltak rábírhatók, hogy azt elfogadják.

Igy éltünk itt egy hétig, míg végre egy mindenféle konyhai zöldséggel és tyúkkosarakkal megrakott nagy dereglyén

visszaindultunk Pestre. Ez alkalmatosság nagyon olcsó utazási mód volt ugyan, de nagyon is unalmas, mert a hajót az ár ellenébe emberek vontatták, s így útunk soká tartott. Mind a mellett az éj egy részét, legények és egy pár szolgálatba menő leány által rakott tűz körül elég vidámon töltöttük. Ezek egyike csinos paraszt leány és jó dallos volt, kit Petőfi egy pár népdalára tanított be. Majd kitettek bennünket a partra a dereglyéhez kötött kis csónakon, és huzamosan gyalog kísértük szép holdvilágos éjen a hajót.

Pestre érve Petőfi atyjának egy mészáros barátjához szálltunk. A mostani Deák-téren (akkor szén-tér) sok viseltruha-kereskedés volt az időben, Petőfi itt egy sötétzöld, sárga gombos frakkot, mely neki nagyon megtetszett, és egy magas tetejű fehér kalapot vásárolt, s abba felöltözve egész gavallér alakot nyert.

Másnap egy czeglédi paraszt fuvaros szekeren Pestet is elhagytuk, s több napi utazás után Czegléd és Szarvason át végre célunk helyére, Mező-Berénybe, az én szüleimhez értünk. Mondanom sem kell, hogy Petőfi szívesen látott vendégünk lett, s egy egész hóig nálunk maradt.

Mező-Berény a békésmegyei gazdag síkságon fekvő, vagyonos nép által lakott, nagy és igen rendes szép falu (most már város). Már akkor annyi intelligentiája volt, hogy egy casinót alakíthatott, melyben mi is időnk nagy részét eltöltöttük. De az itt talált szórakozáson kívül más teendőnk nem volt. Hogy tehát az unalom erőt ne vegyen rajtunk, színi előadást rendeztünk, s egy Forster nevű helybeli fiatal orvos kiváló buzgalommal segített célunk elérésében, s már a szerepek is ki voltak osztva, midőn Demény társasága megjelent a faluban, s annak kellett a tért átengednünk. De bár tervünk dugába dült, mi még sem akartunk tétlenül maradni, s Deménynek azt az ajánlatot tettük, hogy egy pár előadásában részt ohajtanánk venni, és más alkalommal fölvonás közben szavalni akarnánk. S miután az igazgató azt készséggel elfogadta, a *Peleskei nótáriusban* Petőfi Baczur Gázsit, én meg Zajtai Sándort adtuk. — Egy más alkalommal, fölvonás közben Petőfi Vörösmartynak *Az úrihölgyhöz* című költeményét szavalta, s a szakadó eső miatt a hallgató közönség egész hölgykoszorúja egy tót kalaposnéból állott. Férfi közönségben, mivel a színpad a falu korcsmája nagy termében volt fölállítva, nem

volt épen oly nagy a hiány, mert az ott időzők egy része begyűlt az előadásra.

Emlékezetes napja volt Mező-Berényben Petőfinek még az, melyen a szőlőkben lévő halom alatti uradalmi pinczét, Wenckheim bárók tulajdonát, meglátogattuk. Ez középben egy tágas rotundából keresztbe kisugárzó négy hatalmas ágból álló helyiség, s a kerti dézmaboroktól kezdve a legfinomabb francia borokig bőven el volt látva. A pintér, ki egyszersmind a pincze fölügyelője volt, egy joviális ember, lopótökökkel kezében sorban kóstoltatta velünk a borokat, oly ravaszúl vegyítve, hogy midőn a szabad légre kikerültünk, a világot köd takarta előttünk, s kénytelenek voltunk a présházban bevárni annak eloszlását.

Egyébiránt Petőfi nem volt oly borivó, mint azt bordalai után ítélve, sokan hinni szeretik. Olyan képet és vágyak, mint:

Mért nem tesz az isten most csodát?
Változtatná borrá a Tiszát,
Hadd lennék én meg a Duna,
Hogy a Tisza belém omlana —

nála csak poetai humorában termettek, de a valóságban igen mértékletes volt, s midőn körülményei meg is engedték, hogy maga tartott konyhát, asztalára csak akkor került bor, midőn vendége volt. Oly esetet mint a fentebbi, egész életéből nem tudnék többet följegyezni, s ez is mind kettőnkön azért történt meg, mert tapasztalatlanok voltunk, s nem ismertük a különböző borok egymásra ivásának rossz következményét.

Petőfi mûszája Mező-Berényben sem pihent; több költeményt írt itt, de ő, önművei iránt is szigorú volt, s azok közül csak is a *K. Vilmos barátomhoz* címűt vette föl összes művei kiadásába. Mikor ennek megírásába kezdett, e szavakat intézte hozzám: ma meg akarom örökíteni elveszett barátom emlékét.

Egy kötetke költemény kiadását is terveztük Mező-Berényben; mely Petőfi versein kívül, tőlem egy pár beszélyt is tartalmazott volna, s szándékunkban az akkori helybeli jegyző, Bonyhai Benjamin, ki a *Vasárnapi Ujság*ból néhány népdala után ismeretes, buzgón ösztönzött. Azonban pénz és kiadó nélkül számítottunk, s így a szándéknál tovább nem boldogultunk.

Az iskolai szünidők határideje közeledett már, s Petőfi Pápára menetele előtt még szüleit is meg akarta látogatni, s Mező-Berényben tovább nem maradhatott. Egy itteni pajtásunkat ügyei Debreczenbe szőlítetták, s szíves hívására, hogy lennénk úti társai, elhatároztuk, hogy e calvinista Róma megtekintése céljából és Csokonai sírja kedvéért ajánlatát elfogadjuk. Útunk az alföldi piszkos falvak és mezővárosokon át odáig semmi említésre méltót sem nyújtott, kivéven a határtalan port, mely egész Debreczenig gyötört bennünket, s ha itt nem adott volna némi kárpótlást a kollegium megtekintése és Csokonai sírja, szint' azon élvezettel lettünk volna kénytelenek megelégedni, melyben már az útban részesültünk. Miután a főiskola könyvtárát, gyűjteményeit egy öreg deák készséggel megmutatta, kimentünk Csokonai vaspiramid sírjához. Petőfi már útnak készülve jött ide. Nekem volt egy borjúbőrből készült háti táskám, egészen a katonákéhoz hasonló, melyet előbbi években tett erdélyi útamra készíttettem, Petőfi ebbe pakolta kevés holmiját s hátára csatolta azt. A népköltő hamvainál elváltunk. Petőfi Hortobágyon át Tisza-Füred felé vette útját szokás szerint gyalog, én pedig visszamentem a városba, a honnan a reám várakozó alkalommal Mező-Berénybe visszaúztam.

Petőfi ez útjának eredménye lett a *Hortobágyi korcsmárosné* című szép dala.

Mikor én november első napjaiban Pápára visszakerültem, barátaim már jobbára együtt voltak, s ezek számát még szarvasi iskolába jártomból ismert Domanovszky Endra is szaporította, ki Petőfinek is jó barátja volt. Azonban a kinek jelenlétére leginkább számítottam, Petőfi hiányzott közülök. A többiektől értesültem, hogy ő is megjelent volt, s Domanovszky barátjához szállt, és Horváth István ügyvéd biztatására, hogy őt ismét írnokául fogadja, maradni is szándékozott, de Horváth pár nap múlva egy rokonát, Sáry Dienes jogászt, vállalta helyébe, s így Petőfi minden föntartási reménytől megfosztva, november 2-án Pápáról eltávozott, számomra pedig egy levelet hagyott hátra. E levélben a már elmondottakon kívül arról tudósított, hogy Debreczenben elválásunk után csakugyan fölkereste volt szüleit, kik avval biztatták, hogy ha iskoláit folytatja, készek őt tehetségök megerőltetésével is havonként egy kis összeggel segíteni. De lelkiismeretem, írám, meg

nem engedi, hogy nehéz keresményökből csak egy garast is elfogadjak, s miután Pápán táplált reményimben csalódtam, mit tehettem egyebet, mint fölvettem sipkámát, s a merre sildje esett, arra indúltam.

E kényszerítő körülmények és művészi ábrándjai őt ismét a színi pályára terelték. Elmenetele után néhány nappal Fehérváron akadt meg, hol Szabó József színi igazgató társulatába lépett. Itt játszott alárendelt szerepeket Borostyán név alatt karácsony tájáig. Anyagi állapota nagyon mostoha lehetett, mert egy Domanovszkyhoz írt levelében arra kérte barátjait, hogy ne hagyjuk őt elveszni, s gyűjtsünk körünkben részére tíz frtot, mely összeggel magát kisegíthetné. És pár nap alatt Domanovszky, Kozma, Lantay, Kerkápolyi és magam csekély hozzá járulásával megküldtük neki a kért összeget.

Bajzával, ki őt *A borozó* című versével első mutatta be a közönségnek, Fehérvárról is folytatta összeköttetését. Kritikájában oly föltétlenül bízott, hogy a *Honderű* és *Regélő* számára küldött költeményeit is előbb az ő areopagja elé terjeszté. Ez időben az *Athenacumban* már Petőfi névvel megjelent *Hazámban* című költeményével Vörösmarty figyelmét is annyira magára vonta, hogy ez a később annyi dicsőséggel elárasztott Petőfi név alatt valami gyakorlottabb s ismertebb költő nevét hitte lappangani.

Szabó igazgató társaságával Fehérvárról karácsony táján Kecskemétre költözött, s Petőfi valószínűleg ez áthelyezés alkalmával látogatta meg Pesten, Bajzát és Vörösmartyt, s mint maga írja: fél napot töltött a régtől tisztelt, szeretett két férfi körében. Boldog fél nap! veté utáná sóhajtvá. Vörösmartynál mint Pönögei Kis Pál mutatta be magát, mely név alatt egy pár népdalt közölt volt, s most mint Petőfi megbízottja állítólag ettől néhány költeményt hozott Vörösmartynak. De miután ez Petőfiről elismerőleg nyilatkozott, nem titkolta előtte tovább kilétét.

E két veterán költő szíves fogadása és buzdító szavai, termékenyítőn hatottak Petőfi költészetére, s ez időtől fogva művei sürűbben jelentek meg az *Athenacumban*, *Honderű* és *Regélőben*, s minden megjelent verse új fényt árasztott nevére. Csak színésztársai nem akarták hinni, hogy ő legyen azon Petőfi, ki e szép dalokat írja, de mivel őket „asini ad lyram”-nak tartotta, nem törődött velök.

Emelkedő híre mellett azonban sorsa most is csak a régi maradt, s Kecskeméten is nyomorban élt. Egyedüli vígaszt az akkor már itt tanuló Jókai és Ács Károly (de nem a már említett pápai) barátságában talált. Ács Károly az *Athenaeum*-ban megjelent számos költeményeivel már akkor költői hírt vívott ki magának, miért is Jókai Petőfit, mint rokon szelleműnek bemutatta. Az 1843-ik évből még csak pár nap hiányzott, s Petőfi e rövid időt egy kis füzet költemény kiadására akarta használni, melyet az új év ünnepén, mint a társulat színelőadója a közönség közt akart kiosztani, remélve, hogy azért itt-ott egy-két garas üti a markát. Jókai ígéretét már bírta, hogy ahhoz egy kis beszélylyel ő is járul, megkereste azért Ács Károlyt is, hogy pár költeményével ő is növelné füzetete érdekét. Ez azonban szíves készsége mellett kételyét fejezte ki, hogy a censor csökönyössége miatt szándékát létesíthesse, s több esetet beszélt el neki, hogy mily csekélységekért tagadta meg az engedélyt. „Ha így áll a dolog, mondá Petőfi, válaszszon ki ön egy költeményt műveimből, melyről hiszi, hogy a censor nem fogja kiadhatását megtagadni.“ S Ács a *Disznótorban* című ismert költeményt gondolta ilyennek. Mind a mellett tanácslá, hogy ne maga, hanem a nyomda-főnök Sziládi által küldje azt el a censorhoz, ne hogy ennek a színészek iránti ellenszenve is okot szolgáltatson a költemény elutasítására. S bár Petőfi e tanács szerint járt el, a censor engedélyét még sem nyerte meg. Ács ezen fölbosszankodva, maga ment el ahhoz megtudni az akadály okát. „Mi megbotránkoztatót talál a tisztelendő úr, ez ártatlan felköszöntésben?“ kérdé azt. És Sembera Calosantius József, így nevezték a derek piarista barátot, ki ez időben Kecskeméten a censor-hivatalt viselte, elképedve felelt e vakmerő megrohanásra: „Mit-e? követhetett volna-e annak írója nagyobb és botránysabb vétket, mint midőn olyat mer kívánni, hogy az ég gömböcz legyen és mi abban töltelék! majd bizony én legyek töltelék és az ég egy gömböcz? horrendum! egy szót se veszttegessen mellette, én annak kiadását meg nem engedhetem.“ Ács mind a mellett megkísértette őt capacitálni, hogy az csak költői kép, poetica licentia, Sembera Calosantius nem volt más véleményre bírható, s Petőfinak nem maradt egyéb mód, mint költeményét írásban sokszorozni, s úgy osztani azt ki.

Szerepeihez szükséges ruhával is kisegítette néha Pe-

tőfit Ács. Egyszer egy iskolamestert kellett játszania, melyhez Ács bokáig erő téli kabátját kérte el, s ezt gondosan kezdi összehajtogatni, hogy hóna alatt magával vigye. Ács látva szándékát, kikapta kezéből, szétrázta, s kényszeríteni akarta, hogy azt magára vegye. Azonban Petőfi, ki télen-nyáron kénytelen volt egy szál könnyű nyári öltönyben járni, nem volt rábírható. „Nem elég, mondá, hogy a színpadon nyövöm ruháját, még viseljem is“, s hóna alá kapva azt, dideregve távozott.

Petőfi az egész 1843-ik év telét, márczius végéig, Kecskeméten töltötte sanyarogva. Innen márczius 14-én Bajzának írt levele híven tükrözi állapotát és színészi sikereit.

„Fehérvárt oda hagyók, írja abban, s Kecskemétre jövének, hol nem a legjobban megy társaságunknak. A színészetben, noha még csekély, de mégis észrevehető haladásom; egy párszor már volt szerencsém a közönség figyelmét megnyerni, megtapsoltatni, mi négy hónapos színésznek elég. Folyó hó 23-án lesz jutalomjátékom; nagy ügyvel-bajjal, de még is kivívtam, hogy *Lear* legyen. A bohóczot játszandom benne, a mit megkapni szinte nem kevés küzdelembe került, mert mennyi az ármány a színészeknél. Gyakran jajdulok föl: isteni művészet, mért ördögök pappaid?“

Bele únva a sok küzdelembe és sikeretlen törekvésbe, oda hagyta Szabó társaságát s Pestre jött, hol Bajza és Vörösmartynál ismételte látogatását, s Petricsevics Horváthtal és Garayval is megismerkedett. Innen pár nap múlva Pápanak vette útját, hová ápril elején érkezett meg.

Most is élénk emlékezetemben van az az ámulat, melybe véletlen megjelenésével, épen nálam lévő néhány barátaimat ejtette. Különben is fakó ruhája az út porától el volt lepve, s oldalt kidúlt csizmáján kapezája kandikált ki; batyuját könnyen bírta, mert abban vajmi kevés volt. De azért derült arczczal borúlt nyakunkba, össze-vissza csókolt, s oly vitorán trefált megütközésünk fölött, mintha abban semmi rendkívüli nem lett volna, hogy ő oly véletlen, mondhatnám a keményen át potytyant közénk. Mi a viszontlátás öröme egy üveg bort hozattunk, s a mi kevés jutott abból egyre, azt vele össze koczintva kiürítettük. Jó kedvünk lett, s ő megígérte, hogy ezt az órát dalban fogja megörökíteni, és pár nap múlva Dománovszkynál fölolvasta előttünk a *Barátimhoz* című versét, melyben mondja:

De mi a kö! mért e hosszú
 Méla bámulás?
 H'sz én vagyok, ha nem csalódom,
 Én és senki más.

Majd alább midőn így folytatja:

No de kissé meglepett tán
 Jöttem, ugye bár?

maga is be látszik ismerni, hogy váratlan megjelenése méltán csodálkozásra ragadott bennünket.

Mi azt hittük, hogy ismét iskolatársunk lesz, de ő arra azt válaszolá, hogy nincs többé szándéka iskolába járni, hanem köztünk marad addig, míg vagy ő reánk, vagy mi ő reá nem únunk.

Én másod magammal laktam egy szűk szobában, s még egy harmadiknak sehogy sem tudtunk abban helyet csinálni, miért is Domanovszky Endre, ki Puzdor Gyula tanítványával tágas szép szobát bírt, osztotta meg vele lakását. Ágy híjában egy kis sárga, gyapjas bundámat használta, melyet a padlóra terített, s melyhez Domanovszky egy párnát adott. De bár iskolába nem járt, annak könyvtárát ugyan csak használta, s Domanovszky panaszkodott nekem, hogy gyakran reggeli három-négy óráig is égeti a gyertyát, s ha őt arra inti, hogy ne rontsa a szemét, ő viszont restséggel vádolta. Az önképző társulat gyűléseiben is gyakran vett részt. Domanovszky lakása Bocsor tanáréval egy házban volt, s ennek már említett lelkes neje, férjének használt ruháival látta el Petőfit, s gyakran ebédre is meghívta. De mivel Bocsor egy fejtel nagyobb és sokkal természetesebb ember volt mint Petőfi, e ruhák átalakításáról is kellett a derék nőnek gondoskodni. A bakancsokat azonban nem lehetett kisebbre szabni, s így míg felső ruhája takaros, lábbelije comicus nagy volt, s ezekre maga is szórta élcezeit.

Szokása volt reggelenként csipőig hideg vízzel mosakodni s egyszer, midőn épen ily foglalkozásban volt, betoppan hozzá tavalyi gazdánk, kinek lakbérben pár forinttal adósa volt, s követelte tőle tartozását. Petőfi zavarában e szavakat intézte hozzá: „Aber geniren Sie sich nicht?“ „O nein, volt a válasz, ich bin bereit von Ihnen das Geld übernehmen, wenn Sie auch ganz nackt wären.“ De biz ő nem volt képes felöltözve sem kifizetni őt.

Ez állapot azonban hosszan nem lehetett neki kellemes, s végre is az következett be, hogy nem mi ő reá, hanem ő únt reánk, s hat heti Pápán léte után, május közepén, Pozsonyba indult, azon szándékkal, hogy ott színészsze lesz, s mivel országgyűlés ideje volt, remélte, hogy az ottani pezsgő világban irodalmi ismeretségeket is sikerül kötnie. E reményei elsejében csalódott ugyan, hanem a másodika betelt.

Pozsonyba érkezése után azonnal jelentkezett az ott időző Fekete szín-igazgatónál, ez azonban mint azt Szeberényinek, Bajzának és nekem is megírta, társaságába nem fogadta be. Nekem írt levele szerint Fekete azt hozta föl okúl: hogy társaságában sok a kezdő színész. Ily helyzetben arra kényszerült, hogy a Záborszky által szerkesztett *Országgyűlési tudósítások* másolásával keresse kenyerét, melyeknek nyomtatásban közlése akkor tiltva volt. Ily gépies, ölü és sovány jövedelmet nyújtó munka mellett tengődött Pozsonyban. Bajzának 1843. június 1-én írt levelében érzékenyen panaszolkodik szeme és melle gyöngüléséről, és hogy e száraz munka mellett a múzsa is kerüli. „Ily körülmények között, folytatá, örömet itt hagy-nám Pozsonyt, s színész-társaságot keresnék, bár milyet, csak hogy időmet tökéletesen el ne veszítsem, de így a mint vagyok, lehetetlen, koldús vagyok.“

És e reménytelen helyzetében sem hagyta el önérzete, s készebb volt a művei után remélt pár forintról lemondani, semhogy az ellene elkövetett szőszegést tűrje. Petőfi Pesten létekor Garaynak négy verset adott át, azon kérelemmel, hogy nevét elhallgatva, Andor deák név alatt közölje azokat lapjában. Csak így hitte, hogy a vele ismeretségben lévő Verőczey (Bajza kritikai álneve) véleményét leplezetlenül fogja azok fölött kimondani. Azonban Garay, daczára, hogy nevének titokban tartását ígérte, a versek elsejét is Petőfi nevével közlé, s ezt e szőszegés annyira fölbosszantotta, hogy Garay ellen az *Athenaeumba* küldött egy cikkében oly kiméletlenül kelt ki, hogy azt Bajza csak szelidítve adhatta ki. A még kiadatlan három verset pedig Garaytól visszakövetelte.

Míg reményei a színészi pályán teljesületlen maradtak, a költészet terén nevét minden műve népszerűbbé tette, s Pozsonyban időző író társai őt már mint elismert költőt, barátságukba fogadták. Ezekkel való ismeretségét leginkább Lisznyainak köszönhette. Alig köszöntött volt be Pozsonyba,

midőn az alólról jövő gőzös megérkezésekor a Dunaparton ácsorgása közben a gőzösből kiszálló urak egyike által Liszniai nevét hallá kiáltani. Ez úriember Kubinyi Ferencz volt, ki mint követ érkezett Pozsonyba, a megyétől oldala mellé rendelt jurátusával, Liszniaival. Miután a követ úr málhái hovászállításáról rendeletét jurátusának kiadta, ez magára maradt, Petőfi elébe lépett s kérde tőle: ön Liszniai a költő? s annak igenlő válaszára, bemutatá magát Petőfi.

A könnyen lobbanó, exaltált lelkű Liszniai magához ölelte a kopott külsejű, igénytelen költőt, s miután megbízásában eljár, őt szállására hitta, ruháit pénzét megosztotta vele s egyik fiatal írótól a másikkhoz vitte, őszinte örömet találva abban, hogy e költői tüneményt ő vezeti az írói körökbe. Megismerteté: Degré, Berecz, Vachot Imre, Vachot Sándor, Pompéry és Kuthyval, kik jobbára tárt karokkal fogadták, mit Petőfi hasonló nyíltsággal szokott volt viszonzni. Semmi sem bántotta jobban, mintha íróársai őt feszes udvariassággal fogadták, s midőn ilyet tapasztalt, nemtetszését az illetővel azonnal éreztette. Így midőn Pompérynek mutatták be s ez őt e szokott udvarias szavakkal fogadta: „Örülök, hogy szerencsém van“, mogorván jegyzé meg: „Ne igen örüljön biz annak, hogy ily szegény ördöghöz van szerencséje“. Az elegans Kuthy salonjába meg midőn bevezettetett, s ennek feszes fogadása s a fényes lakás, éreztette vele szegénységét, pár percznyi időzés után magát alig ajánlva hátat fordított, s távozott.

Ellenben Vachot Sándor iránt, ki őt nyílt odaadással ölelte forró szívéhez, mindvégig őszinte barátságot érzett, s vele Pozsonyban naponkint érintkezett és elmélkedett a hazai költészet ügyeiről. E barátság Petőfinek minden anyagi szenvedései között is több kellemes órát szerzett, s eszmekörét bővítette. Így beszélte el nekem, hogy egyszer Vachot Sándor fölhozta a néprománczokban szegénységünket, s arra buzdította, hogy próbálna ilyeket írni, mire ő megírta a *Megy a juhász számaron* költeményét. Mikor aztán azt Vachotnak elmondta, ez megölelte őt, s arra kérte, hogy írjon több ehhez hasonló.

Vachot Petőfi anyagi helyzetén is iparkodott segíteni. Már Pozsonyban is gyűjtést indított számára, midőn azonban mátkája látogatására Pestre lerándult, s Petőfi általa küldé volt el a már idézett 1-ső juniusban Bajzához írt panaszos

levelét, a pestiek előtt részvevő szívvvel ecsetelte ifjú barátja súlyos helyzetét, s oda hatott, hogy egyelőre egy kis anyagi segílyt vihessen néki s jövőben pedig hozzá méltóbb állást eszközöljön számára. Így gyűjtött össze, csendben, kizáróan csak a vele családi kapcsolatban állók körében, 30 forintot Petőfi részére, úgymint Bajza, Vörösmarty s ezek nejei, ő és mátkája s ennek atyja adakozásából. Másrészt ajánlásával az irodalmi körökben előkészítette az utat, hogy Pesten, a magyar irodalom forrásánál, biztosabb álláshoz segítse, minek sikere rövid időn be is következett. E benső barátságból, majdnem testvéri viszonyból folyhatott csak, hogy Vachot Sándor Petőfinek úgy költői mint egyéni hibái iránt nem volt kímélettel, szeretett volna barátja láng szüleményein több csínt, s viseletében több simaságot látni. Egyszer a hegykén kikent bajuszú Petőfivel Pestnek egyik utcáján haladtam, a miért őt a velünk találkozó Vachot Sándor megróvta, minek betyárkodol, mondá.

Vachot Pozsonyba visszatérte Petőfi sorsában forduló pontot képez. Az általa hozott 30 forinttal súlyos helyzetén ideiglenesen segített, s aztán csakhamar Nagy Ignác Pestre hívá őt azon biztatással, hogy a nemzeti színházhoz főlvetélet kieszközli, és pár hónapra az általa szerkesztett *Külföldi regénytár* számára fordítással is ellátja. E meghívást megelőző napon Fekete igazgató is, nélkülözései iránti részvétből, késznek nyilatkozott, őt társaságába fogadni. Ily egymás után kínálkozó szerencse közül, Vachot tanácsára, Nagy Ignác ajánlatát fogadta el, s leutazott Pestre.

Végre tehát 1843-ik év június utolján elvált sok szenvedése helyétől, s Pesten három hét alatt lefordította Bernard Károly *A negyven éves hölgy* című regényét a *Külföldi regénytár* számára. Ez után James *Robin Hood* terjedelmesebb regény átültetéséhez fogott; e mellett az *Athenaeum* és *Honderűbe* is több verset írt. A pesti színpadra lépni még korai dolognak tartotta, bár arra saját nyilatkozata szerint Vörösmarty sine fine ösztönözte. „Ez oly fa, írta Szeberényinek, melybe nem merem fejszemet vágni.“ Midőn én augusztus utolján Pápáról a szünnapokra Mező-Berénybe szüleimhez leutaztam, s az ő kedvéért egy pár napig Pesten megállapodtam, helyzetét gond nélkülűnek ismertem föl. Rubában, élelemben nem szenvedett szükségét. Reggelire az úri utcában lévő Pilvax kávéházba járt, s iderendelt engem is találkozásra. Az

estéket pedig színházban töltöttük. De ő mind e mellett nem volt állapotával kibékülve, színészi ábrándjai most is nyughatatlanították, s fájdalommal nyilatkozott, hogy idejét fordítással kénytelen eltékozolni, és azon elhatározását fejezte ki, hogy a mint *Robin Hood* fordításával készen lesz, azonnal összeszedi sátorfáját, és valami vidéki jó társasághoz szegődik.

Én már vagy három hete lehettem Mező-Berényben, midőn Petőfi, most az egyszer fogadott kocsin, egy nagy újdanat új ládával nálam megjelent. A láda tele volt tricot és más szinpad-i öltönyvel, könyvek és írott szerepekkel. A *Külföldi regénytár* mellett szerzett kevés pénzét jobbára színészi fölszerelésre használta. Szívesen látott vendégem egy hétig időzött nálam. Neve már akkor a lapokat olvasó vidéki közönség előtt is ismeretes volt, s így a már említett mezőberényi lelkes jegyző is, költészete iránti becsülésből megvendégelte. Berándultunk a megye székhelyére, Gyulára is, hol őt Sziget ostroma idején a török ellen Kerecsényi László által gyáván védett vár romja nagyon érdekelte. Berényből egy rokonom és Tessedik Lajos, mérnök társaságában Debreczenbe indúlt. Az úton, mint azt később rokonomtól hallottam, Tessedikkel többször és igen hevesen tűzött össze, mivel ez a költészeti és különösen a színészi pálya felől mint háládatlanról kicsinylőleg nyilatkozott, s ezzel Petőfi ambícióját nagyon sértette.

Debreczenben megjelenése első napjaiban reményei valószínűsítését hitte, rövid tudósítása, melynek tartalmát itt közlöm, meglegedés hangján van írva.

„Somám! szólít meg abban, ide érve, a színházhoz mentem, ott több ismerősre akadtam. Azok tudtára adták Komlósynak itt létemet, s ez, noha nem volt szándékom, itt marasztalt. E szerint Komlósy társaságában vagyok. Innen egy hét múlva Váradra megyünk, s onnan november elején Kolozsvárra. Csütörtökön vagy szombaton lépek föl először. Szerelmes szerepeket fogok játszani. Tudom, szeretnél néha helyette játszani, te tudod kiért. Még többet is írnék, de már nem fog a pelajbászom. Öllelek, csókollak, lelkem barátja

Petőfid.“

Hogy azon sorát homály ne födje, melyben írja: miként tudja, hogy szeretnék néha helyette játszani, én tudom kiért, megemlítem, hogy évek előtt, midőn Pápára menetelemkor útamban, Fehérvárt Komlósy társasága egy előadását a

Notre-damei toronyőrt megnéztem, abban Komlósy Ida, mint Esmeralda megtetszett. Petőfi erre visszaemlékezve azt hitte, hogy az érdeklődés még akkor is tartott.

E kiterő fölvilágosítás után Petőfi további sorsára térve, ismét reményei csalódásáról kellene írnom; minthogy azonban azt egy levelében, melyet 1843-ik év november 28-án Bajzához írt, maga igen kimerítően teszi, jobbnak látom e levél erre vonatkozó részét közleni.

„Debreczenbe jövék, írja abban, innen ismét tovább utazandó Erdély felé. De több színész ismerősöm unszolásából Komlósyhoz menék, kinek társasága akkor itt működött s ki, mint mondá, télre Kolozsvárra menend. Komlósy meglehetősen fogada s így egy hetet tölték Debreczenben, már mintegy tagja a társaságnak. Ekkor ismét magához szólíta Komlósy, velem körülményesebben értekezendő. De már akkor nagy meglepetésemre egész más nótát fűtt s többek között azt is kijelenté, hogy Kolozsvártt énekelnem is kellend az operában. Ez különösen nem tetszett nekem s a mint tőle távoztam, egy kis társaság igazgatójával találkoztam. Ez hítt magához s jó szerepeket, jó fizetést ígért. Ennél fogva, — de leginkább azért, mert pénzem már elfogyott s tovább nem utazhattam — hozzá állék. Diószegre menénk — egy biharmegyei városba — s itt játszánk néhány hétig. Kaptam egy pár meglehetősen szerepet, például *Tornyait a Tisztújításban*, *Warningot a 30 éves kártyásban* stb., s 50 frt proportióba tettem. Innen Székelyhídra menénk s itt mintegy három hétig játszánk. E hónap 24-én fölbomlott társaságunk, mivel mi Nagy-Károly és Szathmárba akaránk menni s az igazgató erre nem állott. Ennél fogva nem volt mást tennem, mint Debreczenbe jönnöm vissza s nem csupán azon okból, hogy társaságunk szétoszlott, de leginkább mert beteg vagyok, s betegségem napról-napra terhesül. Már Székelyhídon sem játszhatám s nincs is reményem, hogy egy hamar játszhasam, mert annyira el vagyok gyöngülve, hogy erőm visszanyerése bizonyosan bele kerül két-három hónapba. Egész csontváz vagyok. Így tengek inséges állapotban s itt kell a telt Debreczenben töltenem. Azon szemtelenségre valék kénytelen vetemedni, hogy Nagy Ignác úrtól pénzt kérjek kölcsön. Mint szégyenlem, s még sem tehetek máskép. X csakugyan gazember; kicsalt tőlem vagy nyolez pengő forintot Pesten

létemkor s három pengőmmel most is tartozik. A múzsák kerülnek; minden, a mit írni tudtam, mióta Pestet elhagyám, két keserves népdal, Tieck dramaturgiai lapjait s Röttscher *Kunst der dramatischen Darstellung*ját szorgalmasan olvasom; ezzel telik minden időm. Vachot Sándornak igen szerettem volna írni, de tán nem is érdekelné levelem. Vannak még, kiket annyira tiszttelek, kiket szeretnék kérni, hogy néha néha emlékezzenek reám, de hiszen én oly csekély vagyok s ezt tenni nem merem. Bocsásson meg a tekintetes úr, hogy ily hosszan alkalmatlankodom és bocsásson meg levelem zavart-ságáért. Melyek után szíves indulatjába ajánlva magamat maradok

a tisztelt tekintetes úrnak

alázatos szolgálja

Petőfi Sándor.

E túlságos szerény levél arról tanúskodik, hogy a szükség a legbüszkébb lelket is megfőri. Mély részvétünket kelti föl azonban az, hogy hazájára annyi fényt árasztó szellem, nemzete kebelén oly nyomorral volt kénytelen küzdeni. Azonban áldásnak tarthatjuk azt, hogy a legsúlyosabb szenvedés töviseit is megtompítja az idő, s a visszatekintés dülő fájdalom helyett édes bánattal vonja beleélt rossz napjainkat. Petőfi is ilyesmit érezhetett, midőn sorsa változtával visszaemlékezett Debreczenben töltött telére, s dalban fűsöhajtott:

Hejh Debreczen,
Ha rád emlékezem!...
Sokat szenvedtem én te benned,
És mind a mellett
Oly jól esik nekem,
Ha rád emlékezem —

s még humorával is fűszerezi átélt szenvedéseit, midőn így folytatja:

Pápista nem vagyok,
És még is voltak bűjtjeim, pedig nagyok,
Jó, hogy az embernek csontfoga van,
Ezt bölcsen rendelék az istenek,
Mert hogy ha vas lett volna a fogam,
A rozsdá ette volna meg.

S midőn így emlékezetben végig megy rengeteg nyomorán,
azon keserű megnyugvással végzi, hogy:

Ez inségemben csak az vigasztala,
Hogy ennél már nagyobb inségem is vala.

Azonban Petőfi még sem volt végkép elhagyatva Debreczenben, mert a mennyiben egy jó barát részvéte enyhítően hathat szenvedéseinkre, ő sem nélkülözte azt. Pákh Albert, ki ez időben mint nevelő lakott ott, ismert kedélyes jószívűséggel gyakran földerítette a testben-lélekben szenvedőt. Petőfi a Várad-utcza végén, a város szélén lakott, s innen hozzám írt levelében választomat Fogas Józsefné házához, az akasztófa közelében kérte utasítani. Midőn egészsége javulóban volt, innen gyakran beballagott Pákhhoz. Egyszer, a mint nekem Pákh elbeszélte, épen tanítványával foglalkozott, midőn Petőfi hozzá betoppant, s kissé trivialis szavakkal üdvözölte őt. Pákh sokat adván arra, hogy tekintélyet növendéke előtt megóvja, restelte a dolgot, fölindulásában megfejtkezett a köztük lévő viszonyról, s kiutasította szobájából. Petőfi ezt igen zokon vette, s következő nap szó nélkül lépett be Pákhhoz, asztalára egy összehajtott papírt tett, s avvalismét eltávozott. Pákh hagyta őt menni, a papírt azonban kíváncsian kezébe vette s azon e czím alatt: *Végszó Pákhhoz* egy szép költeményt talált, mely barátságában csalódott szíve keserű lemondását, s e nemes érzelemnek kebléből örök kialvását lángoló szavakkal tolmácsolja, s búcsúját így kezdi:

Isten veled, te elpártolt barát,
Vesztett ebként ki szívem megmarád,
Isten veled;
Fogadd a vett sebért emlékül,
Mely felszivarog belsejébül,
Lelkemnek véré, könnyemet.

Majd az életben hűtlen barátság miatt szenvedett sebeit említve, melyek után mégis hinni tudott, e végső s legérzékenyebb seb után egész szívét eltöltő fájdalommal örökre lemond arról ily lángoló szavakban:

Az istenség is tehetetlen
Egygyé büvölni e kebelben
A szerte zúzott láncszemet...

Nem láncszem az, nem! egy világ vala,
 Melynek napjái a hit lángola,
 A drága hit!
 Rájött a vég ítélet napja,
 S már semmi fel nem támaszthatja
 Ledúlt világom romjait.

A barátság fölbomlása azonban csak pár napig tartott, mert Pákh a mély érzelmű költemény által megilletődve, maga kereste föl Petőfit s kibékült vele, s ez után még szorosabbra fűződött barátságuk, mint azelőtt, úgy hogy midőn Petőfi elég erősnek érezte magát, hogy Debreczent elhagyhassa, Pákhot kérte meg, hogy gazdasszonyánál tartozásáért jót álljon, mit ez vonakodás nélkül meg is tett, s bizalmában nem is csalódott, mert a pénz, bár tetemes összeg volt, a kötelezett határidőre pontosan megérkezett.

Petőfi már ekkor kezdett színészi álmaiból kiábrándulni, látta, hogy e pálya neki csak szenvedéseket terem, s hogy a költészet az, mely amaz által okozott sebeire balzsamot hint. Tapasztalta, hogy míg színészi törekvéseivel semmi elismerést sem bírt kivívni, azalatt a költészet terén becsülést aratott. Most is egy kötetre gyűlt verseibe vetette reményét. Azért azokat zsebre dugva Pestre indult.

Ez útjában kiállt szenvedéseit később, 1847-ben Kerényihez írt levelében imígy adja elő:

„Debreczenből útaztam Pestre, 1844-ben februárban, kopott ruhában, gyalog, egy pár húszassal és egy kötet verssel. E kötet versben volt minden reményem; gondolám: ha eladom, jó, ha el nem adom, az is jó — mert vagy éhen halok, vagy megfagyok, s vége lesz minden szenvedésnek. Egyes egyedül mentem a Hegyalján; egy lélekkel, egy élő lélénnyel nem találkoztam. Minden ember födelet keresett, mert iszonyú idő volt. A süvöltő szél havas esőt szórt reám. Épen szemközt jött. Arczomon megfagytak a könnyek, melyeket a zivatar hidege és nyomorúság fakasztott. Egy héti kínos vándorlás után Pestre értem. Nem tudtam, kihez forduljak? Nem törődött velem senki a világon; kinek is akadt volna meg szeme egy szegény vándor színészen? . . . A végső ponton álltam; kétségbe esett bátorság szállt meg, s elmentem Magyarország egyik legnagyobb emberéhez, oly érzéssel, mint a mely kártyás utolsó pénzét teszi föl, hogy élet vagy halál.“

E szenvedésekkel telt útjában azonban volt egy pár jó napja is. Andornakon elhatározta volt, hogy miután már így közel van, betér Egerbe, hol egyszersmind Tárkányi Bélát akkor pályavégzett s már fölszentelendő növendékpapot és költőtársát is meglátogatja. Tárkányit nem találván honn, a papnövélde portásánál írt pár sorral értesíté, hogy másnap reggel fölkeresi, kijelentvén jötteinek, a baráti ismerkedésen kívül, más indokát is, tudniillik hogy igen megszorúlt, s addig legyen szíves neki útravalót szerezni, melylyel Pestig elmehet. Másnap reggel szürke kopott ruhában, könnyű köpenyegben, ólmos bottal kezében, benyitott a betegségtől és hidegtől elhalványult Petőfi Tárkányihoz . . . Nem szorultak arra, hogy előbb barátságot kössenek, lelkeik már e találkozás előtt rokonok voltak. Petőfi bizalmas, tegezéssel üdvözölte Tárkányit, ki őt viszont forró öleléssel fogadta. De mivel Tárkányit hívatala az érseki irodába hívta, Petőfit bemutatván egy pár növendékpap társának, kik őt műveiről már szintén jól ismerték, meleg szobájában hagyta, reggelivel s jó egri borral megvendégelte, s az érseki irodába távozott. Délben visszatérvén Tárkányi, az ebédet kedves vendégekkel egyetemben, az egész papnövéldei kar körében kiváló derűtséggel együtt költötték el, s mivel Petőfi merész költészete és az új irány miatt az ifjuságnak volt kiváló kedveltje, elhalmozták őt szívésségök egész özönével.

E barátság és poharazás fölviillanyozó hatása alatt született ez ebédet követő délután az *Egri hangok* költeménye. S midőn azt a vacsoránál, az újonnan egybegyűlt papnövéldek előtt fölolvasta, s e szakaszhoz ért:

Itt benn ülök a melegben
Környékez sok jó barát,
Töltögetve poharamba
Egri bérczek jó borát,
Jó barátok, jó boroecska . . .
Kell-e más?
Kebbleinkben a kedv egy . . . egy
Óriás.

Kedvemnek ha magja volna:
Elvetném a hó felett,
S ha kikelne: rózszaerdő
Koszorúzná a telet.

S hogy ha földobnám az égbe
Szívemet,
Melegítné a világot
Nap helyett! —

lelkesezésükben megszakították őt, össze-vissza ölelték, (s csak ez után folytathatta annak további fölolvását). A szíves pap-növendékek következő nap is magok közt marasztották, s csak harmad nap vált el tőlük, útravalóval ellátva s Tárkányinak az *Órangyal* című zsebkönyve számára legendát ígérve, folytatta útját Pest felé. Mily kedves emlékű volt előtte az egri szíves fogadtatás, ezt hűn tolmácsolta ez év ápril 28-án Tárkányihoz Duna-Vecséről írt meleg levelében, mentegetvén magát, hogy az ígért legendával sehogy sem bír elkészülni, „pedig (így ír) nagy gyönyörűségemre válnék veletek, derék ifjak, egy mezőn fölléphetni, kiknek barátságával dicsekszem. Oh Bála barátom beh szép napok voltak, melyeket körötökben tölték! Istenemre, sohasem feledem“.

Kerényihöz írt, idézett leveléből tudjuk, mily rideg világ nyílt Pesten is számára, s hogy a kétségbeesés küszöbén Magyarország egyik legnagyobb emberéhez fordult, ki nem volt más, mint Vörösmarty. Ezt kérte föl közbenjáróul kötet verse eladásában. De bármily szívesen fáradt ügyében, s melegen ajánlotta az általa is becsült ifjú költő műveit, nem talált kiadót, ki az alig fölmerült nagy tehetség költeményeivel üzletet mert volna megkísérteni, mikor még Vörösmarty művei sem keltek.

Azonban a haza nagy költőjének e fölötti töprengései közt egy eszméje támadt. A *Nemzeti kör* alapszabályaiban a hazai közművelődés és irodalom előmozdítását is czéljának vallotta. Úgy vélekedett azért a nemes szívű költő, hogy bevallott földadatának felel meg a *Nemzeti kör*, ha Petőfi verseit kiadná. De, hogy szándéka hajótörést ne szenvedjen, mielőtt e tervével a közgyűlés elé lépett volna, előbb annak pártolására e kör néhány lelkes tagját iparkodott megnyerni. Ezek közt Várady Antal, egy fiatal ügyvéd, a ki Petőfit költeményeiért anynyira megszerette, hogy vele szállását is megosztotta, volt legbuzgóbb támogatója Vörösmarty tervének. Így elő lévén készítve az út, az indítvány a legközelebbi közgyűlésen előterjesztetett. Azonban daczára annak, hogy sokan pártolták azt, a többség nem tartotta a társulat földadatának, hogy ily

nagyobb vállalatba bocsátkozzék, s már-már elejtettnek látszott az ügy, midőn egy derék iparos: Tóth Gáspár szabó mester, megszégyenítette a szűkkeblűeket, mondván: én Vörösmarty indítványa mellett szavazok, mert meg vagyok győződve, hogy a mit ő ajánl, az megérdemli pártfogásunkat, s hogy azon fiatal költő addig is, míg műveiből pénzt lát, szükségét ne szenvedjen, ezennel előlegezek neki 30 frtot. Többé egy hang sem emelkedett az indítvány ellen, s Petőfi műveinek kiadása biztosítva lett.

Várady a gyűlés után kézbesítette Petőfinek a 30 frtot, s három hét múlva még 150 forintot kapott a kiadott kötet díjában.

Így folyt le azon három év, mely katonaságtól való megszabadulásától művei első kötetének megjelenéséig terjed s mely színészi törekvéseit foglalja magában; viharaival sok szenvedéseket mért az Petőfire, s bár a sors ezután sem mosolygott kiválóan reá, de még sem volt anyagi szükségében oly mostoha iránta, s a dicsőség babéraival hintette be pályáját.

Híven tükrözi a leélt korszak szenvedéseit ő maga e soraival:

A nagy világ az életiskola,
Veritékemből ott sok elfolya,
Mert oly göröngyös, oly kemény az ut,
Az ember annyi sivatagra jut.

Ezt én tudom, — miként nem tudja más —
Kit örömével a tapasztalás
Sötét poharából annyiszor kínált,
Hogy ittam volna inkább a halált!

Hogy mily figyelemre méltatatta művei első kötetét a kritika; népszerűségé mily varázsütéssel lett általánossá; mily befolyással volt ez jellemére, költészetére és sorsának mily fordulatot adott az, arról nézeteimet a következő szakasznál adom elő.

Most azonban még egy általános pillantást szándékom vetni az eddig vázolt korszakra.

Zivataros sorsa a lefolyt időben még mindig arra kényszerítette, hogy csak önmagával foglalkozzék, helyzete nem olyan volt, hogy a közügyekben, ha azok érdekelték volna is,

remélhette volna, hogy szavának nyomatéka lehet. Hogy ezt elérje, arra nem csak neki, hanem a közszellemnek is oda kellett fejlődnie, hogy benne oly eszmék szülessenek, melyek megéneklésével nemzete politikai véleményét fokozza. Azon költeményei, melyekkel a bekövetkezett forradalmi szellem általánosítására oly nagy mérvben befolyt, mind későbbi korba tartoznak. Költészete e korszak végéig tisztán subjectiv jellemű, saját élményeit, szenvedéseit dalolja, az életben megfigyelt eseményeket festi, kesereg hazája romlásán, vágyik a dicsőbb múlt után, és a szerelem örömei és kínjaiban él. Oly politikai színezetű gondolatok, mint a minöket *Isten csodája, hogy még áll hazánk, A nép vagy Véres napokról álmodám* későbbi verseiben elmond, akkor még nem háborgatták.

Érdekes azonban megfigyelnünk azon okokat, melyek vele született nagy tehetsége kifejtésére hatottak. Ezt akarom, még nem tudom mennyi szerencsével, megkísérteni.

A mint láttuk, Petőfi e második időszakában, leginkább színi törekvéseinek élt. Egyszer a művészetek fölötti szócserénkben azon véleményét fejezte ki: „hogy azok egyike sem követelhet magának elsőbbséget a másik fölött, mert mindeniknek meg van saját nehézsége, de a színészet kivételt szenved, mert ez a művészetek összege, s mint ilyen a többiek fölött áll“. E vélemény ösztönözte őt a színészi pályára, a legmagasabb cél elérése után vágyott, s azt hitte, hogy az erős akarat, elég a siker elnyeréséhez. Rajongó szenvedélye elnémitotta benne az ítéletet, s nem vizsgálta, hogy vajon bír-e azon tulajdonokkal, melyek e pályához szükségesek, s mivel azok hiányoztak nála, tévútra jutott. A sors különös szeszélye azonban úgy akarta, hogy e tévedés is csak valódi hívataása kifejtését mozdította elő.

Mint kezdő s nem nagy reményekre jogosító színész, csak másod, harmad rendű társaságoknál nyerhetett alkalmazást, s az ily társaságok nyomorában, barangolásában neki is osztolni kellett, s így változatos és újabb meg újabb szenvedésekkel telt életviszonyok közé sodortatott. Ez által azonban a tapasztalás új forrása nyílt meg előtte, melyből fogékony lelke sok életkincset merített, és az élet hű tükrözésére még inkább képesítve lett, költészete pedig abból gazdag tápot nyert.

Az így átélt időszak lelkében sok keserű nyomot hagyott

hátra, de a hang, mely e miatt költészetébe vegyült, szintén csak ennek varázsát és gazdagságát növelte.

Egyszersmind e korszakban tett vándorlásai közben a nemzet különböző rétegeivel, de legkivált a néppel sok oldalú érintkezésbe jött, s ennek bajai, örömei, érzése és gondolkozása kiismerésére alkalma nyílt, és születésénél fogva a népies iránti hajlama megerősödött, s költészetének megszabta azt az irányt, mely őt Aranyt kivéve, a legspeciálisabb magyar költővé avatta.

A mint látköre tágult, tapasztalása bővült, ítélete érlelődött, költészete azon mértékben fejlődött és gazdagodott, nála ez inkább természetes következmény, mint sem tanulmány eredménye volt. Mély érzéssel megáldva, szíve a legcsekélyebb kül- vagy belérintéstől megrezzent, s mint aeol-hárfa hangot adott, s e hang dalban jelentkezett ajakán. E gazdag érzéssel benne azon ritka adomány párosult, hogy lelke-szíve mozzanatainak legfinomabb árnyalatát is egyszerű és mégis színező hangokban tudta tükrözni. Mondhatnám, hogy rövid pályájához képest a világirodalomban majdnem páratlan termékenysége alig mutat föl csak egy kifejezést is, melyben a gondolat a formába erőszakolt volna, vagy megfordítva a forma a gondolatra, nála e kettő, mint ikertestvérek, egyszerre látszott születni.

E könnyűség természetességet kölcsönöz dalainak, s e természetesség rokon érzelmekre hangolja az olvasót, mert az eszme és érzés, egyszerű foglalatjában átlátszón és zavartalanul hat sugarával és melegével az élvezőre. Innen magyarázható egyrészt az a rendkívüli hatás, melyet Petőfi művei olvasásánál érezünk.

E korszak elején kezdett tisztulni költészete az iskolai formák nyűgétől, s csakhamar egészen lerázta azt. Bilincseket nem tűrő lelke a költészetben is a szabad alkotásnak hódolt, mi őt gyakran pongyolává teszi ugyan, de lángoló képzeletének korlátlan repülést enged; és e pongyolaságában is nyelvért bizonyos báj lengi át.

Voltak Petőfi életének e folyama alatt oly időszakok, midőn föl látszott hagyni színészi törekvéseivel, mint másodízben Pápara jövedele alkalmával, de az ily eseteket a körülmények kedvezőtlenége idézte elő, s csak hosszú idő és meggyőző okok hozzájárulása után látta be téves törekvését.

E megszakítások azonban ismét csak jótékonyan hatottak költészetére, mert akkor oly körökbe jutott, hol több alkalma nyílt, mint színésztársai közt, művei fölött véleményt hallani, s bár ő irodalmi dolgokban is makacsan ragaszkodott elveihez, mások véleményei még sem veszítették el minden befolyásukat alkotásaira.

E sajátságok az eddig rajzolt korszak alatt tökéletesen kifejlődtek nála, s hogy hasonlattel éljek, e korának költészetét oly varázsszal borították be, mint a gyümölcsfát tavaszi virágzása, melyről tudjuk bár, hogy e virágzásból nem kevésbbé becses és ízes gyümölcs fog fejlődni, mégis sajnálat fog el e színpompa átváltozása miatt.

Petőfi csak ifjú kort élt, földi pályája rövid volt arra, hogy költészete ily átalakuláson tökéletesen átment volna, mind a mellett utolsó éveiben már nem egy művében föltaláljuk ez átváltozás beköszönését s meg vagyok győződve, hogy értebb korában, bár másnemű költeményekkel, szintén úgy elragadta volna nemzetét.

Most pedig térjünk át a harmadik korszak vázolására, mely Petőfi életének fénypontját képezi, s érdekességével is nem kevésbbé fogja lekötni figyelmünket, mint az eddigiek.

ORLAY SOMA.

KÉT KOSZORÚZOTT STATISZTIKA. *)

Statistikai kézi könyvek objectiv megbírlására alig lehet helyesebb út, mint az összehasonlítás. Az összehasonlítás kimutatja a hiányokat és az előnyöket egyformán, s így a pusztá tény mondván a bírálatot, a bíráló maga föl van mentve az elfogúltság vádjától. E szempontból indulunk ki, midőn Konek Sándor *Statistikai kézikönyvét* össze akarjuk hasonlítani Block Mórész *Statistique de la France* című művével, hogy így együttesen bíráljuk mind a kettőt.

Az összehasonlítás jogos. Block nem foglal el ugyan távolról sem oly helyet a párisi Academie des sciences morales et politiquesban, mint elfoglal Konek úr a magyar tud. akadémia II. osztályában. Ennek oka azonban nem az, hogy nem érdemli meg, hanem pusztá kicsinyeskedés. E tekintetben a mi akadémiánk tehát igazságosabb. A két szerzőt jogosan lehet tehát összehasonlítani: és jogosan lehet a két munkát is. Mind a kettő 1875-ben került ki a sajtó alól, mind a kettőt nagy díjával koszorúzta az akadémia; elismerte tehát a tudomány hívatott képviselője itt is — ott is, hogy a maga nemében a franczia irodalomban ép úgy első helyet foglal el a *Statistique de la France*, mint a magyar irodalomban a *Statistikai kézikönyv*. Az pedig, ha irodalmunkat egy más irodalommal hasonlítjuk össze, mindig helyes. A munka nemére nézve van némi eltérés. Konek műve, — ha nem csalódunk

*) Magyar birodalom statisztikai kézikönyve, folytonos tekintettel Ausztriára. Irta dr. Konek Sándor. Budapest 1875. Franklin-társulat. Nagy 8-ad rét, 710 lap. — *Statistique de la France, comparee avec les divers pays de l'Europe*, par Maurice Block. Deuxieme edition Paris 1875. Guillaumin et Cie. Nagy 8-ad rét, 600 és 660 lap.

— főleg a tanuló ifjúság szükségére van számítva; a Blocké nagyobb követeléssel lép föl. Szerencsére azonban Konek túl megy, Block belül marad határán, s így az elvi ellentét is ki van csiszolva a gyakorlatban legalább annyira, hogy az összehasonlítás igazságos lehet, a mint a t. olvasó látni fogja a részletekből.

Statisztikusok közt forogva, a bíráló némi statisztikai hajlamoktól érezte magát megszállva. Azt gondolta, hogy az összehasonlító statisztikára nem elégséges a tartalmat mutatni föl egymásután mind a két munkánál, s így állítani szembe azokat, hanem szükséges terjedelmeket is részletezni. Ez vezette annak statisztikai konstatálására, hogy a Konek műve terjedelmesebb, daczára annak, hogy csak egy kötet 710 lappal, míg a Blocké két kötet összesen 1260 lappal. Statisztikailag ugyanis megállapítható volt, hogy Konek műve mintegy 302,880 betűvel (a mi a Block kiadása szerint körülbelül 230 lapot tenne) többet foglal magában a Blockénál; ez utolsó ad 1.870,520 betűt, a Koneké pedig 2.174,400 betűt. A kiszámítás módja igen egyszerű. Blocknak vannak 56 betűs sorai, egy-egy lapon 42 sorral. A lapok száma 1260. Már most $56 \times 42 \times 1260 = 1.871,520$. Míg Konek művénel 610 lapot lehet venni a nagyobb betűkkel; ezekből van 60 betű egy sorban, s 48 sor egy lapon; vagyis $60 \times 48 \times 610 =$ összesen 1.756,800 betű; míg az összesen 100 lapot (a műnek kevesebb, mint $\frac{1}{7}$ -edét) bizonyosan kiadó petit sorokba 72 betű fér, s azok 58 sorral adnak ki egy lapot. Ez tesz $72 \times 58 \times 100 = 417,600$ betűt. Együtt a kettő $1.756,800 + 417,600 = 2.174,400$ betű. Ha az átlagok nem is pontosak: az arány mindig ugyanaz, s az olvasó igazolva látja, hogy Konek műve nagyobb terjedelmű anyagot foglal magában egy kötetben, mint a Blocké két kötetben. Ennélfogva még e tekintetben sem igazságtalan az összehasonlítás a két mű között.

A külső terjedelem azonban nem irányadó. Nézzük tehát a belsőt.

Első sorban is konstatálni akarjuk álláspontunkat. Mind a két statisztikus panaszkodik az adatkészletre, hogy az hiányos. Ez természetes. Soha sem hallottam üzletembert, a ki az üzlet pangását ne szidná. Hogy objective véve Koneknek több igaza van: arról nem lehet kételkedni. Nem akarunk bele ereszkedni azon kérdésbe, hogy a hézagok kitől-

tése vajon czélja-e egy statisztikai műnek, mint azt itt-ott teszi Konek; sem azt nem vizsgáljuk, hogy a statisztikus körmére nem koppanthatna-e egy modern Apelles a híres: „ne sutor ultra crepidam!” elvvel, hogy ha az fölötte fontos közgazdasági elveket akar egy bizonyos időnek effectiv eredményéből, a mely. eredmény ezer különböző oknak összehatása alatt jó létre, megoldani, mint a mint gondolni és megkísérteni helyesnek véli Block; vesszük a két művet úgy, a hogy az van; helyesebben, úgy, a hogy az földolgozta az adatokat, akárhonnan vette is azokat. Mert az adatok megbírálása szembeszökőleg nem tartozik az összehasonlítás keretébe. Egy kézi könyv nem forrás-mű, nem az adat fő nála, hanem a földolgozás. Ha magáért ez adatért kénytelen a statisztikus messze kitérőket tenni, mivel a létező adatok megbízhatatlan volta követeli ezt: az nagy hátrány kétségkívül a statisztikusra, de magára a statisztikára is. Hogy e tekintetben kedvezőbb helyzete volt Blocknak; és írhatott tömörebben: senki nem ismeri el szívesebben, mint mi. De csak is ennyi az, a mit az összehasonlításnál figyelembe vehetünk. Az adatok helyes fölhasználása még akkor is kötelessége a statisztikusnak, ha az adatok hiányosak; sőt épen e fölhasználás közben, — mely ugyanazonos a logikai deductio ad absurdum művelettel — tűnik ki a hiány. A hol az adatok megbízhatatlanok, ott több próba szükséges, és több magyarázat. Hogy a statisztika képes elérni kevés magyarázat mellett is — de csak biztos, és huzamosan gyűjtött adatok alapján a teljes tájékoztatást, mutatja az angol tíz éves évi statisztika, a mely évről-évre adja a statisztika összes adatait, tíz évig menve visszafelé, de minden magyarázó szót fölöslegesnek tart. Csakugyan fölösleges is Angliában. Kevésbbé fölösleges Franciaországban, és nélkülözhetetlen nálunk. Az államszerkezeti statisztika természetesen egészen más szempontok alá esik, és hogy arra nézve köztünk (a kik még mindig alatta állunk az 1848-iki változások újjáteremtő hatásának) és Franciaország közt, a mely gyorsan cserélte a békét a háborúval, a virágzást a forradalommal, igen csekély a földolgozási módszerben megengedhető eltérés, az szembeszökő dolog.

Vegyük tehát apróra.

Block világos áttentéssel húsz fejezetre osztja művét. E húsz fejezet ily rendben tárgyalja Franciaország viszo-

nyait: Terület, lakosság, közigazgatás, igazságszolgáltatás, hitfelekezetek, közoktatásügy, szegényügy, biztosító- és takarékszövetkezetek, pénzügy, hadügy, tengerészet, földművelés, ipar, kereskedelem, közlekedésügy, posták és távirdek, fogyasztás, Páris, Algir, és a gyarmatok. Hogy e húsz fejezet közül Algir és a gyarmatok csupán helyi viszonyok folytán szerepelnek Block művében, s az összehasonlításra nem adnak támpontot, az szembeötlő. Valami ilyes dolog azonban nem ártott volna talán a Konek művében sem, például adatok Dalmáciára vonatkozólag, a mely a nagy közönség előtt terra incognita. Hasonlóan helyes dolog, ha Block különös fejezetet szentel Párisnak, a mely az ország centralizáló irányánál fogva teljesen megérdemli azt, sőt meg is követeli, miután épen e különös kedvezés következtében teljesen elvált érdekeire, szokásaira és erkölcsére, szóval egész lényegére nézve a többi Franciaországtól. És ép úgy helyes dolog, ha Konek nem szentel különös fejezetet Buda-Pestnek. Buda-Pest kisebb jelentőségű Magyarországra nézve, mint Páris Franciaországra nézve; azon centralizáló irány, a mely — úgy látszik — folyvást terjed az országban, — hála az égnek! — nem tette még szükségessé, hogy Buda-Pest ily mélyen elválasztassék az országtól. Buda-Pest és az ország közt nincs oly nagy eltérés. Közül állanak a királyi városok, a melyekkel ugyanazonos történet, szokások járnak kapcsolatban. Vajon fog-e a lábrakapott centralizáló irány elég erős lenni arra, hogy megsemmisítse ez erős kapcsolatot, s vele együtt teremtsen Párishoz hasonló Buda-Pestet, a melyet csak a nyelv egysége (nálunk, fájdalom, még az is kétséges) fűz össze az országgal, az a jövő titka, a mivel a statistika nem törődik. Tény az, hogy a mostani viszonyok közt nagyon helyesen tette Konek, ha Buda-Pestet nem tárgyalta külön fejezetben művében.

Marad tehát 17 fejezet. Lássuk, hogy e tizenhét fejezettel szemben mit állít Konek műve. Három nagy részre oszlik műve. A régi statisztikusokat követve, az első rész tárgyalja az alaperőket. Ebben tárgyalatik a terület és a lakosság. Mind a kettő kimerítőbben és részletesebben, mint Block első két fejezetében. A második rész tárgyalja a közművelődést. Ebben foglaltatik az anyagi művelődést illetőleg a mezői ipar, bányai ipar, műipar és kereskedelmi ipar; a szellemi művelő-

dést illetőleg a közoktatásügy teljesen. E rész, — mely szintén sokkal terjedelmesebb és kimerítőbb adatokat ad a Block művének — magában foglalja a Block művének 6. fejezetét, mely a közoktatásügyről, a 12. fejezetet, mely a földművelésről, a 13. fejezetet, mely az iparról, a 14. fejezetet, mely a kereskedésről, a 15. fejezetet, mely a közlekedésről és a 16. fejezetet, a mely a posta és a távírdákról szól. A harmadik rész végül az államszervezetről szól; előadja az alkatidomot, és a kormányidomot. Ez megfelel a Block 3. fejezetének, a mely a közigazgatást, a 10. fejezetnek, a mely a hadserget, a 9. fejezetnek, a mely a pénzügyet, a 11. fejezetnek, a mely a tengerészetet tárgyalja. Ezek szerint tehát hiányzik Koneknél az igazságszolgáltatás, az egyházügy, a jótékonyági és szegényügy, a biztosítási ügy és takarékpénztárak statisztikája, a mely a Block Móricz művében a 4., 5., 7. és 8. fejezetet foglalja el; és egyáltalán hiányzik a fogyasztásról szóló (Blocknál 17-ik) igen érdekes fejezet.

Ha az igazságszolgáltatás, egyházügy, szegényügy és biztosítási ügy teljesen hiányoznék a Konek művében, az kétségtelenül nagy hiány volna. Szerencsére azonban nem úgy áll a dolog. A mi az igazságszolgáltatási statisztikát illeti, azt Konek adja a harmadik részben a kormányidomnál, az igaz, hogy nem oly részletesen, mint a Block-féle. A mi az egyházügyet illeti, fájdalom, az még kevesebb figyelemben részesül Koneknél. A lakosság viszonyainál természetesen kiterjeszkedik erre is, de csak a felekezetek számarányát illetőleg; a vallás és közoktatásügyi miniszterium szervezeténél viszont adja a felekezetek szervezetét és statisztikáját; de részletesen sehol. Nem akarjuk azzal vádolni Koneket, hogy az egyház fontosságát nem méltányolja kellőleg; de valóban nehéz megérteni e hiányt. Az egyházi élet nyilvánosan működik, és nálunk elég élénk ez élet. Oly mély jelentőségű mozzanatokkal van ez kapcsolatban, a melyek nagyon is megérdemelték volna a tüzetes tárgyalást, a mint tárgyalja őket Block, a ki pedig szintén — bár nem annyira, mint Konek — szereti kevésbé méltányolni e minden tekintetben nagy jelentőségű mozgalmakat. Reméljük, hogy a következő kiadásoknál erre is figyelmet fordít.

A szegényügy és jótékonyági ügyről, — nem tudjuk;

miért? — de szintén elfeledkezett Konek. A népességi statisztikában adatnak erre nézve egyes adatok, de csak egészen mellékesen; sőt a szellemi műveltség szakaszában külön is fölemlíttetnek azon emberbaráti intézetek, a melyek a népoktatás terén is működnek; a kormány-idomról szóló szakaszban szintén érintetik a szervezet, (a mely — mellesleg megjegyezve — újabb időben módosult); de a kérdés tüzetes tárgyalása hiányzik. Két oka lehet ennek. Vagy maga a keret, — mert e keret mellett nagyon kevés tér jut a társadalom működésének, a mint önállóan nyilvánul. Vagy pedig az, hogy az ezen ügyre vonatkozó adatoknak nagy mérvű hiánya miatt szándékosan mellőzte Konek e kényes részt. Hogy azonban mily fontos, és messze kiható jelentőséggel bír az, elég csak megemlítenünk.

A biztosítási és takarítási ügyet illetőleg szintén ilyen alapos megjegyzéseink vannak. Kivéve a cs. kir. szab. osztrák nemzeti bankot, mely terjedelmesen tárgyalatik, összes hitel és bankintézeteink szintén nagyon mellékesen tárgyalvák. Különösen a biztosítási és takarítási ügy, s ezzel összekötésben, a nálunk oly gyors fejlődésnek örvendett takarékpénztári ügy megérdemelte volna a figyelmet. A mi a kooperatív társaságokat; a société de secours mutuelst, az angol friendly societiest illeti, bizonyynyal kevés az adat; de ép azért figyelmet érdemel. Nagyobb ipar-vállalataink, vasútaink majd mindig bírnak ily társulatokkal munkásaik részére; dr. Vécsey, mint eperjesi tanár egy értekezésében a fogyasztási egyletekről adott adatokat; a biztosítási üzlet és a takarékpénztárak pedig oly hálás anyagot szolgáltatnak, a melyet bizonyára nem fogunk nélkülözni a következő kiadásokban.

A fogyasztásról szóló rész egészen kimaradt Konek művében. Ez a rész különben meglehetősen újdonság is a statisztikai művekben. Mi úgy gondoljuk, hogy szerencsés újdonság. A kögazda a javak termelését, forgalmát, fölosztását, és fogyasztását ismeri. Az első háromra mindig ad a statisztika meglehetősen hű fölvilágosításokat. Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, mily becses részét teszi a Konek munkájának is különösen a termelési statisztika. Különben, — az igazat megvallva — a statisztikai hivatalnak is ez ág volt folytonosan kedvencz gyermeke, a mi nagyon is megfeythető, minthogy épen ezen a téren lehetett leghamarabb és Ausztriától függet-

lenül, aránylag legmegbízhatóbb adatokat nyerni. A forgalom már nagyon mostohán van kezelve Konek munkájában, és miután azt sarkalatos hibának tartjuk, vissza fogunk még térni reá.

Azon rész, mely a fogyasztással foglalkozik Block művében, következőleg van indokolva:

„Azt hittük, hogy külön részbe kell csoportosítanunk mind azt, a mi a fogyasztást illeti, e szónak közönséges értelmét véve, a mely jelenti az ember különböző szükségleteire szükséges minden tárgy alkalmazását végleges fölhasználásképen, a táplálkozást, az öltözetet, a lakást, a fűtést stb. E tények tanulmányozása lehetővé teendi, hogy számot adhassunk a lakosság állapotáról az anyagi jóllét szempontjából, és azon haladásról, a mely megtörtént e tekintetben. A kifejlődés, a mire jut némely fogyasztás, valóban leggyakrabban a közgazdagság növekedésének következménye; mert azon mérvben, a mint a jóllét szokásai szétterjednek a tömegekben, javul a táplálkozási minőség is, az öltözetre több gond fordítottatik, és hasonlatos fejlődés mutatkozik a házi élet minden ágában. Ez eredményeket konstatálva, egyúttal fölismerjük azon mezőgazdasági és műipari haladásokat, a melyeknek terményei a lakosság szükségleteinek kielégítésére vannak szánva. Sőt azt sem érdektelen kutatni, hogy mily mérvben, mily természetű tárgyakban képes az ország földözni saját szükségletét, vagy van kényszerítve külföldről keresni ellátására segélyt, már pedig, ha a külkereskedelmi mozgalmat összehasonlítjuk azon adatokkal, a melyek a belső termelést és fogyasztást illetik, láthatjuk ez eredményeket is. A különböző államok egymás közt való összehasonlítása végül e főbb fontosságú fogyasztási cikkekre nézve, bizonyos mértékben következtetnünk enged ez államok műveltségi állapotára. Igyekeztünk is összehasonlítani Franciaországgal e tekintetben Európa főbb államait; azonban szerencsétlenségre az adatok igen gyakran hiányoztak, és a pontos és összehasonlítható adatok megszerzésének nehézsége gyakran megakadályozott abban, hogy e munkának megadjuk azt a kiterjedést, a melyet mi ohajtottunk volna.“

Nem akarunk a részletekbe bocsátkozni, a melyekben Block kutatja a búza, rozs, gabna, zab, burgonya, a kenyér, a hús, a bor, a sör, a pálinka, a cukor, kávé, a gyarmati füsze-

rek, a só, a dohány, a gyapot, posztó, selyem, kender, len, a köszén, a fa, a vas, a réz, horgany, ólom stb. fogyasztását; sem pedig a források megbízható voltára nem akarunk ez úttal kiterjeszkedni. Kétségkívül sok megjegyzés férhet ez adatokhoz, sőt magához az adatszerzési módhoz. Ha Franciaországban, hol például az oetroi-k nagy száma mégis könnyebbé teszi az ellenőrzést, sok a nehézség: természetesen még több nálunk. Ezt nem akarjuk kétségbe vonni. Azonban egy rakás adat még is van rendelkezésre. A húsrá, borra, sóra, dohányra az államkincstár érdekében kész statisztika van, a vám alá eső cikkekre nézve kevésbé; de miután a termelésnek úgyis van statisztikája, az Ausztriával való forgalom részletezésére nézve pedig a statisztikai hivatal kétségkívül fölhasználja mindazt, a mi csak viszonyaink közt lehetséges, nálunk sem volna lehetetlen megkísérteni a fogyasztás mérvét statisztikailag tüntetni föl általában és átlagosan is.

Évekkel azelőtt, midőn Dudley Baxter nagy zajt ütött értekezését olvastam *On national taxation*, a hol ő (és kétségkívül több alapossággal és szerencsével, mint Block) megállapítani törekedett a nemzeti jövedelmet, s az adó súlyát a társadalmi osztályok mindegyikére külön-külön, eszembe jutott az eszme is, kiterjeszteni a fogyasztási statisztikát általánosan. Szembeszökő, hogy az oly munkálatok, mint Engelé és kisebb keretben a Körösié, a jövedelmi adó statisztikájára fölötte hézagok következtetésekre adnak alkalmat. Nem tudhatunk meg belőlök, csak végtelen keveset arra nézve, a mi a fő volna; nevezetesen a „Standard of life“ emelkedése vagy hanyatlására nézve. Hasonló áll az árak statisztikájára nézve, mindaddig, míg a fogyasztási és a munkabér-statisztikával nem kombináltatik. Ez utolsót már megkezdte a statisztikai hivatal; az előbbit is meg kell kezdenie. Akkor aztán a budapesti kereskedelmi és iparkamara szép művével együtt meg lesz a triász, a melyből — azt gondolom — lehető lesz konstatálni, miszerint daczára az utolsó évek nyomorainak, a melyek kegyetlenül megtépdesték a felső és közép osztályokat, nálunk a nép jólléte lényegesen emelkedett: emelkedett a szükségletek köre, és emelkedett ennél fogva a „Standard of life“, a mely a legnagyobb mesterek szerint (elég legyen John Stuart Millt idéznem), mint lét-minimum, szabályozza a munkabért, és mint ilyen, állandó.

E hiány is azok közé tartozik a Konek művében, a melyet egy új kiadás kitölthet; és ki is fog tölni biztosan, legalább annyi adattal, a mennyi lesz akkor, s reméljük, hogy akkora lesz már adat is nagyobb mennyiségben.

Ime, ezek azok, a mik megvannak a Block munkájában és nincsenek meg a Konekéban. A hiányok lajstromát azonban még nem végeztük be. Most nevezetesen átmegyünk azon fejezetekre, a melyek megvannak ugyan Koneknál is, de igen szűken, fősvényen a Blockéval szemben. Lássuk ezeket.

Mindenekelőtt a forgalmi statisztikát. E tekintetben semmi enyhítő körülmény nem forog fönn. Közkézen forog a közlekedési miniszterium által kiadott vasúti statisztika, sőt a roulage-statisztika is, legalább könyomatban, a közönség közé jutott. Franciaországban a roulage-statisztika épen úgy van szervezve, a vasúti statisztika széles Európában majdnem ugyanazon elvek szerint rendeztetik be. Ez tehát egyik biztos alap. Igaz, hogy a közlekedési miniszterium által kiadott vasúti statisztika (legalább az első füzetet illetőleg) nem egészen correct alapon áll, a mennyiben a vasúti és hajózási fölügyelőséghez beküldött havi kimutatók összeadását veszi alapúl, a mi pedig a későbbi kölcsönös leszámolások által jelentékenyen módosul: de adat kétségkívül van. Sőt a Kohn-féle *Eisenbahn-Jahrbuch*, melyet Konek ismer és idéz, sőt újabban a Vörös L.-féle *Magyar Vasúti Évkönyv* — e hiányt is helyreépítolja. A statisztikai hivatal részéről pedig ismét más földolgozás jelen meg. Mindez mutatja és igazolja, hogy a roulage-statisztikánál talán a kezelés nem pontos volta ellen lehet kifogás, de az meg van Franciaországban is; de a vasúti statisztikánál az sincs. Mindennek daczára Konek 9 levelen elvégzi az összes közlekedést, beleértve a postát és távirdát is, a mire Block műve egy tized részét szenteli. És ez alkalommal egy dolgot kell megérítenem. A magyarországi utak és vasútak története megírásra vár. Különösen az utakat illetőleg a kormány adhatja ezt csak meg. Mert az szembeszökő dolog, hogyha voltak régen útaink, — és ha olyanok voltak is azok, mint a hogy Szirmay híres élceze definiálta, — volt azoknak története is. Megyei statutumok, kincstári nyomok stb. méltán igényelik már, hogy az utakra nézve is összeszedessenek, mert hisz csak a közmunka-törvény óta is óriási összegek

áldoztatak föl e célra. Hogy itt magánember alig tehet valamit: az világos; és hogy mily érdekes volna ez, azt igazolják a fiumei Lujza-út adatai, a melyek kivételes helyzetben lévén pontos statisztikát vihettek; és igazolják a vasútakra nézve azon szórványos adatok — nem tudom, mennyire hitelesek? — a melyeket Wühl Jákó a *Vasárnapi Újságban* nem régtett közzé.

De Konek a forgalom másik részére sem néz „favourite lumine“. A kereskedelmi ipar, a mint ő nevezi, és a hitelügy mostohán tárgyaltatnak általa. És bizony itt sincs enyhítő körülmény. Említettük fönntebb, hogy a hazai pénzintézetek nagyobb figyelmet érdemeltek volna, különösen a viszonyaink közt annyira fontos takarékpénztár-ügy. Ennek statisztikája szintén készen van, s így csak a fölvételi akarattól függött. E tekintetben fölötte hiányos Konek munkája, és fölötte érezhető szükség, hogy jövőre ez pótoltsassék. Ép úgy a külkereskedelem szempontjából fölöttebb kíváncsatos lesz Fiume, mint szintén a keleti tartományokkal folytatott kereskedés különös méltatása, még pedig nemcsak a végösszegek számaiban, a melyek körülbelül nem mondanak a kereskedelmi mérleg új elmélete szerint semmit, hanem a forgalomban szereplő egyes cikkek különös méltatásával. Ez mind hiányzik, pedig nem az adatok hiánya miatt hiányzik, s azért nem tehetünk róla, de e szakasz összehasonlításánál is fölötte nagy előnyt kell tulajdonítunk a Block művének.

Ehhez hozzá kell adnunk az igazságszolgáltatását, egyházügy, szegényügy és biztosítási ügy hiányosabb tárgyalását, melyet már fönntebb érintettünk, s körülbelől kimerítettük azon részleteket, a melyekben a Block művének elsőbbség adandó.

Még egy szempont van azonban, a mi általában véve becsesebbé teszi a Block művét. Ez az, hogy ő minden egyes szakasznál összehasonlító adatokat is ad Európa többi országairól. Ennek igen nagy előnye van különösen magasabb didaktikai szempontból; így tehát nagyon is helyén való lett volna a Konek munkájában is. Ott azonban van folytonos tekintet Ausztriára, de csak szórványosan van egy-egy adat a többi államokra vonatkozólag, a mi érdekes ugyan mindenütt, de így szórványosan nem nagy becsű. Az Ausztriával való összehasonlítás kétségtől helyes. Mellette szól azon viszony,

melyben Ausztriával vagyunk, mellette szól az, hogy majdnem ugyanazon nagyságú birodalom az; mellette szól az, hogy hozzá kell mérni erőnket, mert versenytársunk; sőt egyes ügyeknél nem is lehet adatainkat elválasztani tőle. Azonban ellene is van argumentum. Ausztria nem egységes állam, s így az ottani átlagok nem mondanak semmit. A tyroli olaszt a gácsországi oroszszal távolról sem köti össze még annyira sem az azonosság, mint bennünket magyarokat, kik egy testet képezünk. Szembeszökő, hogy a hol egységesség nincs, a hol az eltérések oly nagyok, ott az átlag nem mutat semmit. Ezért az összehasonlításnak ez átlagok alapján fölötté kevés bece van szerintünk. Bármily merésznek tessenek is a gondolat, mi kimondjuk, hogy ideje volna már egyszer, — s a szerző neve mellett noblesse oblige — a szomszéd keleti tartományokból is venni összehasonlító adatokat, és annál inkább, mert Romániának van is statisztikája. Akkor aztán a különös tekintet vonatkoznék Ausztriára és keleti szomszédainkra — kik közt geographiailag, értelmileg és közgazdaságilag egyaránt közbenső állást foglalunk el, — és az összehasonlító adatok következnének a műveltebb államokból, különösen Angliából és Svédországból, részben Francia-, Olasz- és Németországból, úgy a hogy Block teszi.

A t. szerző elfogulatlanságához apellál a bíráló, kit hozzá az irodalmi téren kívül azon hálaérzet is fűz, melyet egy jó tanár mindig felkölt az ifjában. A t. olvasó észrevette, hogy fölötté szigorú mértékkel mérjük e művet. De nem szándéktalanul történik az. E műre az akadémia reá nyomta bélyegét; e mű ezen a téren legjobb munka. Ennélfogva fölötté szigorú bírálatot követel meg. A szerző neve, az akadémia tekintélye egyaránt megkövetelik, hogy lehető legmagasabb mértékünket alkalmazzuk reá, lehetőleg ne nézzük el semmi hiányát, mert ily műnek elnéző bírálata sértés volna a szerzőre, és az akadémiára egyaránt. Ime, ez az oka, hogy nem voltunk annyi kímélettel sem iránta, a mennyit más esetben mindig köteles számba venni a méltányos bírálat.

Most már átmehetünk a kép másik oldalára; a hol a Konek művének előnyei vannak a Block műve fölött.

Említettük már fönntebb, hogy főleg a népességi és termelési statisztika az, a hol az előny nyilvánul. A mi a megfejtést illeti, nem kell messze keresni azt. Magyarországi

statisztikusaink ügyes emberek. Meg van nálok az egyszeri festő fogása, a ki félszemre vak barátját „en profil“ festette le, természetesen az ép szem oldaláról. Minekünk van népesebbi statisztikánk: statisztikusaink ennél fogva igyekeznek azt a részt terjesztetni ki a többiek rovására. Ez teljesen indokolt. Nekünk nem is az a bajunk, hogy az van kiterjesztve, ellenkezőleg nagy elismeréssel emlékezünk meg ezen szakaszokról itt is, hanem az, hogy a többi van megrövidítve. Mind a népesség, mind a termelés tekintetében a Konek műve oly magasan áll, mint az európai irodalomban talán egy ily munka sem; a Blocké bizonynyal nem. Ez a két rész annyi gondnal, annyi kedvvel és annyi szerencsével van földolgozva, hogy büszkék lehetünk reá, — és annál jobban láthatjuk, hogy minőségre nézve csekélyebb mennyiségű adattal is lehet jobb munkát adni. Mily kár, hogy e jobb minőség nem általános.

Kétség kívül áll azonban, hogy Konek művének ezen részlete fölötté becses, és örvendve konstatálhatjuk benne a hazai statisztikai irodalom gyors fejlődését. Az utolsó években egyik irodalom sem tett szert Magyarországon annyi új munkásra, mint a közgazdasági és a statisztikai. Fájdalom, gyakran összekeverve egymással. És ebben, — nem is szólva a kisebb utánzókról — Konek és Keleti magok is hibásak. Block kevésbé, mert hiszen a franczia irodalom nem oly elnéző, mint a mienk.

És ez a Konek művének másik általános hátránya. Ő nemcsak statisztikus, hanem törvényhozó, helyesebben politikus, sőt még közgáda is. Keleti szintén. Kétségkívül nehéz ellentállani egy rakás tény összehasonlító közlésénél annak, hogy némely megjegyzéseket ne húzzanak belőle az illetők. Ezen eredmény teszi aztán, hogy a Keleti *Hazánk és népe* nehezen sorozható be a bibliographiában valami catalogue raisonnéba, a mi még magában e kitűnő munkának nem válnék nagy hátrányára; de nagy hátrányára válik az irodalomnak az által, hogy a fiatalabb nemzedék minden közgazdasági előkészültség nélkül ugyanazon tetszetős nyomon akar haladni. Kevesebb mértékben, de ugyanaz az eset Konek munkájánál is. Nem tudjuk, ha a didaktikai szempontok megkívánták-e, hogy így legyen, de ha megkívánták, úgy nagyon szomorú dolog az ifjúságra nézve, a mely nem tudja a tényeket megbecsülni, ha

azok szárazak. Ez ellenvetést kénytelenek vagyunk nagyon komolyan hangsúlyozni. A dolog érdemére nézve nem sokat változtat, hogy Keleti, a ki gyakorlott közgazda, igen helyes, sőt igen szép megjegyzéseket tesz; Konek pedig, a ki csaknem kizáróan az adatokból ítél, gyakran tompa következtetéseket von. Itt a kérdés az: ha helyes-e azt tenni? És két kitünő statisztikusunkat szabadjon szerényen figyelmeztetni az eredményre, a mely majdnem minden, úgynevezett „közgazdasági“ újságcikkben mutatkozik, a hol vesz az író egy rakás adatot, a mi nem nehéz dolog, aztán hozzá ad egy pár phrasist, és megvan a cikk; azt gondolja, hogy lendített vele az elméken. A következmény mi? Az, hogy a közönség jogosan látja az ily cikkeket olyannak, mint a paszulykarót, a melynek tetejére egy magastetejű kalapot tesznek madárijesztőnek, és vagy nevet rajta, vagy boszankodik fölötte, de nem gondolkozik rajta; azon meg épen nem töri az eszét, hogy a paszulykaró magában nagyon jó dolog; a kalap magában szintén nagyon jó; csak hogy az első a paszuly, a másik az embernek, és hogy a hiba csak a két különböző dolog összeállításában van. E hibának alapja ott van, hogy két legkitünőbb statisztikusunk is megenged magának ilyféle kanyarodásokat; ők jól és tapintattal; az ő példájok által fölbátorított apróbbak rosszúl és tapintat nélkül.

Végre valahára itt az ideje, hogy valaki — bármily szerény tisztelője legyen is e két tudománynak, s bármily tisztelettel viseltessék is az iránytadó két szerző iránt, — határozottan tiltakozzék ez eljárás ellen. Nem; az, a mi az újságcikkek legnagyobb részében közgazdaság gyanánt árútatik, az nem közgazdaság. Többé-kevésbé szellemes észrevételek azok egy rakás, (fájdalom, legtöbbször szerencsétlenül elcsúrt-elcsavart) statisztikai adat mellett. És a latin bölcs mondás szerint „*principiis obsta*“. A főforrásnál kell hangsúlyoznunk ez észrevételt. A közgazdaság terén a statisztika nagy foglalatokat tesz, de nagy részben jogosulatlanúl; és figyelmeztetni akarjuk a statisztikusokat, hogy ők is veszélyben forognak. A párisi geographiai tárlat és kongresszus igazolta, hogy őket is fölfalással fenyegeti egy új, eddig számba sem vett ellenség a — geographia. Ha a közgazdaság beolvad a statisztikába, ez pedig a geographiába, lesz a közgazda új neve: geographus. Ez kétségkívül komikus.

Egy tudomány, a mely a psychológiával s főleg az ethikával oly szoros kapcsolatban van, bele olvad a geographiába. Ime, ily absurdumokra vezet a most általában divatozó beleolvasztási mánia.

A Roscher által „történeti“-nek nevezett iskoláé (és Knies nagyon szellemesen megmutatta, hogy ez a történeti előnév „nichtssagend“) a felelősség egy része. Azóta, mióta ez iskola nagy terjedést nyert, s mióta Németország határát túllépve inductiv iskola gyanánt (tehát szabatosabb névvel) a világforgalomban is megjelent: természetes vágy szállotta meg a közgazdákat adatokkal támogatni állításaikat. Ez helyes; a dolog eddig szabatos. A közgazdaságnak kell az adatokra is támaszkodni, kell tételeit azokkal is ellenőriztetni. De a nagy túlzás ezen túl kezdődött. Feledni látszanak, hogy a közgazdasági igazságoknak nem egyedüli még csak nem is főforrása az adat; az inductió — hogy úgy fejezzük ki magunkat, mint John Stuart Mill — csak a közgazdaságtan statikájánál van némi ellenőrző szerepre hivatva, a dynamikánál nincs semmi szerepe. Egy rakás tényből merítünk abstrahált igazságot, de midőn e már egyszer abstrahált igazsággal dolgozunk: az deductio. A deductio útján elért igazság támogatására, vagy ellenőrzésére kétségkívül jók, és szükségesek a statisztikai adatok; de szembeszököleg nem ezek teszik a közgazdaságot. Egy adat ezer ok összehatásának lehet következménye; az adat magában véve a logikai sokat bizonyítás hibájába esik; arra magára emelni épületet a mellékes anyagok eltávolítása nélkül nem lehet. Ezt tudja bizonyosan minden jó statisztikus; és ők csak pari passu alkalmazzák a megjegyzéseket; melyeknek helyességéhez nemcsak a statisztikai adat helyessége, de a közgazdasági ítélet helyessége, sőt e két tényezőnek politikailag helyes vegyítése is szükséges. A hiba onnan ered, hogy az olvasó előtt ez utóbbi tényezők nem szerepelnek, csak egy az okok közül, és az eredmény; a miből azt következteti, hogy az az egy ok elég azon eredmény elérésére. Hogy ezt következteti gyakorlatilag, arról az újságcikknek meggyőzhetik Koneket és Keletit.

Blockot is. Ő is tetszeleg magának a közgazda szerepében. Ő is közgazda. Csodálatos módon még hozzá nem is valami szelid lelkű ellenfele a katheder socialistáknak, a német szörszálhasogatás ez utolsó közgazdasági szülöttének.

És még is van könyvében rész, a mely részben nem helyes, egészében pedig nem ide illik. Ugyanazon okok ugyanazon eredményre vezettek nála is, bárha kisebb mértékben, mint a mi statisztikusainknál. Ő is akar adatokból kész törvényeket diktálni rá a morálra, a mi Quetelet óta — főleg mióta Buckle oly nagyszerű világításba helyezte a mozgalmat — nem is lepi meg az embert. Csak az lep meg, hogy e kész törvények proklamálására nem választanak művelődéstörténelmi háttért, mint Buckle, vagy nem lépnek föl vele a morál és ethika terén, a hol kétség kívül érdekesebb volna egy új inductiv és deductiv iskola háborúját látni, mint ezen, hogy úgy fejezzük ki magunkat, a statisztika szűrje alól tett vágásokat, oly igazságok ellen, a melyek más oldalról is tekinthetők és tekintendők is.

Még csak egy végső megjegyzést Block művére. Az adóteher nyomását illetőleg ő új dolognak tartja az ő számításait. Határozottan nincs igaza. A franczia irodalomban, miután nem ismerik a külföldi tudományos életet, nem figyelmezteték reá, hogy az angol adóügyi irodalomban mind a kérdés, mind a megoldási módozat ugyancsak régi. Dudley Baxter főntebb már érintett értekezésén kívül Noble: *The Queens taxes*, Grey: *Political Problems*; Sir Peto: *Taxation and its levy* stb. művében megvannak e kérdések és e módozatok is. A mi azonban nem alterálja Block érdemét, föltéve, hogy adatai jók.

Az olvasó közönség nem várja tőlünk, hogy részletesen menjünk bele az adatok ismertetésébe vagy az összehasonlításba. Kétség kívül meg volna ennek a maga érdeke; de csak igen nagy reserváták mellett. A gyakorlati élet fölötte nehezen tűr átlagokat. Egy nagyon jó ember és egy nagyon rossz ember átlagúl szerepel a morál-statisztikában; egy nagy lángész és egy nagy ostoba átlagúl a közművelődési statisztikában. Tessék már most az ezen fokozat különbségét, a melyeknek mindegyike ezer és ezer októl függ, egybeolvasztani; ez átlagot egy más, ugyanazon mód szerint létre jött átlaggal összehasonlítani; és van-e oly vakmerő, a ki azt hiszi, hogy az így retorázott átlagos átlag a valódi élet hű képe?

Nem akarjuk ez átlagos összehasonlítást lehető részleteiben is vádolni; sőt óhajtjuk, hogy az szerepeljen Konek munkájának új kiadásában, mint a hogy szerepel Blocknál. Csak

igazolni akartuk magunkat, hogy semmi további részletezésbe nem akartunk bemenni.

A stylus tekintetében ismét előnye van Blocknak. Valami nem magyaros és valami phrasisos van Konek művében, a mi nagyon nehezíti az élvezetes olvasást. Ettől Block műve meglehetősen ment. Ő adatokat ad háttérrel; persze e háttér is fölösleges, de legalább nem czifra. A Konéké gyakran fölösleges, de e mellett czifra is. Bár minden okunk megvan arra, hogy a stylusnak valami nagy fontosságot ily természetű munkáknál ne tulajdonítsunk; ubi plura nitent... paucis non offendar maculis: mégis kívánatos annak is tekintetbe vétele. A stylus és magyarság tekintetében azonban a magyar irodalom általában véve nincs kedvező helyzetben. Azt hiszem, hogy nagy mértékben járul az elfogultság is hozzá; legalább húzamos idő óta nem volt rá eset, hogy komoly művet meg ne rótt volna e tekintetben a bíráló. Hanc veniam damus, petimusque vicissim.

Összevonva az eddigieket: Block és Konek munkái közt általában véve az előny Blocké mellett van azért, mert az ő műve több tárgyra terjed ki, kevesebb eltérést enged magának. Ellenben Konek művének főelőnye a lakossági és termelési statisztikában és — ha szabad úgy fejezni ki magunkat — a tárgy élénkebb előadásában van. A lakossági és termelési statisztika kétség kívül maradandó becsű munka így is, a hogy van. A most hiányzó részleteknek betoldása, s a főtebbiekben előadottaknak szíves figyelembe vétele azonban úgy hiszszük, az új kiadásnál nem lesz fölösleges. Ha ezen újabb kiadás úgy egészítettetik ki, mint a fönt említett két részlet, akkor büszkén mondhatjuk el majd, hogy a legkitűnőbb statisztikai kézikönyvet eddigelé a magyar irodalom produkálta.

Nem szükséges a mű további érdemeit kutatnom. Azokat úgy is elismerte az akadémia, midőn nagy díjával koszorúzta. Mint igénytelen bíráló, szívesen elismerem, hogy a koszorú megillette az író. Hogy e műnek hiányai vannak: azt nem lehet tagadni; s hogy bírálatunkban főleg e hiányokra tekintettünk: annak oka az, mert legmagasabb mértékünket alkalmaztuk reá, mert szembeállítottuk egy más akadémia koszorúzott statisztikával.

Ohajtandó volna — s ezzel zárjuk be ez ismertetést —

— ha e könyv soha nem hiányoznék egyik publicista asztaláról sem, és a tisztelt szerző lassan-lassan kényszerítve látná magát teljesen emancipálni a didaktikai szempontoktól, mint azt teheti Block. Ez sokat elhárítana a most jelzett hiányok közül a jövő kiadásokban, melyek, hogy számosak legyenek, szívünkben kívánjuk. Vivat sequens! *)

GYÖRGY ENDEE.

*) E sorok írása óta a negyedik kiadás is megjelent; minthogy azonban az is igen nagy részben a korábbi kiadás keretében mozog: az objectiv összehasonlításnak még mindig van némi érdekessége.

TOLDY FERENCZ HÁTRAHAGYOTT IRATAIBÓL.

Második közlemény. *)

II.

ÖNÉLETRAJZIAK.

Toldy Ferencz saját életére vonatkozó néhány, részben töredékes, följegyzés találtatott irományai közt. Az első, melyet Horváth Mihály fölszólítására és számára írt, a következő :

Hogy mit akartam teljes életemben. Kik a 1820-as években, sőt általában a magyar akadémia megnyitása előtt, de ezután is 48-ig, működünk a magyar írói pályán, legfőképp a hazafiság által vezettünk. Életünk földadása a magyar nyelv s a magyar irodalom művelése és terjesztése volt s mind kettőt nem mint végeztelt tekintettük, hanem mint eszközt a nemzetiség s ez által a nemzet, s ha lehet a *magyar állam föntartására*. Erre törekedtünk nagyok és kicsinyek, ez tette a magyar írókat, az erőseket és gyöngéket testvérekké, a ki föllépett, ha csak gyarló kísérletekkel is, tárt karokkal fogadtattott : hiszen vele is szaporodott legalább a nemzetiség mellett küzdők kis tábora, mely gyanús szemmel tekintetett Bécsben, mely a nagyok, s a német és németes elemek által mint ábrándozók hada szánatott, a középrendek által észre nem vétetett, vagy jogosulatlan ambitio által vezérelt hiúknak tekintetett ; a ki még azon kívül az „újító“ hírében is állott, arra mint nyelvrontóra, ártalmas egyénre, sőt hazaárulóra azután is újjal mutattak. Így az, ki irodalmunk szeretetét keblébe mint szent vallást

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 37. számában

befogadta, csak társai szeretetéből, s a kis táborban már tekintélyekké és vezérekké lett jelesek buzdtításából merített erőt és örömet; ezek javalásában lelt vígaszt a megbántás, a gúny s a mellőzés ellenében. Mint az első keresztyének rejtekeikben, úgy a magyar írók a „profanum vulgust“ kizáró összejöveteleikben bátorították egymást, erősítették egymást azon büszke önérzetben, hogy végre is ők fogják a nemzetet életben tartani addig, míg megjö annak politikai föltámadása; — mely hogy megjövend, hittük ugyan, de e hitet minmagunk előtt igazolni nem tudtuk. Qui habet tempus, habet vitam — ezt mondtuk magunknak; csak tartsuk fönn a magyart, hogy bevárhassa a fölszabadulás óráját!

Én a gymnáziumban hírét sem hallottam a magyar irodalomnak. Kassán került az első két magyar könyv a néhány iskola könyvön kívül birtokomba: a *Pethő kronikája*, folytatva Kovács János által és *Baróti Szabó Dávid Verskoszorúja*. Addig szenvedélyes diák verselgető voltam, de a magyar nyelvet és nemzetet nem kevésbbé szenvedélyesen szerettem. Anyám magyar nemes volt, de bécsi születésű, ki szót sem tudott magyarul, mindazonáltal mindig oly melegséggel szóla, kis korom óta már, a magyar nemzetről, azt soha másképp mint nemes nemzetnek nem nevezvén, hogy korán megszoktam e nemzetet másoknál följobb valónak tekinteni. Cserző, pesti piarista tanárom úgy elragadott a magyar história előadásával, hogy emlékszem, néha könnyeztem leczkéin s estvéneként nagy megindulással beszéltem el anyámnak a nevezetesebb magyarázatokat, ki a mily olvasott és művelt asszony volt, ép oly szép kommentárokat vont le az általam — képzelhetni mily gyermekesen — előadott történetből: úgy, hogy ha valami jó vezetőm lett volna, igen korán a história vált volna főstudiumommá. De Spányik diák tankönyve a mily világos és csinos előadású volt, nem bírt gyújtó hatással; ellenben az V. és VI. osztályban Klacsó Pesten és Kilián Kassán, annyira megkedveltettek velem a latin poesist, hogy ez háttérbe szorította a história iránti gyermekkori szeretetet, melyet Pethő nem bírt ismét föléleszteni. De Baróti magyar hexameteire leírhatatlan örömet gerjesztettek bennem, ismertem, szerettem a latin verseket, Ovid *Pontusi elegiái* nagy részét, az *Aeneis* II-ik könyvét könyv nélkül tudtam, (úgy a hogy én képes voltam valamit könyv nélkül tudni); most — Barótiból — pedig láttam,

hogy nem csak diákúl, hanem magyarul is lehet verseket írni: és próbáltam (Kassán 1819) pesti egykori kedves házi tanítóm Bertalanfi Ignác nevenapjára ilyeket pengetni. Ezeken kívül valami dalformát is készítettem mesterem üdvözlétére, — tudniillik 1817 óta apám a kulcsár *Hasznos mulatságait* hordta nekem haza, sőt Kassára is elküldözte postán, azonban ritkán olvastam azokat, alig találtam valamit, mi érdekelhetett, csupán az azokban közölt népdalok kaptak meg; az azokban nem ritkán kijött distichonokat, nem tudom hogyan, nem vettem észre. Tehát Baróti által jutottam a magyar mértékes vers ismeretéhez, s most kezdtem becsülni is a nyelvet, látván mily szerencsésen versenyez a latinnal, mely reám nézve a szépség eszménye volt.

1819-ben az egyetemre jövén ismét föl Pestre s egy pár társam által számosabb magyar könyvek ismeretéhez jutván, mind többet olvastam, írogattam; kivált miután 1820-ban az öreg Virág atyai szeretetére méltatott és Bajzával együtt forraszerint fölvelt az írói karba.

De nem soká verselgettem. Az egyetemi studiumokon és magyar olvasáson kívül, melyet részben az egyetemi könyvtárban űztem, minél inkább elkezdett foglalni a francia irodalom, mert akkor már bírván a nyelvet, mesterem, ki a francia classika iskola költőit s ezek epigónjait jól ismerte, ezeket olvasgatta velem; midőn Döbrenteitől az Ideler és Holte francia kézikönyvét kapván kölesön, némi rendszerezesebb ismeretet nyertem a francia irodalomban. Egy időben hozzájárult, hogy 1820-ban nyáron Haliczky András német irodalomtanár előadásait hallgattam, s kezdtem a német irodalom történetével s az általa velem közlött Kütter-féle munkából (*Charaktere deutscher Dichter und Prosaisten* és az Eschenburg-féle *Beispiel-sammlung*ból a német jeles írókkal is megismerkedni. *E tanulmányok tettek irodalomtörténészé.* Birtam már Pápay Sámuel *Magyar literaturáját* és Wallaszkyt; Bod Péter *Magyar Athe-neását* Horvát Istvántól kaptam olvasni, mert az egyetemi könyvtárban azt mint titkolt könyvet nem adták ki. Megismerkedvén Kisfaludy Károlylyal, ez viszont valóságos aesthetikai tanárom lett. S kezdtem tervezgetni Ideler mintájára egy magyar költészeti kézikönyvet, mely azonban nem ment oly hamar mint véltem volt. A biographiai részre nem találtam az anyagot készen együtt, azt fáradságosan kellett ezer

egyes adatokból összeállítanom; de a tárgyalandó költöket is át kellett olvasnom, s mert már ekkor nem elégített ki az irodalomtörténetnek csupán biographiai tárgyalása, mert már ekkor mint *egészt* a maga fejlődésében igyekeztem (egyelőre legalább a költészetet) fölfogni. Évek múltak míg — tudniillik 1826-ban — kézikönyvemet, mely a magyar költészet rövid, de szerves történetét, s költői képviselőinek életét és belőlök jellemző mutatóványokat volt adandó, kihirdethettem. Vörösmarty, tudva, hogy Fenyéry (Stettner, később Zádor) sok irodalmi jegyzettel bír, kívánta, hogy ezt társul vegyem föl: megtettem bár adalekai nem sok, és csupa száraz bio- és bibliographiai adatokból állottak. Németül írtam e munkát, mert fő czélom volt azzá tennem a minék Horvát István Wallaszkyt nevezte volt: a nemzeti becsület szerencsés védőjévé, kimutatva hogy a magyar, a szellemi téren is működött mindenha. Hazafiúi tett volt, mit véghez vinni akartam. A munka, mint első kísérlet e téren, sok tekintetben hiányos volt, de azt megnyugvással mondhatom, hogy a külföld irodalomtörténeti munkái csak ez óta reflektáltak néha tüzetesebben is irodalmunkra; másfelől úgy vettem észre igen sokszor és igen sokszor meg is vallották derék férfiak előttem, hogy irodalmunk némi rendszeres ismeretét e kísérletből merítették. — Hadd jegyezzem föl, mit Szemere Pál az 50-es években Bánfalván mondott nekem, midőn költészet-történetem első kiadása megjelent: „Sok jót csináltál első kézikönyved után, és sokat fogsz még, de nagyobb hatású munkát soha sem lélsz képes írni, mint a milyen az a maga idejében volt“.

Folytattam e studiumokat folyvást; 1839-ben már szándékoztam egy nagy történetet írni, s mert akkor (az árvíz következtében) a nemzeti múzeum könyvtára (a Jankovichéval együtt) nem volt hozzáférhető, a Teleki-könyvtár sem (melyet csak 46-ban vettem át az akadémia számára), egy erdélyi útra indultam legott a szünidő elején, remélvén, hogy a régi irodalom maradványait, melyekhez itt nem férek, Kolozsvárott, de főkép M.-Vásárhelyt megtalálom, és így elkészítem az egész irodalomtörténetet, a hogy lehet. Betegen érkeztem Kolozsvárra, alig bírtam elég jókor haza jönni, csak hogy megjöhessek. Most sürgettem a Teleki-könyvtár átadását s magam ajánlottam föl magamat az átvétel nagy munkájára, miután a *Figyelmező* mellett minden időmet az akadémiai könyvtár

igénylette el, már 1839 óta, midőn Rohonczon, Kis-Béren, Lukán (?) három könyvtárt vettem át, most hozzá jött a Teleki-féle s ez így ment 1844-ig, midőn az egész akadémiai könyvtár föllállítva, lajstromozva volt. Kértem, emlékszik-e valakire, hogy minden megtakarított időmet öt éven túl ez ügy foglalta el? Soha egy árva szóval sem mondta senki: köszönöm, még Telekinek sem jutott eszébe, de akkor magamnak sem jutott eszembe, hogy ezt várjam! 1832—38-ig pedig a collegialis zsebszótár tölem, Bajzától és Vörösmartytól, legszebb korunknak legszebb éveit rabolta el — csekély díjért! Bizony az én életem legszebb része áldozat volt. Ez köztünk legyen mondva!)

A forradalom előtti korból még ezeket kell elmondanom:

1830-ban a külföldről hazajövén, úgy volt, hogy mint gyakorló orvos, orvos-író s majd egykor orvos-tanár élek; az irodalomtörténetet majd a nyugalom óráiban fogom űzhetni. Megalapítottam az orvosi időszakai sajtót az *Orvosi Tárral*, melyhez (mint író már eléggé ismeretes lévén, de mint orvos még nem) Bugátot kértem és nyertem meg társul. A praxis is szépen indult. De nem sokára megtörtént, mit nem vártam. Kisfaludy Károly meghalván, azt hittük, Döbrentének sikerülni fog, az egész ifjú irodalmat az akadémiából kirekeszteni. De Kisfaludy gyökeresen kigyógyította volt Széchenyit a Döbrentei-kórból, s nem úgy lett. Nem lettem ugyan titoknok, de rendes tag és segédjegyző; ez döntött életpályámra nézve: a cholérában szolgáltam még, de ösztől fogva visszavonultam a gyakorlattól; s mindkét elnök, Teleki és Széchenyi engem boldogítva személyes szeretetök és bizodalomokkal, a hol lehetett, engem vettek igénybe. 1835-ben titoknok lettem. Teleki Bécsben volt referendárius 1838-ig, 1842 óta pedig a forradalomig Erdélyben; Széchenyi a hosszú országgyűlések alatt Pozsonyban, de azokon kívül is keveset járt be: előttem, szíves barátom, mondhatom, e hosszú idő alatt, minden voltam mindenben: adminisztráltam, elnököltem (a helyettes elnökök, igazgató tanácsstagok bizony csak popánczok voltak), írtam, tettem; jó lelkiismerettel mondhatom: még a tagok is kétharmad részben, a mit tettek, buzdításaimra, kéréseimre, eszmeadásaimra tették: iszonyú volt az indolentia. Az organikus reformokról nem is szólok. — De mondhatom, az akadémiai ügy iránti előszeretet nagyobb volt bennem a magam

irántinál. — 1848-ban pedig mily óvakodva és szerencsésen vittem dolgainkat, ne hogy az akadémia compromittáltassék, mitől szörnyen lehetett félni; 1849-ben mint mentettem meg a veszélytől — saját veszedelmemmel — azt az Isten tudja és — tudta Teleki, ki nem köszönte meg, de minden köszönetnél többet ért „barátsága“. „Tégy jót (kötelességedet) s vesd a tengerbe. Ha meg nem ismeri a hal, megismeri a teremtő“, mondja a keleti közmondás. Nekem elég volt tudnom, hogy tettem és sikeresen? 1861-ben lemondtam. Minden elismerés 31 évi szolgálatom után egy jegyzőkönyvi passus volt, melyet a segédjegyző illendőnek gondolt a 31 évi tisztviselőről beiktatni. Másolatát ki nem adták, tehát nálam nincs is meg.

Annyi áll, hogy 31 éven át időm és legjobb erőim nagyobb felét egész lélekkel az akadémiának áldoztam föl. Mondhatom, úgy viseltem ügyeinek gondját, mintha a magaméit viselném.

De tán más is tette volna akkor — s tette volna mint én, mert akkor nem azt nézték, hogy 800 forint, hanem azt hittük: az első kötelesség hazafinak lenni.

E kötelességérzet hajtott a társas téren is apostolkodni nyelv és irodalom mellett, mire akkor nagy szükség volt, mert az nem fizetett sem hívatallal, sem pénzzel.

1830-tól a forradalomig irodalmi működésem öt ágra osztható.

Folyóiratokat szerkesztettem: az *Orvosi Tárt*, a *Tudománytárt* s az *Évlapokat*. Mind hármat „teremtenem“ kellett. Tized része az, a mi magától jött. *Tudományterjesztő igyekeks.*

Bírálatok által az irodalom irányára kívántam hatni. Az *Aesthetikai levelektől* a *Kritikai Lapokon* és a *Figyelmezőn* át a *Szépirodalmi Szemléig*.

Az akadémiai szónoklatot műveltem. 1847-ben egy kötetem jelent meg.

Jeles íróink terjesztésén igyekeztem kiadásaik által.

Az irodalomtörténetnek az akadémiai beszédeken kívül egyes cikkek hoztak bővülést.

* * *

A forradalom leperdült. Kevesed magammal megmaradtam. Összeszedtem őket; csöndben, úgy szólva rejtekben gyű-

lekeztünk s megindítottam a társas működést (miután az akadémia s a Kisfaludy-társaság megvonúlva szünetelt). A Kisfaludy-társaság három munkája (*Étlapok* VII köt. — Greguss *Széptan, Euripidesz*) volt az első „három könyv“, melylyel a jelenkor irodalma megindult. Bátor voltam *Euripidesz* előszavában tulajdonkép egy kiáltványt intézni a nemzethez. „Mind den egyéb felsőbbség ingatag, csak a szellemé biztos és marandó. Ebben nemzetünk jövője és semmiben egyébben!“ S ezt minden alkalommal sok változatban hirdettem szóval, tettel. Ez időbe szolgálnak legszebb emlékezeteim. Meghallgattattam. Oh mily boldog voltam! Hány ember jött s mondta: „Ön ragadott ki a kétségbeesésből. Hát tegyünk! Kezddjen ön valamit!“ Megkezdtük a *Múzeumot*. Csak azon idő igaz ismerete mellett vagyunk képesek érteni azt, hogy egy szerencsésen választott néhány szónyi jelige (Claudianból) mint repülte át az országban a kebleket s lett a parolára váró hazafiakra nézve parola, biztatás és vígasztalás. — Úgy hittem, hívatta vagyok élőszóval is hatni nemcsak a társas téren s az irodalomban. Magán tanárrá tettem magamat. Előadtam a széptant, a klasszika literaturát, különféle modern irodalmat és a magyar irodalomtörténetet. Gyönyörű, buzgó, népes collegiумok gyűltek körülöttem. Láttam papokat, tanárokat s más nem tanulókat köztük. Egyetemünkben a tanárok nagyobb serege idegen vagy kevésbé lelkes. Barátom! legszebb éveim voltak azok, midőn azt a tranquilla potestast gyakoroltam!! Oly lábon álltam importált kollegáimmal, úgy tudtam Bécsben a kultuszminiszteriumban (gáncstalanul a mai álláspontunkról) föllépni, hogy nem gyanították, mily szellem hat ki az előadásokból, még ha Aristoteles *Rethorikájáról* vagy Tacitus-ról vagy a *Niebelungokról* szóltam is.

Műveltem a következő szakokat: az irodalomtörténetet, néhány történeti, néhány chrestomathiai, néhány életrajzi munka által.

Folytattam jeles íróink terjesztését és részben fölélesztését a *Magyar nemzet klasszikus írói* című gyűjteményem által 40 kötetben s a folytatott *Nemzeti könyvtárban*.

A történeti nyelvtant. Közzé tettem több rendbeli anyagot (emlékeket); vázoltam azt irodalomtörténeti munkáimban, bővebben kifejtém előadásaimban.

Műveltem az akadémiai szónoklatot; adtam egy újabb

kötetet, s közel ennyi összegyűjtetlen beszéd jő most összegyűjtött munkáim VI. kötetében.

Igyekeztem a históriai életrajzot művészi formában művelni. Két kötetet adtam az *Összes Munkák* I—II. kötetében.

A történelemmel foglalkozás történeti kűtfők kiadására is bírt.

* * *

Végén egy hosszú életszaknak érzem, hogy ma is azon vágy hordoz, mely mikor e pályára léptem: földeríteni szellemi életünk ismeretét, ez által a nemzetben önértetet, önbi-zodalmat gerjesztetni, az idegenek előtt becsületünket emelni; nyelvünk érdekének ápolása által nemzetiségünket támogatni, három irodalmi „forma“ művelése által (históriai, életrajzi előadás, irodalmi szónoklat) irodalmunkat néhány, az ízlésnek is megfelelő munkával szaporítani.“

* * *

E sorok Horváth Mihályhoz voltak intézve, ki életrajzi vázlatot kért Toldy Ferencztől; s azokat, használat után visszaadta neki. E vázlatához még egy levél van mellékelve, melynek kíséretében Toldy Ferencz azt Horváthnak megküldte, s mely így szól:

„Tisztelt barátom! Eleget igyekeztem tenni kívánságodnak — úgy a hogy. Bocsáss meg a csínatlan ön-írásnak. Csak így tudok gyorsan írni. Különben: „amphora coepit institui — urceus exit.“ Szégyellem. De nincs se kedvem, se időm most valamit csinálni. Ha úgy folytatom, mint kezdtem, nem győztem volna idővel. Használd vagy használtasd a mint gondoldod.

Elolvastam most. Nem ér semmit. Dicsértem magamat, pedig nem akartam. Csak gyöngé emberek vagyunk.

Öllelek.

Ne veszítsd el. Meglehet, hogy ma-holnap ebből indulva ki, csinálók valami bővet.

NB. Le akartam írni tintával. De nem értem reá! S akkor át kellett volna dolgoznom vagyis újat csinálnom.“

* * *

Ide tartozik egy, mint korrajz, magában véve is érdekes czikk, mely a következő fölírással találtatott iratai közt: *Második könyv.* 1813—1819. E czikk tehát második részét képezi egy önéletrajznak, melynek első s utolsó részei azonban megíratlan maradtak. Toldy Ferencz így ír e cikkben:

„1813-ban, valamely októberi nap estéjén, vacsora után anyám magához intvén a pamlagra, egy engem nem csekély mértékben megdöböntő kinyilatkoztatást tett.

— Kedves fiam, — úgy mond, — atyád elhatározta, hogy a hónap végén, az „első deákba“, Czeglédre visz, hogy ott megtanulj magyarul.

— Igen, magam viszlek el, — tette hozzá atyám, ki a szobában pipálva föl s alá járt.

— Micsoda? — kiálték föl, — én elmenjek töletek, idegen emberek közé, és soha se lássalak többé? S itt a sírás elfojtotta beszédemet.

— Igen is, elmégysz — folytatá, atyám — de jó emberek közé, s nem örökre, hanem csak egy esztendőre, sőt tíz hónapra; akkor haza hozlak ismét, s akkorra derék magyar fiú lesz belőled.

— Oh ne, papa, — vágtam beszédébe, — én nem akarok magyar fiú lenni. Aztán hisz az lehetek itt is, a többi pajtásaim is itt maradnak, s azért fognak tudni magyarul. Aztán én eddig is jól olvasok, több dolgot magyarul tanultam, jól feleltem. Oh ne . . .

— Az nem ér semmit, tanúlsz és nem érted; és beszélni még sem tudsz — replikázott atyám szokott határozottságával. Anyám megcsókolt.

— Esztendő, — úgy mond, — nem a világ. Aztán mit mondtál? Nem akarsz magyar fiú lenni? Hát nem magyarnak születél-e? A ki Magyarországbán születik, az magyar, s azért magyarul tudnia kell.

— De mama sem tud, s nem is szorúl reá, aztán papa sem tud, azért mégis magyar.

— Elégge sajnáljuk, — folytatá anyám, — mert látod én ugyan Bécsben születtem, de tíz éves koromban jöttem Magyarországba, s így ugyan magyar vagyok, de atyám házánál sem Pozsonyban, sem Budán magyar szót nem hallottam; a papa pedig, tudod, Lőcsén, Kassán, Pesten járt iskolába, József császár alatt pedig nem tanultak az iskolában

magyarúl; aztán mikor hivatalnok lett, itt németül megy minden, a magyar urak is közönségesen németül beszélnek: nem volt módja benne. De azért a papa is sajnálja.

— Más világ lesz ezentúl, — szóló közbe atyám; az ország akarni kezdi, hogy mindenki tudjon. Te azt nem érted, majd egykor érteni fogod. Becsületed sem lesz, ha nem tudsz. Aztán nem léssz te kereskedő vagy mesterember, a ki el lehet a magyar nyelv nélkül, te hivatalnok léssz.

— Papa is hivatalnok — felelém, — és —

Anyám kebléhez vonta fejemet.

— Ne sírj és ne okoskodjál, egykor meg fogod atyádnak köszönni. — És mit mondtál? Nem akarsz magyar fiú lenni? Tudod-e, hogy milyen nemes nemzet a magyar? Aztán én is magyar nemes asszony vagyok, és szégyen volna rám nézve, ha a fiam ily német fiú maradna. De hát feküdjél le; látod, hogy a mit atyád akar, annak meg kell lennie. Jó éjtszakát.

— Hát hisz én nem is mondom, hogy német fiú akarok maradni; magyar iskolatársaim is mindig svábnak csúfolnak.

— No jó éjtszakát! — És hálósobámba küldött.

Nagy izgatottságom daczára csakhamar elaludtam; de álmomban egy oly utcában láttam magamat, milyen akkori időben a Józsefváros faluféle utcái voltak; s másnap már azal foglalkodtam, hogy mikép fogom én magamat azon a falun érezni. Eszembe jutott, hogy már voltam egyszer falun egy hétig, Dömösön (Esztergom-vármegyében), s hogy ott a plébános nagy kertjében mily jól kiugráltam magamat; és — és hozzá kezdtem szokni a különben is megmásíthatatlanhoz, mert hiszen atyám mondta, kinek szava szentírás volt előttem akkor is — és hadd vessem közzé, — azontúl is, míg élt. Anyám szíves rábeszélése pedig éppen kiengesztelt sorsommal. S október 31-kén sírva búcsúztam ugyan tőle, de egész készséggel s bizonyos ünnepélyes hangulatban ültem be a kocsiba, melyben atyám maga vitt a kíváncsian várt új világba.

Maholnap hatvan éve amaz estének, mely egy új jövendő küszöbére állított; de minden szó, mely mondván volt, oly mélyen maradt emlékezetembe vésvé, minden köny, melyet hullattam, oly forrón látszik arczomat égetni ma is: mintha mindez csak tegnap történt volna. Különösen két szó volt az, mely gyermeki kedélyemre kiírthatatlanul hatott: midőn

atyám a becsületet említette, világosan s tisztán bizonyosan nem fogtam föl azt, de tudom, hogy legott ambíciómmá lett magyarnak tekintetnem; és midőn anyám e nemes nemzetről beszélt, az úgy fogott rajtam, hogy ama pereztől fogva tiszteletem és szeretetem a „magyar“ névhez tapadt változatlanúl. Azt nem tudtam még, hogy nemcsak szerény szerencsémnek, hanem ennél nagyobb boldogságomnak is szüleim amaz elhatározása vetette meg alapját, mely azon órában boldogtalanná tett.

A mint akkor még nem tudtam magamnak megmagyarázni, sőt mi fölött sokáig nem is elmélkedtem, az sokkal utóbb, a férfiú előtt, tisztán állt: atyámat a hasznosság tekintete vezette elhatározásában, anyámnak pedig, kiből egyetlen s még oly gyöngye korú gyermekének első és hosszabb időre eltávolítása bizonyosan fájdalmas küzdést szült, emelkedett, mondhatni költői lelkülete adott erőt férje szándékába nemcsak belenyugodni, hanem azt támogatni is.

Atyám, állásához képest, ritka, alapos politikai műveltséggel bírt. Könyvtára, mely mintegy 500 kötetnyi lehetett, főleg történeti, utazási, politikai munkákból állt. 1764-ben születve, philosophiai tanfolyama már József császár uralkodásának első éveibe esett. Pesten végezte azt, a piaristák akkori philos. lyceumában. Többször említette, hogy azok minden más papok fölött „a fölvilágosodás“ barátjai voltak, s hogy Horányi Elek, ki pedig nemesember s a pestvármegyei alispán fia volt, ennek daczára József császárt különösen tisztelte, s annak intentióit magasztalni szokta, megengedte neki, hogy őt sétáin néha elkísérje. Lelkesedve olvasta atyám ama munkáskákat, melyek József utazásairól szóltak és leveleit közölték, s nem győzött a császár „útasításáról“ tisztviselői számára“ beszélni, s én mielőtt azt, tán valamikor a negyvenes években, olvastam, már teljesen ismertem, még pedig atyám által illusztrálva, ki amaz időnek, melyben a régi és az újkor egymással küzdött, figyelmes tanúja volt. Vallásos volt atyám, de minden leghalványabb árnyéka nélkül a felekezetiségnek; szabadelvű, ellensége minden osztályszellemnek, a jogot helyettesítő előjogoknak, a rendi alkotmányoknak; a szabadságnak barátja annyira, hogy József absolutismusát, mely az emberi szabadságot a politikai szabadság fölébe helyezte, mert amazzal ennek útján nálunk megalapíthatónak nem tartotta,

jobb szerette a magyar arisztokratiai rendszernél; ellenben az angol alkotmánynak csodálója volt. Eme politikai kátéjában a nemzetiségi eszmének helye nem jutott. Nem volt érzéke iránta, s a magyar iránt még kevesebb, mert nem értette a nyelvet, s mert a magyar nemzetiséget a magyar privilegiális alkotmánnyal azonosította. Testestül-lelekestül Josephinus, s mint ilyen, világpolgár. Az idők azonban később némileg módosították e nézeteit. Ferencz alatt nyomorúlt idők következtek be. József absolutismusa bátrabban, áthatóbban sértette meg a magyar törvényt; de a helyett oly eszméket valósított, oly intézményeknek adott életet, melyeknek hibájok csak a törvénytelenység; a Ferencz kormánya őszintétlen volt, negédlette a törvényességet, de meg-megsértette akárhányszor a nélkül, hogy pótlékot adott volna akár a társas, akár a szellemi szabadság terén; s tűrte a korral többé nem egyező intézményeket azért, hogy ha azok majd magoktól túléljék magokat, újakat, s ki tudja melyeket, iktathasson helyökbe, a helyett hogy bátor volt volna a szóval tisztelt alkotmány eszközeivel szabadelvű reformokat kezdeményezni, vagy midőn a nemzet azokat követelni kezdte, elfogadni. Gondosan kerülté atyám — már itt a húszas évekre gondolok, — előttem a nyilatkozást; de mikor én pengettem ilyeket, nem lévén lelke a kormányt védeni, hallgatott, nehogy beleegyezésétől vérszemet kapjak, félvén, hogy ha eljárna, mint fiatal embernek, a szám, magamat is, őt is, mint atyámat, a rendőri státusban kompromitáljam. Néha mégis, mint az 1823-diki események közepett, önfeledten csóválta fejét, sőt egy-egy szó is ellebbent ajkairól, mi titkos meglepetésemre és nem csekély meglegedésemre elárulta a magaméval rokon gondolkodását; de már ekkor fölfogván tartózkodása okát, észre nem látszottam venni, miket ilyenkor mondani talált. Nemzetiségi tekintetben is változott lassankint régi nézete. Egykor ő a fejletlen, szűkkörű nyelv művelését céltalannak tartotta; azt hitte, hogy a civilizatiót csak a nagy nemzetek irodalma által lehet saját nemzetünkhöz átplántálni; de koronkint mind többet hallott előhaladásunkról; gyakori vendége a Trattner- és Kulcsár-házaknak, hol a társalgás (mit ma már alig képzelhetünk) csupa magyar deferentiából németül folyt, mihelyt egy magyarul nem tudó ült az asztalnál, (pedig ily eset amaz időben úgyszólva normális volt), megismerkedett a magyar értelmiség

sok előkelő képviselőjével. 1821 óta tudta az én magyar irodalmi hajlamaimat is, s azokról kezdetben szóltanúl ugyan, de arczán olvasható elégedettséggel vett tudomást, különösen Virág, Vitkovics, Kisfaludy Károly helybenhagyó egy-egy szavuk után; s főleg, midőn látta, hogy Kazinczy Ferencz még levelekkel is megbecsül, teljesen megnyugodott irányomban, sőt — hol kellett — ezt bőkezűleg támogatta is.

Nem így érzett még természetesen akkor, midőn magyar nyelv végett Czeglédre küldött. Akkor álláspontja még tisztán világpolgári volt, de az ő gyakorlati látása meggyőzte már akkor a felől, hogy bármi téren, ha szerencsét akarok csinálni, magyarul tudnom kell.

Másképp gondolkozott anyám. Ő érzésével fogta föl a nyelv kérdését is. Csodálatos és mégis való: míg atyámtól a szabadság szeretetében növeltettem föl, nemzetem specifikus szeretetét, jóval elebb, mint bárki más, anyám oltotta belém. Gyakran kérdeztem magamtól fiatal koromban már, honnan ez asszonynak magyar hazafisága? Bécsben született. Atyja, mint az udvari építészeti bizottság mérnöke, a Burgnak egyik osztályában lakott; aztán Pozsonyba, a helytartó tanácsnál szervezett építő-igazgatósághoz, majd ezzel Budára tétetett által; atyja házánál tehát magyar eszme nem pendült meg soha. De egy tárgya a gyakori társalkodásnak szülei házánál az elhunyt „nagy császárné“ volt; innen, e hagyományos úton, fogamzott meg és ápoltatott szegény anyám szívében ama kegyelet Mária Terézia iránt, mely nála keblének emelkedettségénél fogva, bensőleg összeforrott a magyar nemzet iránti sympathiával. Tudnillik hányszor emlegette ő a veszélyt, melyben e nagy asszony, atyja halála után, forgott, s hogy a birodalom egyéb népei lelketlensége mellett mint mentette meg őt a magyar nemzet lelkesült kezdeményezése, és hogy ezóta mily hálás előszeretettel viseltetett a magyarok iránt! Mennyi apró vonást hallottam tőle e királynőről, mi azon időben mind a Burg népe közt ment szájról-szájra, majd helyeselve és méltatva az elbeszélők által, majd némi irigység jeleivel kísérve. Például mikor valamely magyar különös kitüntetést nyert, ez gyakran ama észrevétellel kísértetett: „Kein Wunder! heut zu Tage ist es ja genug, wenn man ein Unger ist.“ Gyermeki emlékezései visszaszolgáltak épen Mária Terézia halálaig, mely a válság hatásával volt az udvarhoz bármely hivatalosz-

tályban tartozókra; visszaemlékezett a magas gyászravatalra, melyen a fölséges asszony kiterítve volt; azon rendkívüli pompára, melylyel a kapuczinusok kriptájába áttétetett, és gyermeki kedélyében a nép siránkozása kitörülhetetlen benyomást hagyott; miknélfogva aztán mindent, a mi gyakran és minduntalan a beszéd szőnyegére került a nagy császárnéről, rendkívüli érdekeltséggel hallgatott. S im, a szerető tiszteletet, mely anyám fiatal szívét Mária Terézia iránt eltöltötte, átvitte ama nemzetre, melyet az „annyi népek anyja megmentőjének“ hallott, a mit még akkor az ausztriaiak is úgy hittak, csak némely legújabb időbelieknek tetszvéen e rege valóságát kétségbe vonni. Ezekhez járult még, hogy nyelvmestere a császárnénak egy francia életrajzát hozta neki olvasókönyvül, mely kevéssel annak halála után, gondolom, Brüsszelben jelent meg. Anyám azt szenvedélylyel tanulmányozta, mert hiszen tárgya egy volt gyermeksege legerősebb emlékezetei tárgyával, s ez aztán Mária Terézia kultuszát teljesen kiképezte nála.

De része volt e gyermeki fölfogásban amaz iránynak is, melyet műveltsége nyert. Nagyatyám tizenhatsz gyermek közül hét ért csak emberkort: ismertem ezeket mind; egynek kivételével mind jeles társas műveltséggel bírtak; egy bátyja, mint atyjának a hivatalban utóda, egy öcsese mint tábornok halt el; de oly sokoldalú oktatásban egy sem részesült, mint anyám: énekelt, zongorázott, rajzolt, tájképeket himzett, nagy olvasottsággal bírt a német költőkben s az ő kora francia irodalmában. Bekövetkezvén a francia forradalom rémidőszaka, nagyatyám meggyűlölte e nemzetet, s leányait a francia szótól és francia könyvek olvasásától eltiltotta; de ez nem gátolta anyámat, hogy egy francia (sajátkép angoltól francziára fordított) regényt ne fordítana le; különben is szabad óráiban szeretett irodalmilag foglalkodni. Láttam egy szomorú, egy víg, egy néző s egy pásztorjátékát kéziratban, melyekben — jól emlékszem — többnyire francia személynevek szerepeltek. Mintha minden nemből meg akarta volna próbálni erejét. Műveltsége tehát általában költői volt, a képzelmet és érzést gerjesztő s nemesítő, a mit azért jegyezek föl, mert ennek tulajdonítom ama költői lelkületet, melylyel nemzetünk érdemét fölfogta, mely Terézia kultuszában benn foglaltatott és mely, hogy viszont bennem is, kisedd korom

óta, ama forró szeretetet táplálta nemzetem iránt, mely tán fő, de egyszersmind legesekélyebb érdemem, azt a mindentudó Isten legjobban tudja.

A némi félelemmel megkezdett iskolaév elég vidáman és mindenek fölött hasznosan folyt le. Lakásom Bischof József-nél volt, a czeglédi „fő nemzeti iskola igazgatója“-nál, ki a nem tudom harmadik vagy negyedik osztálynak, de melyet „első deák“-nak hittak, tanára is volt. A két szobás, igen tisztességes szállásban, (melyet az ötvenes években egyszer kegyeletos érzések közt meglátogattam,) elég kényelmesen éreztem magamat, noha az úron s az asszonyon kívül, kiket papának és mamának kellett hívnom, kiknek atyám komoly parancsa szerint, mintha gyermekök volnék, föltétlenül engedelmeskedtem, két leányuk is volt új szüleimnek, kiket tehát nővéreimnek volt szabad tekintenem, mi reám nézve, ki testvértelen voltam születésem óta, nem csak újság, hanem érdekes és kedves újság is volt, s kik velem igazán testvériesen bántak, szerettek, s atyjoknál buzgó közbenjáróim voltak, valahányszor valamely csinyért büntetés várt reám, mire — őszintén megvallva — nem ritkán volt szükségem. Rozália és Mari — jól tudom, 19 és 17 éves — szorgalmas és szépviselő leányok voltak; az ifjabbik szép is. Legtöbb bajom eleinte a magyar nyelvvel volt, s a német szó tiltva lévén, szerencsétlen voltam volna, ha Rozália, ki jól tudott németül, titkon nem tanít, hogy ezt így meg úgy mondjam. Nem tagadom, hogy az öreg úr nagyon komoly és szigorú, a mama kissé zsémbes lévén, csak új nővéreim tettek nem egyedül kedvessé ottlétemet, hanem hasznossá is. Náluk nélkül dehogy lettem volna húsvét körül már oly meglehetősen magyar gyerek. A tavasz és nyár épen boldoggá tettek. Úti tapasztalásaimat gazdagította Palik czeglédi káplán, ki Törtelen plébános lévén, egyszer oda kihozatott s ott csodáltam a Vida László kastélyát, s a ki nem épült templom kiépült sanctuáriumát, mely olyféle emlékezetet hagyott gyermeki elmémbe, mintha az legalább a kölni csonka dóm volna; haragudtam is a sok kompossessorra, hogy ki nem építik; de azért jól esett, mikor Palik több úri házhoz elmenvén tisztelkedni, s magamat is elvívén, nem akarták neki hinni, hogy félév előtt még amolyan német fiú voltam. Gyakran mentünk ki egy nagy kertbe, mely, gondolom, Bischof volt. Az iskolaház udvarában is szabad volt néha lap-

dáznom. Volt veszekedés is, mi ugyan nem volt szabad, de az egyházi, egyszersmind valami kurátorféle, elhallgatta csinyei-met, mert biztattam, hogy apám (azaz az igazi), ha majd elvisz augusztus végén, megajándékozza, a mi meg is történt. Pajtásaim közül különösen jól voltam a két Bobory fiúval (s nem tudom, mit csináltam volna az egyikkel, ki idővel papból státusember lett, ha tudom, hogy — de ez csak oly tréfás expectatio!) és Nagy-Sándor Józsival, kinek szüleinél töltöttem Abonyban a húsvéti férfiákat, s ki — szegény! magyar tábornok a vesztőhelyen végezte, harminczöt évvel utóbb, életét. Jól tanultam, s így mint első eminens (gondolom mégis, sub clausula, azaz másod magammal) léptem ki a czeglédi egyetemből.

Hogy végre boldogságomnak semmi híja ne legyen: egy kis szerelmi viszony is járult mind ehhez. Tudniillik Bischofné asszonyom a két szobában — vagy helyesben az egyben, mert a másodikban az „úr“ uralkodott — leánytanító-intézetet tartott. Tanúlnom az úr szobájában volt szabad, vagyis kellett. De emlékszem, mindig volt valami okom onnan kisorsranni, voltaképp a kis Klári végett, ki nevenapján lett kilencz éves, és így nálamnál, ki augusztus 10-én születtem, két nappal fiatalabb volt, s ki észrevette különös rokonszenvemet, el is fogadott egy-egy szép virágszálat, (bokréta-kötéshez még nem értettem,) melyet néha epedő tekintettel nyújtottam neki, és dicsekvés nélkül mondhatom, hogy meg nem haragudott, mikor — azon boldogtalan boldog napon, melyen atyám értem jött, augusztus 31-kén — az udvarban lopva az első, de egyszersmind az utolsó csókot nyomtam ajkaira. Különben tudnivaló, hogy egy kilenczedik évét betöltött fiúnak az nem volt első gyöngéd érzése. Így búcsúztam el Kláritól; elbúcsúztam a mogorva czeglédi papától és zsémbes mamától is, mi már könnyebben ment; de annál nehezebb volt az elválás fogadott nővéreimtől. Szerettek, szerettem, megsirattam. Ők voltak, kik könnyűvé tették kezdettől fogva távollétemet szüleimtől. Isten áldja meg őket, ha még élnek. Mert nem tudok róluk semmit. Minden összeköttetésnek a Bischof-házzal e nap végéig szakasztotta.

Reggel indultunk, estefelé érkeztünk haza. Anyám elémbe szaladt, összecsókolt, s egy sereg kérdéssel ostromolt. Megértettem, de — magyarúl feleltem.

— Az Istenért! — kiáltott föl — ez a fiú elfelejtette az anyanyelvét, nem tudok vele beszélni.

Ez életem legnevezetesebb éve. Ekkor lettem magyarrá.“

Helyet találhat itt egy pársoros csonka jegyzet is, mely jellemző világot vet Toldy Ferencznek anyja iránti szeretetére. E jegyzet, — melyről nincs megmondva, hogy mikor kelt, így szól:

Napjaim munka, emberek, foglalkozás közt telnek el, százfelé igénybe véve, elszórva, keblem életétől elvonva — —

De midőn megjő az éj, magányos íróasztalomnál, s gondolataimban élek, a múlt idők körül szállongva, — föl-fölmerül lelkemben a te képed, — a történet műzsája elrepül, csak te állasz előttem — és mondhatatlan fájdalom lep el, sovár kívánság téged látni, kebledre borúlni, kezedet ajkamhoz vinni és számtalan jótéteidért elmondani halámat, elmondani bajaimat s kevés örömeimet, megmondani, mit gondolok és érezek s helybenhagyásodban jutalmamat lelni föl. Nem hágy el képed. És visszaszállok gyermeki éveimbe, mikor te tanítál imádni, olvasni, ismerni a jót és gonoszát, a világ folyását, . . . s előttem állsz, mint szülő anyám, táplálóm, nevelőm, tanítóm, őrangyalom az ifjú élet csábutjain s vigasztalóm, örömosztóm és örömnevelőm — — (nincs tovább).

T. I.

KÖLTEMÉNYEK.

I.

ÖREG MÉHES.

Ütött-kopott öreg méhes,
Közel áll a bedőléshez,
Esz verte, zápor mosta ;
Az idő majd szétrugdosta.

Nem törődnek immár véle,
Nem nézik ha áll-e, dől-e
S e miatt az istenatta
Magát egész bűnnek adta.

Körülötte magas dudva,
Abba' guggol ; látva, tudva
Szegénységét, pusztulását :
Szinte bújik hogy ne lássák.

Beh máskép volt réges-régen,
Gyermekségem idejében,
Ott állt épen, tisztán, szépen,
Virágos kert közepében.

S zöld folyóka a hogy rá folyt,
Olyan kedves jó barát volt,
Olyan nyájas, olyan hívó,
Forró nyárban árnyas búvó.

Kikeletkor akárhányszor
Én voltam a méhe-pásztor,
Lestem, vártam nagy morajjal
Zúdul-é a kasból a raj.

S egész nyáron ott tanyáztam,
Ott volt az én könyvesházam,
S olvastam — oh de annyi!
S álmodoztam — tizszer annyi.

Ábrándjait így naponta
Lelkem addig szötte, fonta
Míg a zsongó-bongó csenddel
Pilláimra szállt a szender.

De az ábránd tova széledt,
Zajjal, bajjal itt az élet;
Álmom sem lesz több oly édes,
Mint tebenned, öreg méhes.

Pusztulhatsz már, roskadhatsz már,
Nékem árnyat úgy sem adsz már,
Hajh! a vándor alig áll meg,
Meg sem pihen, már tovább megy.

De távolba, messzeségbe
Velem jön a múlt emléke
S vén barátom, hű barátom,
Emléked örökre áldom!

II.

JÁRTAM A VILÁGBAN...

Jártam a világban, szerte, tétova,
Vitt a vak reménynek tüszögő lova,
Nem féltem bárki is hogy mögöttem hágy,
Suhogóm a kedv volt, sarkantyúm a vágy.

Át utatlan úton, téres téreken
 Szinte szállva szálltam, véges-végtelen,
 Szembe szélviharral, ázni fázni kész,
 Akadály csak inger, tréfa volt a vész.

S csüggve a dicsőség távol csillagán :
 Otthonos vidékké vált a zord magány,
 Merre mosolyával csillagom derül :
 Csak előre bátran, csüggedetlenül !

De mi ez ? Fejem zúg, kezem úgy remeg,
 Lázás kimerültség fogja testemet,
 S bárha jó lovamnak gyors futása vitt :
 En lábomban érzem fáradalmait.

Mellem elszorúlva már alig piheg,
 Maradozó léptem hasztalan siet,
 Elbukom, leomlok itt az útfelen . . .
 Istenem ! teremtőm ! oh mi lett velem ! ?

Nem lovad, — egy hang most így csendül felém, —
 Te futál a pálya véghetetlenén,
 Te vitted, nem ő vitt, hát ne fuss tovább,
 Balga gyermek, dobd el vessző-paripád.

III.

A TÁVOLBÓL.

Keleti szél ne szállj tovább,
 Állj meg, egy szóra legalább,
 Nem hoztál-e jó légi vándor
 Üdvözlétet apám- s anyámtól ?

Míg távol, titkon hervadok :
 Ők búban töltnék éjt, napot,
 A szerető szívek sejtelve
 Mélyebbre pillant, mint az elme.

Beteg vagyok, nagyon beteg ;
Oh, mondd el az üdvözlétet !
Nem kérek én tőled csak ennyit,
Egy résztvevő hang is megenyhít.

De száll a szél, választ nem ad,
Űzi a felleget tovább,
Csak egy meleg csöpp hullt fejemre . . .
Talán szegény anyámnak könnye.

VARGHA GYULA.

A KELETI KÉRDÉS A NÉPJOG SZEMPONTJÁBÓL.

A keleti kérdéssel hírlapirodalmunk, napi- és időszaki közlönyeink, a megjelent röpiratok stb. eddig kizáróan politikai szempontból foglalkoztak, s az itt-ott kivételesen fölmerült nemzetgazdasági tanulmányok sem tudtak menekülni a politikai szenvedélyek és pártállás nyomása alól.

Van azonban e kérdésnek tanulmányra érdemes másik oldala is, a mely sok tekintetben fölötte áll a pillanatnyi politikai szenvedély hullámvetéseinek, s ez a népjog kérdése és tudománya, a mely talán a történelem közel multjában egy alkalommal sem volt oly kényes helyzetbe sodorva, a melynek talán régóta nem volt oly nehéz föladata, mint a most folyó bonyodalmakban.

Nem tartjuk ennél fogva érdektelennek, hogy most, midőn a konferenciák, háborúk és congressusok egymást kergeték, midőn oly rohamosan követték egymást a népjog e fontos tényezői ; — mellőzve minden politikai és opportunistai szempontot, — tisztán azt vegyük némi tanulmányozás alá, miként fogták föl mindezen bonyodalmakat, miként értelmezték az új európai alakulásokat, a török birodalom hatósága és főnhatósága alatt élő népek aspirációit, a konferenciákat és congressusokat nem a politikának, hanem a tudománynak szempontjából azok, a kik a népjoggal, mint nemzetek, nemzetiségek és pártok fölött álló tudománynyal foglalkoznak.

Ily kérdéseknek lehetőleg higgadtan és elfogulatlanul

kellvén tárgyalatniok: nem veszem föl kísérletem keretébe a legujabb eseményeket, s csupán a berlini congressusig történetekről szólok. — Mint magyar embernek s ennél fogva érdekelt félnek ezen időpontig is nehéz volna elfogulatlanak maradnom, ha a kérdés politikai részével foglalkoznám: de igyekezni fogok, hogy lehetőleg tárgyilagosan csupán a népjogi és ezzel kapcsolatos momentumokra szorítkozzam, s egyedül azt kutassam, miként fogták föl a helyzetet a népjog leghívatottabb s legavatottabb képviselői.

Első sorban azon kérdés merül föl, a mely az ellentétet, sőt ellenségessé fajult nézeteknek különböző alap-kiindulási pontjául szolgál: a status-quo föntartása.

Föntartása a párisi szerződésnek; föntartása a török birodalomnak úgy a mint van; és föntartása az abban élő népek és népfajok azon állapotának, a melyben az orosz-török háború előtt voltak.

E kérdést illetőleg, bár mily nehezen szokjunk is mi magyarok e fölfogáshoz, — általánossn az volt az elfogadott nézet a népjog tudósainak körében, hogy a román, szerb, bolgár és görög népek szükségképeni, természetszerű fejlődése a keleten elkerülhetetlenné tette előbb-utóbb azt is, miszerint ugyancsak a keleten a népjogi viszonyok szintén változásnak vettessenek alá; és pedig e népek érdekében fejlődést teremtő változásnak.

S különösen megegyeznek a népjog nevében beszélők (nem Garibaldi és Hugo Victorról, nem a népszabadság lelkes szóvivőiről szólunk, s nem is az európai politikai közvélemény nyilatkozásairól, hanem az eseményeknek, a történelemnek, a népek fejlődésének tanulmányozóiról, a népjog tudósairól); különösen abban értenek egyet a népjogi írók, hogy a lefolyt két évtized után a párisi szerződést változatlanul föntartani történelmi és jogi lehetetlenség lett volna. — A törököknek 1856 óta folytonosan tapasztalt visszaélései; — mondják — ígéretszegése, makacskodásuk abban, hogy elvállalt kötelezettségeknek megfelelőleg a keresztyéneket a törökökkel egyenjogúakká tegyék; a folytonosan ismétlődő fölkelések; az ezek elnyomása alkalmával újra meg újra kísértő véres kegyetlenkedések; *)

*) Nem győzzük eléggé ismételni, hogy nem politikával foglalkozunk, s azért érintetlenül kell hagynunk azon kérdést, mennyi része

Európa azon meghiúsult kísérlete, hogy a portát a constantinápolyi conferentián a szükséges reformok elfogadására és keresztülvitelére bírja; mindez lehetetlenné tette a régi állapotok föntartását s elkerülhetetlenné a háborút. — Maga a lezajlott háború pedig, Oroszországnak óriási vér- és pénzáldozatai, Törökországnak teljes leveretése és a san-stefanói békében tanúsított meghódolása „képzeltetlenné“ teszik, hogy a világ kereke ismét az 1856-iki állapotokra visszafordíttassék.

S azért Európa egy államának sem akadt minisztere, a ki azt merete volna állítani a berlini congressust megelőző vitákban, hogy az 1856-ik évi szerződések ma is épen oly érvényben vannak, mint megkötések idejében, s egyáltalán nem volt föltételezhető, hogy a keleti népek ma is belé tudtak volna nyugodni abba, miszerint állami és nemzetközi viszonyaik a párisi szerződés pontozatai szerint rendeztessenek, a mely szerződés szintén egy háború lezajlása után kötöttet ugyan, de akkor, midőn a török volt a győztes és az orosz a legyőzött.

Sőt még az angolok is, a kik legszívesebben ragaszkodtak a párisi és londoni szerződésekhez, a kiknek kormánya leginkább képviselte a conservatív irányt, elismerték (lásd Salisbury jegyzékét 1878. ápril 1-jéről), hogy kétségtelenül nagy változtatások (large changes) váltak szükségesekké e szerződésekben; s ez által elismerték egyúttal azt is, hogy az 1856-ik évi szerződés úgy a mint van, teljesíthetetlen: tehát jogilag érvénytelen. Az angol fölfogás szerint is tarthatatlan tehát azon álláspont, a mely pusztán a szerződések betűjére hivatkozik, a mely — mint a magyar országgyűlés fölirati vitája alkalmával az ellenzék egyik vezérszónoka magát kifejezte — azon célt tűzte volna maga elé, hogy „a keleti kérdés kereke meg ne induljanak“.

„Méltánytalanság volna Angolországról csak föltenni is — mondja Bluntschli — hogy a népek fejlődésének és életfölk-

volt e fölkelésekben az említett népek elnyomatásának és fejlődésének, s mennyi része volt bennök mások kezeinek és izgatásának. A politikus előtt ez elsőrangú és igen nagyfontosságú kérdés; a népjog fejlődésével foglalkozók azonban, a kiknek véleményeit tettük ezúttal kizárólag tanulmányozásunk tárgyává, csupán a létező tényekkel és eseményekkel számolnak.

tételeinek figyelembe vétele helyett Shylockként mereven szerződésének betűjéhez ragaszkodják.“

Az angol kormány nyilatkozatai a népjog értelmezőit szerint csak oly értelemben voltak fölfoghatók; hivatkozása az 1856. és 1871-ik évi szerződésekre csak oly értelemben volt elfogadható, hogy Európa a változott viszonyok mellett föl van jogsítva, sőt e viszonyok miatt útalva is van arra, miszerint a keletnek újjá alakulását tanácskozásai tárgyává tegye s azt kutassa, mily módon lehessen ez újjá alakulást összhangba hozni Európa jogaival és kötelességeivel. — A régi szerződések jogot adtak Európa hatalmainak azon követelésre, hogy ez újjá alakítás ne egyoldalúlag eszközöltessék akár csupán Oroszország által, akár Oroszország és Törökország közös megegyezésével Európa állandó érdekeivel ellentétben; jogot adtak Európa többi hatalmainak azon kívánságra, hogy ez újjá alakítás, ez új rendezés ismét szerződésszerűleg, az összes érdekelt hatalmak beleegyezésével eszközöltessék.

Ily és csakis ily értelemben tartják a népjog tanulmányozói jogosúlnak a párisi szerződésre való hivatkozást, s minden további következtetést s ebből folyó követelést, mint a népjog alapelveivel ellenkezőt határozottan elítélnék.

De Bluntschli még ily értelemben sem fogadja el a congressust föltétlen tekintélyű bírónak, s lehetetlenségnek tartja, hogy akár Oroszországtól, akár bármely más egyes államtól az követeltessék, miszerint előre is föltétlenül meghajoljon a többi hatalmak kívánsága, — a congressus többsége előtt. S minthogy e kérdésre vonatkozó fejtegetései egyúttal érdekes részleteket tartalmaznak a congressusok hatásköréről általában: ennél fogva ezekre kissé részletesebben terjeszkedünk ki.

Mellesleg megjegyezzük, s illetőleg Bluntschli értelmezésének világosabb átérthetése végett emlékezetbe hozzuk, hogy ő teremtette meg évek előtt a genfi népjog-társaságot, a melynek célja mintegy úttörőül, s annak idejében mintául szolgálni egy európai nemzetközi bíróság életbeléptetésére, a mely minden nemzetközi vitás kérdést mint legfelsőbb forum a tudomány fegyverével és tekintélyével intézne el, s ez által elkerülhetővé tenné a nyers erőszakot, a háborúskodást.

Ez eszményi cél lebeg szemei előtt minden működésében s a keleten lefolyt bonyodalmak alkalmából is kifejezi sajnálatát, hogy mindeddig még európai törvényhozás, európai

kormány, európai állambíróság nem létezik; — „de — úgy mond — conferentiák és congressusok nem ily intézmények. — Ezeken az államok megbízottjai, képviselői vagy fejei azért gyűlnek egybe, hogy ha lehetséges, megegyezzenek egyes kérdésekben, de nem, hogy elhatározásuk szabadságáról eleve lemondjanak. Önállóan és szabadon tanácskoznak, mint az üzletet kötő felek. Congressuson nincs és nem lehet oly többség s ennek oly határozata, a mely a kisebbségre nézve kötelező volna.“

„A congressus — mondja ismét később — bíróság sem lehet, a mely az Oroszország és Törökország, vagy az orosz és az angol birodalom között főnforgó vitás kérdésben ítélnetne, mint a bíró a peres felek vitás ügyében. S nem lehet semmitőszék sem, a mely a san-stefanói béke egyszerű megsemmisítésére volna jogosítva. — Ily kívánságok csupán képzelődés születtei vagy jámbor óhajtasok lehetnek, de nincs talajuk az államoknak egymás közötti viszonyában, nincs érvényök a népjogban.“

Mindezt Bluntschli egy, még május 18-án megjelent czikkében mondotta, midőn a berlini congressus létrejötté az angolok és oroszok között főnforgott differentiák miatt nagyon kétes volt. Ismétli azonban, sőt részletesebben kifejti június hó első felében, kevéssel a congressus létrejötté előtt, határozottan kárhoztatván angol lapoknak és szónokoknak azon fölfogását, hogy a párisi és londoni szerződéseket az európai népjog védelmezi.

„A tudomány — mondja ez alkalommal — két, alakjában és következményeiben különböző nemét ismeri a nemzetközi szerződéseknek. Az egyik az, a melyet egyes államok kötnék önmaguk között, hogy bizonyos jogi kötelezettségeket állapítsanak meg, hogy egymás között bizonyos jogügyletet kössenek. A másik neve a szerződéseknek az, a melyben az európai nagy államok s nevezetesen az egybegyűlt nagyhatalmasságok megegyeznek, s a melyet az e célból tartott congressuson jegyzőkönyvbe is foglalnak azon szándékkal, hogy ez által tartós jogi állapotokat teremtsenek.

„Az előbb említett szerződések (például határigazítás, büntettesek kiszolgáltatása, vasúti, vámszerződések stb.) hasonlítanak a magán emberek adás-vevési, bérleti, kölcsön- stb. szerződéséhez, ámbár vannak közöttük olyanok is, a melyek-

nek kiváló politikai jellegök is van, s a melyeket ezért nem is lehet a magánüzlet módoszatai szerint megítélni; ilyenek például és kiválóan a szövetségek kötésére vonatkozó szerződések.

„A második csoportba tartozó szerződések ellenben a törvényhez hasonlíthatók. A míg Európa oly szervezettel nem bír, a mely egy európai törvényhozó testületet létesítsen: csupán a congressusok surrogatúrára kell szorítkoznunk. Ezek megegyezés alapján, tehát szerződésszerű alakban teljesítik azt, a mit egyes államokban a törvényhozó törvény által rendel.”

„Az 1856. évi szerződés tagadhatatlanul ily jelleggel bír. A krimi hadjárat befejezte után valamennyi európai nagyhatalmasság Párisban összegyűlt s együttesen rendezték Törökországnak s a dunai és balkán tartományoknak viszonyait. A cél nem az volt, hogy conventionalis jogi ügyletet kössenek, hanem az, hogy bizonyos tartós jogrendben megegyezzenek.”

„A párisi congressusnak tehát ugyan oly jogi jelentősége és föladata volt, mint azelőtt a bécsi congressusnak. Az 1856-ik évi párisi béke a körülmények és viszonyokhoz alkalmazott folytatása volt az 1815-ik évi bécsi megállapodásoknak.”

„Ily szerződésszerű megállapodásoknak azonban semmi esetre sem lehet az az értelme és célja, hogy örök időkre változhatatlan szabályokat teremtsenek. Örökös szerződésszerű törvények épen oly természetellenesek és lehetetlenek volnának, mint örökké tartó alkotmány-törvények. A változhatatlanság eszméje ellenkezik a jog fogalmával, mert a jog élő emberek számára van s ennél fogva nem lehet holt, merev forma, a mely a helyett, hogy a népek életének szabályozó és szabályozott föltétele volna: merevségében a népek életét bilincsben tartaná s minden haladását megakadályozná. A népek joga fejlődésre képes, és a fejlődést nem nélkülözheti épen úgy, mint a népek élete sem, a melynek szolgálatában áll az előbbi.”

„A népeknek azon természetes joga, hogy elhessenek és fejlődhessenek, magasabban áll és erősebb, mint bármely írott jog, törvény és szerződés. A természet erejével érvényesül és szükség esetén áttöri a természetellenes korlátokat. Sem jogászoknak, sem kormányoknak nincsen hatalmukban vagy jogukban, az életszükségeknél ily fejlődő változását megakadályozni.”

lyozni. Hasonlítsuk csak össze Európa mostani jogi állapotát az 1815-ik évi bécsi congressus idejében létezett állapotokkal. Roppant változások történtek, mert a népek életének fejlődése követelte és létesítette is azokat. S csak ritkán tartatott szükségesnek (mint például Belgiumnak elválásánál Németalföldtől) a változásokat új congressuson megvizsgálni és jóvá hagyni. A legtöbb esetben keresztül vitte a népek fejlődése a változásokat minden congressus nélkül. Franciaország elűzte a Bourbonokat, s visszahelyezte a trónra az 1815-ben száműzött Napoleonokat; azután ismét a köztársaságot honosította meg. — Svájc 1830 után és 1848-ban önállóan teremtett egészen új állapotokat. — Olaszország ez idő alatt lett egygyé; Németország ezalatt létesítette a német egységet és császárságot. S mennyi egyéb intézmény, dynastia stb. lett ez idő alatt congressus nélkül eltörülve, a melyeket annak idejében a bécsi congressus garantírozott.“

A Bluntschli által fölhozott e példák még azon érdekes észrevételre is nyújtanak alkalmat, hogy a népek által így keresztül vitt — s az egyes hatalmak részéről külön-külön, többkevesebb előzékenységgel elismert — változások alkalmával Oroszország volt rendesen a legnehézkesebb, ez ragaszkodott mindig legtovább a legitim és conservatív állásponthoz, míg Angolország alig törődött régibb jogokkal és paragraphusokkal s rendesen első sorban, készségesen elismerte az új állapotot. — Most pedig, a berlini congressust megelőző vitában épen ellenkező szerepekre vállalkoztak. Oroszország támogatta és védelmezte a keresztyén népek fejlődését és felszabadítását, míg Angolország ragaszkodott a régi — és tényleg már érvénytelenekké vált — szerződések betűjéhez.

S érdekes és megfontolni való még egy másik jelenség is.

Míg egy részről az Oroszország ellen érdekelt népek és ezeknek közvéleménye a keresztyén népek jajkiáltásait nem akarta hallani, e népeknek szabadság-vágyát kizárólag orosz ürügynek bélyegezte; és Törökország hiányait, hibáit, sőt bűneit nem akarta látni; —

míg más részről az orosz törekvésekkel rokonszenvezők (s fájdalom, Európában ez volt a túlnyomó többség) az ellenkező végtelbe esvén, a keleti kérdés gyanánt tárgyalták az összes bonyodalmakat; a keleti keresztyén népek sorsát a középkor mátyrjaiénál is sanyarúbb és kétségbeesettebb helyzet-

ben festették; Törökországban a fejlődni nem képes és nem akaró barbarismus megtestesülését látták, Oroszországban pedig a népszabadság harcosságát üdvözölték:

addig a népjog művelői a közép-úton maradva Oroszország és Törökország közül egyiket sem tartják ártatlannak, egyiket sem hibátlannak, s viszont egyiket sem vetköztetik ki nagyhatalmi állásából vagy emberiségi érzelmeiből; de megdönthetetlen ténynek és jogosan fejlődött ténynek ismerik el, hogy a keleti keresztyén népek élete nagy változáson, nagy fejlődésen ment keresztül, s hogy e fejlődést Európának ignorálnia nem lehetett, megakadályoznia nem volt szabad.

Az akadály abban rejlik, a kérdés megoldását az teszi véghetetlen nehézzé — mondják — hogy az európai érdekeket, sőt az európai jogokat nem lehet minutiosus pontossággal elkülöníteni az egyes államok külön érdekeitől és egyéni jogállapotuktól. Elismerik, hogy Oroszország európai érdekért s európai jogért, sőt népjogért küzdött és áldozott, a midőn a keleti keresztyén népek felszabadítását mozdította elő; de elismerik azt is, hogy egyúttal saját külön érdekeit, az orosz uralom terjeszkedését is annyira s oly élesen helyezte előtérbe, különösen a san-stefanói békekötés alkalmával, hogy ez által megsértette más népeknek (románok és görögöknek), sőt más hatalmakkal (Ausztria-Magyarországnak és Angolországnak) úgy magán- mint európai jellegű érdekeit.

S az ügyek és érdekek ezen összebonyolódott volta miatt kivétel nélkül az volt a nézet, hogy a berlini congressusnak igen nehéz föladata lesz, és voltak, a kik kétségbe is vonták, hogy e föladatát megoldania sikerülend.

Sőt Bluntschli még meszszebb megy következtetéseiben, s nem elégszik meg az érdekek összeütközéséből támadt nehézségek constatalásával, hanem Európának veti szemére, hogy mulasztása által ily nehézségeket teremtett, s a keleti keresztyén népek felszabadítását, fejlődésüknek előmozdítását egyenesen Európa kötelessége gyanánt állítja elő.

„A nehéz helyzetnek — úgy mond — a melybe Európa önhibájából jutott, az az oka, hogy Európa nem maga győzte le a reform-törekvéseknek ellenszegülő Törökországot, hanem Oroszországra hagyta e föladat teljesítését, s megengedte, hogy egész Európa helyett egyedül Oroszország küzdje végig a nagy áldozatokat és nagy költségeket igényelt háborút. — Eze-

ket a tényeket most már a viszonyok rendezésénél figyelmen kívül hagyni nem lehet.”

S reactionarius, sőt lehetetlen teoriának mondja az angol követelések oly magyarázatát, hogy sem népek, sem államnak ne legyen joga a változott viszonyokhoz képest a többi hatalmak előleges beleegyezése nélkül változtatni régibb szerződéseken. S magából az angol gyakorlatból idéz példákat, midőn a többi között arra hivatkozik, hogy Angolország 1861-ben készségesen elismerte az olasz királyságot, bár a többi nagyhatalmak sokáig egyedül hagyták, sőt Ausztria még évek múlva is óvást emelt ellene.

Hasonlag elismerte Angolország 1848-ban a francia forradalmat, midőn a többi hatalmak még kételkedtek, s európai érdekek czímén a Bourbon királyság helyreállításán töprengtek.

Hogy egyáltalán mily meszsze menő eszméi vannak Bluntschlinak a kisebb népek fejlődésének érdekében, mily merész terveket helyesel, mily meszsze consequentiáig képes elmenni a népek fejlődésének jogosultságát véve kiinduló pontúl, bizonyítják a következő szavai:

„Ez okoskodás (a régibb szerződések változhatatlan érvénye, a régibb jog-állapotok változhatatlan főtartása) oda vezetne, hogy minden egyes európai nagyhatalmasság ellentmondásával valamennyi többi államot megakadályozhatná bármily szükséges javítás vagy változtatás keresztülvitelében, ha e javítás egy régibb congressus bármely határozatától eltérne. Az európai államrend nem függne többé a népek életének történelmi fejlődésétől, hanem bármely egyes állam kegyeitől. Az egész politikát bilincsbe vernék legitimistikus szeszélyek (legitimistische Schrullen) s vissza kellene térnünk a laibachi és veronai congressusok eredménytelen politikájára, a mely nyíltan azt hirdette, hogy Európa legfőbb törvénye a meglevőnek főtartásában áll, és hogy az európai jogrend nem egyéb, mint a legitim uralom változhatatlansága. Lehetetlen, hogy a történelem által régen elítélt ily eszméket újítson meg napjainkban épen a szabad intézményeiről híres, szabadságszeretetről ismert Angolország.”

„Ily fölfogás mellett lehetetlenség volna a keleti kérdés rendezése és a kelet lecsillapítása, megnyugtatósa. — Romania nem válhatnék önálló európai állammá, ha csak egyotlen euró-

pai nagyhatalmasság emelné is föl ez ellen szavát. A montenegróiak nem juthatnának a tengerhez, Szerbia nem lehetne szabadná, Bulgária nem érhetné el autonómiáját, Görögország nem nagyobbodhatnék s a török zsarnokság nem volna korlátozható, ha az 1856-ban szerződött feleknek csak egyike is ellenezné e jogos törekvések bármelyikét. Egyetlen állam megakadályozhatná a népek fejlődését, ismerje el bár föltétlenül minden többi állam e változások elkerülhetetlenségét, s követeljük bár e változást, mint fejlődésöknek elutasíthatatlan keltekét magok azon népek, a melyeknek rendezése forog kérdésben.“

„Ám tűrjék el az ily alaki jogi bizonykodást magánfeleknek magánpörlekedésében; de kétségtelen, hogy az föltétlenül megvetendő, ha a népek élete forog kérdésben.“

Nem ily általános és magasabb szempontból, s nem is oly merész következtetésekkel, de hasonlólag elítélik az angol fölfogást és Törökország magatartását más népjogászok is, a kik a keleti kérdéssel foglalkoztak.

Ezeknek nézeteit s véleményét általánosságban már föntebb tolmácsoltuk az egyes kérdéseknél, s részletesebben ez úttal még csak egyről emlékezünk meg. Ez Rolin Jaacquemyns, az ismert belga jogász, a *Revue de Droit international* szerkesztője, a ki *Les événements d'Orient depuis février 1877 jusqu'en mars 1878* *) című művében a hibát abban találja, hogy az európai hatalmak a constantinápolyi conferentiából szétoszlottak a nélkül, hogy a makaeskodó Törökországot az ajánlott reformok létesítésére kényszerítették volna. Akár együttesen, akár egy vagy több hatalomnak adva világos megbízást.

Törökországnak viszont szemére veti számos mulasztását és visszaélését a keresztyén népekkel szemben, és különösen rosszalja, hogy nem akarta fölhasználni azon alkalmat, a melyet neki az 1877-ik évi márczius 31-ikén kelt londoni jegyzék nyújtott. Oroszország — úgy mond — a legvégső lépést is megtette a háború elkerülésére, midőn e jegyzéket aláírta. Törökország azonban a helyett, hogy a nyújtott jobbot elfogadta volna, április 9-ikén kelt válaszjegyzékében nemcsak azt jelen-

*) Kiegészítő része ugyanazon szerző *Nouvelle étude sur la question d'Orient* című munkájának, s egyúttal első része egy megkezdett nagyobb — az új nemzetközi viszonyok fejlődését tárgyaló — műnek.

tette ki, hogy a Bosznia, Hercegovina és Bulgaria számára kért specialis reformokat megtagadja, hanem óvást is emelt mindazon határozatok ellen, a melyek nélküle s ellene hoztattak.

Maga Derby lord, a ki tudvalevőleg később a cabinetből kivált, — kénytelen volt Törökországgal tudatni, hogy ezen eljárása nagyon helytelen (very unwise) volt, mert ez által Törökország Európa szemeiben tarthatatlan s igazságtalan álláspontra helyezkedett. Sőt nem sokára azt is kijelentette Musurus pasa előtt, hogy az angol és a török fölfogás között oly nagy a különbség, miszerint minden további tárgyalás fölöslegessé, s a háború kitörése elkerülhetetlenné vált.

Angolországnak és más államoknak diplomatiái közleményeiből, valamint a lefolyt eseményekből továbbá arra a következtetésre jut Rolin Jaacquemyns, hogy az 1856-ik évi párisi szerződést nem Oroszország, hanem Törökország szegte meg, nem teljesítvén az abban elvállalt kötelezettségeket, s helyesli Salisbury lordnak azon — a konstantinápolyi conferentia befejezése alkalmával tett — nyilatkozatát, hogy Törökország magatartása a garantírozó hatalmakat teljesen fölmenti elvállalt kötelezettségeik alól.

S ezen és más — számosan idézett — nyilatkozatok alapján is teljesen elítéli az angol államférfiak azon későbbi követelését, hogy a párisi szerződés vétessék a berlini congressus kiinduló alapjául. Csupán annyit tart szintén jogosultnak (mint Bluntschli), hogy a congressuson megvitattassék, mennyiben sérti a san-stefanói béke Európa jogait és érdekeit, s mennyiben lehetne e sérelmeket a történetek után orvosolni, a hozott áldozatoknak s egyéb tényezőknek és körülményeknek figyelembe vételével. Főntartja azonban még ezen fölfogás mellett is Oroszországnak azon jogát, hogy nem kényszeríthető arra, miszerint neki nem tetsző határozatoknak magát föltétlenül alávéssé.

Tartózkodunk több idézettől és részletezéstől, mert — így is elkerülhetetlenné vált — ismétlésekbe kellene bocsátkoznunk.

Célunk csak az volt, hogy egy rövid pillantást vessünk azon eszmekörre, azon gondolatmenetre, a melylyel a keleti kérdés első fölvonását, s ebben nevezetesen a keleti keresztyén népek fejlődését, az egyes államok magatartását, a fölmerült

jogi és alaki kérdéseket, az egyes felek által hangoztatott követelések jogosultságát, a congressusok hatáskörét fogják föl és ítélik meg a népjog tanulmányozói és hirdetői.

Fölösleges volna kijelenteni, hogy e sorok írója nem mindenben osztozik az ismertetett, vagy idézett nézetekben, s hogy az abstract tudományosság minden consequentiáját nem teszi magáévá. Fölösleges volna kijelentenie azon hitét, hogy a magokban véve szép és helyes tudományos elméleteknek jelentékeny módosulást kell szenvedniök a népek politikai életének gyakorlati követelményei által, s hogy a hol egyik nép érdeke összeütközésbe jön a másik — nem kevesebb létjoggal bíró — nép érdekével; egyik államé a másik államával: ott nem mindig az eszmény felel meg az igazságnak, nem mindig a rideg okoskodás a méltányosságnak.

De azért talán nem árt, ha mennél többen s mennél gyakrabban gondolkozunk a fölött, s legalább megismerkedünk azzal, a mit mások is mondanak, a kik nem élván a veszélyek és izgalmak küszöbén, elfogulatlanabbúl is ítéelhetnek, mint mi.

RAKOVSKY ISTVÁN.

AZ ALKOTMÁNYOS MONARCHA KÜLKÉPVISELETI FÖLSÉGJOGA.

Az alkotmányos alapelvek tisztázása és rendszerezése évszázadok óta folyik már a tudományban úgy, mint az életben, a nélkül, hogy sok olyan elvet képesek lennénk fölmutatni, a melyek mint végérvényesen megállapítottak, vita alá többé ne kerülhetnének. Nagy tévedés lenne azonban e tényből olynemű következtetést vonni le, a mely az alkotmányos, parlamentarizmus államalkat hátrányára válnék s mely ezen államalkatot mint tökéletlent tüntetné föl. Mert ama tény csupán azon régen elismert igazságnak természetes következménye, mely szerint a politikai tantételek általában nem befejezett tantételek.

Az alkotmányos elméletek egyik előnye éppen abban áll, hogy nem megkövesedett, élettelen elméletek, sőt ellenkezőleg — természetöknél fogva — a fejlődésre képesek s a fokozatos fejlődés mintegy alapföltételöket képezi. A tudomány és gyakorlat, miután tisztába jöttek a parlamentarizmus alapvonalaira nézve,

karöltve működnek közre a részleteknek tökéletesbitésén, a hézagoknak kijavításán.

Midőn most nem régiben, a magyar parlamentben az államfő külképviseleti fölségjogának terjedelmére vonatkozó alkotmányjogi kérdés vitatás alá került, ismét alkalma nyílt a közönségnek gondolkozni a fönnbbi igazságok fölött. — De valamint minden államjogi vita, úgy ez is, a tudományra kötelességet rő, azon kötelességet, hogy a vitás nézeteket próbálja meg kiegyenlíteni s azon intézményt, melyre nézve nemcsak a polgárok, de még a parlamenti képviselők egy részének ítélete is téves és zavart, megvilágosítsa és körvonalozza.

A külképviseleti fölségjognak nem szándékozunk ezúttal mind a három alkatrészét vizsgálódásunk tárgyává tenni, annál kevésbbé tartjuk ezt szükségesnek, mert egyik alkatrésze, tudniillik a diplomatiái képviselet vagyis a követküldés és elfogadás joga sokkal világosabban van immár formulázva, sem mint hogy — legalább jóideig — vita alá kerülhetne. A magyar parlamentben lefolyt vita, figyelmünket csupán a másik két alkatrészre, tudniillik a hadüzenés és békekötésnek s a nemzetközi szerződések kötésének jogára hívta föl, melyeknek körvonalo-zása ép oly nehéz, mint olyatén beillesztése a külképviseleti fölségjog keretébe, hogy amaz alkotmányos alapelv, mely szerint a fejedelem és a nép az államhatalom minden ágának gyakorlásában osztozkodnak, sérelmet ne szenvedjen,

A hadüzenés és békekötés tekintetében monarchikus alkattal bíró államokban az államfő jogköre oly széles, hogy csaknem absolut jellegű. A belga törvények például, midőn a király eme jogát elismerik, csak azon kikötést teszik, hogy a királynak a hadüzenésre vagy a békekötésre vonatkozó elhatározásai a kamara elé terjesztessenek ugyan, de csak akkor, a mikor már az állam érdeke és biztossága ezt megengedi.¹⁾ A holland alkotmány hasonlóképen csak a már kimondott királyi határozatnak a két kamarával való közlését kívánja meg.²⁾ A dán alkotmány szerint a király izen háborút és köt békét, de azon természetes kikötéssel, hogy az ország területéből semmit sem idegeníthet el, sem az államot terhelő kötelezettséget nem vá-

¹⁾ Belga alkotmány 68. §.

²⁾ Holland alkotmány 56. §.

lalhat magára, az országgyűlés beleegyezése nélkül. ¹⁾ Ehhez hasonló határozat foglaltatik a porosz, 50-ki alkotmánylevélben. ²⁾ Angolországban pedig V. Henrik törvénye fölségárulóknak nyilvánítja azokat, a kik idegen államot, melynek a király hadat nem üzent, önkényűleg megtámadnak; később VI. Henrik az efféle támadást, mint kalózságot és rablótámadást rendeli büntetni. ³⁾

A svéd-norvég, valamint a magyar alkotmánynak az említett fölségjogra vonatkozó határozatai annyiban eltérnek ugyan a fönnebb idézett alkotmányoktól, a mennyiben világosan hangsúlyozzák ama jog gyakorlásánál az államfő tanácskérési kötelességét; de e kötelesség az alkotmányos államfőnek kötelessége ott is, a hol az alkotmány azt világosan nem parancsolja és végeredményileg sem itt sem amott nem olyan korlát, mely teljesen kizárná az államfő elhatározásának szabadságát.

A svéd alkotmány szerint, a király, ha háborút akar indítani, vagy békét kötni, rendkívüli államtanácsba összehívja a minisztereket, állami tanácsosokat, az udvari kancellárt és az államtitkárokat s ezeknek előadván a hadüzenés és a békekötés okait, tanácsukat, — melyekért felelősséget vállalnak magukra — meghallgatja és jegyzőkönyvbe vezetteteti, azután azonban hatalmában áll azt határozni és cselekedni, a mit a birodalom érdekében a legüdvösebbnek tart. ⁴⁾

A magyar alkotmánynak ehhez hasonló intézkedése az, melynél fogva a had- és békeügyekben a magyar tanács, — mely alatt hajdan a consilium regium, később az udvari kancellária s ma a miniszteri tanács értendő, — mindenkor meghallgatandó. ⁵⁾

Az egy német császár az, aki az új birodalmi alkotmány értelmében, hadat csak a szövetségstanács hozzájárulásával izenhet akkor, a mikor a birodalom területe vagy annak partjai támadtatnak meg. ⁶⁾

Az alkotmányos monarchikus államokban ezek szerint az államfő hadüzenési és békekötési joga még ha valamennyire

¹⁾ Dán alkotmány 23. §.

²⁾ Porosz 1850-ki charta. 48. §.

³⁾ Fischel E.: *Die Verfassung Englands.* 119. l.

⁴⁾ Svéd alkotm. 13. §. Norvég alkotm. 26. §.

⁵⁾ 1681 : 4. t. cz. 1741 : 11. t. cz.

⁶⁾ Német birod. alk. 11. §.

korlátoltatik is, soha sem történik ez a parlament által. A ré-
gibb alkotmányok közül az 1791-ki francia alkotmány a király
hadüzenését a törvényhozó testület beleegyezésétől teszi ugyan
függővé;¹⁾ de ma már nem ismerünk olyan monarchikus alkot-
mányt, mely megkívánná akár a háború megizeneséhez, akár a
béke megkötéséhez a kamarák előleges beleegyezését.

Hogy ez így van és nem máskép, az az említett fölségjog
tárgyának természetéből önkényt következik. A háború és béke
kérdései oly kényes természetűek s a legtöbbször oly gyors
megoldást és végrehajtást igényelnek, hogy a parlamentben
való tárgyalásuk, még hozzá nyilvános tárgyalásuk, se eszélyes
se czélszerű nem lenne, azonkívül meg a legtöbbször idő sines
parlamenti megvitásukhoz.

Mily eszélytelen lett volna például a muszka czár részé-
ről, ha a török ellen indított közelebbi hadjárat előtt össze-
hívta volna azt a parlamentet, a mi különben nem létezik, s ott
vita alá bocsátotta volna a kérdést, hogy izenjen-e háborút
vagy sem? Mennyivel máskép üthetett volna ki esetleg ez az
előzetesen meghányt-vetett háború?

Vagy mily balgaság, mily öngyilkos idővesztegetés
lenne az, ha az államfő, kinek országát az ellenség megtáma-
dással fenyegeti, a helyett, hogy a védelemhez látna, parlamenti
szónoklatokat hallgatna.

Lord Palmerston igaz, hogy nem volt mintaképe az alkot-
mányos minisztereknek; de még ha az lett volna, se bocsátotta
volna kétségtelenül parlamenti vita alá azon külügyi terveit,
melyek oly fényes sikerrel hajtottak végre. Ha nyilvános tár-
gyalás alá bocsátja e terveket, egymásután megbuknak azok,
mielőtt megvalósításukhoz még csak hozzá is kezdhett volna.
S ezt bizony nem Palmerston, hanem Anglia bánja meg.

De hiszen tulajdonképen nem is az a kérdés, hogy a had-
üzenés és békekötés joga kit illet meg, az államfőt-e vagy pedig
a parlamentet? sőt még az sem kérdés, hogy az államfő, ha
ama jogok őt illetik meg, tartozik-e kikérni azoknak gyakor-
lására nézve a kamarák beleegyezését? Ezekre megfelel a józan,
természetes ész, megfelel a józan észen alapuló százados alkot-
mányos gyakorlat.

A föladat az, hogy megállapítsuk ama fölségjoggal szem-

¹⁾ Francia alk. 1791. Ch. III. Sect. 1. Art. 2.

ben a parlament hatáskörét, mert az utóbbinak jogköre s az államfő hatalma egymást kölcsönösen kiegészítik s hol az egyik kezdődik, a másik ott végződik. Vagyis meg kell határoznunk részint a parlament által, részint annak közvetítésével érvényesítendő azon alkotmánybiztosítókat, melyek midőn a kérdéses fölségjog gyakorlását lehetővé teszik, ugyanakkor az alkotmányosságot fenyegető veszélyeknek s az állam kárára szolgáló esetleges visszaéléseknek útját szegik.

Régi igazság s ennél fogva vitatásra nem szorúl, hogy nem a fölségjogok széles kiterjesztése, hanem az alkotmánybiztosítók hiánya az, a mi veszélyezteteti s lételében megtámadja a parlamentarizmust. Ne ijedjünk tehát meg az államfő széles jogkörétől, ha egyszer körül vettük azt oly bástyákkal, a melyek a fejedelmi jogkör határait praecise megállapítják.

A bástyák közül a leghatalmasabb, mert az összes fölségjogokat körül ölelő, sem az alkotmánytörvények gyűjteményében, sem a chartákban meg nem található. Ez az, a mit Mill Stuart úgy nevez, hogy „az ország politikai erkölcsisége“. Ott a hol a politikai erkölcsök a magok épségökben megvannak, a hol nem fajultak el: a fejedelem a maga hatalmával vissza nem élhet s az alkotmányt fölforgatással nem fenyegetheti. Ezért van például Angolországban az alkotmány állandósága biztosítva. Igaz, megtörténik a parlamentarizmus e mintaországában is, hogy rendkívüli esetekben túlteszi magát a fejedelem az írott alkotmányhatározatokon; de mindenkor óvakodni fog attól, hogy hatáskörének túllépése által sérelmet ejtsen a nép erkölcsi érzetén. A perzsa háborút például 1857-ben nemcsak hogy megüzente, megkezdte, de be is fejezte, a nélkül, hogy minderről értesítette volna a parlamentet; nagymérvű fegyverkezéseket hajtott végre, a nélkül, hogy kikérte volna erre nézve a parlament beleegyezését. S a nép képviselői, — kiknek pedig jogukban állt volna az alkotmány szerint, megkövetelni a kormánytól, hogy a már megindított háború költségeire s a Mutiny Act megújítására nézve beleegyezéseket kérje ki, a kormány kötelességmulasztását nem vették zokon, mert tudták és érezték, hogy az ország érdekei ama háború által nemcsak hogy veszélyeztetve nincsenek, de sőt előmozdítatnak. Bezzeg hajótörést szenvedett volna ellenben az államfő illetén hatalom-túlterjeszkedése akkor, ha az angol nép becsülete vagy jóvolta

ellen akart volna támadást intézni. Megtört volna e szándéka első sorban a nép erkölcsi érzületén.

A politikai erkölcs — szóval — azon factor, mely semmissé teszi a fejedelmi parancsszót ott, a hol annak nincs helye.

E tényező szolgálatában áll s annak hatályát fokozza a miniszteri felelősség intézménye. A miniszteri felelősség már magában véve is egyike azon positiv alkotmánybiztosítékoknak, melyek úgy a hadüzenési és békekötési, mint általában minden fölségjog gyakorlása tekintetében sikeresnek bizonyultak be. Azonban a felelősség elve szerintünk nem csupán annyiban biztosítéka az alkotmánynak, mert ez elv lehetővé teszi, megbüntetni a bűnös minisztert; hiszen egy eszélytelen háborúval járó tömérdek vér- és pénzáldozat kárpótolva nem lesz az által, ha ama háború előidézésében résztvevett minisztert felelősségre vonják és bármily súlyosan megbüntetik. Hanem igenis biztosíték főképen annyiban, a mennyiben a politikai erkölcs fejlesztésére hat jótékonyan. A bűnös miniszter, még ha anyagi büntetést nem mérnek is rá, pusztán a nemzet kárhozható ítélete által sújtva, sorsával föléleszti és megtisztítja a közszellemet; fényes elégtételt szolgáltat a társadalmi erkölcsnek. Hastings nem büntettetett meg — írja Constant Benjamin; — de azért midőn India ez elnyomója térdén állva jelent meg a felsőház előtt, felkelté az angol nép lelkében a nagylelkűség indulatát, az igazság érzelmét, elnyomta benne a kereskedelmi számítás, kapzsiság és erőszakoskodás természetét.

Mindezen garantiák azonban még nem elegendők. Szükség van anyagi biztosítéka is.

Az anyagi biztosíték a parlament azon jogában áll, melynél fogva a háború folytatására megkívántató költségek, valamint katonák a parlament által szavaztatnak meg. E jognak is azonban csak ott van igazi hatálya, a hol az a nemzet politikai erkölcsiségében gyökerezik, a nemzet fogalmában itt belefoglalván nemcsak a népet, de az államfőt is. Erőszakos fejedelem ama jogot büntetlenül megsértheti, s erőszakot tűrő, elerköcs-telenedett népnek a jogsértéshez nincsen érzéke, hogy ezt megtorolhatná.

Angliában a külállamok elleni háború folytatására szükséges költségeket a parlament szavazza meg, s ugyancsak a parlament ellenőrzi a szárazföldi és tengeri hadsereg használhatását az évenként megújítandó Mutiny Act-ok által. Általában

kötelességében áll a koronának az előreláthatólag komolyabb következményekkel járó háború folytatása iránt a parlament véleményét és közreműködését kikérni. S nem egyszer megtörtént már, hogy a háború, a király akarata ellenére, a parlament határozatából csakugyan felbeszakítottatott.

Például III. György 1842-ben a képviselőház azon határozata következtében, mely szerint mindazok, kik az amerikai háború tovább folytatását tanácsolnák, a király és az ország ellenségeiül tekintendők, az amerikai szabadságharcnak — vágyai ellenére — végét szakította.¹⁾

De még az is megtörtént, hogy a háború megkezdését akadályozta meg a parlament. Például 1791-ben, Pitt kénytelen volt fölhagyni az Oroszországgal kezdeni szándékolt háború gondolatával, mivel a parlament, az e tárgyra vonatkozó királyi üzenet vétele után, nem közvetlenül ugyan, de azért elég érthetőleg ellene nyilatkozott e tervnek.²⁾

Ez utóbbi eset magyarázatát azonban szerintünk nem az írott alkotmányban kell keresnünk. Mert az alkotmány megkívánja ugyan, hogy a korona, ha a parlament épen együtt van, királyi üzenettel értesítse azt a háború megkezdéséről; de a királyi üzenet csak a czélból terjesztetik a parlament elé, hogy hivatalosan tudomást vegyen a tervbe vett vagy megkezdett háborúról s az alkotmány értelmében — Todd szerint is — úgy a háború megkezdéséhez, mint a béke megkötéséhez nem szükséges a parlament előleges beleegyezését kikérni. Pitt-et tehát a fönnebbi esetben nem az alkotmánysértéstől való félelem, — mert alkotmánysértést a háború önkényes megindításával nem követett volna el, — hanem a nemzet politikai erkölcsének megbántásától való félelem tartotta vissza, az európai egyensúly föntartása végett általa különben szükségesnek vélt terv végrehajtásától.

A parlament adó- és újonczmegszavazási, illetőleg megtagadási jogát minden állam alkotmánya elismervén, ez által midőn anyagilag is kellőképen biztosítatik a parlament befolyása a hadügyekbe, biztosítatik egyszersmind a polgári szabadság is. Ezt még az éjszakamerikai Lieber, a demokratia

¹⁾ Todd Alpheus: *A parlamenti kormányrendszer Angliában.* Ford. Dapsy László. II. 199. l.

²⁾ U. o.

egyik legmelegebb szószólója s a monarchikus intézmények legnagyobb kicsinyelője is elismeri.

Hogy azonban ama jog ne csak a papiroson, de a valóságban, a gyakorlatban is hatályos alkotmánybiztosíték legyen, szakítani kell a centralisatio idegrendszerével, s az önkormányzat elveinek kell érvényt szerezni. Mert ki ne látná be, hogy ha központi kormányhivatalnokokra van bízva az újonczállítás s az adók beszedése: az erőszakos kormány inkább képes lesz a törvényhozás akaratával dacolni s annak határozata ellen szedni tovább is a megtagadott adót és újonczot, mint ha ama teendők az önkormányzatnak a kormány által kevésbbé befolyásolt s függetlenebb közegeire vannak bízva. Az önkormányzat intézménye általában hivatva van gátot vetni a kormány jogsértéseinek és önkényének. S hogy e hivatásának megfelelt, mutatja a régi magyar megyei institutió példája, melyet a lángeszű Dessewffy Aurél gróf ép ezért méltán nevezett a magyar alkotmány védbástyájának.

Egyéb anyagi biztosítékre a hadüzenési fölségjoggal szemben alig van szükség; de nem is igen van egyéb biztosíték. Mert a svéd alkotmány azon intézkedése, mely szerint a királynak valamely parancsa a hadsereghez csak akkor érvényes, ha miniszteri ellenjegyzéssel láttatik el, s ha a miniszter a parancsot alkotmányellenesnek találná, joga van az ellenjegyzést megtagadni, ez alkotmányhatározat — mondom — nem új biztosíték, hanem egyszerűen a miniszteri felelősség elvének természetes kifolyása.

Némi tekintetben talán a könnyelmű hadüzenéseknek, a gyakori vér- és pénzáldozatoknak elejét lehetne venni a jövőben az által is, ha a continensen immár uralkodóvá vált ama macchiavellistikus balnézet, mely szerint a fejedelem első sorban és mindenek fölött hadvezér s ennél fogva egyéb teendője jóformán nincsen, mint hadseregét vezényelni és hadakozni, egy, a fejedelem hivatására nézve helyesebb nézet által háttérbe szoríttatnék. A continentalis fejedelmek legtöbbjének csakugyan minden gondja hadseregében összpontosúl s hadseregük iránti előszeretetüknek még ruházatukban is kifejezést adnak.

Mohl Róbert nagybecsű politikai értekezései közt önálló fejezetet szentel a fejedelmek katona-kabátjainak. A szokás, mely szerint a fejedelmek a legtöbbször katonai egyenruhában jelennek meg, szerinte nem csupán a szabókat érdekli. E szo-

kásnak politikai jelentősége van, a mennyiben mintegy elárúlja, hogy az uralkodók első sorban katonáknak tartják magukat. Angliában bezzeg nem tűrné el a közvélemény, hogy a király például polgári ünnepélyeken katonai egyenruhában jelenjek meg, s hogy egyáltalán tűntetőleg mellőzze a polgári öltözetet. S ez természetes ott, a hol, mint Angliában, a közvélemény fölfogása szerint az államhatalomnak sokkal biztosabb alapja a törvény és a polgári rend, mint a hadsereg.

Macchiavelli példáját, — mely szerint Sforza Ferencz magánemberből Milano hercege lett, mert fegyvert forgatott, és fiai hercegekből magánemberek lettek, mert a fegyverek fáradalmait és terheit kerülték, — száz meg száz ellenkező példával erőtlenné, hatástalanná lehet tenni; s egész határozottsággal állítható ezzel szemben, hogy sok fejedelem nem vesztette volna el koronáját, és sok szerencsétlen háború nem süjtött volna az emberiséget, ha a monarcha nem a fegyverekben keresi minden örömét és gyönyörűségét, hanem a fegyverhez csak akkor nyúl, midőn azt saját és az ország jól fölfogott érdekei elutasíthatatlanul parancsolják. Az államfő polgári irányú növeltetése kétségtelenül a legjobb befolyással lenne a hadviselési fölségjog mérsékletes és helyes gyakorlására.

A békekötés fölségjogára nézve a biztosítékok részben ugyanazok, a melyek a hadügyi fölségjogra nézve alkotmányos garantiákul szolgálnak. Ilyen különösen a miniszteri felelősség.

A már megkötött békeszerződés — alkotmányos gyakorlat szerint — a parlament elé terjesztetik, nem azért, hogy a parlament azt elvesse — mint befejezett ténnyel ezt nem is tehetné, vagy elfogadja, — hanem hogy véleményt nyilvánítson az iránt, vajon a miniszterek a békekötés körül teljesíték-e kötelességeiket, vagyis hogy megszámloltassa, esetleg felelősségre vonja a minisztereket. A parlamentet efféle funkciói teszik azzá, a minek azt Mill Stuart nevezi, tudniillik a panaszok választmányává és a vélemények congressusává.

Van azonban a békekötési fölségjogra nézve egy speciális biztosíték is, s ez azon írott vagy nem írott törvény, mely az ország politikai és területi épségét biztosítja. Ha tehát a békeszerződésben az államnak valamely részét lenne kénytelen a korona elidegeníteni vagy az állam területén bárminemű változtatást akarna tenni, vagy az országnak valamely fontos

jogát szándékoznék fölláldozni: ezt nem tehetné a parlament beleegyezése nélkül.

Azonban e fölfogás nem minden alkotmányban jut világos kifejezésre. Angliában is vitás még a kérdés, vajon a korona jogosítva van-e vagy sem, birtokainak egy részéről a parlament beleegyezése nélkül lemondani?

Palmerston lord véleményére, ki a kérdésre igennel felel, nem sokat adhatunk, mert — mint tudjuk — nála önkényesebb alkotmányos miniszter, mióta az alkotmányos intézmények a gyakorlati politikai életben szerepet játszanak, még talán soha sem volt, a mennyiben ő emancipálta magát nemcsak minisztertársai, nemcsak a parlament, de még a királynő befolyása alól is. Palmernak szintén Todd által közlött véleménye ¹⁾ ellenben már nyomósabb, s az ő nézete szerint csak azon meghódított vagy átengedett tartományokról való lemondásra szükséges a parlament beleegyezése, a mely tartományokba az angol törvények már bevezetettek.

Nem ily vitás a kérdés Magyarországon, a mennyiben itt nem is egy, de számos törvény biztosítja az ország integritását ²⁾, sőt a király a koronázási esküben és az inaugurale diplomában is fogadást tesz a nemzet színe előtt, az ország jogai, alkotmánya, törvényes függetlensége és területi épsége sértetlen föntartására. ³⁾

A belga alkotmány szerint az állam határain hasonlóképen csak törvény által lehet változtatást tenni. ⁴⁾ Az olasz királyságban, a hol tudvalevőleg ma is az 1848-iki sardiniai alkotmány van érvényben, valamint Hollandiában és Dániában, az alkotmány szintén kiköti a parlament jóváhagyását az esetleges területátengedésekre vagy változtatásokra, valamint az államot megillető fontosabb politikai jogokról való lemondásra vonatkozólag. ⁵⁾

Azonban akár benne van a chartákban vagy alaptörvényekben e joga a parlamentnek, akár nem: mindenesetre gya-

¹⁾ Todd i. m. II. 219. l.

²⁾ Például az 1687 : 2. t. cz. 1723 : 2. t. cz.

³⁾ Lásd például az 1867 : 2. t. cz.-be foglalt koronázási hitlevelet és esküt.

⁴⁾ Belga alk. 3. 68. §§.

⁵⁾ Sardiniai alk. 5. §. Holland alk. 57. §. Dán alk. 23. §.

korlatba kell azt venni, mint egyik leghatékonyabb biztosítékot a békekötési fölségjoggal szemben.

A hadüzenési és békekötési fölségjogokat, úgy a mint azok tényleg gyakoroltatnak s a mint gyakoroltatniök kell alkotmányos monarchiában, a fönnbbieken körvonalozván, önként fölmerül a kérdés, vajon nem czélszerűbb-e a modern köztársaságoknak e fölségjogra vonatkozó praxisuk?

Köztársaságokban az államfő hadüzenési és békekötési joga vagy egyáltalán nincsen elismerve, vagy korlátozva van. Svájcban például a szövetséggyűlés, mint a szövetség függetlenségének és semlegességének őre, izen hadat és köt békét.¹⁾

Az Egyesült Államok 1776. és 1778-iki szövetségi szerződéseiben szintén a congressus tartá fönn magának a hadüzenés és békekötés jogát; ²⁾ az 1787-iki alkotmány azonban azon elvből indulva, ki, hogy a háborúk a szövetségre nézve sokkal válságosabbak és ennél fogva megfontolásra méltóbbak, mint a békekötések, — csak a hadüzenést vonja a congressus kizárólagos jogkörébe, míg a szerződés- és szövetséggkötést külállamokkal, az elnökre bizza oly kikötéssel, hogy az elnök e tekintetben a congressus tanácsát meghallgassa és beleegyezését kieszközölje.³⁾

A francia 1848-iki alkotmány is kimondja, miszerint a köztársaság elnöke sem semmiféle szerződést nem köthet idegen államokkal, sem háborút nem kezdhet a nemzetgyűlés beleegyezése nélkül.⁴⁾

Az imént fölvetett kérdésre ha szabatosan meg akarnánk felelni, előbb el kellene döntenünk egy másik kérdést, hogy tudniillik a monarchikus vagy demokratikus államforma-e a helyesebb? De igen messzire vinne bennünket, ha e politikai problémát a jelen értekezés keretében akarnók megoldani.

Nem bocsátkozunk tehát ezúttal annak a taglalásába, hogy a monarchikus államforma, különösen az európai államokban, tekintve azoknak történeti múltját, népoknek szokásait, jellemét, a legmegfelelőbb államforma; nem akarjuk e tekintetben a tapasztalati tényeknek egész sorát fölemlíteni,

¹⁾ Svájci alk. 74. §. 6.

²⁾ Egyesült Áll. alk. 1776 : 14. §. 1778 : 9. §.

³⁾ Egyes. Áll. alk. 1787 : 8., 5. §§.

⁴⁾ Francia alk. 1848 : 53., 54. §§.

hanem egyszerűen konstatáljuk, hogy Európában úgy jelenleg, mint már évszázadok óta, a monarchikus államalkat az uralkodó, a mi — közbevetőleg legyen mondva, már magában véve is elég nyomós érv a monarchia mellett. Miután a dolog így áll, akár jó úton jár Európa, akár százados tévedésben és vak-ságban botorkál, a monarchikus elvnek következményeit is magáévá kell tennie. Ha elfogadja a monarchiát, mint az állam egységét leginkább és legerőteljebben kifejező államformát, meg kell barátkoznia a monarchia természetéből folyó intézményekkel is.

Monarchiában a fejedelem személyében ép úgy egyesítve vannak az államhatalom összes alkatelemei, a miként köztársaságban a népek, a polgárok összeségének tulajdonában van a hatalom. A mint emitt a nép maga és saját nevében intézi ügyeit, úgy kifelé, mint befelé s e tekintetben képviselőre nem szorúl: úgy amott a monarchia, mint az államhatalom személyesítője van hívatva, benn és a külállamokkal szemben képviselni az államot. A köztársaság is átruházhatja azonban s a modern köztársaságot épen az különbözteti meg az ókori, közvetlen demokratiától, hogy át is ruházza az államügyek legfőbb vezetését és igazgatását egy elnökre vagy egy kollegiumra, de sem az elnök, sem a kormányzó testület, nem a saját, hanem a nép nevében kormányoz s nem személyesítője — miként a monarchia — az államhatalomnak.

Ez elemi politikai elvek alapján, ha a fönnebbi kérdést, úgy formulázva, a miként mi formuláztuk, nem dönthetjük is el; ha nem mondhatjuk is ki, hogy helyesebbek a hadüzenés és békekötés jogaira nézve fönnálló alkotmányos szabályok a monarchiában, mint köztársaságban: azon politikai tétel realizálását lehetetlen kétségbe vonnunk, mely szerint mindenkor az államhatalom személyesítőjét illetván meg az állam képvisellete, monarchiában a fejedelem, köztársaságban maga a nép gyakorolja e képviseletet. E szerint akár jó államforma a monarchia, akár nem, monarchikus államban a hadüzenés és békekötés jogainak is, mint a külképviselési fölségjog alkatrészeinek, mindenesetre a fejedelem tulajdonába kell tartozniok.

Ha tehát Európa államainak nagy többsége nem akar szakítani múltjával, ha föntartja monarchikus intézményeit: fönn kell tartania az említett fölségjogokra vonatkozó alkotmányhatározatait is a magok épségökben, nemcsak azért, mert

— mint kifejtők — a hadüzenési és békekötési fölségjogok természetöknél fogva egy ember által gyakorolhatók leghelyesebben, hanem azért is, mert ama határozatok — s csakis azok — felelnek meg a monarchikus alapelveknek.

Az eddig mondottak után nem lesz nehéz a külképviseleti fölségjog másik alkatrészsének, a nemzetközi szerződések kötésének jogát, a mint az alkotmányos monarchiában gyakorlandó, megállapítani.

A nemzetközi szerződések a békekötések kategóriájába esnek, s e szerint, valamint a békekötés a monarchiának, mint az állam személyesítőjének és képviselőjének jogkörébe esik, úgy jogérvényes nemzetközi szerződést is csak a monarcha köthet az állam nevében. Az alkotmányos garantiák is ugyanazok ennél a jognál, mint amannál.

A parlament jogkörét a mi illeti, a külképviseleti fölségjog említett alkatelemével szemben, ez szintén per analogiam állapítható meg.

A parlament megkövetelheti, hogy a már megkötött szerződés eleibe terjesszessék; de nem azért, hogy azt az ország törvényei közé iktassa, hanem csak azért, hogy annak az alapján érvényt szerezhessen a miniszteri felelősség elvének. Miután azonban vannak ügyek, a melyeknek elintézése — az alkotmányosság természetéből folyólag — egyenesen a parlament hatáskörébe tartozik: a mennyiben a szerződésben vagy békekötésben ezekre vonatkozó határozatok is volnának, az efféle határozatok, hogy az államot kötelezzék, a parlament beleegyezését igénylik. Ilyen határozatok például az állam területére, a bankügyre, a posta- és távirdaügyre stb. vonatkozók. Ez elvben rejlik a legfőbb biztosíték az olyatén esetleges visszaélések ellen, melyek állami érdekeket sértenének.

Midőn közelébb a magyar parlamentben vita tárgyát képezte a nemzetközi szerződések kötésére vonatkozó fölségjog, György Endre képviselő a *Nemzeti Hírlapban* egy fölszólalást tett közzé, melyben a vitás kérdést, az angol gyakorlat alapján, úgy a mint azt Todd adja elő, véli eldönthetőnek. S ebben György Endrének tökéletesen igazat adunk.

Todd ugyanis a parlamentnek a nemzetközi szerződésekre vonatkozó jogát három pontban foglalja össze. Először jogában áll valamely szerződés mindazon részeitől megtagadni beleegyezését, vagy viszont megadni azokra azt, melyeknek foganatosi-

tásához törvényhozási működésekre van szükség; így például ha valamely bűnügyi vagy helyhatósági törvény megváltoztatása kéri, vagy pedig a létező kereskedelmi szabályzatok és vitelberek módosítása javasoltatik. Másodszor a parlament bármely házának jogában áll az elébe terjesztett bármely szerződés, vagy annak bármely része iránt a koronához intézendő föliratban előadni véleményét. Harmadszor a parlament bármely házának jogában áll, ha nem helyesli a korona által kötött szerződést vagy egyezséget, a körülmények szerint, megrovással vagy perbefogatással is fenyeíteni az azért felelősséggel tartozó minisztereket.¹⁾

A nemzetközi szerződésekre nézve fönnálló angol gyakorlatnak teljesen megfelelnek a német birodalmi alkotmány idevágó határozatai. Ezek szerint ugyanis szerződéseket idegen államokkal a német császár köt ugyan; de a mennyiben e szerződéseknél olyan ügyek képezik tárgyát, a melyek a birodalmi törvényhozás illetékességi körébe tartoznak: a szövetségtanács és az országgyűlés hozzájárulása nélkül meg nem köthetők. Ez ügyeket a birodalmi alkotmány egyenkint föl sorolja. Ilyenek például: a szabad költözködés joga, a honosság, a település, állami polgárjog, útlevelügy, vám- és kereskedelmi ügyek, találmányi szabadalmak, szellemi tulajdon, vasútügy, posta- és távírdaügy, büntetőjog, váltó- és kereskedelmi jog stb. stb.²⁾

A belga, spanyol, porosz és a többi európai alkotmányok a nemzetközi szerződésekről nem intézkednek ugyan oly részletesen és pontosan, mint például a német alkotmány; de azért ezek is fölségjognak nyilvánítják a szerződéskötési jogot s legalább általánosságban biztosítják a parlamentnek e joggal szemben azon jogokat, melyeket a német és angol törvényhozás élvez.³⁾

Legszabadabb keze volt azonban a szerződések tekintetében — az 1852-ik alkotmány szerint — a volt francia császárnak, a ki szerződhetett a nélkül, hogy akár a parlament, akár tanácsosainak véleményét meghallgatni köteles lett volna, nem úgy, mint a svéd király, a kit világosan kötelez az alkotmány,

¹⁾ Todd i. m. II. 213. l.

²⁾ Német birod. alk. 11., 4. §§.

³⁾ Belga alk. 68. §. Spanyol alk. 1837 : 48. §. Porsz alk. 48. §.

hogy mielőtt szerződnek, hallgassa meg a külügyminiszter és az udvari kancellár véleményét.¹⁾

A mi végül a magyar alkotmányt illeti, ebben is el van ismerve a szerződéskötés joga mint fölségjog, az 1867-iki kiegyezési törvényekben a nemzetközi szerződések Magyarország és Ausztria egyetértésével elintézendő közös ügynek nyilvánítottván, úgy azonban, hogy a nemzetközi szerződéseket mindenik miniszterium a saját törvényhozásával közölni tartozik, még pedig a kereskedelmi-, vámhajózási-, consulatusi-, posta- és távirdaszerződéseket alkotmányos jóváhagyás vagyis a mi a jóváhagyás formáját képezi, az ország törvényei közé való beczikkelyezés végett.²⁾

Magyarország régibb törvényeiben tehát, s az 1867-ki kiegyezési törvényekben, a nemzetközi szerződésekre nézve kétségtelenül az angol fölfogásnak megfelelő elvek jutnak kifejezésre. S hogy mégis vitát idéz elő ez elvek alkalmazása, annak egyszerű és természetes oka azon sajátyszerű viszonyban keresendő, melyet a két ország, Ausztria és Magyarország között a 67-ki törvényhozás szabályozott.

Miután a nemzetközi szerződések közös ügynek nyilvánítottak, a közös ügyek elintézése pedig a delegatiók hatáskörébe utasított: az a kérdés merült föl, vajon a nemzetközi szerződésekhez van-e joga a két ország parlamentjének is hozzászólni vagyis inkább, hogy meddig terjed e tekintetben a delegatióknak s meddig a két parlamentnek hatásköre?

A kérdés a 67-diki törvények és általában alkotmányunk szellemében dönthető el. Ezek szerint kétségtelen, hogy sem a delegatiók, sem a törvényhozó testületek jóvágyása nem szükséges azon nemzetközi szerződések kötéséhez, melyeknek tartalmát a törvényhozás illetékességi körén kívül eső tárgyak képezik. Például egy európai mandatumot az államfő propria auctoritate elfogadhat. Ez a külképviseleti fölségjognak, mint már kifejtők, természetes folyománya.

Az efféle szerződésekre nézve a koronának csak az a kötelessége, hogy végérvényes megkötésük után, mutassa be azokat azon testületeknek, melyek a miniszterek megszámoltatására vannak hivatva. Minthogy pedig a nemzetközi szerző-

¹⁾ Svéd alk. 12. §.

²⁾ 1867 : 12. t. cz. 8. §. — 1867 : 16. t. cz. 2., 3. §§.

déseknél, mint általában minden külügyi actusnál az 1867-ki törvényhozás a két fél miniszteriumának is kellő befolyást biztosít, úgy hogy nemzetközi egyezsége a külügyminiszter csak az ő hozzájárulásukkal és beleegyezésekkel léphet, s minthogy az országos miniszteriumok esetleges feleletrevonása, a parlamentek hatáskörébe tartozik: a szerződések nemcsak a delegatiók, mint a közös miniszterek megszámloltatására hivatott organumok, de egyszersmind a két parlament elé is terjesztendők, az utóbbiak hívatása lévén megbírálni, hogy saját kormányuk mennyiben teljesítette kötelességét vagy követett el hibát és mulasztást a szerződések megkötése körül.

Fölmerülhet azonban még itt, a mint föl is merült, azon, már kevésbbé fontos kérdés is: vajon a nemzetközi szerződések előbb a delegatiók vagy a parlamentek elé terjesztendők-e?

Ha tisztán elméleti szempontból kellene határoznunk a kérdés fölött: akkor azt mondanók, hogy miután a nemzetközi szerződések a közöseknek nyilvánított külügyek közé tartoznak, a külügyek tekintetében pedig — alkotmányunk értelmében — első sorban a közös miniszterek felelősek: azon testület, a delegatio hozzon előbb ítéletet valamely nemzetközi szerződés fölött, a mely elé tartoznak a külügyminiszter cselekvényei.

Gyakorlatilag azonban a dolog úgy áll, hogy a delegatio, mandatumát a parlamenttől nyervén, a parlamenti többség politikájának van hivatva érvényt szerezni. Másképp a delegatio saját szakállára csinálhatna politikát, s ez intézmény nem parlamenti bizottság lenne, hanem az, a minek éppen az elkerülése végett illesztetett be alkotmányunkba, t. i. központi parlament.

Már most, hogy a delegatio, például valamely nemzetközi szerződés tekintetében csakugyan a többség politikáját képviselje, előbb meg kell tudni, mi a többség politikája; ez pedig csak akkor lesz megtudható, ha a delegatiók elé kerülendő szerződés fölött a parlament előzőleg véleményt nyilvánít. *)

Csupán ezen elv gyakorlatba vétele mellett nem történ-

*) Ez nem áll, valamint a belőle vont következtetés sem. A parlament bizonyos dolgokra nézve teljes jogait ruhazza a delegatióra és utasítás nélkül. Hogy a delegatio a parlament akaratának kifejezője, arra nézve a biztosíték nem az előzetes tárgyalásokban van, hanem abban, hogy a delegatio a többség kifolyása; hogy a miniszterelnök, kinek befolyását nem mellőzheti a külügyminiszter, a többségtől függ; s végre hogy a többség interpellációk útján folyvást nyilatkozhatik a külügyi politika irányáról.

Szerk.

hetik meg, a minek szerintünk nem szabad megtörténni, hogy ha — teszem föl — a parlamenti többség egy nemzetközi szerződést nem helyesel s határozatilag kimondja, hogy annak megkötése körül a miniszterek oly mulasztásokat követtek el, melyek miatt felelősségre vonandók: a delegatiók ugyanazt a szerződést helybenhagyja. Ki ne látná be annak a képtelenségét, hogy a mi miatt a parlament saját országának miniszteriumát vád alá helyezi, ugyanazon cselekmény miatt ugyanazon parlamentnek egy bizottsága a közös minisztereket fölmentené a vád alól. Hiszen akkor a delegáció második parlament lenne, mely fölibe helyeztetnék az országos törvényhozó testületnek. S pedig mindez megtörténhetnék, ha a nemzetközi szerződések és más külügyi fontosabb cselekmények megbírálásában a delegatiók megelőznék a két parlamentet.

A fönnebbiek azonban természetesen nem vonatkozhatnak azon szerződésekre, melyekben a törvényhozás hatáskörébe tartozó ügyek szabályoztatnak. E szerződések — a törvény világos rendelete szerint — csupán a törvényhozó testületek elé terjesztendők, helybenhagyás, illetőleg becikkelyezés végett, úgy hogy addig kötelezők nem lesznek, míg az ország törvényei közé föl nem vétetnek.

Midőn immár röviden kifejtettem az alkotmányos monarcha külképviseleti fölségjogára vonatkozó alkotmányhatározatokat: igyekeztem e tekintetben azon conservatív álláspontot elfoglalni, mely addig, a míg nem veszítjük el hitünket a parlamentarizmus, illetőleg az ezzel együtt járó alkotmánybiztosítékok életképessége iránt, kétségtelenül jogosult.

Igaza van báró Eötvösnek, midőn állítja, hogy korunk államainak nagysága mellett, minden egyes államnak jelen-tekeny eszközökre van szüksége, hogy függetlenségét föntart-hassa, s csak annyiban tekintheti biztosítotttnak önállóságát, a mennyiben módjában áll tartósan nagy hatalmat fejteni ki.

Hogy ez megtörténhessék, az alkotmányos monarchát föl kell ruháznunk mindazon jogokkal, melyek őt, mint az állam képviselőjét és személyesítőjét megilletik, s melyek képessé teszik őt az állam függetlenségének föntartására szolgáló eszközök sikeres fölhasználására.

E szempontnak kell irányadónak lenni szerintünk, a fölségjogok terjedelmének megállapításánál. E szempontból vettük mi is szemügyre a fölségjogok egyik legfontosabbikát.

BALLAGI GÉZA.

É R T E S I T Ő.

A magyar nemzet története, a nép számára. Számos képpel. Budapest, 1878. Weiszmann testvérek kiadása.

A fönnírt czím alatt félhavi füzetekben egy mű jelen meg, melynek czélja: népies nyelven beszélni el hazánk történetét a honfoglalástól kezdve napjainkig. A munka 24—28 füzetre tervezetik, „százötvennél több képpel, melyek közt arczképek, csataképek, eredeti levelek és mappák is lesznek“.

Eddig — tudunkkal — öt füzet jelent meg, melyek a hunnoktól Zsigmond király uralkodásának közepeig terjedő 1000 esztendőt tartalmazzák. A füzetek borítékán czímlap míg nem jelent meg, nincs a szerzőnek neve kitéve: de a megrendelési fölhívás alatt Bodon József nevét olvassuk.

A szerzőnek vagy kiadóknak gondolatja: népszerű magyar történetet adni a nagy közönség kezébe, s annak külső csín, képek és mellékletek, kedvező fizetési feltételek által minél nagyobb elterjedést szerezni: igen helyes és elismerésre méltó. A hazai történelem több mint mulattató és lelkesítő olvasmány. Ha olyan, a minőnek lennie kell, physiologiája és pathologiája a magyar nemzetnek, a magyar társadalomnak, és hasonló azon könyvekhez, melyek bennünket az emberi testnek ép és kóros állapotaival megismertetnek. A társadalmakat ma már nem tekintjük bizonyos számú ember önkényes conglomeratumának, melynek fejlődését vagy változásait ott, a hol tetszik, meg lehet szakítani. Banalis phrasis, de igaz, hogy a jelen a múltnak eredménye, és sok tünetmény valódi természetét a jelenben csak úgy vagyunk képesek megismerni, ha a múltnak analog eseteire visszagondolunk. Mik vagyunk? és mivé leszünk? — vagy legalább — mivé lehetünk? oly kérdések, melyek minden magyart érdekelnek: de melyekre hozzávető választ is, csak múltunkból, a történelemből meríthetünk.

Tájékozni a nagy közönséget a történelem eseményeiről, hogy azokból az, ilyféle kérdésekre nézve okulást meríthessen: természetesen népszerű modort igényel. De a népszerűnek a történelemben más értelme van, mint más tudományok-

ban. Szerző alatta egyszerű és világos elbeszélést ért. De annak meg kell lenni minden történelmi dolgozatban, sőt a történelemnek — a mennyiben valóságos történelemről és nemcsak a történelmi anyagot összehordó, előkészítő, kritikai fejtegetésekről van szó — a szép igényeinek is meg kell felelni. Minden történetírótól azt lehet az elbeszélés külsőségeire nézve követelni, mint valamely regényírótól: a különbség kettejük közt csak a tárgyban és korlátaiban van.

A szigetvári kirohanást vagy Tomory támadását a török ágyúkra a mohácsi csatában, az ónodi gyűlés vérengzését vagy Zrínyi és Frangepán halálát a németújhelyi vérpadon, akár népszerű, akár nem népszerű műben csak egyformán lehet és kell elbeszélni, ép úgy, mint nem lehetne e jeleneteket másképp népszerűen és ismét másképp nem népszerűen festeni. A népszerűségnek foka nem az elbeszélés egyszerűségétől, világosságától, szépségétől, hanem a tárgyak megválasztásától s azon ismeretektől függ, melyeket az olvasóban fölteszünk. Macaulay a parlamenti viták és politikai perek elbeszélésénél gyakran fejtegeti az angol közjognak álláspontját, és így a nem jogász, de másként képzett közönségnek e tekintetben népszerűen ír, de ha a mi parasztjainknak és mesterembereinknek írt volna, hogy népszerű legyen, meg kellett volna mindenek előtt magyaráznia, hogy mi az a politikai per, és mi az angol parlament?

Természetes, hogy visszamenve minden kérdésnél, sőt minden állításnál az elemekre: minden népszerű fejtegetés (még pedig oly mértékben), minél népszerűbb, annál hosszadalmasabbá, annál unalmasabbá válnék, és formátlansága által önmaga csökkentené hatását és népszerűségét. Népszerű történelmi munkákban tehát a tárgyakat kell nagyon megválasztani és csak oly dolgokat szabad az elbeszélésbe fölvenni, melyeket az olvasó, kinek írunk, vagy magától megért, vagy melyeket a nélkül, hogy a főtárgytól nagyon eltérnénk, könnyen meg lehet magyarázni. Túlmenne föladatomon, ha csak futólag is meg akarnám érinteni azon tárgyakat, melyek például az Árpádok korából egy a nép számára írt történetben, bizony el lehet, sőt el is kell mellőzni; de az a jelen esetben egészen fölösleges is volna, mert szerző meg sem kísérti e tekintetben válogatni, hanem elővette Horváth Mihály történetét és azt excerpálta, sokszor szóról-szóra, szellemtelenül és

önállóság nélkül. Kezében elmosódik e nagy műnek számos és kiváló jó tulajdonsága: míg annak egyes tévedései valódi virtuozitással majdnem mind föl vannak véve. Eszünk ágában sincs önálló kutatást, nagy tekintélyű történelmi munkáknak megigazítását követelni egy tisztán népszerű műtől, melynek célja a tudomány jelen állását megismertetni, nem pedig azt előbbre vinni: de azt követelhetjük, hogy a tudomány jelen színvonalán állva, arra is csak egy kis ügyelettel legyen, mi Horváth Mihály óta történt, és azt, mit Horváth Mihály maga megdöntött, mint Dominicus esztergomi érsekségét, ne reprodukálja. Követelhetjük különösen, hogy saját tudatlanságát ne vegyítse az elbeszélésbe. Ne beszéljen a kazar birodalom fölbomlásáról, a magyarok kijövele idején (10. l.); ne állítsa, hogy Bulesúnak unokáját Cambray alatt „elfogták, kivégezték“, midőn a csatában esett el, és „fürtös“ fejét tűzték a vár fokára, midőn a magyarok tar fejűek voltak; ne emlegessen — hogy még példát idézzek — I. Béla korában „czigány javas asszonyokat“, II. István alatt pedig — Moszkvának alapítása előtt — muszka városokat.

Szerző, hogy munkáját érdekesebbé tegye, a sokszor hangoztatott „egyszerűség és világosság“ mellett a „regényes előadást sem veti meg“ — értve ez alatt oly dolgoknak elbeszélését, melyeknek a forrásokban semmi nyoma, melyeket az író — mint lehetőséget — egyszerűen kigondol. Nagy írói tehetségek próbálkoztak e föladattal, mint Lamartine, és nálunk Jókai, de e modor megöli a történelmet a nélkül, hogy a költészet birodalmát gyarapítaná és szerzőnek sem sikerült. Regényes színei a legközönségesebb, leglaposabb phrasisok, melyeket egy jó ízlésű kezdő novella-író sem fogna használni. Így — hogy példát idézzek — Almos herczeget, Kálmán király testvérét, „ha szép feleségére tekintett, elfogta a keserűség! sötét barna haján úgy szeretne volna látni a koronát“ (65. l.), az aradi gyűlésen pedig: „a deli asszony — Vak Béla neje — lihegő kebelével lépett a trónra, koronája gyémánt fényét elhomályosítá ragyogó szemének villámló sugára“.

Azonban szerző a népszerűséget leginkább az „egyszerű, világos nyelvben“ keresi, és lesz nem népiesség, hanem póriasság. A honfoglaló magyarok dühhel rohannak Zalán bolgárait, mert az etelközi haza elpusztításának „íze még szájában volt minden magyarnak“ (17. l.). — Botond leüti Kon-

stantinápoly előtt a görög óriást, ki „nagyot nyekkent a földön“, mire a görög császár és neje, kik „több nagyúri aszszonyságokkal“ nézték a viadalt, „nagy orczipurulással sompolyogtak el a bástyáról“ (26. l.). Szent István özvegye, Gizella, nem akart „ötödik kerekké“ lenni Péter udvarában, de Péter az intésekre „fülebotját sem hajtotta“ (38., 39. l.). Mit nyert a nemzet az által, hogy Péter helyett Abát választá királyává? szerző e lapidaris rövidséggel jellemzi: „Eben gubát cserélt“. Midőn Kálmán király, „ki mindig a könyvet bújta“, megkérte a sicíliai grófnak leányát: az apának „szeme szája elállt“ (63. l.), s ugyancsak Kálmánról olvassuk, hogy megtudván hűtlenségét „Predzlavát meilegében összepakoltatta“ (64. l.) és haza küldte, és ez így foly négy füzetben keresztül, mert az ötödikben, hogy hogy nem, szárazabb, de illedelmesebb hanggal találkozunk. Eleinte e parlagi hang mulattató, de a huszadik, harminczadik lapon már unalmassá, sőt kiállhatatlanná válik, kivált, mikor észreveszszük, hogy nem oly íróval van dolgunk, kiben a népies öserő nem fér meg az irodalmi nyelv conventionalis formáiban, hanem olyannal, ki a népies magyarságot csak affectálja, mert ha nem is mindig, de igen gyakran nem is magyarul, hanem németül gondolkodik. A négy első füzet — az ötödik ebben is kivétel — tele van a legválogatottabb germanismussal. A burgundi bércek közé szorúlt magyarok csak ügyes kémeiknek köszönhették, hogy ép „börrel csaphattak át Gothiába“ (23. l.). Némelyek „görbe szemmel“ néztek Szent-István intézkedéseit (129. l.) valószínűleg ezek közt volt Kopasz László is, „gyöngé lábbon álló vallásosságával“. V. Henrik német császár „rossz lábbon állott“ a pápával (64. l.), III. Konrád pedig 1152-ben „elköltözött az ő atyáihoz“, — ging zu seinen Vätern. Cseh Ottokár „sebeiktől borítva borúlt a csatatérre“, vagyis: von Wunden bedeckt sank er aufs Schlachtfeld; de bajor Otto „beérte vele, ha ép börrel juthatott hazájába“ (108. l.). Olvassuk: „a nagy Lajos magas lelke mellett tanúskodik“, hogy Delfino újonnan választott velencei doget seregén átbocsátá: mig László gnieokovi herczegnek az elégületlen lengyel urak „hegyet halmot“ ígértek (135. l.).

De talán elég ennyi ízelítőül, csak még néhány kifejezést kell megemlítenem, melyek nem tudom miféle nyelv kaptájára készültek, de magyarok nem, és értelmüket is csak az össze-

függésből kell kitalálni. Ilyen, hogy II. Istvánt a heves vér „kikapóvá“ tette; hogy Arhe sziget „beadta derekát“ (69. l.), hogy valakinek „táncza farkán indúltak“, azaz követték, utánozták, mely kifejezés, úgy látszik, nagyon tetszik szerzőnek, mert azt ismételve újra meg újra használja.

A képek nem sokkal különbek a szövegnél. A királyok képeit szerző nem közli a hagyományos, százados, hanem újabban, valami tíz év előtt módosított, mondhatjuk, megrott alakjokban, minél fogva például I. Bélának bajsza van, a csupasz képű I. Gézának arczán bajusz és dús szakáll díszlik. A hún vezérek közül csak Attilának képe van meg; hogy azonban Budának szép bajsza és szakálla kárba ne vesszen: képe Botond neve alatt fordul elő. A történelem egyes jeleneitől több, különféle becsű kép van. A tapintatos és történet-tudó megválasztás példája gyanánt megemlíthetjük Weber képét: „A magyarok kivándorolnak ős hazájukból“, melyen a nyírott fejű lovas magyarok gazdag hajfürtökkel, és jobbra gyalog indulnak nagy újtokra. Legkevesebb kifogás alá esnek a történeti hűség tekintetéből, a Geiger-féle képek, melyeknek azon megbecsülhetetlen érdemök van, hogy először világosították föl a magyar közönséget az iránt, hogy az Árpádok idejében nem viseltek még Kostyál-féle attillákat, és sárga csizmát, és szent István nem úgy nézett ki, mint még most is — de talán ma csak a vidéken — a gombkötőknek czégein láthatjuk. E képek közt kitűnik egy aláírása által: az 1218-iki morvamezei csata, mely alatt olvassuk: „Frangepán megöli Ottokárt“. Három szóval 32 év különbsége ki van törölve; Frangepán, ki 1246-ban Nemetújhelynél Frigyes osztrák herceget vágta le, egyszerre 1278-ban Ottokár cseh királyt öli meg. Ez egy adat teljesen jellemzi a jelen művet, mely azon praetensióval lép föl — mint az előfizetési felhívásban olvassuk — „hogy minden magyar háznál ott álljon a szent könyv, a biblia mellett“. Mi azonban azt tartjuk, hogy ha valakinek van bibliája, de más könyve nincs, óvakodjék ezt a történetet venni másodiknak. A szent könyv jobbra való társaságot érdemel.

Polens Auflösung. Kulturgeschichtliche Skizzen aus den letzten Jahrzehnten der polnischen Selbständigkeit von Freiherrn Ernst von der Brüggen. Leipzig 1878.

Törökország fölbomlása, melynek szemtanúi vagyunk, actualis érdekűvé teszi, nemcsak a politikai, hanem a történet-philosophiai kapocsnál fogva is, Lengyelország föloszlásának nagy tragédiáját, mely a múlt század utolsó harmadában folyt le. Nagyon érdekes vizsgálni és kifürkészni azon okokat, melyek képesek egy nemzetet kitörölni az élők sorából. Igaz, az esemény minden szála átér még korunkba, él még egyrészt a bűn tudata, másrészt meg nem érdemelt szenvedés érzete nem engedi a valódi hibáknak beismerését sem. Brüggen könyve sincs egészen sine ira et studio írva, meglátszik rajta a vér és vas politikájának nyoma, de nagyobbára komoly tanulmányon alapúl és érdekes, kellemes olvasmány.

A modern német történetírás, különösen Sybel nagy műve, *A francia forradalom korának története*, óta, megszokta a lengyel nemzet megsemmisülését saját bűneinek róni föl, és a fölosztó hatalmakban csak a világ törvényszékének végrehajtóit látni. Igaz, vakság volna a történet menetében is el nem ismerni az élet és a pusztulás törvényét, melyet a természet fejlődésének megismerésében Darwin tana emelt érvényre. De vajon, oly közönyösséggel látjuk-e egy nagy, hajdan dicső nemzet bukását mint egy nagy tölgyfa küzdelmét a nedvét kiszívó paraziták ellen? Az emberi erkölcs mindig tiltakozni fog az ellen, hogy a fél legyen a bíró is, és ha politikailag Lengyelország tönkre jutása vak szükség követelménye volt is, erkölcsileg csak oly nagy fölosztóinak felelőssége, kik vádlói és bírái voltak egy személyben.

A történetírás objectivitása és pártatlansága nem a bűnösök fölmentésében, a most annyira divatos tisztára mosásban áll, hanem abban, hogy az illetőket saját koruk eszméi szerint ítéljük, nem a mi szemüvegünkkel. Pedig a XVIII. század még tán élesebben ítélte a fölosztók felől, mint korunk.

Semmi sem bizonyítja inkább, hogy minden történet-philosophia és a siker minden imádása daczára egyik nemzet sem szereti vállalni a nemzetközi bűn nyügét, mint az hogy a fölosztás óta az orosz a poroszra, a porosz az oroszra, az

osztrák mindkettőre, háritja; mindegyik örvend nyereségének, de nem akarja elismerni, hogy magának köszönheti.

Hatalom és tekintély nélküli király, hatalmas féktelen mágánások, műveletlen, korteskedésért élő-haló köz- és boeskos nemesség, az emberi nyomor legsanyarúbb fokán tengő parasztság — ezek voltak a fölbomló ország alkotó elemei. Hiányzott a nagy munkás középosztály, és csak gyéren meg a művelődő köznemesség, mely Magyarországot, mely különben a XVIII. század elejeig hasonlóan fejlődött, megmentette hasonló sorstól. Hiányzott a megye, mely föntartotta a magyar nemesség függetlenségét az oligarchiával szemben. A szegény slachtizek ezerekenként lepték el a mágánások udvarát, más célja életöknek nem volt, mint más költségén tivornyázni és karuk és szavuk a „Pán“ rendelkezésére állott, kinek a lengyel közjog szerint egyenjogú polgártársai voltak. Mióta Nagy Péter a svédek az országból kiűzte, az orosz követ volt tulajdonképen úr Varsóban és oly szerepet játszott, mint valami angol residens egy indiai hűbéresnél, — hogy az újabb európai történetből ne mondjunk önkénytelen kínálkozó példát. Annyira ment e tudat az oroszoknál, hogy Katalin csárnó, midőn N. Fridrik a fölosztás tervével állott elő, hallani sem akart felőle, mert ő csak veszthet, minthogy most az egész Lengyelország az övé. Végre engednie kellett, nehogy akkori török háborújában Ausztriával, mely félni kezdett szomszéd-ságától, elegyedjék bajba.

Nem célunk a fölosztás részleteit itt elmondani. De annyi tárgyalás után sem tartjuk szükségtelennek kimutatni, melyek voltak voltaképe a belső korhadásnak előidézői és symptomái. Végre legyen szabad az osztrák politikáról Lengyelországgal szemben a krízis korszakában 1772—1792 közt, néhány szóval megemlékezni.

„A rendetlenség tartja fönn Lengyelországot“, ez volt az 1788—92-iki országgyűlés nagy jajkiáltása. Belátta a nemzet a veszély torkában a hibát, mely állami életét lehetetlenné tette. Segíteni rajta már nem volt képes. Nem a törvények hiánya volt az akadály, hanem a végrehajtásé. Báthori István ideje óta, ki utolszor szedte össze a nemzet erejét halálos ellene, a moszkói nagyfejedelem ellen, teljesen fölbomlott a lengyel hadszerkezet és a királyi hatalom, melynek Lengyelország addig annyit köszönt. Azóta úgy szólva nem volt közös

a nemzet erejét igénybe vevő vállalat, melynek emléke éltető elem lett volna az egész nemzetre nézve. Sobiesky nem mint király, hanem mint az iránta lelkesülő slachtizek, köznemesek, feje vívta dicső harczeit — olyanformán, mint Hunyadi János. A király e kor legjelentékenyebb államférfiának, Zamojsky Jánosnak szavai szerint a közös akarat öre; a nemzet (nemes-ség) uralkodik, a király csak kormányoz (Rege, sed non impera), épen ellentétben a modern Thiers-fele „Le roi régne, mais il ne gouverne pas“-féle fölfogással. Minden országgyűlés föczélja az volt, hogy a királynak lehetetlenné tegye az alkotmány megsértését erős hadsereg által. Így a nemzeti hadsereg teljesen megszűnt. Igaz, meg volt mint Magyarországon a nemesi insurrectió, minden nemes katona volt, de insubordinációjáról modern embernek alig lehet fogalma, gyakorlatlanságban és rossz fegyverzetben még tán a „győri insurgenseken“ is túl tett. Az előkelő fiatalság a szép ruha miatt özőnlőtt a rendes katonasághoz, de szolgálni nem szeretett. Név szerint 1775-ben 30,000 katonának kellett volna lenni, tényleg alig volt 16,000 és a litván sereg 1271 tisztből és 3298 altiszt- és közlegényből állott, oly arány, mely még az éjszak-amerikain is túltesz. Egy író, ki röviddel a végküzdelem előtt meglátogatta a varsói fegyvertárt, tíz nagyon csinosan bútorozott szobát, szép istállót és konyhát talált. Kérésére végre fölnyitottak egy mellékajtot és egy szobában több régi rozsdamarta mozsár közt néhány új ágyút is látott. A többi vasat eladták, a fát, a lafettákat is tüzelőnek használta az ör. A lengyel nemesség képes volt a királyi hatalmat semmivé tenni; töle független nemzeti hatalmat szerezni nem volt képes. Ki vonná kétségbe a lengyel nemes személyes vitézségét, hő hazaszeretetét? De soha, a legnagyobb veszély idején sem volt képes szervezett hadsereget alkotni. Dumouriez tapasztalta ezt, midőn a bari confoederatió szolgálatában állott. Az igazságszolgáltatásról fogalmat nyújt, hogy alig volt eset, hogy per nemesek közt eldőlt volna erőszak nélkül. A kezdet az volt, hogy az erősebb fél a kérdéses birtokot karhatalommal elfoglalta. Az adót csak a paraszt viselte; a jövedelem mindössze alig ment négy és fél millió forintra az 1782-ik évben. Az egyház és iskola a tudatlanság legmélyebb fókán tengett.

Midőn az 1788—91-iki időben Oroszország és Ausztria

elfoglaltsága a török és porosz ügyekkel utolsó időt engedtek Lengyelországnak, hogy szervezze magát, a nemzet belátó fejei a királyi tekintély emelésében látták az egyedüli győzsert. Erre törekedtek Potocky Ignác gróf és Kollontay Hugó, kétségtelen az akkori Lengyelország legkiválóbb emberei. Poroszország, mely akkor a lengyeleket Oroszország és Ausztria ellen föl akarta használni, ügyes követe Luchesini által központot nyújtott a nemzeti törekvéseknek. Egy pillanatig remélhette a hazafi, hogy a nemzet összeszedi magát, és kész mindenét föláldozni, hogy mindent megnyerjen. Az országgyűlés — még pedig az orosz párt kívánságára — confoederált volt, azaz szavazattöbbséggel dönthetett; nem kellett tartani a liberum vetotól, „a nemesi szabadság szeme-fényétől“. De mindjárt eleinte mutatkozott, hogyan értik a legjobb érzelműek is a hazaszeretetet. Arról volt szó, hogy a nemzeti sereget 100.000-nyire emeljék. Hazafias beszédek közt Radzivil herceg följánlotta, hogy 6000 katonát tart a maga költségén, Potocky Felix gróf pedig 10.000-et ígért, de mindkettő kikötötte, hogy e hadosztályt csak családjabeli vezethesse háborúban, béke idején pedig jószágain tarthassa. Ily fogalma volt az államról a mágnásoknak. Pedig Potocky egyike volt a legbuzgóbbaknak és legműveltebbeknek. Hasonló volt a hadsereg föntartására szükséges adók sorsa. Valóban azon gyűlésen, mely „vitam et sanguinem sed avenam non“-ot kiáltott is túltett e leghazafiasabb lengyel diéta.

Mindamellett hatalmas volt az új buzdító eszmék hatása, a nemzet egész jellemét tüzelő, minden akadályt elseprő. A közmegvetésnek áldozatul esett az orosz zsoldban álló tanács (conseil permanent). Itt volt meg legtovább befolyása a jezsuita rendnek, és tudjuk, mily vészes következményű volt türelmetlensége a dissidensek iránt az államra nézve. A krakói egyetem, mely a XV. század végén egy sorban állott Európa első főiskolaival, azóta nem haladt. Orvosi fakultás sem volt benne. Az irodalom alig produkált egyebet, mint dicsbeszédeket a mágnásokra. Egy szóval a szellemi élet azon a fokon stagnált, melyből a többi Európában a renaissance emelte ki, és Lengyelország egyedül nem részesült e hatalmas szellemi mozgalomban.

Új alkotmány jött létre, új elvek szerint. Mindenki boldog volt, egész Varsó kiáltotta: a nép a királylyal, a király a

néppel. Ki kételkedett volna abban, hogy az 1791. évi május 3-iki alkotmány a hazát virágzóvá és szabaddá nem teszi, midőn az egész ország illuminált és ünnepély ünnepélyt követett? E constitutió mindenestre érdekes kísérlet; megegyeztetni igyekszik Rousseau elveit az erős személyes kormányval, mely nélkül, a nemzet jelleménél fogva, erős szláv állam nem képzelhető. Franciaországban is az össze nem férő ellentétek ünnepélyes kibékülésének, az eskük és örök fogadások iránti rajongásnak volt ez kora. Csak Oroszország tiltakozott mint az 1775. évi constitutio garansa.

Egy évvel később az orosz beavatkozás ténynyé vált. Régi hazafiak: Potocky Felix, Rzeonski Szevér, Branicki támogatták. A király is elpártolt. Újra kitűnt az örök igazság, hogy nem rohamos, lázas kitörés, hanem csak türelmes, állandó munkásság fejlesztí az egyesnek, a nemzetnek erejét. Erre pedig az általános erkölcstelenséget tekintve, mely a varsói országgyűlést megfertőzteti, minden hazafiság mellett is igen-igen kevés lengyel volt képes. Csak egy Alkibiadesnek, Caesarnak vagy Mirabeaunak adatott kimeríteni az élvezet és a szellemi munka minden édességét; mit szóljunk oly országgyűlésről, melynek legnagyobb részét legalább oly mértékben tartották együtt a szerelmes kalandok és egyéb multságok, mint a párt-disciplina. Az általános lelkesülésnek nem lett gyümölese; nem lett a parasztságból nép, a nemességből és királyból kormány. Koszciusko és társai dicsőn vérezhettek el nemzetökért; e nemzet maga már rég megszűnt továbbfejlődni. A parasztságot nem sikerült a szabadságharcok iránt lelkesíteni. Az egyesek jóakarataival, őszinte áldozatkészségével szemben állott az általános politikai éretlenség; a constitutio éltető eszméjét kijátszotta az oligarchia naív önzése vagy túllármázta az érzelem színészetileg szép, de terméketlen vihara.

Külpolitikailag a megölő betű az volt, hogy Poroszország, mely Lengyelországtól jó szóval nem bírta kiesikarni Danzigot, jónak látta a cázárnóval, II. Katalinnal, kibékülni, és ennek a békének minden ünnepélyes szövetség és barátság után Lengyelország adta meg az árát. A kifogás most az volt, hogy Lengyelországban jakobin eszmék terjednek. Az első nagy német történetíró így szól Lengyelország első fölosztásáról: „Gott wollte damals die Moralität der Grossen zei-

gen“.)*) Akkor még N. Fridrik is legalább úgy tett, mintha hinne jogában. A második fölosztásnál a nyílt erőszak ülte orgáit Berlin és Pétervár udvaraiban.

Meglakolt akkor az osztrák politika példátlan hanyagságaért. Mióta Mária Terézia „annyi böles ember tanácsára“ beleegyezett a fölosztásba, csak az volt a célja, hogy minél inkább éreztesse a gyámoltalan néprommal, hogy hatalmas szomszédal van dolga. Az osztrák követség Varsóban ez időben nem igen volt más, mint a vielieczkai sóbányák ügynöksége. II. József ily módon teljesen elidegenítette magától e népet, melynek éppen legműveltebb és leghazafiasabb része, köztük az első mágnás, Czartoriski Ádám, birodalmában látta az egyetlen természetes támaszt az orosz ellen. Politikai tekintetben az osztrák követ vagy attaché csak uszályhordozója volt az egész korszakban a mindenható orosz követnek, gróf Stackelbergnek. Thugut, mint követ, erélyesebben akart föllépni, Stackelberg kimarta. A vége az orosz barátságnak, melyet a császár minden áron fönn akart tartani, noha meg volt győződve arról, hogy Oroszország soha sem lehet őszinte, az volt, hogy Ausztriát a hazafias lengyelek csakúgy gyűlölték, mint Oroszországot, csak hogy nem félték tőle, mint amattól. A ki nem volt orosz zsoldban, a porosz szövetségben — melynek éle Ausztria ellen fordult, — látta a gyógyszer. II. József, hogy Törökországban hódíthasson, megfellebbezett arról, hogy a politika minden tana szerint neki kellett volna Lengyelországot támogatnia hatalmas szomszédjai ellen és lehetővé tenni, hogy a nemzet összeszedje magát és erősödjék. Erre halála után meg volt a jó akarat Kaunitzban és II. Leopoldban, de keresztülvinni már nem lehetett semmit. A félpolitika, mely aratni akart, hol nem vetett, megboszúlta magát; ledőlt az utolsó gát, mely a görög-keleti császárságot elválasztotta a római birodalomtól.

Tisztán láthatjuk most a levéltárak nyomán a dolgok akkori állását. Oroszország czárnője kétségtelenül legügyesebb diplomatája volt századának. N. Fridrik politikai testamentumában is megírta, hogy Poroszországra nézve szükséges egy, habár gyöngye Lengyelország föntartása. Kaunitz semmitől

*) Johann von Müller. 24 Bücher. *Allgemeine Geschichte.*

sem tartott úgy, mint az orosz szomszédságtól. De a czárnő fölhasználta a két német nagyhatalom vetélkedését. N. Fridriket és Kaunitzt ellenőreiből büntársaivá tette, „und jede Schuld rächt sich auf Erden“. Azt a kérdést pedig, lesz-e újra Lengyelország, első sorban maga a nemzet fogja eldönteni. Jó jel az, hogy orosz Lengyelországban polgárság alakul és ez a polgárság — minden nyomás daczára — nem lesz oroszszá.

MARCSALI H.

A magyar királyi államerdők gazdasági és kereskedelmi leírása. Szerkesztette Bedő Albert magy. kir. főerdőtanácsos. Az államerdők átnézeti térképével. Kiadta a magy. kir. pénzügyminiszterium. Budapest 1878. A magy. kir. államnyomdából. Ára 5 frt.

E mű a párisi világtárlat alkalmából látott napvilágot, mennyiben szerzőt, mint az erdészeti szakirodalom elsőrangú művelőjét, Széll Kálmán, volt pénzügyminiszter, akkor bízta meg a magy. kir. államerdők gazdasági és kereskedelmi ismertetésével. De szerző tapintata és kiváló szakértelme a nemzetközi tárlatok ephemer életű jelentéseitől eltérőleg olyan művel lepte meg az érdeklődőket, melyben saját külön erdőgazdaságunk és kereskedelmünk adatainak részletes és alapos földolgozásán kívül a művelt világ statisztikusainak 1876 őszén Budapesten tartott congressusából az internationalis erdőstatisztika rendszeresítésére nézve megállapított irányelvek is megvalósítva, sőt újakkal bővítve először jelennek meg az európai sajtóban. Ilyeténkép e mű nemcsak közgazdasági irodalmunkra nézve valódi nyereség, hanem külföldi szakörökben is kiváló érdeklődés és figyelem tárgya s a mellet, hogy szerzőjének máris jelentékeny írói érdemeit újabbakkal gazdagítja; a bel- és külföldi sajtó egyhangú elismerése szerint kifogástalan alapossága s a mi ilyen műveknel nem utolsó érdem, nyelvének szabatossága s vonzó előadása által a magyar tudományosságnak is elismerést szerzett, sőt a nemzetközi erdészeti statisztika terén általa hazánk a többi európai nemzeteket megelőzte. Nem túlhajtott nemzeti önértetünk mondatja ki velünk e véleményt, bárha a szakértelem és kitartó szorgalom hasonló termékeivel szemben az elfogultság vádját bátran magunkra vállalhatjuk; hanem elismerik ezt az

európai szakirodalom olyan kiváló képviselői, minők a párisi *Revue des eaux et forêts* s a bécsi *Statistische Monatsschrift* is a lehető legmelegebb elismeréssel ismerve be, hogy az erdészeti irodalom fölvirágoztatása körül annyi érdemekkel bíró szerző művét a szó szoros értelmében mesterileg dolgozta ki.

A magyar állami erdők gazdasági és kereskedelmi állapotáról a legutolsó pagonyig menő részletezéssel tájékoztat bennünket a terjedelmes mű, melynek bő adathalmazára általános s táblázatokba nem foglalható bevezetésén kívül XXV táblázatban s összesen 204 negyedréti lapon oly czélszerű beosztással van földolgozva, hogy annak megértése és használása nemcsak a szakemberre, de a laikusra nézve is könnyű és kellemes. S a kinek talán nehezére esnék mégis e táblázatok számadataiból keresni ki állami erdőzetünk jelenlegi állapotának hű képét: az forduljon a könyv utolsó lapját képező csinos átnézeti térképhez. E térképen az uralkodó fanelemek színeivel kiemelve látjuk, hogy az egyes állami birtokok összefüggő nagy erdőtesteket képeznek s főleg a Kárpátok éjszaki, keleti és déli részein Horvát-Szlavonországban s a katonai örvideken csoportosúlnak s összes területök 3 millió 491.285 kat. hold vagy 2,009.234 hektar, mi az ország többi erdőterületeihez képest épen 22%-ot tesz ki. Az ország nyugati részében nincsenek államerdők, középrészén pedig az aránylag kisebb területekkel bíró visegrádi és gödöllői erdőhivatalok 39.242 holdra terjedő erdőségei találhatók csak. E roppant erdőterületből csak 349.833 hold (201.329 hektar) szántóföld, rét, mezei és havasi legelő és terméketlen. Hogy kincstári erdőinkben minő nemzetgazdasági kincs rejlik: arra nézve tájékoztatást nyújthatnak a rovatos kimutatások következő összevont számadatai:

Az összes erdőterület 15.48% vagy 486.405 hold tölgy-erdő, 57.94% (1,320.137 hold) bükk- és más lombfanelekből képződött erdő, 26.57% (834.819 hold) fenyőerdő. Ez erdőterület következő üzemterv szerint kezeletik: 2,909.477.57 hold 80—120 éves turnusban, 1,525 középerdő, 146 ezer 511.20 hold sarjerdő és 83.937.72 hold véderdő. Ha valahol, itt beszélhetünk a számok ékesszólásáról. A véderdők (Bannwald) különösen széljárta oldalakon, meredek lejtőkön vannak hivatva a viharok erejét, a lavinák kifejlődését s a rohamos vízáradatokat enyhíteni, hogy az olyan elemi csapások

lehetőség ritkúljanak, minő a rahói erdőhivatal körében 1867. december 27-én előfordult, hol négyezer hold területű luczfenyő-állapot 1,600.000 törzsszel döntött le egy éjszaknyugati szélvihar.

Az erdők művelésénél általában a természetes fölújítás módja gyakoroltatik; csak a déli televényes talajon álló tölgyesek s a luczfenyvesek képeznek kivételt, melyeknél valamint ott is, hol a természetes fölújítás hiányokat mutat, a mesterséges vetés és ültetés alkalmaztatik. Az erdőgazdaság kiváló célját a nagyobb méretű épület- és főleg külkereskedésre alkalmas műszerfák képezvén, a 80—120 éves szálerdőüzem alkalmaztatik leginkább, minthogy gondos fölvételek alapján foganasított taxationalis munkálatok szerint e korban nyerhetők az építéshez és fűrészfanyagok előállításához szükséges hosszabb és vastagabb méretű törzsek; de a francia dongatermeléshez még ennél is idősebb 150—180 éves korú turnusok tartatnak fön.

A közép- és sarjerdőüzem csak kisebb területeken foganasítottatik, valamint a sarjerdő cserkéreg-üzeme is, mely utóbbinak életbeléptetését a kéregkereslet korlátozottabb volta és a termelt anyag csekélyebb ára csupán a gödöllői és visegrádi erdőhivatalok körében engedék meg eddig némi sikerrel. Minthogy azonban a hazai bőripar lendületet vett s délvidéki timárüzleteink nehezen szerezhetik meg az éjszaki részekben a tölgykéreggel versenyző luczfenyőkérget; és miután a cserkéreg kivitele Németország felé emelkedőben van: néhány déli vidéken 5—800 holdnyi területtel a cserkéreg-üzem célba vétetett.

Igen nevezetes földadata az állam erdőgazdaságának a fehértemplomi erdőhivatal körébe eső 37-752 holdnyi futóhomokterületnek, továbbá a horvát-szlavon határörvidéken az adriai tenger felé néző s kimutatásba nem is vett Karstvidék beerdősítése. Ez utóbbi vidék mögött van még egy 240 ezer holdnyi terület, mely a folyamatban levő erdőelkülönítés befejezése után a teljes elkarstosodás veszélyétől szintén megóvándó.

A milyen meghatóan szomorú kinézése van a növényzettől megfosztott Karst csupaszon álló mészszikláinak, másfelől ép oly bámulatra ragad a fatenyészet védelme alatt álló részek gazdag termőképessége, hol óriás fenyő és bükk-törzsek

pompáznak. A Karstvidék tehát már a természetből föltétlenül erdőművelésre van utalva s mostani sivár pusztultságát egyedül a nagymérvű közös legeltetés okozta; az új erdősítésnek sikere tehát a legeltetés fokozatos korlátozásától függ. Mint-hogy pedig e vidék a Bora és Sirocco szélveszéyleitől szenved, nehogy tarvágot által a lazán álló termőföld a viharok és esőzések megsemmisítő hatásainak kitévésének: csakis szálerdő-üzem lehet ott okszerű.

Különös gond fordítatik a vegyes állabok tenyésztésére, mi végből a luczfenyő közé fölújításnál jegenyefenyő elegyítetik. Az általában jó talajon álló tölgyesek továbbra is meghagyatnak, de a kocsányos tölgy sokszor jövedelmes gubacs-termése és könnyen hasadó fája miatt előnyben részesül. Érdekesnek találjuk az egyes fánemek azon tenyésztési felső határainak följegyzését, melyben az adriai tenger színe fölött állabot alkotólag föllépnek. Így luczfenyő (*pinus picea*) 1800, jegenyefa (*pinus abies*) 1350, vörös fenyő (*pinus larix*) 1550, erdei fenyő (*pinus sylvestris*) 1350, czirbolya-fenyő (*pinus cembra* Máramarosban) 2000, kocsányos tölgy (*quercus pedunculata*) 1150, bükkfa (*fagus sylvestris*) 1350, kőris és hárs 1200, juharok, egerfák 1300 méter magasságban tenyésznek.

Kíváncsinos volna, hogy minden erdészeti hivatal körében nagyobb gond fordítottassék a climatologiai és phythophaenologiai adatok gyűjtésére, mert most csak általánosságban tudatik, hogy az állami erdők éjszaki vidékein a hőmérsék +32 és —240°, a keleti részekén +31 és —23°, délen meg +36 és —18 C° közt váltakozik.

Erdőművelési czélokra, magvak gyűjtésére, csemetekertek föntartására, ültetés- és vetésre évente 70—100.000 forint adatik ki. A mesterséges erdősítéshez szükséges magvak általában állami erdőkből gyűjtetnek s többnyire magpergetővel osztályozzák azokat.

Rendkívül emeli az erdőgazdaság jelentőségét az a körülmény, hogy mintegy 180 ezer holdnyi erdőség áll csak oly talajon, mely másnemű gazdasági művelésre alkalmas volna. Mily roppant jövedelmi forrásoktól fosztaná meg tehát hazánkat az oktalan erdőpazarlás, és másfelől, mivé lehetne azok jövedelmezőségét fokozni, ha a tartamos fatermés és a fölösleges fakészletek kihasználása kedvező körülmények közt a kellő határig jutna s mindenütt egyenlő arányokat öltene!

1867 előtt az erdők förendeltetését főleg a bányászatot üző vidékeken a bányauzemhez szükséges faanyag szolgáltatásában s Máramaros vidékén e mellett a sószállításához megkívántató szálfatermelésben látták, minek következtében csak a legkönnyebben hozzáférhető területeket vették igen természetesen az erdők gazdasági érdekeinek föláldozásával igénybe. Most közlekedési hálózatunk tágultával s a piaczi viszonyok változásával remélhetőleg sikerülni fog az arányosabb kihasználás s a rendes állapothoz való átmenetel.

A termelt faanyagot részint az állam maga használja föl, részint bel- és külföldi piacokon áruba bocsátja, de a mit nem tartunk épen szerencsés állapotnak, míg az állami vagy állam által garantirozott vasutak is szabadon szerezhetik be egyebűn faszükségletöket. Az elárusítás évenkénti árverések útján, vagy a hol az nem sikerül, ajánlati tárgyalás útján történik, csakhogy 10 évnél hosszabb időre szerződés nem köttetik. A használat azonban inkább a tölgy- és fenyő-anyagra szorítkozik s az erdőterületeknek felét képező bükk-faanyag a gyári s különösen a vasipar nyomott helyzete, meg a magánosok által piacra bocsátott tűzifa nagyobb mennyisége miatt aránylag csekélyebb mérvben értékesíthető. Az eladásnál irányelvül a tövön való eladás fogadtatott el, mitől csak kivételes esetekben történik eltérés.

Ilyeténkép az évi hozam piaczi forgalmát nagyobb kereskedők adataiból ítélni lehet meg szerző is. Ez adatok fontos közgazdasági ujjmutatást képezvén hazánk külkereskedelmének mérveiről s lehető továbbfejlesztésének módjaira nézve: nagyrészből szintén általános érdekekkel bírnak, minélfogva a nevezetesebbeket 1877-ből ide iktatjuk.

Popper Lipót lovag a lipitőújvári (Hradek), besztercebányai, zsarnóczai és breznóbányai hivatalok kerületéből Németországba s Hollandba lucz- és jegenyefenyőszelvény-árut, 13 ezer köbmétert szállított; Ausztriába meg ugyanilyen áruból 1·100 köbm., gömbölyű kőrishöl 20 köbm., tölgy-szelvényárut 12 köbm., gömbjuharfát 10 köbm. és 316 ezer darab zindelyt, míg Francziaországba 850 köbm. lucz- és jegenyefenyő-szelvényárut küldött. Más szállítók 23 ezer köbméter faárut szállítottak Német- és szomszédos országokba s 7 ezer métermázsa cserkéreggel léptek föl a külföldi piacon. A kereskedők és fogyasztók általános igazolása szerint a

liptóújvári luczfenyők szilárdság és rugalmasság tekintetében a svédhoni híres luczfenyőkkel versenyeznek s különösen asztalosárúkra alkalmasok, míg a zsarnóczai, besztercebányai és breznóbányai jegenyefenyők a legkiválóbb műépületfát s szép deszkaanyagot szolgáltatnak. A szomolnoki lucz- és jegenyefenyő könnyen gyalulható s e tulajdona és könnyű súlya teszi alkalmassá külföldi kereskedelemre.

A zsarnóczai és besztercebányai erdőhivataloknál levő tölgyesek a legjobb hírnek örvendenek s a Németországban nagyrabecsült spessarti tölgyfával kiállják a versenyt. A körisharfaik igen szép fehér színük és lángos szövetök által Éjszak-Németthonban és Hollandiában hangszerkészítők által kedvelt cikkek. E kerületek faanyagának egyik ismert nevű elárúsítója a Neuschloss F. és fia czég Buda-Pestről.

Csak a külföldre árusításnál maradv a bustyaházi tölgyesek kedvelt francia dongaárút adnak; a máramarosi kerületből egy regensburgi czég 37-337 köbm. luczfenyő-fűrészárút szállított Németországba, Hollandiába, mely egyenletes színű s könnyen gyalulható anyag asztalosárúkra s épületi czélokra legalkalmasabb.

A kolozsvári jószágigazgatóság kerületéből, úgyszintén a lugosi és rékasi erdőhivatalok köréből Baifersdorf és Biach czég látja el az Al-Duna vidékét s Európa többi piaczeit luczfenyőárúkkal s főleg Görgényből a legnagyobb méretű árbocz-fakkal, szállítván azon kívül még Éjszak- és Dél-Németország több vidékére kitűnő szép tölgydeszkaanyagot, műszerfát és vasúti talpfákat.

Az örvidék erdőtermékei Fiumén át részint magánvállalkozók, részint a bécsi erdő- és földtermény-társulat közvetítésével szintén külföldre és pedig inkább keletre jutnak.

A fatermés kipuhatolása és az egyes években használat alá veendő fatömeg megállapítása az illető helyi viszonyok által igényelt erdőrendezési munkálatok foganatosítása által történik s az így nyert adatok alapján számíttatik ki egy megállapított számképlet segélyével a terméstétel. E szerint a szálerdők valóságos évi fatermése 1877-ben tölgyfában 674 ezer 192 köbm. bükk-, és más lombfákban 3,705.832, s fenyőben 2,288.680 köbm., vagy összesen 6,666.704 köbm., holott a szabályszerű előirányzat csak 5,887.214 köbmétert tett. A jelenlegi összes fakészlet pedig 380,720.540 köbméterre van

számítva, míg szabály szerint 300,681.572 köbm. tenne ki, vagyis a többlet 88,338.930 köbm. De daczára a kedvező végeredménynek egyes erdőhivataloknál az arány kedvezőtlen, másoknál meg jóval kedvezőbb a kelleténél. Különösen hátrányban van a vissói és rahói hivatal fenyőkészletével s a máramarosszigeti jószágigazgatóság körében átalán 6,439.579 köbm. hiány mutatkozik, mely körülmény világosan igazolja az egyoldalú erdőgazdaság káros voltáról fönnebb kifejezett nézetet.

Szintolyan sokatmondó adat az erdők climatologiai fontosságára nézve az állandó források táblázatos kitüntetése. 600 méteren felül 14.534 állandó forrást táplál az 1,969.030 holdnyi erdőség, míg 200—250 méter magasban az erdőterület 733.141 holdra apadván, az állandó források száma már csak 768-at tesz s azon alul a 413.471 hold erdő csupán 133 forrást képes állandóan táplálni. Ime a szoros viszony, melyben a mezei gazdaság életerét képező források az erdőségek életével össze van kötve. De az állami erdők így is kénytelenek mesterséges vízforrásokat teremteni s milliőkat képviselő vízfogókat és zárókat állíttatott azokba a kincstár, melyek együttesen 4,594.248 köbméter vizet képesek fölfogni.

Nem kevésbé fontos az általános tudományosságra és növénygeographiára nézve a III. táblázat, melyen az állam-erdők tenyészete adatik elő az egyes közetek szerint s az özön- és áradmányföldön. Legtöbb erdőterület (708.181 hold) esik a jegeczes palaközetekre s legkevesebb a basalt (9.228.85 hold) és melaphirra (9.447 hold), habár meg kell vallanunk, hogy mi ezt a táblázatot kevésbé megbízhatónak tartjuk, a mennyiben az egyes erdőhivatalok közt a geologiai viszonyokról eltérő fölfogás látszik uralkodni s szerző kénytelen volt a távolról meg nem bírálható adatokat jóhiszeműleg alkalmazni. Így a zöldköre és trachytra vonatkozólag tévedésben látszának lenni az egyes erdőszeti hivatalok, mennyiben olyan kerületekben (például vajda-hunyadi), hol trachyt határozottan létezik, gránitot vettek föl, mely közet ama részekben egyáltalán nem található s másutt a zöldköt a bányászati mészó (Grünsteinporphyr = zöldkőtrachyt) értelmében látszottak venni, vagy talán a diabast értik alatta, melynek régi német neve éppen Grünstein, de a melynek rokonait, a diorit, gabbrót, hyperstenitet is, zöld színük miatt, össze szokták e név alatt

foglalni; akár melyikre vonatkozzék a használt nevezet, közelebbi meghatározás nélkül valódi jelentése nem tudható. Tanácsos lenne az erdészeti hivataloktól a synonymokat s közetlanilag elismert műkifejezéseket is zárjelben bekívánni.

De lássuk az államerdők jövedelmezőségének is pár adatát. Az 1876. végeredményhez képest előirányoztatott az utóbbi két évre:

	1876.	1877.	1878.
	f o r i n t.		
Bevétel	6,274.636	6,653.467	6,388.977
Kiadás	3,917.900	4,034.203	3,930.054
Tiszta nyereség	2,356.737	2,619.264	2,458.923

E tiszta jövedelem azonban az ipar és kereskedelem fejlődésével remélhetőleg folyvást emelkedni fog. Az államerdők tőkevagyonát tehát a fölösleges fakészlet tőkeértékén kívül is, a nagy földbirtoknál, illetőleg nagy erdőségeknél alkalmazható 2% jövedelem alapján, tehát igen mérsékelt számítással 110 millió frtra teszi szerző. Olyan élő tőke ez, mely az állam jövedelmeinek egyenes gyarapításán kívül az adózó képesség emelésére is jelentékenyen közreműködik, mert 1805 rendszeresített tisztviselőnek és 21.088 állandó munkásnak nyújt foglalkozást és tisztességes megélhetési módot. Az erdészeti szolgálatnak ugyan nagy hátrányára szolgál az, hogy erdészeti birtoktárgyakon kívül kevés kivétellel nagyterjedelmű mezőgazdasági birtokokat is kénytelenek erdészeink gondozni. Adott viszonyaink között e rendszernek van ugyan jogosultsága, de a gyors és czélszerűbb szolgálat érdekei a reformot mégis halaszthatatlanná teszik s e tekintetben teljesen reméljük, hogy szerző, ki épen az erdészeti igazgatás körében aratja legszebb babérait, magas állását és elismert szakképzettségén alapuló nagy befolyását az első alkalommal ez irányban is érvényesíteni fogja.

E rövid vázlatos ismertetésből is kellő fogalmat alkothat az olvasó az államerdők pénzügyi és közgazdasági jelentőségéről s arról a fáradságos munkáról, mit az itt érintett s itt föl nem sorolt, de a főáruhelyek eladási áaira, a termelés, szállítás költségeire, a fegyártmányok eszközeiről, erdőkárosításokra, kezelési épületekre stb. vonatkozó adatoknak pagonkénti begyűjtése és földolgozása igényelt. S mert szerző

hangyaszorgalma és szerencsés keze e száraz adathalmazt tanulságos és nagyjelentőségű egészszé tudá átalakítani, kiválóan örülnünk kell azon, hogy e valóban becses munka franczia és német nyelven is kiadtván: épen a párisi világtárlaton jelent meg először, hol a magyar szaktudománynak hírt és dicsőséget vívott ki, s szerzőjének idehaza általános tiszteletben álló írói nevét a legelőkelőbb európai tekintélyek sorába emelte.

TEGLÁS GÁBOR.

Bölc. Náthán. Drámai költemény öt fölvonásban. Irtá Lessing G. E. Németből fordította Zichy Antal. Budapest, 1879. Franklin-Társulat. Ára 1 frt 50 kr.

Száz éve, hogy Lessing, élte alkonyán, e leghíresebb és korára leghatásosabb költői művét megírta: 1778. augusztus 11-én szól először a drámáról, mint a melynek tervét „sok év előtt” elkészítette s a melyet „most” kidolgozni szeretne; november 14-én kezdi a darab megírását, 1779. márcziusában kész a munka. A mű nagy hatást tett, bár a közönség nem fogta föl rögtön helyesen. Lessing akkor theologiai vitáinak legelkeseredettebb korszakát élte; saját testvére is, a nagy közönség is azt hitte, hogy a hirdetett darab e vitákra, hogy Lessing főellenfele, Goeze hamburgi lelkészre, fog vonatkozni, hogy szatyrikus iránymű lesz. Csak a kik a nagy író jobban ismerték, mint régi hű barátja Mendelssolhn, nem kételkedtek egy perczig sem abban, hogy Lessing a hit és tudás nagy kérdéseinek fenkölt szellemű tárgyalásába nem fogja a szatíra, a gúny elütő hangját bevinni. *Náthán* csakugyan nagyon meglepte a közönséget, mely egy kis botrányt várt, s e helyett gyönyörű alakokat, nemes eszméket, megható cselekvényt kapott.

Jelenleg a darab viszonyát Lessing theologiai vitáihoz általában helyesen fogják föl: a Goeze ellen intézett hatalmas levelek és a színmű egy férfiú művei, egy szellem kisugárzásai, egy korszak termékei; más, közelebb kapcsolatról nem lehet szó. De míg a színmű eredetét helyesen fogják föl, még mai nap is minden lépten nyomon igen ferde nézetekkel találkozhatni a *Náthán* költői értéke és alapgondolata felől.

Nem költői a darab; értéke az eszmei tartalomban, irányának magasztosságában van; hiszen Lessing nem volt

költő, hanem kritikus, pedig e kettő nem szokott együtt lenni egy és ugyanazon férfiúban. Ez a szokásos okoskodás, melynek szövivői főleg a költőnek és kritikusnak egymással szembe állítására büszkék — mintha ezzel valami nagy bölcseséget állítanának! Pedig a dolog egyszerűen úgy van, hogy rendszerint minden egyes embernek — népszerűen szólva — csak egy tehetsége van; rendszerint a nagy lyrikus nem nagy epikus, a nagy dramatikus nem nagy regényíró, a nagy történetíró nem nagy philosophus stb. De kivételeket e szabály alól találunk minden nemzetnél: Shakespeare nagy lyrikus és nagy drámaköltő, Goethe nagy lyrikus és nagy epikus költő, sőt még a dráma- és regényköltészet terén is megközelíti a valódi nagyságot; Schiller nagy drámaköltő és első rangú aesthetikus; Arany János nagy lyrikus és nagy epikus költő stb. És ily kivétel Lessing is, mert Lessing nagy kritikus és nagy költő, legföljebb nagyobb kritikus mint költő. Nem nagy munkába kerülne különben kimutatni, hogy minden nagy költő egyszersmind nagy kritikus is — tudna lenni, ha akarna bírálatokat írni. Persze, hogy e tétel megfordította nem áll, mert — ismét népszerűen szólva — a költő születik, a kritikus pedig megtanúlja mesterségét — természetesen soha invita Minerva!

Csak ily esetben látja az ember, hogy a phrasis mily óriási hatalom, midőn még egy *Galotti Emilia*, egy *Minna von Barnhelm*, egy *Bölcs Náthán* szerzőjéről is be kell bizonyítani, hogy igazi, valódi költő volt! A közönség ez előítéleténél azonban még egy másik balvélemény is áll háttérben. A kik egy Lessingtől megtagadják a költő nevét, azok, tudatosan vagy csak megszokottságból, csupán azt tartják költőnek, a ki dalokat ír, csupán a lyrikust. E nézet nagyon el van terjedve — főleg Németországban és nálunk. A regényköltőt, a drámaíró, az epikust csak második sorban vagy éppen nem veszik költő számba, — de a ki szerelmes verseket ír, a ki a holdat megénekli és a csalogánynyal versenyt fűtyül — azt valódi költőnek tekintik, ha nincs benne egy csöpp költőiség vagy hivatottság sem.

Lessing *Bölcs Náthánja* nézetem szerint tisztán költői szempontból is első rangú munka. Főhiánya fajában rejlik: a középfajú dráma vagy színmű ritkán elégít ki bennünket teljesen. A darab főszépsége és főjelessége a jellemzés. Sza-

ladin, Náthán, a templárius, a dervis, a patriarka, a szerzetes barát, — Szittah, Daja, Recha, — mely drámában van több önállólag megalkotott, egyénien rajzolt, élet- és költészet-teljes alak? És nemcsak a főalakok jellemzése kitűnő, remek a mellékalakoké is, sőt ezeké még nagyobb mértékben. Szaladin vagy Recha alakjait némileg reflexióval is megközelíthetni, — a szerzetes barát vagy a dervis jellemeit csak nagy költő teremthette.

A darab cselekvénye nem elég drámai, lassan folyik le, nem igen rázza meg a közönséget, meglepetéseket nem nyújt, daczára annak, hogy a befejezés váratlan fordulatú. Lessing, ki a dráma követeléseit oly kitűnően ismerte, és *Galotti Emiliában* csak oly megragadóan érvényesítette a tragédia terén, mint *Minnájával* a vígjátékban, — Lessing nem sokat törődött azokkal e művében, melyet — és ez épen Lessingnél fontos — nem is szánt a színpadnak. Hogy is remélhette volna a theologiai vitái körül tett tapasztalatok után, hogy e darabja valaha vagy legalább egyhamar színre kerülhetne? Azért eleve lemondott a színpadról és nem a néző, hanem az olvasó számára írt, művét pedig, minden felreértés elkerülésére, drámai költeménynek nevezte el — a mely elnevezést azóta sok költő használt hasonló alakú vagy irányú munkák megjelölésére, saját irodalmunkban is. Mégis — a költői hívatottság keresztül tör még az önszabta korlátokon is: *Bölcs Náthán* (mint magam is sokszor tapasztaltam) érdekes, vonzó és hatásos színmű a színpadról is, csakhogy nem mindennapi színészeket követel.

Mert Lessing aggodalma, hogy *Náthánja* nem fog soha színpadra kerülni, nem teljesedett be, ha ő nem is élte meg az idők fordulatát. Művét két évvel halála után, 1783-ban (április 14-én) adták elő először Berlinben, és már 1785-ben Pozsonyban, mi annál figyelemre méltóbb, mert a darab Ausztriában el volt tiltva még a könyvpiaczon is. Vajha nemzeti színházunk némely újabb, kevésbé sikerült német drámák helyett *Bölcs Náthánt* hozná színre, melynek, közepszerűnél valamivel jobb előadással, kétségtelen sikert jósolhatni!

Nagy zavar uralkodik a szép mű alapeszméjére vonatkozólag is, — a minek nem Lessing és nem színműve, hanem egyedül a közönségnek vallási kérdésekben csodálatos elfoglaltsága az oka. Kezdetben Náthánt, a templariust és Sza-

ladint a három felekezet képviselőinek tekintették — mintha bizony volna zsidó község, mely Náthánt magáénak vallhatná, vagy mintha az Iszlám megtérne egy hívőt Szaladin világnézetével! Utóbb a patriarkát vették a keresztyén vallás megtestesítésének, — mintha a darabban ez volna az egyedüli keresztyén! Ma végre lemondtak minden elméletéről, melyet a műbe beleolvasni kellene, — és a darabból magából emelik ki főeszméjét, melyet a bíró oly szépen fejez ki a három gyűrű perének második felében, melyről Boccaccio nem tud. Az ismeretes allegoria az olasz novelláirónál ötlet, anekdota, még pedig nem is valami szellemes; — Lessingnél csak kiinduló pont, csak alkalom egy mélyen átgondolt és nemes szívben gyökerező világnézet kifejtésére. Nem az a darab alapeszméje, mint felületes olvasók hinni szokták, hogy a három vallás érték és igazság tekintetében egyforma, — hanem hogy mindegyikben csak az erkölcsi szellem él, míg a dogmák betűje öl. Lessing összes theológiája és valláskölcsészete a következő három mondatban foglaltatik: „A betű nem a szellem és a biblia nem a vallás. Következésképpen a betű és a biblia ellen fölhozott kifogások nem egyszersmind kifogások a szellem és a vallás ellen. — A vallás nem azért igaz, mert az evangelisták és apostolok tanították; hanem ezek azért tanították, mert igaz. — Az írásbeli hagyományokat belső igazságukból kell megmagyaráznunk, és semmi hagyomány nem teheti azokat igazakká, ha ily belső igazságuk nincsen.“ — E három mondat, mely első sorban csak a keresztyén vallásra vonatkozik, érvényes minden vallásra, mely hagyományon, történeten alapszik, — áll ez a zsidó és mohamedán vallásról is. Költői megszemeletetésben találjuk meg ez eszméket Lessing *Náthánjában*, melynek eszmei színvonalára ma is csak egy kis töredéke emelkedett az emberiségnek.

Zichy Antal érdemet szerzett e szép, maradandó értékű mű átültetésével. Fordítása igen hű, majdnem szóról szóra adja vissza az eredetit, sokszor meglepően helyes fordulatokban, néha egy kissé prózai modorban. Lessing verseit sokszor gúnyolták, Zichyéi távol sem oly szépek. — Schiller és iskolája elrontották e tekintetben a közönség ízlését: a csengő, emelkedett, pompás periodusokban bővelkedő, lyrikus jellegű verset tartják szépnek. Elég helytelenül; — Shakespeare és Lessing nem tudnak a jambusnak e fülsiklandozó,

áradozó, drámaellenes szerepéről. Lessing kétségen kívül küzd még a nyelvvel és a verssel, — de olyformán, mint nálunk Katona József. Csak akadna minél több ily drámaíró, kik férfias, erőteljes, jellemző versekben szólaltatnák meg személyeiket, ha itt-ott nehézkes nyelven vagy döcögős versben is. Azt hiszem, körülbelül eleget élveztük az újabb drámaírók „szép jambusait“, melyek még Schillernél is akadályai a teljes drámai hatásnak.

HEINRICH GUSZTÁV.

Jos. Budenz: Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen. Separatabdruck aus der Festschrift zum fünfzigjährigen Doctor-jubiläum des Herrn Professor Benfey. Göttingen, Verlag von Robert Peppmüller. 1879.

Az ugor nyelvcsoporthoz, mely a nagy altáji nyelvcsaládnak tagja, hét főnyelvből áll, s ezek: a finn, lapp, mordvin, cseremis, zürjén-votják, vogul-osztják és magyar. A különfejlődések ily tekintélyes száma föl jogosít azon föltevésre, hogy ezek nem egyidőben, az alapnyelvnek hétfelé válása által keletkeztek, hanem csak fokenkénti elágazás által fejlődtek ki. Ezen föltevés már eddigelé is kifejezést talált, részint abban, hogy az ugor nyelvcsoporthoz egyes ágakra osztották, részint pedig abban, hogy egyes nyelvek közelebbi összetartozóságát állították. Nevezetesen Castrénél (*Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker*) a finneknek vagy csúdoknak, a hogy ő az ugorokat nevezi, következő fölosztását találjuk: 1. szorosabb értelemben vett ugor népek (osztjások, vogulok, magyarok); 2. bolgárok vagy volgai népek (cseremiszek és mordvinok); 3. peroni népek (permiek, zürjének, votjások); és 4. finn népek (finnek, észtek, lappok, ingerek, livek és csúdok). Ez a legáltalánosabban elfogadott fölosztás, s ezt elfogadta Müller Miksa, Müller Frigyes, Peschel, Donner stb. is. Hunfalvy Pál az ugor nyelveket két csoportra osztja: nyugatiakra, melyekhez számítja a finn, észt, liv és lapp nyelvet („finn csoport“), — és keletiekre, melyekhez a többi ugor nyelvek tartoznak („ugor csoport“). Újabban azonban (*Magyarország ethnographiájában*) a lappokat a finnek és ugorok közé helyezte. A keleti és nyugati csoportra való fölosztást mások is elfogadták, így Ahlqvist, később Donner is, sőt a *Magyar és finn-ugor szógyezésekben* maga Budenz is,

de a *Magyar-ugor összehasonlító szótárban* ezt a fölosztást, mint nyelvészeti alaptalant, már nem vette tekintetbe. — Továbbá, a *mī* az egyes főnyelvek összetartozóságát illeti, különösen két nézet érdemel említést, t. i. 1. A finn és lapp nyelv közeli rokonsága, mely úgyszólván általánosan el van fogadva; 2. a magyar és vogul-osztják összetartozósága, melyet Hunfalvy védelmez.

Azonban mindezen fölosztások nem tekinthetők nyelvészeti okadatolt elágazási elméleteknek.

Budenz jelen értekezésében abból a nevezetes tényből indul ki, hogy a denti-palatalis *ń* (*ny*) mint egyszerű kezdőhangzó, az egyszerű tiszta *n* mellett csak az ugor nyelvek egy részében fordul elő, t. i. a lapp, zürjén-votják, vogul-osztják és magyarban; még pedig előfordul mind mély, mind magashang előtt, úgy, hogy hangzói befolyásnak vagy pusztán véletlennek nem lehet tulajdonítani előfordulását, hanem csak azt lehet fölvenni, hogy az *ny*-es nyelvek hajdan egy egységet képeztek, különválva az *n*-esektől. Itt találjuk tehát az ugor nyelvcsalád első elágazását: 1. *ny*-es ág, melyet Budenz éjszakinak nevez, s ide tartozik a lapp, zürjén-votják, vogul-osztják és magyar nyelv; 2. *n*-es (vagy déli) ág: finn, mordvin és cseremisiz nyelv. Az éjszaki ághoz tartozó nyelvekben ismét találunk egy közös vonást, t. i. a szóközépi *d*-nek *l*-re változtatását, mely csak a lapp-ban hiányzik; s ez arra mutat, hogy az éjszaki ugor ágból legelőször a lapp vált ki, megtartván az eredeti szóközépi *d*-t, a többi éjszaki nyelv pedig mindaddig együtt maradt, míg a *d*—*l* változás tekintélyes számú esetekben megtörtént. Hogy azonban ezen *l*-es nyelvek miképen váltak szét, azaz, hogy a magyar a vogul-osztjakkal, vagy a zürjén-votjakkal maradt e tovább együtt, azt még nem lehet eldönteni, tehát Hunfalvy fönnbbi nézete korai.

A mi a déli ágat illeti, Budenz kimutatja, hogy ebből először szakadt el a finn, s a mordvin és cseremisiz egy ideig még együtt maradt. Ezekből látható, hogy Budenz elveti a Lönnrot, Castrén és Donner által idézett finn-lapp közeli rokonságot, azaz hajdani egységet és értekezésének majdnem felét ezen fontos kérdés tisztázása foglalja el.

Budenz e kitűnő értekezésével kimutatta a gyöngelábon álló elágazási elméletek tarthatatlanságát, és oly elmélettel helyettesítette ezeket, mely teljesen a tudomány mai színvo-

nalán áll; tisztába hozott oly kérdéseket, melyekkel nemcsak a nagy közönség, hanem még a szakemberek sem voltak egészen tisztában; s ebben áll e valóban nagybecsű értekezés fontossága.

SZINNYEI JÓZSEF.

Kertbeny Károly: Észrevételek az írói törvényjavaslatnak a fordításokról szóló cikke ellen. Budapest, 1879. Grimm Gusztáv bizománya. 33 lap. Ára 40 kr.

E röpirat szerzője következőleg állapítja meg saját illetékességét a szönyegen fekvő kérdésben:

„Hogyha nemzetközi irodalmi kérdésekről, a külföldi könyvkereskedésről, a kiadói üzletről, a munkák terjesztéséről, a journalisztika és az oly nemes czélból, minő Magyarország szellemi képviseltetése, megengedett reklámról, mely azonkívül elengedhetetlen a külföld oly nehezen legyőzhető közönyösséggel (*sic!*) szemben, valamint, ha a külföld ízléséről, mely nagyon különbözik a miénktől, végre, ha mindarról, a mi a fordítások irályi és nyelvi követelményeit illeti van szó, mindezekről összes honfitársaim között egyedül én adhatok fölvilágosítást.“

„És pedig, mert én mindezen tapasztalásokat magam tettem, egyiket másikat közölők drágán megfizettem, de végre mégis sikert értem el. Végre, mert nem csupán író, hanem kitanúlt könyvárús is vagyok, és így Olasz-, Francia-, Németországban, Svájcban, Németalföldön és Angliában a kérdésnek üzleti oldalával is megismerkedtem.“

„És valóban, Németországban gyakran hívtam meg sajtópöröknél mint szakférfiú, sőt az ily kérdések codificatiójánál illetékes helyekről többször fölszólítottam nézeteim elmondására. De, nemo propheta in patria sua. És nálunk nem is látszik szokásban lenni az, hogy szakkérdésekben szakférfiaktól kérjünk tanácsot, a jogászok látszanak hivatva lenni minden ilyenféle kérdésben is határozni.“

Viszont az illető törvényjavaslat szerzőiről kimondja, hogy azok „épinséggel semmit sem értenek az irodalmi kérdésekhez“ — hogy úgy rendelkeznek, „mintha kolbászáruk be- és kivitelére szolgáló szabályokat“ akarnának készíteni, — hogy a mit javasolnak, az „képtelenség“, „bolond“, „korlátolt eszű“, — hogy oly kérdésekről beszélnek, a melyek „valódi természetét nem is gyanítják“ stb.

Ezek után pedig ő maga következőleg javasolja a fönn forgó kérdést megoldani:

„Ha már egyáltalában akarunk nemzetközi irodalmi szerződést (*sic*) kötni, formulázzuk azt a következőképen:

„1. Minden író, a ki bármely Magyarországon dívó nyelven valamely munkát ír, föntarthatja magának a fordítás jogát bármely nyelvre, annak egyszerű kijelentésével, melyet munkájának címlapjára nyomathat. Ha azonban az általa megjelölt határidőtől számítva hat hónap alatt nem jelent meg semmiféle általa eszközölt fordítás, mely azután az eredetinek értékével bír, — ha t. i. a szerző beleegyezését fölmutatja, — akkor e föntartás elveszti hatását.“

„2. A ki valamely munkát magyarból — melyet az eredeti szerzője még nem adott ki más nyelven — valamely idegen nyelvre lefordít, és a külföldön adja ki, *a nemzet köszönetében és jutalomban részesül, mely esetről esetre határoztatik meg.*“

„3. Az előbbi pontban fölemlített kitüntetés alól csak azon munkák vétetnek ki, melyeknél be van bizonyítva, miszerint nagyon rosszul és hűtlenül vannak fordítva, és azok, melyek Magyarország iránti nyíltan ellenséges szándékból fordítottak le.“

„4. Oly külföldiek, kik bebizonyítják, miszerint a magyar nyelvet irodalmi czélból tanúlták meg, hasonlóképen, közelebből még meghatározandó nemzeti jutalomban részesülnek, és ha a magyar érdekeket a külföldön, az irodalom és a journalistika terén szolgálják, minden oly esetben, melyben ily közvetítésre szükség van, tekintetbe fognak vétetni.“ (Stb. még következik négy pont, de azok nem ily eredetiek.)

Kertbeny úr föntebbi önérzetes nyilatkozata nem meglepő. Azon sem ütközünk meg, hogy röpiratának nagyobb részét nem a kérdés fejtegetésével, hanem a magyar irodalom terjesztése körül szerzett saját nagy érdemei emlegetésével tölti meg. Nem váratlan tőle még az a nemzeti köszönetre és jutalmazásra vonatkozó furcsa „nemzetközi szerződési“ javaslat sem. A ki Kertbeny úr korábbi műveiből ismeri azt az önérzetet, a melylyel ő saját irodalmi működésének eredményeit elszórní szokta: mindezen csodálkozni nem fog. Részünkről, bár nem épen vagyunk tisztában az iránt, vajon Kertbeny úr fordításai és ferdítései hasznára vagy ártalmára váltak-e inkább a magyar irodalom jó hírének: nem tartanók szükségesnek ilyenén ártatlan kedvteléseiről megemlékezni, mert nem tartunk attól, hogy a „nemzeti köszönet és jutalom“ — melyben legelőször kétségen kívül az indítványozó fogna részesülni — hamarjában az országos törvénytárba igtattassék, vagy épen „nemzetközi szerződéssé“ emelkedjék.

Némileg meglepőbbek goromba kifejezései, melyekkel a törvényjavaslat készítőiről szól. Azt hittük volna, hogy a ki harmincz esztendeig apostolkodott a művelt világ irodalmi köreiből s közvetítette a kulturát a magyar nemzet s a civilizatio első népei között, tanulhatott annyi tisztességet, hogy

ilyen hangon ne beszéljen. De e miatt sem tennénk említést a röpiratról, mert a ki figyelmesen elolvassa, különben is belátja, hogy Kertbeny úr gorombáskodásai nem eshetnek beszámítás alá. Ő nem tudja, kik készítették e törvényjavaslatot, nem volt kezében annak teljes szövege soha és nem tud semmit az indokokról, melyek annak készítőit vezették. Maga megmondja ezt egy jegyzetében (31. l.). Pedig úgy a javaslat, mint annak tüzetes ismertetése, különösen pedig a fordításokra vonatkozó rendelkezéseinek magyarázata már kétszer megjelent: először a *Budapesti Szemle* 1876. márciusi füzetében, másodszor a *Kisfaludy-Társaság Évlappjainak* XIII. kötetében. Természetes aztán, hogy a ki ily fölületesen fog valamely mű bírálatához, mindenféle badarságot ráfog a szerzőkre: például, hogy önhittségből a magyar irodalmat az angol, német, francia irodalommal egy rangba helyezik; hogy külföldi munkáknak magyarra fordítását önként meg akarják nehezíteni stb.

Ezenkívül azonban, a ki a röpiratot szakértelemmel átlapozza, hamar belátja azt is, hogy Kertbeny úr egyáltalán nem ismeri az írói tulajdonjogra vonatkozó külföldi törvényeket; nincs tisztában a fogalmakkal s nem áll azon a színvonalon, hogy a kérdéshez hozzá szólhatna.

Egyetlen állítása is teljesen meggyőzhet erről:

„A legszörnyűbb az egészben az, — mond Kertbeny úr — hogy a törvényjavaslat egy kalap alá vonja a színdarabokat az irodalom valódi termékeivel. A színpadnak egész Európában egészen más iránya, céljai, közönsége, bevételi forrásai, előnyei és veszélyei, sőt más írói, eladási forrásai, közvetítői vannak; sokszor nincs irodalmi értéke szemben a könyvekben megjelent, olvasásra szánt irodalmi termékekkel. Ebből kifolyólag az előadásra alkalmas színdarabok (t. i. nem úgynevezett könyvszínművek, mint például Madáchnak *Az Ember tragédiája*) sehol a világon nem állanak a rendes sajtótörvény alatt. Angliában, Francia- és Németországban egyszerűen a rendőrség alatt állanak.“

Ez egyetlen állításból kiderül: először, hogy Kertbeny úr nem ismeri a különbséget a sajtótörvények (Pressgesetze) s az irodalmi tulajdonjogról (szerzői jogról — Autorrecht, Urheberrecht, Propriété Littéraire, Literary Copyright) szóló törvények között. Összezavarja e kettőt, sőt belekever egy harmadikat, a rendőri fölügyeletet is. Másodszor: hogy nem ismeri a színművek és zeneművek nyilvános előadása tekin-

tetésben azok szerzőit megillető jogokról Európa művelt államaiban létező törvényeket. Pedig ezek általában a szerzői jogról szóló törvényekben foglaltatnak; így Ausztriában az 1846. október 19-én kelt törvény 8-ik §-ában; Németországban az 1870. június 11-iki törvény 50-ik §-ában; Olaszországban az 1865. június 25-iki törvény 2-ik és következő §-ában; Angliában a 6 & 7 Vict. Cap. 96-ban; ez utolsóban külön és önállóan ugyan, de mindig együtt adva ki a Copyright-ra vonatkozó többi törvényekkel. Ebből kiderül tehát harmadszor az is, hogy Kertbeny úr egyáltalán nem ismerheti eme külföldi törvényeket, mert nem tudja, mi van, mi nincs bennök; nem ismerheti még a Németországban fönálló törvényt sem, a hol „gyakran hívatott meg sajtópörökhöz mint szakférfiú, és vett részt a codificatiókban“.

Azonban, ismételjük, mindezek miatt nem tettünk volna említést Kerbeny úr röpiratáról. Miattunk kérkedhetnék vele, a mennyit akar. De van benne egy kérdés, mely talán másoknak is szöveget üthet a fejébe.

Miért kelljen nekünk az alkotandó törvényben intézkednünk arról, hogy más nyelven megjelent műveket minő esetekben szabad a szerző engedélye nélkül magyarra fordítani? Miért ne engednők ezt meg föltétlenül?

E kérdésekre akarunk némi tájékozó észrevételt tenni.

Az angol, francia, német kormányok már 20—30 év óta s kivált az újabb időben mindinkább növekedő súlyt helyeznek arra, hogy az írói és művészi jogok védelmére kölcsönös nemzetközi szerződéseket kössenek. Nem szorítkoznak csupán a nagyobb népekre, követelik a kisebbektől is s van módjok, kereskedelmi, hajózási, vám, posta stb. szerződések kötése alkalmával követeléseiknek érvényt is szerezni. Követelésök pedig nem szokott az eredeti mű utánnyomásának megtiltásánál megállapodni, hanem a fordítást is, több vagy kevesebb időre, több-kevesebb korlátozással vagy kikötésekkel, szintén megtiltani kívánják.

A monarchia külügyeinek vezetője aligha vállalkoznék tehát arra, hogy ő Magyarország nevében a külföldi művek szabad fordításának kölcsönös nemzetközi szerződés általi korlátozását soha sem fogja elismerni. Képviselőházunk sem tehetné ezt, még ha akarna is mindig bajlódni az irodalmi emberek ilyenén kívánataival. Hiszen csak e napokban hosz-

szabbitotta meg újra a Franciaországgal korábban fönállott kereskedelmi szerződést s ezzel együtt az írói tulajdonjogra nézve 1866-ban kötött egyezményt is, melyben a fordításokra vonatkozólag is van rendelkezés. Vajon hihető-e, hogy ez utóbbit az egyezményből, vagy magát az egyezményt a többi szerződések sorából könnyű szerrel kihagyatnunk sikerült volna? Az Olaszországgal szintén az idén kötött s képviselőházunk által elfogadott vám- és kereskedelmi szerződés egyik pontja hasonlóan megígéri, hogy az írói és művészi tulajdonjog kölcsönös biztosításáról a szerződő felek intézkedni fognak.

A ki a nemzetközi érintkezésekről kissé megfontolva gondolkozni kezd, nem ámíthatja magát azzal, hogy Magyarország a kérdéses ügyre vonatkozólag minden szerződési ajánlatot kereken vissza fog utasíthatni.

Még naivabb hit az, hogy a külföldi írók úgy sem törődnek velünk s nem bánják, ha műveiket magyarra ingyen lefordítják. Kertbeny úr — mint a ki a külföldet „legjobban ismeri“ — ezt különösen hangsúlyozza s példaképen elbeszéli, hogy midőn Hugo Victortól — „kivel éppen a brüsszeli parkban egy padon beszélgetett“ — azt kérdezte, mennyit kapott valamelyik regényének magyar fordításáért, az elcsodálkozva válaszolt neki: „Tiens, on a déja une littérature dans cette langue? On ignore cela!“ Pedig ha Kertbeny úr nem sajnálná a fáradságot s benézne a Franklin-Társulat igazgatójához, megláthatná Hugo Victor *saját kezével* aláírva azt a szerződést, melylyel az 1793 című regényének magyar fordítási jogát e társulatnak ezer frankért eladta. Hasonló szerződéseket más kiadóink is mutathatnának föl.

A szóban forgó törvényjavaslat szerzői a fordítások kérdését akként törekedtek megoldani, hogy külföldi műveknek magyarra fordíthatása — a szerzők engedélye nélkül is — az említett nemzetközi szokásos egyezségek daczára, a lehető legkevesebb akadályba ütközzék. Minő úton törekedtek erre? Sikerrel-e vagy nem? — annak fejtegetésébe bocsátkozni nem kívánunk.

De sajnálnók, ha a Kertbeny úréhoz hasonló fölületes támadások a törvényjavaslat intentiója és helyes értelmezése tekintetében a nagy közönségnél kétségekre szolgáltatnának alkalmat.

